د افغانی
سید جمال الدین
خاطرات

د ژب اړوونکي مقدمه

د مرحوم افغاني سيد جمال الدين په باب به مو ډېر څه اورېدلي او ډېر څه به مو لوستي وي خو کوم حقايق او معلومات چي د ده د پېژندګلوی، د ده د افکارو، د ده د فلسفې او د ده د ژوندانه د سرګذشت په باب په دغه کتاب کښي شته په بل هيڅ اثر کښي به يې ونه ګورئ او نه به موليدلي وي. دغه خاطرات د هغه چا له خوا راټول شوي او ترتيب شوي دي چي د سيد د ژوندانه په وروستيو کلو کښي د مرګ تر ورځي پوري ورسره يوځای و او په عين حال کښي په سيد ډېر ګران او د ده د اعتماد وړ و. تر دې پوري چي اسرار يې هم ترې پټ نه وو او په هر څه کښي يې همراز و. شپه او ورځ يوځای ورسره اوسېده او له مخلصو او فداکارو شاګردانو او مريدانو نه يې و. نو له دې کبله د دغه کتاب محتويات له بلي هري ليکنې نه د ډاډ وړ دي او علاقه مندان کولای شي چي د خپلو معلوماتو تنده پرې ماته کړي او سيد په هغه ښه وپېژني چي و. په دې کتاب کښي د ده د ژوندانه په بېلو-بېلو اړخونو پوره رڼا اچول شوي او چي محتويات يې په دقت ولوستل شي سړی کولای شي چي د ده په سياسي فلسفه، ديني عقايدو او اجتماعي نظرياتو وپوهېږي او استفاده ترې وکړي. د ده افغانيت هم په واضحه توګه ترې ثابتېږي او په مکرر ډول د ده د افغانيت ثبوت ورکوي.

د ده د عقايدو، افکارو او فلسفې په باب، د ده د اصليت او تاريخ په باب، دده د دين او مذهب په باب راز-راز شيان ويل شوي او مثبتي او منفي نظريې پرې ورکړي شوي دي خو د ده اصلي او ذاتي شخصيت په پوره توګه نه چا پېژندلی او نه يې هغسې چي وو معرفي کړی دی او که چا پېژندلی وي اوهغسي يې معرفي کړی وي نو هغه به يوازې د دغو خاطراتو مولف محمدالباث المخزومي وي او بس.

په دغه کتاب کښي که څه هم يوه خاصه او معينه موضوع تعقيب شوې نه ده ، بلکي مختلفي موضوع ګاني دي چي په بېلو-بېلو وختونو کښي په جلا-جلا شرايطو کښي يو د جلا-جلا عواملو او ايجاباتو په اثر د ده له خولې راوتلي او نوموړي مولف سره راټولي کړي دي خو له فايدې خالي نه دي او هر څوک هر وخت استفاده ترې کړای شي. او د دغه کتاب مطالب او محتويات زړښت نه لري او تر اوسه پوري او الی ماشاالله به د استفادې وړ وي. د ده د ټولو کوښښونو غايه او موخه د شرق او شرقيانو راويښول او خپلو سياسي، اجتماعي، عرفاني او اقتصادي فرايضو او وجايبو ته د هغوی ملتفت کول و او د دغه کار ضرورت اوس هم احساسېږي او هر وخت بايد په نظر کښي وي. که د ده افکارو او سياسي تبليغاتو په هغه وخت کښي شرقيان راويښ کړل او د خلکو په اذهانو او عقايدو کښي يې د نهضت روحيه راژوندۍ کړه او د غير صالحو حکومتونو په ضد يې راوپارول او که په ټول شرق کښي يې انقلابي ولولې را پورته کړې او د خلکو د تفکر طرز مسير ته يې تغير ورکړ او د ده دغه کار د دې باعث شو چې له هر ځای نه وشړل شي او د غرض خاوندان يې له ځانه ورټي نو نن هم لا په نړۍ کښي مخصوصاً په شرقي هيوادو کښي هغه عوامل او شرايط شته چي په هغه وخت کښي وو، اوس هم اکثره شرقي ملتونه په داسي لومو کښي ګير دي چي د خپل خلاصون دپاره د سيد افکارو ته اړه لري، استعماري او استثماري سياستونه اوس هم شته (که څه هم بڼه يې بدله اوسي) او له هغه سره د مقابلې او مجادلې دپاره د سيد رسا افکارو ته ضرورت ليدل کيږي. د پخوا او رسېدلو خلکو خبرې پخې وي او په هر وخت کښي استفاده ترې کېدای شي. په دغه کتاب کښي داسي حقايق شته چي اوس هم د سړي افکار په خروښ راولي او د حق خواهۍ جذبه يې راپاروي هغو نواقصو ته ګوته نيسي او لاري ګودري يې ښيي چي په هغه وخت کښي په شرقي ملتونو کښي و او اوس هم شته.

کوم وخت چي دغه ناياب او مفيد کتاب زما لاس ته راغی او په محتوياتو مي يې ځان پوه کړ اراده مي وکړه چي په پښتو ملي ژبه يې ترجمه کړم، همهغه و چي په ۱۳٤۳ه ش کال کښي مي د هغه په ترجمه پيل وکړ او سمدلاسه تر چاپ لاندي ونيول شو چي يوه برخه يې په همهغه وخت چاپ هم شو، خو رسمي مشاغلو فرصت رانه کړ چي د دغه کتاب پاتي برخه هم ترجمه کړم، او اوس چي يو هغه فرصت راته ميسر شو او د بيهقي د کتاب خپرولو د محترمي موسسې محترمو کارکوونکو د دغه کتاب د ترجمې د تکميلولو غوښتنه راڅخه وکړه په مينه او علاقمندۍ مي ومنله او دغه دی د پاک خدای(ج) په مرسته مي پای ته ورسوله او نوموړي محترمي موسسې ته مي تقديم کړه چي تر چاپ لاندي يې ونيسي.

خو يو څو ضروري يادوني بايد وکړم چي ما د دغه کتاب په ترجمه کښي د تحت اللفظي ترجمې روش غوره کړی نه دی او د هغه مطلب مي را اخيستی او د پښتو په سبک مي ليکلی دی. د آيتونو او حديثونو ترجمه مي هم په حاصل کړې ده نه ټکي په ټکي، ځکه چي ټکي په ټکي ترجمه د جملو او سطرونو سلامت له منځه وړي او په ښه توګه استفاده نه شي ترې کېدای. همدارنګه ځيني هغه موضوع ګاني مي پرېښودې چي اختصاصي بڼه يې درلوده او د عامو خلکو د استفادې وړ نه وې لکه د (نيچريه) د رسالې او د نشوې او ارتقا د مقالې ترجمه.

او د مولف هغه مقالې مي هم ترجمه نه کړې چي ده د سيد په غوښتنه د ده د خاطراتو په لړ کښي راوړي وې.

هيله ده چي دغه کتاب ژر چاپ شي او د علاقمندانو د استفادې وړ وګرځي.

محمدشاه ارشاد

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمدالله الذي بعث في كل امۀ نذيراً، و ارسل خاتم النبيين محمداً سراجاً منيرا، وانزل عليه و من يؤت الحكمۀ فقد اوتی خيراً كثيراً، والصلاة والسلام على سائرالانبياۀ والمرسلين هداة الخلق الى الحق و على الهم و صحبهم احمعين[١].

تمهید

د دغه کتاب (د افغاني سيد جمال الدين خاطرات) اکثره موضوع ګاني د سلطان عبدالحمید په وخت کښي له ۱۲۱۰ هق/۱۸۹۲م کال نه تر ۱۲۱٤هق/۱۸۹۷م کال پوري په ډېر احتياط بلکي په ډار او وېره ليکلي شوي وې، ځکه چي په دغه وخت کښي شديد مراقبت او ډېر جاسوسان موجود وو آن په بې ګناهو خلکو پوري به تومتونه او تورونه لګېدل مخصوصاً په سيد جمال الدين او په هغو کسانو پوري چي له ده سره به يې ناسته ولاړه درلوده او لا به يې کور ته ورتلل.

دغه خبره به اوس خلکو ته ډېره مهمه نه برېښي خو که ديوې پېړۍ دريمي تېري برخي ته وګوري او هغه موضوع ګاني هم په نظر کښي ونيسي چي په استانه کښي ليکل شوي او پرته له دې چي کوم تغيير

[١] ثنا او ستاينه هغه خدای لره ده چي هر امت ته يې نذير (ډاروونکی) لېږلی او خاتم النبيين حضرت محمد(ض) د روښاني ډېوې په څېر رااستولی او پرې نازل کړې يې دی، چا ته چي حکمت او پوهه ورکړه شوه ډېر څه او ډېر خيرات ورکړ شوی دی د درود او سلام دې وي په نورو هغو انبياوو او رسولانو چي خلک د حق لاري ته رابولي، او د دوی په کهول او ملګرو دې سلامونه وي.

او توپير پکښي راوستل شي عيناً قيد شوي دي نو د دغه کار په خطر به پوه شي، همدارنګه د دغو خاطراتو مطالعه کوونکی بايد دا خبره هم په نظر کښي ونيسي چي د دغه کتاب موضوع ګاني او مطالب مسلسل او پرله پسې ليکل شوي نه دي او سبب يې دا دی چي دغه مطالب په يوه موضوع کښي ليکل شوي نه دي او نه يو مطلب لري بلکي مختلفي خبري دي چي ځيني يې په حوادثو بنا دي او ځيني يې د سوال او استفهام په توګه او يو څه يې د مناظرې په توګه او يو څه يې په بله توګه پېښي شوي او موږ دغه ټولي خبري په همغه شکل راټولي کړي دي او د هغو د صدور علتونه او کيفيتونه مو هم ښودلي دي.

د عثماني اساسي قانون له اعلان نه وروسته ځينو ډېرو ملګرو (چي د جمال الدين د خاطراتو) د کتاب په وجود خبر و دا وپتېيله چي اوس دا موقع رارسېدلې ده چي دغه کتاب له يوې مودې پټ ساتلو نه وروسته چاپ شي.

له ځيني مصري وروڼو او نورو هغو هندي دوستانو چي ورسره مي معرفت هم نه درلوده، ډېر ليکونه رارسېدلي او غوښتنه يې کوله چي د دغه کتاب په چاپولو پيل وکړم خو هر وخت چي به مي د دغه کتاب د چاپ اراده وکړه د سيد جمال الدين هغه وينا راپه زړه شوه او مخي ته به مي ودرېده چي (په شرق کښي آحزاب) تر عنوان لاندي يې ليکلې وه چي د اتحاد او ترقۍ د جمعيت په رجالو تطبيقېده چي پرته له خودخواهۍ، خودپسندۍ او دروغ ويلو بل څه ورسره نه و.

له دې کبله ډېرو ملګرو دا خطره پيدا شوه چي مبادا دغه کتاب له منځه لاړ شي او منتظرين محروم پاتي شي، نو له دې کبله دا مناسب

وليدل شوه چي د كتاب چاپ بل مناسب وخت ته ټال شي چي له خطر سره مواجه نه شي.

څو كاله په همدې توګه تېر شول، كله به مي د كتاب د چاپ اراده وكړه او كله به مي صرف نظر ترې وكړ، تر څو چي ۱۳۲۹هق/۱۹۱۲م كال شو چي بيا ځينو دوستانو چي په سر كښي يې د ورځپاڼو فاضل نمايندګان وو د دغه كتاب د نشر غوښتنه راڅخه وكړه نو بيا موږ د دغې غوښتني په اجابت د دغه كتاب د فهرست په طبع او نشر پيل وكړ او پخوا له دې چي د هغه له خپرولو فارغ شو د سياست فضا ګردجنه شوه او د اتحاد او ترقۍ د جمعيت ځينو مشرانو ته دا وېره پيدا شوه چي مبادا د دغه كتاب موضوع ګاني د كومي دستګاه په ضد نه اوسي، نو د دې خبري په صدد كښي شول چي ځانته معلومه كاندي چي آيا د دغه كتاب غايه حقيقتاً د اشخاصو ګوش مالي، د حكومتي هيئتونو تقبيح اولا د حكومتونو چپه كول نه دي او كه څنګه له دې پسې جوخت عمومي جګړه ونښته او متحدينو ښارونه او هيوادونه لاندي كړل او بيا يې په وړو-وړو دولتونو ووېشل. نو بيا موږ د دغو عواملو په حكم دې ته مجبور او ناچار شوو چي د دغه كتاب نشر ټال كړو.

او ددې لپاره چي زموږ په خبره د مطالعه كوونكي باور راشي هغه چا يې فهرست دلته ذكر كوو چي اتلس كاله دمخه د بيروت په ادبي مطبعه كښي په ۱۹۱۲م كال كښي چاپ شوى دى او متن يې دا دى:

د افغاني جمال الدين د خاطراتو کتاب

د مخزومي محمدباشا په قلم

له هري خوا نه د ورونو، دوستانو او د معارف د خلکو غوښتني ډېري زياتي شوې چي د شرق د لوی حکيم جمال الدين افغاني د خاطراتو کتاب چاپ کی شي، تر دې چي که څه هم دغه کار د تکليف نه خالي نه و خو د دغو غوښتنو په مقابل کښي د انکار مجال راپاتي نه شو اوله دې نه پرته بله چاره نه وه چي د دوی د غوښتنو اجابت وکړو او خبره يې ومنو.

او دا دی د رای العام د مبارکي جريدې د ۱۳۲۹کال د ذی الحجي د مياشتي د ۲۲ تاريخ د ٤٩٢ گڼي متن.

د افغاني آثار

زموږ په هيواد او په نورو شرقي هيوادو کښي د پوهانو او د قلم له خاوندانو نه هيڅوك نشته چي د شرق د حکيم مرحوم سيد جمال الدين افغاني قدر ونه کړي او په لوړه مرتبه ورته قايل نه وي، ځکه چي ده د شرق د نهضت په لار کښي ډېر ربړونه او کړاوونه گاللي او په پوره حکمت او درايت يې دغه نقشه سرته رسولې ده.

موږ پخوا اورېدلي و چي مرحوم سيد جمال الدين افغاني استاني ته په وروستي مسافرت کښي چي په ۱۳۱۰ه ق کال کښي يې کړی و او په همدې مسافرت کښي په ۱۳۲٤هق کښي يې دارالبقا ته رحلت

وکړ خپل ټول هغه افکار برالا ته راوويستل کوم چې يې زموږ د وطنوالو د بهبود په نسبت درلودل او زموږ د سور يې د فاضلو او نوابغو ليکوالو له جملې څخه محمدباشا المخزومي د سيد دغه ټول افکار سره راټول کړي او د يوه کتاب په شکل يې سره غونډ کړي دي چې په يقيني ډول سره مفيد او جليل دي.

موږ ته د مصر او هند د ډېرو پوهانو او علماوو خبر رارسېدلی و چې نوموړي باشا نه يې د دغه کتاب د چاپ او نشر غوښتنه کوله، مخصوصاً وروسته له هغه چې عثماني اساسي قانون اعلان شو نو دغو پوهانو په ډېر شوق سره له نوموړي باشا نه وغوښته چې د دغه کار په انجام کښي تعلل ونه کړي او وعده يې ورکړه چې په دغه لار کښي دوی هم ورسره ملګري دي او په ګډه سره به موانع لري کړي او په ګډو کو ښښونو به دغه کتاب د نشر ميدان ته راوباسي، او موږ نه پوهېږو چې په څه نوموړي حضرت ددغي غوښتني له اجابت او منلو ډډه کوله، په داسي حال کښي چې ټول امت ددغسي حکيم خبرو او افکارو ته حاجت درلود او په مينه يې استقبالولې او محمدباشا په آستانه کښي د سيد د ژوندانه تر وروستۍ سلګۍ پوري ورسره و او د ښي بازو او متي حيثيت يې درلوده او تر پايه پوري يې همراز و او خپل هيڅ شی يې نه ترې پټاوه، نو له دې کبله موږ له ځينو وطنوالو هيله کوو چې د دغه کتاب په نشر کښي سستي او تکاسلي ونه کړي او همدارنګه د جرايدو خاوندانو ته په کار دی چې مهمي اجتماعي موضوع ګاني يې اقتباس او نشر کاندي تر څو چې خلك استفاده ترې وکړي، او همدارنګه موږ له خپل دغه غيرتي وطندار نه هيله کوو چې د دغي غوښتني په اجابت او منته کښي سستي ونه کړي او نه بخل ښکاره کړي، نوموړی باشا هغه

شخصيت دی چي د مصر، استاني او سوريې اخبار والا يې د قدامت او سابقه داری او خدمت گذاری حق پېژني او تقدير يې کوي.

او دا ده د لسان الحال د مبارکي جريدې د ۱۳۲۷ کال د جنوري د مياشتي د ۴۸۴ گڼې ليکنه.

د افغاني سيد جمال الدين آثار

د شرق لري او نژدې خلك ټول په دې خبر دي چې مرحوم سيد جمال الدين افغاني په شرق کښي د فکري نهضت له سترو او محکمو ستنو نه و او داسي دوربين نظر يې درلود چې له لري به په نښه لګېده او د حکمت چينې په ترې بهېدې او د ده د مذهب د عاشقانو تنده به پرې ماتېده او د ده د ادراک لوړتيا ته به په تعجب کښي لوېدل.

موږ ته په دې مقام کښي دا ميسره نه ده چې د دغه حکيم ټول مناقب يو په يو بيان کړو او لا هغه څه وڅېړو چې نوموړي د ايران حکومت او لا د حميدي په دوره کښي د استاني د حکومت له لاسه ګاللي او ربړونه يې ليدلي دي، ځکه چې دغه خبره اکثره خواصو ته معلومه ده او له چا نه پټه نه ده. خو په دغه تمهيد کښي چې د کوم شي څېړل غواړو هغه دا دی چې مرحوم سيد جمال الدين سره له دې چې په حکمت، سياست او اجتماعي فلسفه کښي زيات شهرت درلود متاسفانه د ده اقوال او نظريې په کوم خاص کتاب کښي جمع شوي نه دي او نه يې دغه ژوندي آثار سره غونډې شوي دي چې د ادب ارادتمندان اود سياست طالبان يې مطالعه کړی شي او لا د ضرورت په وخت کښي مراجعه ورته وکړي.

زموږ يوه وطندار حضرت محمد باشا المخزومي چې د خپل وخت له فاضلانو او نوابغو څني دی دغه کمبودي او رخنه وليده او لوړ همت يې دې ته واداره کړ چې دغه اقوال په يوه خاص کتاب کښي سره راټول کاندي او يوه ټاکلې موده ورته وټاکي چې په هغې کښي د دغه

کتاب د اشتراک بیه وټاکي چې موږ به دغه مطلب په بله موقع کښې راوړو.

او دا هم پټه نه ده چې حضرت محمد باشا د سید جمال الدین له مخلصو دوستانو څني و او په استانه کښې ګڼ ورسره اوسېده او سید به خپل ټول اسرار ده ته ویل او خپلې مهمې خبرې به یې ورته کولې، نو بیا په دې په دغه کتاب کښې ټول هغه مطالب راغونډ شوي دي چې له نورو اخبارونو او مجلو نه پاتې شوي وو، او دا کتاب د سید په هغو نوادرو احتوا لري چې د سید له امتیازاتو او خصوصیاتو ګڼل کیږي.ا وموږ په دې کښې هم څه شک او شبه نه لرو چې ادیبان او پوهان به دې کتاب ته په داسي توګه مخه وکړي لکه تږی چې یې خوږو اوبو ته کوي او د هغه د جمعه کوونکي ثنا او نمانځنه به وکوي چې دغه نفیس او قیمتي اثر یې منځته راوستی دی او په دې کښې څه مبالغه هم نشته ځکه چې د فضلیت خاوندان د فضل خاوندان پېژني او نمانځنه یې کوي. او د مفید د مبارکي جریدې د ۱۳۲۷ کال د جنوري د میاشتې په ۸۹۹ ګڼه کښې داسي راغلي دي.

افغاني سید جمال الدین او د هغه آثار

چا ته چې د افغاني سید جمال الدین تاریخ معلوم وي او د ده اراوو او افکارو سره آشنا وي او په سیاست یې خبر اوسي دا غواړي چې د دغه فیلسوف چې په شرق کښې د فکري نهضت موسس ګڼل کیږي له آثارو سره کامله آشنایي پیدا کاندي، موږ خوشحال یو چې زموږ له ډلې نه یو څوک پیدا شو چې د دغه استاد اقوال په یوه کتاب کښې سره راټول کاندي تر څو چې علاقمندانو ته اسانتیاوي فراهمي شي او په آسانه سره له دغو ژوندیو آثارو او نفیسو حکمتونو استفاده وکړای شي.

نو له دې کبله زموږ فاضل وطنوال محمد باشا المخزومي لازم وګڼل چې دغه کتاب تدوین او د خرڅلاو دپاره یې وړاندي کړي، او یوه موده ورته وټاکي چې په هغې کښې د کتاب بیه وټاکي. او په دې کښې هم شک نشته چې د استاد جما الدین په نسبت د نوموړي باشا پېژندګلوي او په استانه کښې له هغه سره دده ملګرتیا ده ته آسانتیا برابره کړې ده چې د ده ټول هغه اقوال سره راټول کاندي چې په پوري مختصر دي.

او په دې کښې هم دغه شک نه لرو چې د علاقمندانو له خوا به د دغه نفیس اثر تود هرکلی او استقبال وشي او لاس په لاس به یې سره وتښتوي. نو بنا په دې موږ ته مناسبه ده چې د دغه کتاب د مدون او ټولوونکي نمانځنه وکړو ځکه چې ده په دغه باره کښې خپل همت په کار اچولی او د هغه په تدوین کښې یې ډېر کوښښونه کړي دي.

او دا دی د دغه کتاب مهمي موضوع ګاني چي په هغه چاپي فهرست کښي خپرې شوي دي چي په ۱۹۱۲م کال کښي خپور شوی دی:

۱. تمهيد دی چي د مولف له خوا مقدمه هم ورسره ليکل شوې او د سيد عکس هم ورسره چاپ شوي دي. دغه مقدمه د سيد د ژوندانه په سرګذشت تر دغه وخته پوري چي دوهم وار آستانې ته راغی او هلته وفات شو احتوا لري. او دده په صفاتو، اخلاقو، له ملکرو سره په ناسته ولاړه، د ده په اوضاعو، له افغانستان څخه دده په وتلو (وروسته له هغه چي امير محمدعظم خان د وزير په حيث مقرر کړ) د لومړي ځل دپاره مصر ته د ده په راتګ، او آستانې ته د ده په راتګ او له هغه ځای څخه په فرارولو او ددغه تبعيد په سببونو، او دوهم پلا مصر ته د ده په راتګ او په هغه څه چي ده په دغه وار هلته وليدل او هغه څه چي د ده له راتګ نه پېښ شول مشتمله ده.

۲. په اخفا او اعلان کښي د ده رايه، او په هغه چا باندي د ده رد چي دی به يې ملزماوه چي دی هر څه برالا کوي او سر پټ نه ساتي.

۳. له ناصرالدين شاه نه د ده د ازردګۍ سبب او له ملوکو اميرانو سره په خبرو کښي د ده غلطت.

٤. هغه خبري چي ده له سلطان عبدالحميد سره د ناصرالدين شاه به باره کښي کړی وي او له سلطان سره له بيعت کولو نه د ده د رجوع کيفيت، او د سلطان عبدالحميد د ذکا او سياستمدارۍ په باره کښي د ده نظريه او له سلطان سره په عامه توګه د سلطنت په باب او د ده د خاص سيرت او سلوک په باب خبرې اترې، او هغه څه چي ده په ايران کښي ليدلي او د هغه په اثر له ايران نه فرار شوی دی. او د دغه تبعيد فظيع صورت او

اروپا ته د ده تګ، او د لارډ ساليسبوري او لارډ چرچل په بلنه لندن ته د تګ او له هغه ځای نه دوهمه پلا آستانې ته د ده راتګ چي بيا همدلته وفات شو(رح).

۵. د سيد جمال الدين د ژوند لوړ هدف او د مشرق او مغرب په ځمکو کښي د ده د ګرځېدو غرض.

٦. مخصوصاً په شرق کښي د سياسي ګوندونو په باره کښي د ده رايه.

۷. د هغه چا د خبرې ترديد چي ګمان يې کاوه چي د سيد جمال الدين حکمت نسبت زړه ته په ژبه کښي ډېر دی.

۸. د مصر او مصريانو په باره کښي د ده رايه او د حکومت د هغه شکل او صورت بيان چي په مصر کښي په خاصه توګه او په شرق کښي په عامه توګه بايد روی کار شي.

۹. د وطن په باره کښي د ده رايه او په دغه باب د انساني نوع په نسبت د ده فلسفه او په دې باره کښي د ده عقيده چي فردي اقتدار به له جهانه لاړ شي او د هغه د آسبابو بيان.

۱۰. د وفدرونو او فاتحينو او مستعمرينو د فضايلو د تاثير په باب، او د عربو د فتوحاتو او د هغوی د ژبي د انتشار په باب د ده مثالونه.

۱۱. د ترکي شاعر او مورخ مرحوم ضيا باشاه د هغه شکال تفسير چي وايي ترکانو په اروپا کښي کوم اثر پرې ايښی نه دی، او هغه څه چي د عربو په فتوحاتو کښي ليدل کيږي د ترکو په فتوحاتو کښي په نظر نه راځي. او په دغه باره کښي د سيد دلايل چي په تفصيل سره يې د هغه اسباب هم بيان کړي دي.

۱۲. د ژبي د آدابو د تاثير په باب.

۱۳. په دې باره کښې د ده استنتاج چې د ملك د صيانت او ساتنې په باره کښې له فروګذاشت سره-سره د اثر پرېښودل د تاثر باعث ګرځي او د وياړ وړ نه دې.

۱٤. د هغه څه په باره کښې چې د سيد جمال الدين په باب شهرت لري چې د ايجاب او سلب ه دواړو حالتونو کښې يې د اقتناع پوره مهارت درلوده او د دې خبرې سبب.

۱٥. په مخاطب باندې د سيد د خبرو د تاثير په باب چې لټان او ټنبلان به يې لويو کارونو ته واداره کول او بې زړه خلك به يې زړور کول.

۱٦. په دې باره کښې چې سلطان عبدالحميد ده ته تکليف ورکړ چې د ده د قصر له کومې وينځې سره واده وکړي، او هغه څه چې په دغه باره کښې د دوی تر منځ رد او بدل شول او څنګه يې ونه منله، او د ازدواج په باره کښې د ده حکمت (دغه بحث د ښځې او نر تر منځ د مساوات په باره کښې او په دا چې ځينې شرق فرنګي مآبان غواړي چې د ښځو حقوق بېرته ورکړل شي) د سيد په رايه مشتمل دی.

۱۷. د مصر له اعليحضرت خديو عباس حلمي سره د سيد مخامخ کېدل او د جاسوسانو له خوا د عباسي دولت د تاسيس افترا، او سلطان عبدالحميد ته د دغې مسئلې اهميت، او هغه خبرې چې د سيد او سلطان تر منځ په دغه باره کښې وشوې.

۱۸. له سيد سره د عباسي دولت په باب د مرحوم عبدالله نديم ټوکه او هغه چا ته د ده اشاره چې دغه دروغ يې خلق کړي وو.

۱۹. د خلافت د مقام لوړوالی د سيد په نظر کښې.

۲۰. د انګرېز په باب د ده رايه، او د هغه له خوا نه د انګرېزۍ او عربي ژبې تعريف او د سفيه او نادان وګڼي د شرعي حجر په باره کښي د ده فلسفه او دا چي غربيان څنګه او په څه تمو د شرق په لور هڅه کوي؟

۲۱. په شرق او شرقيانو باندي د هغو محروميتونو او محجوريتونو د مخنيوي د کيفيت په باب د ده رايه چي پرې واقع شوي وي او لا به واقع شي. او هغه حکمت او تدبير چي په دغه باره کښي لازم دی، او د مطلب د صعوبت بيان، او د هغه طفل د روزنې کيفيت چي د سبا ورځې مړونه ګرځي او د هغه له تکون او جوړښت نه يوه صالحه ټولنه جوړېدای شي چي په ځان حاکميت ولري او د غرب له چنګالو نه ځان خلاص کړای شي.

۲۲. د صبر او ثبات په باب د ده خبره.

۲۳. کوم مدنيت چي موږ يې مدنيت بولو له هغه څخه د سيد افکار، او د تنازع للبقا په جمله کښي د بقا کلمه د فنا په کلمه بدلول او په دغه باره کښي د ده مغالطه او دا چي د صحيح علم اثر دا دی چي خلک له جنګونو او جګړو نه منع کاندي، هغه جنګونه چي د انسان د وحشت ښکاره دلايل دي، او دی په دغه باره کښي ښه براهين لري او مطلب ډېر ښه افاده کوي.

۲٤. د اسلام د دعوت او د هغه د انتشار په باب د ده خبري، او دا چي صحيح نه ده او نه ښايي چي دين دي د علمي حقايقو مخالف اوسي، او که وي لازم دی چي سړی تاويل ته رجوع وکړي.

۲۵. په هغه څه چي قرآن مشتمل دی، د ممالکو له تدبير، د شورايي حکومتو له اصولو څخه عبادت دی او د نورو علومو او فنونو مقدماتو ته اشاره کوي.

۲٦. د اجتهاد دروازې له تړلو نه د سيد انکار.
۲۷. د سني او شيعه له نومو نه د سيد نفرت او دغه تفرقه له دې نه پرته چي د قدرت د خاوندانو مطامعو او د قوم ناپوهو خلکو خلق کړې وي کومه بله موجبه نه لري او نه ښايي چي وي دي.
۲۸. د اشتراکيت د سوسياليستي په باب د ده رايه او دا چي هغه له اديانو سره مخالفت نه لري بلکي تاييدوي يې.
۲۹. په دې باره کښي د ده خبري چي د اشياوو حقايق ثابت دي او په دغو حقايقو باندي د يوه فرد احاطه متعذره ده او په اسبابو باندي يې علم د وګړو تر منځ توزيع شوی دی.
۳۰. په دې باره کښي د ده عقيده چي حق غالباً له اکثريت سره نه وي او په دې باره کښي د ده دلايل.
۳۱. د درې ګونو اديانو په باره کښي د ده رايه او دا چي هغه درې وا ړه په مقصد او غايه کښي سره يو دي.
۳۲. په هغه چا باندي د ده رد چي وايي چي دی په دې کښي تېروتی دی چي د دغو اديانو اصول سره يو دي، ځکه چي دغه اديان په خپلو مباحثو کښي سره متناقض دي.
۳٤. د شرق په مسئله کښي د ده رايه او د فاتح سلطان محمد او سلطان سليم د مفکورې نمانځنه چي عربي ژبه يې رسمي کړه او د هغې د تعميم دپاره يې کوښښونه وکړل، او په دې باره کښي د ده دلايل چي مخصوصاً عرب ترکان کېدای نه شي، ځکه چي ډېر عجميان د شرق د مسئلې د حل په باب نتيجه او د ژبې، مدنيت، تاريخ په لحاظ د اقوامو د ثابتو اساسونو ذکر او په عثماني مملکت کښي د مختلفو عناصرو د حالاتو بيان او په دغه باره کښي د ژبې، تاريخ او تمدن تاثير.

۳۸. د هغه عدل د فرق ذکر چي د فاتح له خوا د علم، د میني او لوروني له لاري او لا د زور او غرور له لاري راغلی اوسي.

۳۹، ٤۰. د اسلامي دولتونو په باره کښي د ده رایه، او د هغوی د خطا او صواب په باره کښي د ده قضاوت او د هغه انحطاط او تقهقر اسباب چي موږ یې ګورو.

٤۱. د هند او د هغه د آیندې په باب د ده خبرې او د دغو ځایونو په فتح کولو کښي د غزنوي سلطان محمود سیرت او روش.

٤۲. دشرقیانو په دې عادت تعجب کول چي اوږدو خبرو ته میلان لري او د کار او عمل په باره کښي نسبت خپلو اسلافو ته ټنبلي کوي، او په دې باره کښي د ده مثالونه.

٤۳. د استعمار او مستعمرینو په باره کښي د ده رایه او دا چي مستعمره د استعماري دولت دپاره که څه هم ډېر قوي اوسي د یوې عاریتي جامې حیثیت لري او هرومرو به یې ښرته ورکوي، او په دې باره کښي د ده دلایل.

٤٤. په دې باره کښي د ده خبري چي مسلمانان عرب وي او که عجم یوازي په خپله ماضي ویاړي او له خپلي آیندې نه په سخت غفلت کښي دي. سره له دې چي په دوی لازم دی چي د خپل انحطاط دواعي او اسباب ولټوي او خپله وضع له خپلو اسلافو او پخوانیو سره مقایسه کاندي چي هغوی څنګه ویښ وګړي وو او څنګه صالح، مصلح او عادل حکام یې لرل.

٤٥. د شرق د حادثې د ښو ویلو او بد ویلو په باب د ده خبره.

٤٦. د ګټور تقلید په باب د ده مثالونه او په جاپان باندي چي یو شرقي هیواد دی استدلال کول.

۴۷. په دې باره کښې د ده خبره چې په دې عصر کښې تر ټولو د هغه ضعيف حق ضعيف تر دی چې هيڅ قوت نه لري او قوي ترين څيز چې په دې عصر کښې شته هغه د قوي مبطل باطل دليل دی چې په خپل قوت حق معطلوي.

۴۸. په عامه توګه د اسلام او مسلمانانو په باب او د هغو اسبابو په باره کښې د ده نظر چې د مسلمانانو د انحطاط موجب شوی دی. سره لدې چې د دوی په دين کښې د نهضت او ترقۍ ډېر تعليمات شته، او د نورو ملتونو د نهضت په خلاف چې په دين کښې يې دغه راز تعليمات نشته او نه يې ترقۍ او نهضت ته لمسوي د انحطاط په طرف درومي، او په دغه باره کښې د ده فلسفه.

۴۹. د قضا او قدر په باره کښې د ده رايه او په دغه باره کښې د ده افاضه.

۵۰. د ده وجيزې او حکمتي مثالونه.

دا وو د سيد جمال الدين د خاطراتو د کتاب مهمي موضوع ګاني چې فهرست يې مخکښې له دې نه (لکه چې وويل شو) چاپ شوی او نژدې د يوې پېړۍ له دريمي نه دمخه خپور شوی و.

د دغه کتاب د تدوين باعث دا و چې مرحوم سيد جمال الدين تر هغه وخته پوري چې د ۱۳۱۰هق کال په اوايلو کښې له انګلستان نه د دوهم ځل دپاره آستانې ته راغی او بيا هلته وفات شو کوم داسي مطبوع او چاپي او لاغير چاپي اثر نه درلود.[۱] چې د هغه څه چې به د ده په زړه کښې ګرځېدل او لا يې ويل نمايندګي وکړي، چې هغه له هغو پټو حکمتونو او معانيو نه عبارت و چې د حجاب آيت پرې نازل شوی و او

---

[۱] البته (د دهريانو د مذهب د ترديد) رساله له ده نه پاتي شوې وه چې په هند کښې يې ليکلې وه، چې هغه مورږ د دې کتاب په پای کښې راوړې ده.

چا يې د ليدو حق نه درلوده، سره له دې چې ده ډېر مشکلات درلودل او په شدت سره تعقيبېده خو ده د خپل قوي عزم له مخې په ډېره بې پروايی د متغلبه حکامو په مقابل کښې قيام وکړ او د دوی هر راز رېږه يې پر غاړه واخيسته او د شرق د نهضت په لار کښې يې خپلو کوښښونو ته ادامه ورکړه او د حقيقي حريت د تامين او د اجتماعي اوتوزيعي عدالت د تعميم په لار کښې يې خپل عالي هدف تعقيب کړ تر څو چې حقيقي عدالت او حريت د انساني نوع د طبقاتو تر منځ خپور شي او د هر چا کرامت مصون پاتې شي.

نو له کومې ورځې چې نوموړی مرحوم قسطنطنيې ته راغی زه لکه د ده سيوری ورسره وم او د (نيشانطاش) په کلي کښې مې د ده ګاونډيتوب غوره کړ او له ده نه مې وغوښتل چې د ده اقوال او افکار جمع او تدوين کړم او د ده نافذ نظر، ثاقبه رايه او پټ حکمتونه سره راټول کړم او د بني نوع د استفادې په لاس يې ورکړم.

زما له دغه رغبت سره يې په لومړي سر کښې ډېره دلچسپي ښکاره نکړه او په ښه نظر يې ورته ونه کتل، خو وروسته يې زما غوښتنه حقه وګڼله او دا ورته ښکاره شوه چې په دغه کار کښې د شرق او شرقيانو خير مضمر دی او په ګټه به يې تمام شي نو اجازه يې راکړه او ويې منله چې د ده افکار سره راټول او تدوين شي او داسې راته وويل: ای ديني مخزوم شېخه! هر څه چې غواړې وپوښته او هر څه چې اورې ويې ليکه، او هر څه چې ګورې په ياد يې ولره. او تر هر څه لومړی دې ته ملتفت اوسه چې له مشکلاتو سره به مخامخ شې او احتياط له لاسه مه ورکوه او د تحمل ذرې واغونده، چې که زما د خاطراتو په ليکلو د سلطان عبدالحميد او د هغه د جاسوسانو له شر او خطر نه سلامت پاتې

شوې د جامدو او مرتجعو عناصرو له مخالفت او دښمنۍ سره به مخامخ شي او غواړې به چې حقايق منقلب وښيې خو ته پروا پرې مه کوه، ځکه چې له دغسي عناصرو نه هيڅکله زمانه خالي کېداى نه شي تر څو چې ستا زمانه ترې فارغه کړي، او نه هيڅ يو مخلص له دغسي عناصرو نه نجات موندلی دی چې ته نجات ترې ومومې ډېر کرته به داسي خلک هم وګورې چې تنقيد به کوي خو ته د دې دپاره چې حق او حقيقت ښکاره او رواج شي، بلکي د دې دپاره چې ورته وويل شي فلانی سړی پورته شو او داسي يې وويل او لا دا چې انتقاد يې وکړ او لا يې په اعتراض خوله چوله کړه، نو دغسي خلک ډېر کرته په غير شعوري توګه د حق د ښکاره کېدو دپاره خدمت کوي او پرته له دې چې اراده ولري او لا وپوهيږي فضيلت خپروي، نو ته له دوی نه تېر شه او سلام پرې ووايه او بحث او څېړنه مه ورسره کوه دا و د سيد د خبرو متن چې عيناً راوړه شو.

د مولف مقدمه

ښخوا له دې چې د سيد جمال الدين د ژوند هغه سوانح وڅېړم او ښكنبي داخل شم كومي چې په متفرقو مطبوعاتو كښي چاپ شوي دي له خپلي خوا وايم چې: مرحوم سيد په خپل ځان مغرور نه و او هر هغه څوك به ډېر سپك ورته ښكاره كېده او استخفاف به يې كاوه چې په تشريفاتي كلماتو به يې ياداوه لكه جلالتمآب، جناب عالي غيره و غيره او لا به يې صفت كاوه او د حكيم لقب به يې وركاوه او لا به يې ورته ويل چې ته له مرګ څخه نه ډارېږې، او لا به يې داسې نور لوړ صفات ورته منسوبول چې په ده كښي به و او ويل به يې چې: ما ته دا اهميت لري چې زه له دغو ټولو صفاتو نه يوازې قلبي اطمينان ته ورسېږم، ما په خپل ژوند كښي ايله دومره وكړای شو چې حق ووايم او پټ يې نه كړم، پرته له دې چې چا ته تمه ولرم او لا له چا نه وډار شم، بلكي هر څه مي برالا ويلي دي او زه د شجاعت ايله دې درجې ته رسېدلی يم چې ځيني شيان ووايم.

يوه ورځ مي ورته وويل چې ستا ځيني لري دوستان او هواخواهان[1] غواړي چې ستا سوانح نشر كړي او د اخبار والاوو په اصطلاح د خپل اخبار ستونونه پرې ښكلي كړي نو دی موسكی شو او ويې ويل:

---

[1] دغه سړی جرجي زيدان د الهلال د مجلې خاوند و چې د خپل عادت په خلاف يې د ده په ژوند كښي د ده د سوانحو د نشرولو غوښتنه كړې وه ځكه چې ده د مړو مشاهيرو سوانح نشرولې او لكه چې به راشي د سيد له وفات نه وروسته زه په دې موفق شوم چې وروايې ستوم. خو الهلال د ده كامله سوانح نشر نه كړه او يو څه تصرف يې په كښي وكړ او ما دلته ټوله راوړې ده.

عيان بيان ته اړه نه لري او هغه څه ورته ووايه چي فلانی سړی زما په باره کښي ويلي دي څنګه چي د رخي مرض د معاصرينو په منځ کښي زيات وی دی هم د خپلو همځولو او همقطارانو د رخي مورد و په تېره بيا وروسته له هغه چي اعلاحضرت سلطان عبدالحميد د توجه وړ شوی او د خپلي مهربانۍ په غېږي کښي يې ځای ورکړی و نو کوښښ به يې کاوه چي د ده منزلت ټيټ وښيي نو ويل به يې چي دی يو سرسري او ايله ګرد سړی دی او له پورتنۍ خبري نه د ده مطلب همدغه و.

نو بيا ما ورته وويل چي: ستا په شان يوه حکيم استاد ته دا نه ښايي چي په هغه څه د خپل عصر په خلکو بخل وکړې چي نورو ته يې نفع رسيږي او ده ته مصر نه اوسي. ده راته وويل چي په دې کښي به د هغه چا لپاره څه ګټه وي چي دا يادوي چي زه په۱۲۴۵ ه کال پيدا شوی يم او له نيمي پېړۍ نه زيات عمر مي تېر کړی او له خپلي خاوري(افغانستان) نه په وتلو مجبور کړی شوی يم او د خلکو اغراض او اميال لوبي راباندي کوي، او په دې هم مجبور کړی شوی يم چي د هند خاوره پرېږدم او له مصر نه وشړل شم، او له آستانې او د ځمکي له اکثرو پای تختو نه وويستل شم، دغه احوال ټول هغه خاطرات دي چي نه ما خوشحالوي او نه د قوم دپاره کومه فايده په کښي شته.

دا چي زه نه پرې خوشحالېږي دا بې معنی نه ده، چي زه ولي فرار او لا بندي کړی شوم او هيڅکله يې دا معنی نه ده، ځکه چي زه عقيده لرم چي له ظالمانو نه د حق غوښتلو په لار کښي بندي کېدل رياضت او فرار يدل سياحت اووژل کېدل شهادت دی او دا ډېره لوړه مرتبه ده چي چا ته حاصله شي.

بلکي زه په دغه ترڅ کښي له خپل ځان نه راضي نه يم، ځکه چي زه خپل ضعف او خمول په ځای کښېنولم او د شهادت لوړي مرتبې ته ونه رسېدم او د فراريانو په قطار کښي يې ځای راکړ چي له يوې ځمکي نه بلي ځمکي ته فرار شوم او له يوې بندي خانې نه بلي بندي خانې ته بوتلی شوم، او د غو پېښو زه د همت د خاوندانو او هغو کسانو له درجې نه لري کړم کوم چي لويو کارونو ته لاس اچوي او مهمي چاري په غاړه اخلي.

سره له دې چي مرحوم سيد جمال الدين هيڅ يو داسي خطرناک کار په دنيا کښي نه و چي ده د انسانيت د خير دپاره عموماً او د شرق دپاره خصوصاً هغه ته لاس اچولی نه اوسي او هغه هم په داسي زړورتيا چي قريب و چي د شجاعت د فضيلت له درجې نه يې تهور ته راوباسي خو ده په پورته ډول خبري کړي او له ځانه به يې نارضايت ښکاره کاوه مرحوم له دې نه علاوه يو صحيح حکيم، پوه خطيب و او ډېره قوي حافظه يې درلوده چي هر څه به يې ژر زده کول او ژر به ور په ياد کېدل او هيڅ شی په هيڅ وخت نه ترې هېرېده، حتی کومي خطابې چي به ده پخوا ارتجالاً الغا کړي او لااملا کړي وې حرف په حرف ټکي په ټکي به هغه ورته يادي وې او داسي به برېښېده چي د کتاب له مخي يې لولي. له تعصب نه سخت بېزار و که څه هم مسلمانان به يې ډېر يادول ځکه چي په شرق کښي همدی اکثريت درلوده او د همدوی ملکونه نيول شوي او له خپلو حقوقو محروم کړی شوي دي نو ځکه د ده خطاب اکثراً د دوی د راويښولو او پوهولو دپاره و او همدی به يې مخاطبول او که نه وي نو دی تر ټولو فلاسفه وو د پراخ نظر خاوند و او د مساوات د تعميم مفکوره يې درلوده او د انساني نوع تر منځ د مساوات او برابرۍ طرفدار و

مخصوصاً په عمومي حقوقو کښي چي له معقول حريت نه پرته يې صحت نه شو موندلی شرق او شرقيان په مساوي توګه او له استثنا پرته ده ته مهم وو په لومړي نظر هيبت ناک ښکارېده اووروسته-وروسته به يې د مينې او مهربانۍ اثار څرګندېدل. حضرت جمال الدين شجاع، باجرته، کريم او مهربان، متواضع غير ذليل شخص و او په ملوکو او پادشاهانو به کلان کاري او تکبر کاوه تېز ذهني، قوي حجت، نافذ نظر يې درلود چي مخاطب به يې ځانته راښکو او په خپل قوي دليل به يې د ځان کاوه د مقدماتو په ترتيب کښي يې خاص اسلوب درلود چي نتايج به يې خود په خود راتلل، د لوی نفس او لوړ همت خاوند او د بشريت خيرخواه و او خپل مخاطبين به يې د لويو کارونو په انجامولو باعثول او د ژوند مشکلات به يې ډېر واړه ښودل، د صحيح عقيدې خاوند او په خدای باندې يې قوي ايمان درلود، د دين په حکمت سخت متمسک او په مذهب کښي له تقليد نه متنفر و، يو مجتهد و او د ده په اجتهاد کښي به د تفسير په لحاظ چي له مالوف نه به مخالف و يو راز غرابت برېښېده، چيرته به چي د خلکو غونډه ليده هلته به ورته او خبري به يې ورته کولې او په جدال کښي د ده قانع کول مشکل و، ځکه چي ده د مقابل طرف د دليل په ابطال کښي خاص مهارت او مخصوص اسلوب درلود او په آسانۍ سره به يې ځان ترې خلاصاوه خو مکابره به يې نه کوله او ډېر کرته به يې خپل مقابل ته حق ورکاوه او وروسته له هغه چي مقابل طرف به يې خپل غفلت ته ملتفت کړ او د هغه د دليل نواقص په يې ښکاره کړل نو بيا به يې خبره ورسره ومنله خو له دې کبله چي عصبي مزاج يې درلود، بحث به يې له جدت او تېزۍ نه خالي نه و.

په ۱۸۳۹/۱۲٤۵م کښې زېږېدلی او په ۱۳۱٤ه/۱۸۹۷م کښې وفات شوی دی.

د جمال الدين روش (سيرت)

همدا و سيد جمال الدين د سيد صفدر زوی چي د افغانستان له يوې لويي کورنۍ څني دی او د نسب سلسله يې مشهور محدث سيدعلي ترمذي ته او له هغه پورته امام حسين بن علي(رض) بن ابی طالب ته رسيږي او دا يوه لويه کورنۍ ده چي د افغانستان د کنړ په سيمه کښي اوسيږي او له کابل نه تقريباً ۱۹۵ کېلو متره لري په ختيز کښي پرته ده، او دغه کورنۍ د افغانانو په زړونو کښي ستره مرتبه لري او په احترام ورته ګوري او د محترم نسب احترام يې ساتي، او دغې کورنۍ په يوه وخت کښي د افغانستان په يوه برخه حکومت او سلطه درلوده او امير دوست محمد خان د دوی له لاسه امارت وويست او د سيد پلار سيد صفدر او نور ترونه يې کابل ته راوستل.

هر څه چي د سيد مفصله سوانح ده هغه ده چي محقق استاد مرحوم شيخ محمد عبده ليکلې ده څکه چي هغه تل ورسره و او د ډېري مودې ملګری يې و او تر هر چا ورته وړاندې و او د سيد په حال نسبت نورو ته ښه خبر و چي موږ به يې وروسته راوړو او هغه څه به هم پرې ورزيات کړو چي له ده نه پاتي شوي اوسي، او هغه هم شايد د سياست د ايجاب په حکم او لا په بله ملاحظه يو څه پرې ايښي اوسي له دغې جملې څخه چي ده ليکلي دي دا دي:

له دې کبله ي د دغه فاضل شخصيت په باره کښي خلك مشتبه شوي او اختلاف سره لري او د يوه خبره بل ته نه پاتي کېږي زه څان اړ بولم چي د ده د شخصيت د پېژندګلوۍ په باره کښي يو څه وليکم. تر څو چي

د هر چا په ذهن کښې د يوه ثابت حقيقت په څېر جلوه وکاندي، ځکه چې نوموړی فاضل د هر چا په مخيله کښې د هغه د نفسي تشخيص او تخيل له مخې په يوه شکل راغلی جوهر او پاک موجود خو د واهمينو د وهم سترګې او د اټکل او تخمين عقل يې اندازه معلومولی نه شي.

سيدجمال الدين د کنړ په اسعدآباد نومي کلي کښې په ۱۲۵٤ه/۱۸۳۹م کال کښې وزېږېد او له خپل پلار سره کابل ته راوستل شو او په اته کلنۍ يې په زده کړه پيل وکړ او پلار يې د ده روزني ته خاصه پاملرنه درلوده، ځکه چې پلار ته يې څرګنده شوې وه چې قوي فطرت، سرشاره ذکا او نوراني قريحه لري نو ځکه يې زياته پاملرنه ورته درلوده او نوموړي په لږه موده کښې د ټولو مروجو علومو مبادي زده کړل او تر پايه يې ورسول له دغې جملې نه يې د صرف، نحو، معاني، بيان، ليک او کتابت، تاريخ او شرعي علوم لکه تفسير، حديث، فقه، د فقه اصول، کلام، تصوف شول اوله عقلي علومو نه لکه منطق، عملي حکمت(سياست مدن، تدبير منزل، تهذيب النفس) نظري حکمت(طبعيات، الهيات) شول او رياضي علوم لکه حساب، هندسه، جبر، هيئت شول او د طب او تشريح علوم زده کړل.

او دغه ټول علوم يې د هغه وخت په طريقه له ماهرو استادانو نه په اتلس کلنۍ کښې زده کړل او پای ته يې ورسول.

او بيا هند ته لاړ او يو کال او څو مياشتي هلته پاتي شو او هلته يې د اروپا په نوې طريقه په رياضي علومو کښې په مطالعه پيل وکړ او بيا د حج د فريضې د ادا دپاره حجاز ته لاړ او دغه مسافرت يې يو کال اوږد شو چې له يوه ښار نه به بل ښار ته او له يو مملکت نه به بل مملکت ته ته تر څو چې په ۱۲۷۳ه کل کښې مکې مکرمې ته ورسېد او په دغه موده کښې

د هغو ملتونو له ډېرو دودونو او رواجونو سره آشنا شو او غټه فايده يې ترې واخيسته چې د ده د سفر په مسير کښې واقع و او بيا د حج د فريضې له ادا نه وروسته خپل هيواد ته راستون شو او د نومو‌ړي امير دوست محمد خان د حکومتي رجالو په سلک کښې داخل شو.

او کوم وخت چې امير دوست محمد خان په هرات باندي چپاو وروو‌ړ تر څو چې هغه خپل خسر او تربره سلطان احمدشاه ته وروسپاري سيد جمال الدين هم د ده په لښکر کښې له ده سره لاړ او د هرات د محاصرې په درسته موده کښې ورسره و تر څو چې نومو‌ړي امير په هرات کښې وفات او هرات له اوږدې محاصرې نه وروسته فتحه شو. او په (١٢٨٠ه/١٨٦٤م) کال کښې د امارت په کرسۍ د هغه وليعهد شېرعلي خان کښېناست او د خپل وزير محمدرفيق خان دی ولمساوه چې خپل ټول وروڼه ونيسي او بنديان يې کاندي په تېره بيا هغه چې تر ده مشران دي او که داسي نه کړي نو هغوی به هرومرو د امارت په تمه فتنه او فساد جوړ کړي او ملك به ورته راوپاروي په دغه وخت کښې د هرات په لښکر کښې د امير درې وروڼه (محمداعظم، محمداسلم، محمدآمين) و او سيد جمال الدين د محمداعظم ملګرتيا کوله خو کوم وخت چې دوی د امير په اراده او د هغه د وزير په لمسون پوه شول ټولو تېښته غوره کړه او هر يو خپل ولايت ته چې د خپل پلار له خوا ورته سپارل شوی و لاړ تر څو چې د هغه ځای د خلکو په ملاتړ د خپل ورور (امير) له شر او ضرر نه خلاص شي او مقابله ورسره وکړای شي. همدا و چې د امير په ضد له هري خوا فتنې راويښې شوې او د کورنيو جنګونو او جګړو اور بل شو، او له ډېرو سختو جګړو نه وروسته د محمداعظم خان او د هغه د وراره عبدالرحمن خان خبره غټه شوه او د مملکت پای تخت يې ونيو او د

عبدالرحمن خان پلار محمدافضل خان يې د غزني له محبس نه خوشې کړ او په مملکت يې د افغانستان نوم کېښود او محمدافضل خان له يوه کال نه وروسته وفات شو او د هغه له مرګ نه وروسته د امارت واګې د ده سکه ورور محمداعظم خان په لاس کښې واخيستې، او د سيد جمال الدين مقام او منزلت د ده په نزد ډېر لوړ لاړ او د لومړي وزير(صدراعظم) په حيث يې مقرر کړ او د خپلو اسلافو په خلاف يې په هر کار کښې مشوره ورسره کوله او پوره اعتماد يې پرې درلود او د هغه په مشوره به روان و، او که څيرته امير په سيد بدګمان شوی نه وای د افغانستان حکومت به ټول د سيد په تدبير له ده پوري تعلق نيولی وای، خو د ده خپلوانو هغه په سيد باندې بدګمان کړ او دې ته يې واداره کړ چې کارونه خپلو خامو او بې تجربې زامنو ته وسپاري او هرج او مرج توليد شي. د ده د زامنو له جملې نه يو هم د کندهار نايب الحکومه و چې د خپل تره (شېرعلي خان) د راغورځولو دپاره چې په هرات کښې و او نور ټول ولايات يې له قبضې وتلي و په هرات حمله وروړه او دغه ځوان ګومان کاوه چې په خپل تره اميرشېرعلي خان به برى ومومي او د خپل پلار په نزد به زيات اعتبار وګټي او تر نورو ورونو به خپل پلار ته معتبر اوسي، نو کوم وخت چې د خپل تره له لښکر سره مخامخ شو خپلې زړورتيا دې ته واداره کړ چې له دوه سوو سپايانو سره له خپل لښکر نه جلا شي او په دښمن يرغل وروړي، همدا و چې همدغسې يې وکړل او د دښمن صفونه يې ويجاړ، مات او برهم کړل او ټول يې په وېره کښې واچلو او نژدې و چې ماتې ورکاندي خو د امير شېرعلي خان د لښکر قايد ملتفت شو چې دغه زړور زلمی له خپل لښکر نه راجلا شوی او له دوه سوو سپايانو سره د جګړې ميدان ته راوتلی دی نو چپاوي حمله يې پرې وروړه او ويې نيو او بيا د

کندهار لښکر بې سر پاتې شو او تيت او پرک شو او د شېرعلي خان لښکر قوت وموند او په کندهار ورغی اوويې نيو او دوباره جنګ شديد شو او انګرېزانو هم د شېرعلي خان مرسته وکړه او ډېر سره او سپين يې ورته راولېږل او هغه دغه سره او سپين د قوم په مشرانو او د محمداعظم خان په مامورينو ووېشل او د ځان په لور يې کړل او خپل عهدونه يې مات کړل او له شېرعلي خان سره يو شول او له ډېرو خونړيو جګړو نه وروسته شېرعلي خان بری وموند او محمداعظم خان او د ده وراره ماتي وکړه او عبدالرحمن خان بخاري او محمداعظم خان ايران ته ته وتښتېداو اعظم خان له څو مياشتو وروسته په نيشاپور کښي وفات او سيد جمال الدين په کابل کښي اوسېده او امير شېرعلي خان د ده د کورنۍ په احترام او له دې کبله چي د خلکو له عمومي بلوا سره مخامخ نه شي ده ته څه ونه ويل ځکه چي افغانان د ساداتو ډېر احترام لري او حمايت يې کوي خو سره له دې په زړه کښي ورسره پاک نه و او غوښته يې چي کوم چل ورته جوړ کړي او له منځه يې وباسي. له همدې کبله سيد جمال الدين دا غوره کړه چي د افغانستان خاوره پرېږدي او بلي خوا ته لاړ شي. نو له ده څخه يې د حج اجازه وغوښته او هغه هم اجازه ورکړه خو په دې شرط چي د ايران له لاري لاړ نه شي تر څو چي له محمداعظم خان سره ونه ګوري، ځکه چي هغه لا مړ شوی نه و، همدا و چي په (١٢٨٥ه/١٨٦٩م) کال کښي د محمداعظم له ماتي نه درې مياشتي وروسته د هند له لاري د حج په نيت وخوځېد او ډېر شوق يې درلوده چي په هند کښي بې نامه او بې شهرته واوسيږي، نو ځکه يې په هند کښي يو افغاني سوداګر ته خط واستاوه او ترې ويې غوښته چي ده ته د يو ساده، بسيط او عادي مېلمه په حيث ځای ورکړي او دواړه بسيط ژوند

ولري. خو د انګرېز بيدارو او باخبرو مامورينو په هند کښي د هري پېښي په دقت سره څار کاوه او سطحي يې نه ورته کتل خصوصاً په دغه وخت کښي افغانانو ته او دغه مسئله د سيد جمال الدين او د هغه د هيلو تر منځ حائله شوه چي غوښته يې په هند کښي بې نامه او بې نښانه ژوند وکړي، نو همدا و چي د هغه حکومت په سرحد کښي د سيد ډېر تود رسمي هرکلی وکړ په داسي حال کښي چي د دغسي رسمي استقبال هيڅ باعث موجود نه و، نو ځکه له دغه پېش آمد نه د ده اضطراب لا زيات شو، په تېره بيا چي د مستقبلينو په ډله کښي د هند معاريف او د ده دوستان او حتی د ده کوربه افغان يو هم نه و او ده دغه ګڼ ګور استقبال په خپله دې خبري مقابله کړ او د هغوی د هرکلي جواب يې په زړه کښي داسي ورکړ: (دا بې غرضه استقبال نه دی او نه د يوه کريم له خوا د ښه نيت له مخي شوی دی).

په دې موقع کښي جمال الدين بله چاره ونه ليده پرته له دې چي د هند د حکومتي وګړو د دغه تاوده هرکلي شکريه وکاندي او ترې وغواړي چي ده ته اجازه ورکاندي چي د خپل دوست افغاني تاجر کره واړوي خو هغوی په جواب کښي ورته وويل چي:

(حکومت ستا د مېلمستيا ټول ترتيبات نيولي دي او ځای يې درته ټاکلی دی او دا ممکنه ده چي له هغه ځای نه پرته بل ځای ته لاړ شې) نو دی ناچاره راضي شو، ځکه چي دی پوهېده چي اصرار څه فايده نه لري او نه څه له لاسه کيږي.

په لومړۍ ورځ د خلکو شمېر ډېر زيات نه و او له لسګونو افرادو وانه ووښت او له دې کبله موظفو کسانو وکړای شو چي هغه څه ثبت کاندي چي خلکو ده ته ويل او لا سيد خلکو ته ويل، خو په بله ورځ د زايرينو

شمېر له لسګونو نه سلګونو او په دريمه او څلورمه ورځ له سلګونو نه زرګونو او لويو-لويو ډلو ته ورسېد او يوه هفته پوره شوې نه وه چې په ټول هند کښې هنګامه ولوېده او د هند علماوو، راجاګانو د سيد په لور مخه کړه او د سيد د استوګنې سيمه د زيارت کوونکو سيورو ونيوه، او په دغو کسانو کښې ځينې هغه خلک هم شامل وو چې د هند حکومت نه شو کړای چې هغه له جمال الدين سره له ناستې ولاړې څخه منع کاندي او نه يې کړای شو چې هغه خبرې اترې کنټرول او ثبت کاندې چې د دغو سلګونو ايلچيانو او سيد جمال الدين تر منځ کېدې او يو له بل سره يې راز او نياز کاوه.

خو کوم وخت چې د هند حکومت دغه وضع وليده او نور يې زغملی نه شوه د هند د حکومت يو لوی مامور سيد ته په داسې حال کښې چې راغی چې له سيد سره ډېر راجاګان او علما ناست وو نو ورته وېې ويل چې:

«د هند حکومت اجازه کړې وه چې تاسې دوه مياشتې په هند کښې واوسېږئ، خو اوس ناچاره شو چې تاسې ته وواېو چې روان حالت د دې اجازه نه ورکوي چې تاسې زيات له دې نه په هند کښې پاتې شئ» د مجلس په حاضرو کسانو دغه تهديد او اخطار ډېر بد ولګېد او د هغه په ضد يې د احتجاج اراده وکړه او په ډېر قار راوپارېدل خو سيد جمال الدين هغو ته د سکوت اشاره وکړه او د هغوی د حکومت د ستر مامور تر منځ حائل شو او داسې ځواب يې ورکړ:

«زه هند ته د دې لپاره راغلی نه يم چې د لويې برتانيې حکومت ووېروم او نه دې ته تيار يم چې د هغه په ضد خلک راوپاروم او لا يې په کارونو انتقاد وکړم، خو زما په شان له يوه مسافر او بې کسه سياح نه د هغه

وېره او لا له مانه د ضعيفو سياحانو په تګ راتګ بنديزونه ايښودل د برتانيې د حکومت د عزم په سستيا، د شوکت په ضعف، د عقل په لړتيا او په خپل حکم باندي د نه اعتماد کولو دلالت کوي او د برتانيې د حکومت په تاريخ کښي يې ثبتوي، او په حقيقت کښي د دې ثبوت ورکوي چي د هند په لويه خاوره کښي د هغه حکومت او قدرت د هغه ځای له خلکو نه په وارو-وارو ضعيف دی).

او بيا يې د مجلس خلکو ته مخه کړه او ورته ويې ويل: اې د هند خلکو! د خدای په عزت او د عدالت په سر مي دي لوړه وي چي ځانونه سلګونه ميليونه شمېرئ، که تاسي مچان هم وای او د خپلو حاميانو (انګرېزانو) او خپلو هغو زامنو په ضد قيام کړی وای چي د ټولو شمېر له لس زرو متجاوزين نه وي او په خپله توره ستاسي خپلواکي وژني او ثروتونه مو بېرون ته وړي ستاسو بنهار به هم د لويې برتانيې غوږونه کاڼه کړي وای او د هغوی د مشر ستر (ګلاډستون) د اورېدو قوت به مو له منځه وړی وای.

او که تاسي خدای مسخه کړئ او کشب يې درڅخه جوړ کړی وای او له بحر نه تېر شوي او د لويې برتانيې جزيرې ته ورپوريوتي وای او هرومرو به مو دوی د بحر په تل کښي غرق کړي وای او تاسي به بېرته احرار راستانه شوي وای).

جمال الدين لا خپلي خبري پای ته نه رسولي نه وې چي د حاضرينو په مخ د اوښکو سېلاو روان شو او په ژړا او انګولا يې لاس پوري کړ، په دغه وخت کښي جمال الدين په لوړ آواز پرې غږ کړ چي ژړا د ښځو کار دی يو غزنوي سلطان محمود په ژړا هند ته رانغی بلکي وېستلې توره په

هند رانووت، تاسي باید پوه شئ چي هغه قوم ژوندی نه بلل کيږي چي د خپلي خپلواکۍ په لار کښي په خلاصه ټنډه مرګ نه قبلوي.

او بيا په چټکۍ سره (له نوموړي مامور سره پاڅېده تر څو له هغه سره هر ځای ته چي غواړي لاړ شي، مامور ورته وويل: (اوس صبر وکړه سبا ته به ځې).

جمال الدين ورته وويل:(څه غواړې، چي چيرته لاړ شم!) هغه ورته وويل: (وروسته له هغه چي له هند نه ووتې هر چيرته چي غواړې لاړ شه).

او سبا ته يې د حکومت په مصرف په يوه بېړۍ کښي کښېناوه او د سويز له لاري مصر ته لاړ او نژدې څلوېښت ورځې هلته پاتي شو چي په دغه موده کښي ي له جامع ازهر سره ارتباط قايم کړ او د هغه ځای له طالبانو سره يې ملاقاتونه وکړل او يو بل ته يې ډېر تمايل وښود. او له هغه څخه يې د خپل سرګذشت او راتلونکي ارادې په شاوخوا کښي پوښتني وکړې او ده په خپل کور کښي توضېحات ورکړل او بيا د حجاز له تګ نه منصرف شو او د آستانې پر لور وخوځېد.

سيد استانې ته ورسېد او څو ورځي وروسته د هغه ځای د صدراعظم عالي باشا ملاقات ورته ميسر شو او په محترم او لوړ منزلت ورته قايل شو او صدراعظم د ده فضيلت وپژاند او بې مثله استقبال يې وکړ په داسي حال کښي چي سيد په خپل افغاني ساده لباس کښي و او افغاني چپن او پګړۍ يې لرله.

د ده د پوره فضيلت له مخي د استانې د اميرانو او وزيرانو زړونه ورته مايل شول او په هر مجلس کښي به يادېده او د ده د علم، ديانت او ادب

ستاينه به يې کوله او سره له دې چې دی د هغوی له خوی، بوی، ژبې او عاداتو سره ناآشنا و بيا هم د هغوی د خاص احترام مورد ګرځېدلی و.

او له شپږ مياشتو وروسته چې هلته يې تېري کړې د معارف د علمي غړي په حيث ومنل شو او د علم او معارف د تعميم دپاره يې ډېري ګټوري لاري ګودري پيدا او خپلي غاړي خلاصي کړې خو د ده ځينو ملګرو له ده سره موافقه ونه کړه له دغي جملې نه (حسن فهمي افندي) شېخ الاسلام و چې د سيد د مفکورې په عملي کېدو سره د ده بازار يو څه کاسديده او په زړه کښي يې ورته واچوله چې د سيد په ضد يو حرکت پيدا کاندي او د هغه ارزښت او مقام راټيټ کاندي دې خبري ته قابو و چې (١٢٨٧ه/١٨٧١م) کال د روژې مياشت شوه او د دارالفنون مدير (تحسين افندي) له سيد نه وغوښته چې په دغه دارالفنون کښي د صنعت د تشويق په باب يو کنفرانس ورکاندي. خو سيد عذر وغوښته چې زه په ترکي ژبه ښه نه پوهېږم، خو هغه اصرار وکړ او بالاخر سيد ورسره ومنله او يو مفصل کنفرانس يې وليکه او د معارف وزير صفوت باشا او د استانبول د امنيې عمومي قوماندان (شرواني زاده) او (منيف باشا) ته چې د دولن يو رکن او د معارف د مجلس غړی و وروښود او هر يوه د هغه تحسين او تمجيد وکړ او ډېره ستاينه يې وکړه.

نو کوم وخت چې د کنفرانس ټاکلې ورځ راورسېده ډېرو اورېدونکو پوهنتون ته مخه کړه او حکومتي ډېر وګړي او علمي شخصيتونه او د اخبارو نمايندګان او ډېر وزيران د کنفرانس د اورېدو دپاره پوهنتون ته راغلل.

سيد جمال الدين د خطابې منبر ته وخوت او خپل ليکلی تقرير يې په داسي بلاغت واوراوه چې د خلکو عقلونه يې تسخير او مسحور کړل او

شېخ الاسلام حسن فهمي افندي هم حاضر و او د هغه د وينا ضعيف ټکي يې نوټول تر څو چي يوه حربه په لاس ورشي او په هغې د سيد د لياقت او فضيلت ورمېږ ووهي او په هغه بڼه يې خلکو ته تمثيل کړي چي ابهت او جلال يې د خلکو له زړونو نه وباسي. او که له ده سره د حق مراعات واى او د حقيقت په نظر يې ورته کتلي واى د ده په خبرو کښي به يې دغسي څه پيدا کړي هم نه واى.

د سيد خطابه په دې وينا وه چي انساني ژوند او معيشت يې له يوه ژوندي ژوي سره تشبيه کاوه او هر صنعت يې د يوه غړي په حيث باله، او هر صنعت د يوه ملت په ژوند کښي وظيفه انجاموي چي هر اندام يې د بدن د بقا او پاينښت دپاره سرته رسوي.

نو پادشاه يې له مغزو سره چي د تدبير او ارادې مرکز دى تشبيه کړ او آهنگري يې له اندامونو او کښت او کرونده يې له کبد(سږي) او د کښتۍ رانۍ صنعت يې له پښو سره او داسي نور صنعتونه يې له نورو اندامونو سره تشبه کړل او کافي خبري ي د هر اندام او صنعت په باب وکړې او بيا يې وويل: دغه شيان دي چي د انسانيت د سعادت جسم ترې جوړ شوى او جوړيږي:

او له روح نه پرته جسم ژوند نه شي کړاى او د دغه جسم روح لا (نبوت دى) او لا (حکمت) خو دومره فرق سره لري چي نبوت يوه الهى پېرزوينه ده او د چا تر سعي او کوښښ پوري اړه نه لري او څوک چي خداى غوښتى وي دغه برخه ورکوي او خداى ښه پوهيږي چي د رسالت په ورکړه څوک غوره کوي.

او هر څه چي حکمت دى د فکر محصول ګڼل کيږي او په معلوماتوکي په نظر کولو حاصليږي، او بل دا چي نبي له خطا نه معصوم

او مصئون وي او له حكيم نه خطا كيږي او بل دا چي د نبوت احكام د خدای له لوري راځي او په هغو كښي خطا او اشتباه نه وي او نه باطل لار ورته لري او په هغو باندي عمل كول د ايمان له فرايضو ګڼل كيږي. او هر څه چي د حكماوو ارا او افكار دي په خلكو باندي د هغو منل او پيروي فرض او لازمه نه ده مګر دا چي بهتري او اولويت لري، هغه هم په دې شرط چي د الهی شرع مخالف نه اوسي.

دا و هغه څه چي ده د نبوت په باره كښي ويلي و او دا له هغې وينا سره مطابقت لري چي د اسلامي شريعت علما يې وايي، خو حسن فهمي افندي له حق نه باطل ته روان شو تر څو چي خپل انتقام ترې واخلي او پروپاګند يې واچاوه چي سيد جمال الدين ګمان كوي چي نبوت(صفت) دی او د خپل پروپاګند د ثبوت دپاره يې د سيد هغه خبره يادوله چي نبوت يې د صنعت په بحث كښي راوړی او خبري يې پرې كړي دي (د بدخواهانو دلايل همدغسي وي) او بيا يې د مسجدونو امامان او واعظان ولمسول چي د ده دغه خبري په شدومد يادي كړي او ملامتي پرې ووايي.

نو بيا سيد جمال الدين وغوښته چي دغه مسئله محاكمې ته وړاندي كړي او د علمي محكمې قضاوت وغواړي تر څو چي هغه تومت له ځانه لري كړي چي د شيخ الاسلام له خوا ورتپل شوی و، او دا له يوې بې طرفي محاكمې پرته ناممكنه وه. خو دا به څنګه شوې وای سره له دې هم سيد په ټينګه د محاكمې غوښتنه كوله او اصرار يې كاوه او اخباروالاوو هم هم په دغه باره كښي ډېر څه وليكل او ډېري تبصيرې يې وكړې چي له هغې جملې نه ځينو د سيد جمال الدين ملاتړ كاوه او ځينو د شيخ الاسلام. د سيد ځينو ملګرو سيد ته سلا وركړه چي په دغه

باره کښي چپتیا غوره کړي او د شیخ الاسلام په تومتونو سترګي پټي کړي او ترې تېر شي، ځکه چي د زمانې تېرېدل خودبه خوده د حقایقو له مخي پرده لري کوي او بې اساسه اشاعات خپروني له منځه وړي، خو ده ونه منله او د محاکمې غوښتني ته یې ادامه ورکړه او خبره دې درجې ته ورسېده چي صدراعظم په خپله په خپل ژوند او د سید په ژوند ووېرېده او له دغي مجبورۍ نه یې سید ته امر ورکړ چي د یو څو میاشتو دپاره له استانې نه وووزي که غوښته یې بېرته استانې ته راشي په عین حال کښي عالي باشا په خپل فرمان کښي د ده د فضیلت یادونه کړې او د وچ دماغو خلکو په تنګ نظرۍ یې افسوس ښکاره کړی و چي د حقایقو درک نه شي کړای عالي باشا په دې هم پوهېده چي د سید په مقابل کښي د حسن فهمي افندي درېدل په واقع د ده په مقابل کښي درېدل و، ځکه چي ده سید ته لوړ حیثیت ورکړی و او که محیط او د خلکو قابلیت مساعدت ورسره کړی وای سید به د شیخ الاسلام په ځای درولی وای، خو د حسن فهمي افندي زیرکي او سیاستمدارۍ د عالي باشا نقشه ورشنډه کړه او ټول عوام او د مدرسو جامو شاګردان یې د ځان کړل او د سید په ضد یې راوپارول، تر دې پوري چي صدراعظم یې دې ته اړویست چي سید جمال الدین له استانې نه وباسي لکه چي مخکښي وویل شو.

سید جمال الدین ته له استانې نه د وتلو په وروستۍ ورځ یو شمېر منور علما راغلل او د ده په تګ یې ډېر افسوس ښکاره کاوه او د شیخ الاسلام د حرکت غندنه یې کوله، حتی یو له دغو علماوو څخه چي له لویو مدرسینو څخه و په شیخ الاسلام او د هغو په ملګرو باندي د طعن او

لعن ويلو په باب دومره تشدد وکړ چې د دين کرامت ته يې صدمه ورسوله په دغه موقع کښي سيد جما ل الدين په قار راپاڅېد او ويې ويل:[1]

تر دې پورې بله لويه خطا نشته چې د يوه دين د پيرو له خوا د يو نامناسب حرکت په اثر دين ته بد وکتل شي او لا له دين نه ناوړه تعبير وشي، زه عقيده لرم چې بشري وګړي او ټولني د دوو سلطو له تاثير نه وتی نه شي، يو حکومتي سلطه او بله روحي او ديني سلطه دغه دواړه سلطې په حقيقت کښي يوه نبه ولي او يوه غايه لري. هو دا ممکنه ده چې په يوې له دغو دواړو خلل طاري شي چې په اصل وضع کښي نه وي، نو دلته په خلکو لازم دی چې د هغه د اصلاح په لار کښي کوښښ وکاندي او په هغه څه هم ځانونه وپوهوي چې دغه خلل له کومه ځايه راپيدا شوی دی؟ او بيا زيار وباسي چې هغه خپل اصلي حالت ته بېرته وګرځوي، بيا يې وويل:

حکومتي سلطه خواه د پادشاه په لاس کښي وي او که د سلطان په لاس کښي له ملت نه قوت اخلي تر څو چې د شر د خاوندانو جرړې وباسي او د شر د پېښېدو مخه ونيسي، د عامه او خاصه حقوقو صيانت وکړي او د ټولني دپاره د راحت او امنيت د فراهمولو په لار کښي بې خوبي وباسي او عدالت توزيع کاندي، او د خلکو عامه حقوق تامين کړي.

او که دغه سلطه يوه جاهل، ناپوهه، مغرور ، فرېبکار، منکير انسان ته وسپارل شوه له يوې فاسدالاخلاقه طبقې او مجهول النسب کورنۍ نه

---

[1] دا خبره د لسان الحال جريدې ليکلې او نور اخبارونو ترې اقتباس کړې ده لسان الحال تر دې عنوان لاندې راوړې ده: (جمال الدين او اهل دين).

راپيدا شوی و نو بيا خلک په خپله خوښه لوبې پرې کوي او بيا د خلکو په مقابل کښي داسي استدلال راوړی:

(د پادشاه اراده د مملکت قانون دی).

نو ددغي خبري په مقابل کښي په خلکو لازم دی چي قيام وکړي او په خپل ټول طاقت سره مقابله ورسره وکاندي، ځکه چي حقه خبره دا ده چي د هغه قوم اراده قانون دی چي اختيار يې له لاسه ورکړی نه وي او نه حريت، واک او اختيار سلب سوی اوسي، هغه قانون چي په هر حاکم لازم وي چي د هغه خادم او د هغه په تنقيد او اجرا کښي امين اوسي.

او هره ټولنه چي د خپلو هوسونو او شهواني خواهشونو د لوبو ملعبه او بازيچه وي او افراد يې يو له بل سره مخالفت کوي او زوښ سره نه خوري او د خودخواهۍ او انانيت په څپو کښي ډوب وي نو بيا د قدرت خاوند د فرد په مقابل کښي د ملت په نامه خپل تجارت شروع کو ي او د ټولني ثروت د ځان پر ګټه رااړوي او د خپل ځان د عيش او نوش وسايل فراهموي.

نو دغسي خلک د صحرا څارويو ته ورته دي او لا له هغو نه هم ګمراه تر دې او په دغسي قومونو باندي د جور او ستم هغه قاعده صادقيږي چي مستبدو خلکو خلق کړې او استفاده يې ترې کړې ده او دا هغه قاعده ده چي پخوا ذکر شوه چي (د پادشاه اراده د مملکت قانون دی).

بيا يې وويل:

د روحي سلطې په باب هم همدغه خبره ده (له روحي سلطې څخه يې مطلب د هر دين هغه نفوذ دی چي د خپلو پيروانو په زړونو کښي يې لري) او د دغي سلطې نفوذ کله ناکله د حکومتي سلطې له نفوذ او د

پولیس له بیدارۍ او د قضا په مسله باندي د ناست قاضي عدل ته زیات وي او په ځینو وختونو کښي د قاضي له هغه حکم نه نافذ تر وي چي د قصاص په باره کښي یې د شهودو د شهادت له مخي کوي، هغه شاهدان چي د شهادت په ورکولو کښي ډېر کرته خطاوتی وي او بې ګناه سړی ګناه کار او یو ګناه کار بې ګناه معرفي کوي.

ځکه چي دین که حقیقتاً د انسان په سینه کښي ځای ونیسي روحاً انسان داسي تر تاثیر لاندي راولي اوله بدو او نامشروعو کارونو یې منع کوي چي حکومت او قانوني تعقیبات یې نه شي منع کولای، ځکه چي دا ممکنه ده چي انسان یو سړی ووژني او څوک یې ونه نیوی شي، مګر یو سړی که په دیني مبادیو عقیده ولري له هغه سره همېشه دیني او ایماني پولیس موجود وي او مخالف کار ته اقدام نه شي کړی او په درې ګونو آسماني ادیانو کښي داسي قطعاً نه لیدل کیږي چي د جامعې او ټولني له منافعو سره مخالف اوسي بلکي تل یې د خیر د کارونو په اجرا کولو لمسوي او ورته واداره کوي یې او د شر له ارتکاب نه یې منع کوي. دا دی د دیني روحیې ځیني منافع چي په مجمله توګه بیان شول.

خو که دغه سلطه منحرفه شي او خپل اصلي حیثیت او مقام له لاسه ورکړي او د اصلي جوهري وضع مختله شي په دغه وخت کښي لازم دی چي په ټول طاقت سره کوښښ وشي چي هغه خپل اصل ته راوګرځول شي او له انحراف نه بچ کړایشي. او بیا یې خپلي وینا ته ادامه ورکړه او ویې ویل: که دین د خپلي شریفي غایې په لور روان وي حکومتي سلطه یې هم ستاینه او ملاتړ کوي او که حکومتي سلطه په هغه لار روانه اوسي چي د هغې دپاره منځ ته راغلې وي چي هغه دعدالت د مبادیو له تعمیم او ترویج څخه عبارت دی نو روحي او دیني سلطه یې له

شک نه پرته ستاینه او شکریه کوي، او دغه دواړه سلطې یو له بل نه نفرت او جدایي نه کوي مګر دا چي له خپل اصلي محور نه منحرف شي او خپله غایه پرېږدي.

دا په استانه کښي د سید جمال الدین وروستۍ خبري وې چي ویې کړې اوبیا د ځینو دوستانو په خواهش او بلنه د ۱۲۸۸ه کال د محرم د میاشتي په اول او د ۱۸۷۱م کال د مارچ د میاشتي په ۲۲ نېټه له استانبول نه د مصر پر لور روان شو.

سید جمال الدین په دې نیت د مصر په لور روان شو چي د هغه ځای مناظر او مظاهر وګوري او تفریح وکړي نه دا چي هلته د استوګني اراده ولري، خو کوم وخت چي د مصر له والي ریاض باشا سره ملاقي شو هغه د استوګني بلنه ورکړه او پرته له دې چي په کومه وظیفه یې وګماري د میاشتي یې زر مصري فرشه معاش ورته مقرر کړ او په احترام یې ځای ورکړ. په هغه ځای کښي له اقامت او استوګني نه وروسته د هغه ځای د علم طالبانو ورته مخه کړه او د هغه له علم او پوهي یې استفاده وړه، هغوی سید واداره کړ چي په مصر کښي خپل تدریس جاري کړي او همدا و چي سید د کلام، نظري حکمت، هیئت، صرف اونحو، اصول الفقه د علومو په تدریس پیل وکړ او په خپل کور کښي به یې خلکو ته درس ورکاوه او ازهر ته قطعاً د مدرس په توګه ورداخل نه شو او کله ناکله به ي د جمعو په ورځو د ازهر زیارت کاوه.

د طالب العلمانو په زړونو کښي یې لوی منزلت پیدا کړ او ډېري علمي استفادې یې ترې وکړې او د ده دین او ادب ته په تعجب کښي وو. په ژبو یې د ده ثنا او ستاینه جاري وه او په ټول مصري قلمرو کښي یې د شهرت انګازې خپرې شوې، او بیا یې اراده وکړه چي د هغوی له عقلونو

نه د اوهامو پردې لري کړي او له حقايقو سره يې اشنا کاندي، نو همدا و چي د شاګردانو عقلونو په فعاليت لاس پوري کړ او د زړونو سترګي يې روښانه شوې، او بيا يې خپل شاګردان دې ته واداره کړل چي ليک او کتابت زده کړي، او د دې دپاره يې ادبي، حکمتي او ديني فصول اشنا کړل او خپل شاګردان يې په دغه لار کښي په کار واچول او ويې رسول، او د ده په کوښښونو سره په مصر کښي خط او کتابت تعميم شو او پوره وړاندې لاړ او تر ده دمخه په مختلفو موضوع ګانو کښي جيد ليکوال ډېر لږ وو.

او بيا په مصر کښي د ده د شاګردانو له جملې څخه ډېر لايق ليکوال منځ ته راغلل چي د نبوغ درجې ته رسېدلي وو او چا يې مخه نيوی نه شوه، او دغه کسان اکثره هغه ځوانان وو چي پخواني کسبګر وو او ټولو لا له سيد نه ليک او کتابت زده کړی و او لا د ده له شاګردانو نه، چي له دې نه هيڅوک انکار نه شي کړی مګر هغه چي مکابره کوي او لا يې حق ته شا کړې اوسي.

همدغه ځيز و چي له ده سره د ځينو وګړو د رخي او حسد موجب وګرځېده او په ده باندي يې دا طعنونه او تومتونه ويل چي دی د ځينو متاخرينو د فتوی په ضد او خلاف ځيني هغه فلسفي کتابونه لوي لوي چي لوستل او لوستل يې عقيده خرابوي. دغه فتوا که څه هم د متاخرو علماوو له پلوه په مطلقه توګه ورکړل شوې نه وه بلکي په دې عقيده وه چي د دغو کتابونو لوستل ضعيف العقلو خلکو ته ښه نه دي او هر څه چي د پوهو او قوي الايمان خلکو دپاره يې اجازه ورکړې وه چي د پخوانيو او اوسنيو علماوو کتابونه وګوري او د موافقو او مخالفو علماوو کتابونه مطالعه کاندي، چي د هغوی دپاره د دغه راز کتابونو مطالعه څه

زيان او ضرر نه رسوي بلكي د بصيرت د پراختيا او د ايمان د قوت او ثبات سبب يې ګرځي، خو د ده بدخواهانو د ده د منزلت د راټيټولو اوله ده نه د خلكو د اړولو په نيت دغه خبره په مطلقه توګه كوله او خلك به يې پرې بدګومانه كول. او له دې كبله د ده حاسدين موفق شول چې د ده په نسبت عوام او بازاري خلك يو څه بدګومانه كړي، مخصوصاً هغه خلك چې د ده د خبرو د اورېدو لپاره به راتلل او پرې پوهېدل به نه او له دې نه علاوه د ده خبرې به يې اړولې او تحريفولې به يې، خو له دغو ټولو كوښښونو او عكس العملونو سره-سره د پوهانو په زړونو كښې يې د سيد مقام ته څه صدمه ونه شوه رسولاى. د ده شان همدغسې په لوړتيا كښې و او د خلكو زړونه ورته مايل وو چې د مصر په تخت مرحوم توفيق باشا پلتۍ ووهلې او سيد جمال الدين د ده د هدفونو ملاتړ و او د ده محاسن او محامد يې خپرول او غوښته يې چې د خلكو زړونه ورته مايل اوسي.

خو څنګه چې جمال الدين فطرتاً سياست ته ډېر ميلان درلوده او د سياست په ټولو باريكيو پوه و نو د مصر حالات يې تر دقيقي او حكيمانه مطالعې او كتنې لاندي ونيول اوورته څرګنده شوه چې په مصر كښې د پرديو مداخلې ورځ په ورځ زياتيږي نو دا يې وپتېيله چې بايد د مصر وضعي ته تغير وركړل شي، په دغه وخت كښې سيد جمال الدين د ماسوني په اسكتلندي ډله كښې چې يوه پټه ډله او پټ حزت و داخل شوى و.

هر څه چې په دغه ډله كښې د دخول و او څه شى چې د ده وجود په هغې كښې پېښ كړل (هغه وخت چې دى د يوه عادي غړي په حيث پكښې و رييس شوى نه و) په لنډه توګه به يې تر هغه ځايه ذكر كړو چې د

ماسوني طريقه يې جواز ورکوي او موږ ته معلوم اوسي، سيد جمال الدين که څه هم د خبرو د پټوالي او د سري فعاليت مخالفو او هغه يې کوم فضيلت نه باله بلکي نفس او ضعف او د بې همتۍ دليل باله خو بيا هم په دغه ډله کښي داخل شوی و.

په دغه غونډه کښي لومړنی انتقاد چي سيد جمال الدين وړاندي کړ د هغه چا د خبري ترديد و چي د دغې ډلي د ملګرو يوه تن وويل چي: (د ماسوني ډله) له سياست سره څه سر او کار نه لري، خو سره له دې موږ په خپله دغه غونډه وېرېږو چي حکومت (ونه پاروي او موږ ونيسي) نو بيا سيد جمال الدين پاڅېد او ويې ويل:

زه ددې منتظر وم چي په مصر کښي ډېر عجايب او غرايب وګورم، مګر دا مي بېخي نه وه څوولې چي وېره به د ماسوني د محافلو له ستنو راننوځي او شامل کسان به په وېره کښي واچوي او ماسوني ډله به دې ته اړباسي چي ځان له جهاني سياست نه خارج وبولي په داسي حال کښي چي دغه ډله د حريت په اساساتو ولاړه ده او د حريت د بنا د سرته رسولو په منظور منځ ته راغلې او د دغې بنا تعميراتي وسايل يې په لاس کښي دي او په داسي توګه يې استعمالوي چي د پخوانۍ بنا د انهدام او نړولو خيال نه لري. بلکي د صحيح حريت د معالمو د تشئيد، وروروليۍ، مساوات د قايمولو، د ظلم د ماڼيو نړولو، جبر او جور د له منځه وړلو دپاره جوړه شوې ده او که دا وېره ورسره وي د دغو حريت طلبانو له لاسه هيڅ هم پوره نه دي او نه به تېره په تېره کېدي او نه به ددغې بنا کومه موره پورته کړی شي چي کونج پيدا کاندي.

او بيا يې د ماسوني په شاوخوا کښي په همدغه اسکتلنډي محفل کښي په مجمل ډول خبري وکړې چي متن يې په لاندي ډول دی:

تر هغه وخته پورې يو صورت په ذهن کښې ځای نه شي نيوای او نه نقشېدی شي څو چې د هغه پوره تعريف او توصيف ونه شي، مثلاً انسان حيوان ناطق دی، خو د دې دپاره چې نور ځيني ويونکي حيوانات پکښې داخل نه شي د انسان د تعريف لپاره دا چې د تميز او خندا قوت او استعداد لري او په خپله طبع مميز او خندني دي چې دغه تعريفات او توصيفات د انسان دپاره په ذهن کښې يو خاص صورت ورکوي او پېژندل کيږي چې انسان همدغه څيز دی .

خو ما دا خبره دردوي چې زه په دې صفت چې د ماسونيانو د ډلي يو غړی يم ماسونيت تعريف نه پېژنم او نه پوهېږم چې دا څه شی دی، او نه د هغه صورت زما په ذهن کښې شته اونه يې يو وصف راته معلوم دی چې د هغه په وسيله سره سړی دغي ډلي غړی کېدای او پکښې داخلېدای شي.

لومړنی څيز چې زه يې واداره کړم چې د احرارو په دله کښې داخل شم هغه دغه خطير عنوان و چې په غټو تورو ليکل شوی و: (حريت، مساوات، ورورګلوي) غرض يې: (د انساني ګټو تامين، د ظلم د ماڼيو ړنګول او د مطلق عدل د مباديو ټينګول دي) او له دغو ټولو عباراتو نه ماته د ماسونيت تعريف او معنی څرګنده شوه او پوه شوم چې دا مبادي د کار همت، د نفس لوړتيا غواړي او دا ايجابوي چې له ظلم سره د مقاومت په لار کښې د مرګ او بند پروا ونه کړي او هر څه آسانه وبولي.
بيا يې وويل: دا هغه تعريف و چې ما د ماسونيت دپاره غوره کړی او هغه مې منلی و خو په ډېر افسوس ګورم چې د خودخواهۍ او ځانځانۍ جراثيم او مکروبونه د جاه طلبۍ او رياست خواهۍ مينه، او د خپلو نفسي خواهشونو د تسکين په غرض دغه ډله له تهديد او وعيد څخه

وېرېږي په داسي حال کښي چي آزاده ماسوني د همدغسي امورو د له منځه وړلو دپاره منځ ته راغلې او بايد په جرات سره خپله وظيفه انجام کاندي.

او څوک چي د دغو مباديو په خلاف کار کوي هغو جابرو ملوکو او ظالمو حکامو ته ورته دي چي زما په نظر کښي د خوارجو حيثيت لري او په داسي تورتم کښي پراته دي چي تر هر چا زيات تنوير ته اړه لري.

او بيا يې هغه شيان ياد کړل چي د اسکټلنډي تر محفل پوري يې اړه درلوده او د سيد جمال الدين د مخالفينو د هوی او هوس په اثر منځ ته راغلی و چي دلته يې د ذکر ضرورت نه ليدل کيږي او له هغې جملې نه چي ده د اسکټلنډي له محفل نه د وتو او د پرېښودو په وخت کښي وويل دا و: اې وروڼو! زه عقيده لرم او تاسي باور وکړئ چي زه د رياست هوس نه لرم او وايم چي ماسونيت تر دې اړ دی چي د رييس دپاره د هغې د سلطې زمينه برابره کړي چي د هغې په وسيله خپل شخصي اغراض او منافع په لاس راوړي او لا يې د مادي او لا ادبي منفعت د جلب سبب شي.

ما پرېږدئ چي يو عادي، پاک او له رذايلو ګوښه ماسوني اوسم، نو زه چي په دغه باره کښي د شخصي ګټي غوښتونکی نه يم دا هم نه غواړم چي زما په واسطه د ماسونيت عيب وويل شي او اغيار او او پردي خلک ما د هغه د طعن غشی کاندي او د هغه پاکه لمن لکه داره شي، او ماسونيت بله ګناه نه لري پرته له دې چي زه يې پخوا له يوه دقيق او واقعي ازميښت نه منلی او قبول کړی يم. په دغه محفل کښي سيد جمال الدين دا هم وويل: چي يو زموږ له وروڼو نه په ډېر وياړ او افتخار وويل چي (ماسونيت وياړي چي ډېره پخوانۍ ډله ده او ډېري پېړۍ په خپل

شکل او خپلو تقاليدو پاتې شوې ده) خو زه وايم چې دا خبره له حق او حقيقت نه ډېره لرې ده، ځکه چې ماسونيت په خپل دغه شکل او خپلو موجوده تقاليدو نه يوازې قديم العهد او پخوانی نه ده بلکې د زانګو يو طفل دی چې که د دغې ډلې شامل غړې د هغې د اصلاحاتو فکر ونه کړې پخوا له دې چې ځوانه شي په زانګو کښې به خپه کړای شي او له زانګو نه به ترقي ونه شي کړای.

اې ورونړو! ستاسو دغه ماسونيت نن ورځ د يو څو کارونو له ظرف او د يوه ورور له قبلولو څخه عبارت دی چې پخوانی هغه افسانې ورته لوستل کيږي چې سړی ستومانه کوي او څوک چې په دغه ډله کښې داخليږي عقيده يې ورضعيفه کوي او د ماسونيت مرتبه يې له سترګو لوېږي. ورونړو! تاسي نن د رياست او مرؤسيت تابعيت او متبوعيت تر منځ ګير ياستئ چې شرق آمر اوسي او شرقي تابع، مال جمع شي او د شرق دپاره جزيه ورکړه شي، او په دې ټولو کښې داسي څه نه ليدل کيږي چې په شرق کښې د ماسونيت دپاره ګټور اوسي.

او د سيد جمال الدين د خبرو له جملې نه چې د ماسوني ډلې د تعجب وړ ګرځېدلې وي يوه هم دا وه چې يوه ورځ د دغسي ډلې يوه غړې سوال وکړ او کومک يې وغوښته. سيد جمال الدين پوښتنه وکړه چې دغه ورور څه ناجوړتيا لري، هغوی ورته وويل چې ناروغ خو نه دی مګر ډېر بې وزلی دی او د کومک مستحق دی. نو ده وويل چې د بدن صحت او د سوال ذلت په يوه انسان کښې جمع کېدای نه شي، ماسونيت د خپل هغه غړي مرستي ته لاس ورغځوي چې عليل اوسي او لا يې کوم اندام شل شوی اوسي، او بيا يې تر نورو ورونړو مقدم بولي او که به همدغسي بې وزلی او فقيری کښې ومري د هغه د اولاد تربيه او

روزنه په غاړه اخلي او روزني ته يې خاصه پاملرنه کوي. او له دغسي مواردو نه پرته هغه څوک چي حقيقي انسان وي احسان کول ګناه بولي او هيڅکله څوک په مفت خورۍ نه اموخته کوي. دا و د سيد جمال الدين ځيني انتقادونه چي اسکټلنډي محفل به يې کول او د هغه د غړو خلق يې په تنګ کړی و.

سيد جمال الدين ته دا معلومه شوې وه چي په دغه ډله کښي له دغسي خلکو سره د ده پاتي کېدل امکان نه لري چي په سستۍ، وېره او بزدلۍ اخته وي، نو بيا يې يوه بله وطني ډله جوړه کړه چي د (فرانسوۍ د شرقي ډلي) تابع وه، او په لږه موده کښي د دغي ډلي د غړو شمېر له درې سوو نه زيات شو چي د نخبه فکر خاوندان او د مصر هغه نهضت طلبان وو چي د سيد مريدان ګڼل کېدل او ټول علما او مخور خلک وو، او لومړنی کار چي ده وکړ د ډلي شاملين يې په څو څانګو او شعبو ووېشل تر څو چي د هغو بې عدالتيو مراقبت وکړي چي په رسمي اداره کښي کېدی.

مثلاً يوه د حربې د نظارت (وزارت) د انذار څانګه وه چي مربوط مقام به يې دې ته ملتفت کاوه چي په نفسياتو کښي عادلانه رفتار وکړي، مخصوصاً د هغو ضابطانو په باره کښي چي په نوبت به سوډان ته لېږل کېدل او له قانوني مودې نه زيات به په سوډان کښي پاتي کېدل، (عسکري)قانون په دغه وخت کښي دا و چي په سوډان که مصري او غيرمصري (د ققفاز ترکان او لا داسي نور) ضابطان په نوبت سره د وه-دوه کاله په سوډان کښي پاتي شي خو مصري ضابطان بايد دوهم کال بدل شوی او په ځای ترکان لېږل شوی وای څلور کاله به پاتي کېدل او چا به يې غم نه خوړ او که چا به يې د بدلېدو اراده هم وشوه نو نور هغه

مصري ضابطان به يې ورلېږل چي بې وسيلې به و او کوم وزير او امير ته به منسوب و.

بله ځانګه د عدليې او بله ځانګه د ماليې او نورو وزارتونو د انذار ځانګي وې چي مربوط مقامات به يې د حق احقاق او د عدالت او مباديو استقرار ته ملتفت کول چي له مصريانو سره عادلانه رويه وچلوي (ځکه چي که مصري مستخدم ته به يې د مياشتي پنځه پونډه ورکول نو غير مصريانو ته به يې-چي عين وظيفه به يې اجرا کوله- پنځلس او لا شل پونډه ورکول).

هري شعبې خپل کار شروع کړ او له هر وزارت سره به يې په داسي لهجه او اسلوب خبري کولې چي اورېدونکی به يې تعجب کښي اچول او بالاتر په حکومتي دايرو او دفترونو کښي يوه نوع هيجان پيدا شو چي څپې او امواج يې شاهي دربار ته ورسېدل په دغه وخت کښي د مصر په تخت مرحوم (توفيق باشا) ناست و او دغي خبري په وېره کښي واچاوه. نوموړی باشا د ماسونيت ډېر پروا ګير نه و او نه يې پروا پرې کوله، حتی له دې هم منع راوړه چي د دغي ډلي د مصري وطني ځانګي غړی اوسي، او په دې کښي هم متردد و چي سيد جمال الدين ته د ملاقات موقع ورکاندي او که نه؟

خو له دغه حرکت نه وروسته په چټکۍ يې سيد جمال الدين خپل حضور ته راوباله او د ملاقات موقع يې ورکړه، هغه و چي سيدجمال الدين له څو ورځو وروسته د خديو حضور ته ورغی ا چي د هغه حضور ته وړاندي شو خديو ډېره مهرباني او ډېر لطف او تجمل ورسره وکړ او له هغه وروسته يې ورته وويل چي ستا د دې خبري معنی څه ده چي وايې: (زه د مصريانو دپاره د هر خير غوښتونکی يم، او خوشحال يم چي

خپل مصري ورونه خوښ، په ترقۍ او رستګارۍ وګورم، خو متاسفانه د دغه ځای اکثره خلك بې علمه، ویده او بې کاره دي او د دې وړ نه دي چې مهیجې خبرې ورته وکړی شي او راوپارول شي، ځکه چې په دې صورت کښې دوی خپل ځانونه او خپل مملکت په تهلکه کښې اچوي).

جمال الدین په جواب کښې ورته وویل: (د اعلاحضرت خدیو له حضوره اجازه غواړم چې ما ته موقع راکاندي چې په حریت او اخلاص خپلې خبرې وکړم، د مصر په خلکو کښې هم د نورو په شان جاهل او ضعیف افراد شته، دوی د عالمو او عاقلو خلکو له وجهو نه محروم نه وي، نو په کومه سترګه چې تاسې هغوی ته ګورئ، هغوی هم په هغه سترګه تاسې ته ګوري، او که د دې مخلص نصیحت ومنې او مشوره یې قبوله کړې او خلکو ته موقع ورکړې چې په دولتي چارو کښې د مشورې او شورې له لارې برخه واخلي او د ملي شورې د انتخاب او تاسیس امر ورکړې چې قوانین وضع او ستاسې په امر او اراده یې تر تطبیق لاندې ونیسي ستاسې د عرض او سلطنت د دوام دپاره به ګټهور ثابت شي.) دا د هغو خبرو یو مهمه برخه وه چې د جمال الدین او د مصر د خدیو(بادشاه) تر منځ رد او بدلې شوې او د خدیو د ناراضۍ سبب شوې او په زړه کښې یې ورته واچوله چې ویې نیسي خو هیڅ شی یې ورته څرګند نه کړ او نه یې د خپل زړه په اراده خبر کړ.

سید جمال الدین د خدیو له مجلس نه ووت او د ماسونې په محفل کښې یې د خپلې نقشې په تطبیق لاس پورې کړ او داسې موثرې خطابې به یې ورکولې چې سست خلك به یې راپاڅول، ویده به یې راویښول او له بزدلو نه به یې زړور جوړول او له بې زړه خلکو نه به یې زمریان جوړول، خپل شاګردان او خپل مریدان یې واداره کړل او دې ته یې

ولمسول چي د مصريانو د سلب شوو حقوقو مطالبه وکړي او راژوندی يې کاندي د سوريې د اديبانو او ليکوالو په سر کښي (اديب بيک اسحاق) چي له دغه نهضت سره ملګری و.

له دغه وروسته وطني فکري حرکت برالا شروع شو او حکومت په دقت او احتياط سره د هغه مراقبت کاوه او له مصريانو سره يې مجامله شروع کړه او په ښه نيت او د نيکو وعدو په ورکولو يې له خلکو سره نزدېکت غوښته او وعده يې ورکړه چي د ملي شورى مجلس به جوړ کاندي نو بايد دى چي له افراطي حرکت نه ځانونه وژغوري او امنيت او دسپلين خراب نه کاندي.

نو بيا دغو احرارو له سيد جمال الدين نه وغوښتل چي د مصر د پارلمان د تاسيس په باره کښي خپله نقشه او خپل پروګرام طرح کاندي او د خلکو دپاره يو واضح بيان ورکړي چي د هغه په مطابق د خپلو نمايندګانو د ټاکلو دپاره ترتيبات ونيسي نو ده ويل:

اې ورونړو! تقنيني (پارلمان) قوه د هر ملت چي وي خپله حقيقي معنى پيدا کولای شي مګر دا چي خپله د قوم له خوا انتخاب شوى اوسي او هر پارلماني مجلس چي د يوه پادشاه او لا د کوم امير په امر اولا د يوه خارجي طاقت په اراده تشکيل شوى اوسي او د هغه په امر او اراده حرکت کوي نو پوه شئ چي د دغه موهوم پارلماني قوت ژوند د هغه چا د ارادې تابع وي چي د هغه په اراده منځته راغلى اوسي.

نو د دغه محدث او د پارلمان د پيدا کووکي منافع د خلکو د نهضت تر منځ حايل ګرځي او موانع ورته ايجادوي، په تېره بيا چي د قدرت د خاوند له ارادې سره ټکر وخوري. تاريخ موږ ته داسي مثال ښودى نه شي چي د اقتدار خاوندان دي په خپله خوښه خپل قدرت بل ته په لاس

ورکړي او لا دي ملت ته دا حق ورکړي چي د دولت په شئونو کښي لاس ولري او د هغو اراده او زمام دي په لاس کښي واخلي که څه هم د خلکو لويه هيله او توقع دا وي چي ځان د پرديو له تحکيم نه خلاص کاندي.

بيا يې وويل: که د مصر پارلمان (ملي مجلس) تشکيل شو تاسي به ډېر ژر وګورئ چي ظاهراً به بلاشکه يو اروپايي مجلس ته ورته وي او لږ تر لږه د ښې لاس او کيڼ لاس ګوندونه ولري او دا به هم ډېر ژر ګورئ چي د کيڼ لاس ګوند به په دغه مجلس کښي هيڅ ډول تاثير ونه لري ځکه چي ادناترينه غايه او پرنسيب به يې همدا وي چي د حکومت په ضد ودريږي او د ښې لاس ګوند يې ملاتړ اوسي.

بيا يې وويل: تاسي به زما له دې خبري نه تعجب کوئ چي دی څه وايي: ځکه چي دغه مسئله لا تر اوسه پوري د تصور په حال کښي ده او د عمل ميدان ته راوتلې نه ده خو کوم وخت چي ستاسي دغه موهوم مجلس تشکيل شو او ومو ليد چي د کيڼ لاس غړي يو د بل د وروسته د حکومت له معارضې نه لاس اخلي او د ښې لاس ګوند ته ورننوځي نو بيا به وواياست چي: (سيد جما ل الدين رښتيا ويلي و).

هو! زما خبره به رښتيا وخېژي خو زما په دغه پېش ګويی او دغه فراست زما فضيلت نه ثابتيږي او نه زما د فضيلت دليل ګڼل کېداى شي، ځکه دا زما د فراست نتيجه نه ده بلکي د دې نتيجه ده چي کوم وخت چي د يوه برهان مقدمات په صحيح توګه ترتيب شي نتيجه هم صحيح ورکوي.

نو بنا په دې د ملي مجلس مقدمات د هغه د منځ ته راوستونکي پوري اړه لري چي که موجد او باني يې له ملت نه يو خارج قوت اوسي د ملت

له منافعو سره ټکر خوري او له ملي مجلس سره تضاد لري، او دغسي مجلس څه ارزښت نه لري او لکه چي ډېر عمر نه شي پاتې کېدای همدارنګه ملت دپاره هم د يوې ذرې فايده هم نه لري.

اوبيا يې له تاثره په ډکه خندا وويل: چي تاسي به هغه څوک چي د قوم نماينده وي وګورئ چي په څه مصائبو مبتلا کيږي او زه د هغو دمصائبو او ربړونو د شمېر تخمين نه شم کړی، ځکه چي هغه به په کلي ډول خپل حريت له لاسه ورکوي او د بر سر اقتدار د قدرت د لاس آله به وي او هر څه چي غواړي هغسي به يې لوبوي او د قوم د منافع او مصالحو پر ضد به يې استعمالوي تر څو چي د وطن او لاد او زامن هغه څه ته ونه رسيږي چي دوی ورته رسېدلی دی.

ستاسي نماينده به ستاسي د مصر او ستاسي د زمانې اوسي، او دا به هغه مخور سړي وي چي په خپل ټول کوښښ يې د بزګرو مالونه خوړلي وي او خپل عيش تود کړی اوسي، دا به هغه بزدل انسان وي چي د هغو حاکمانو په مقابل کښي به د درېدو توان نه لري چي د ده همت يې وژلی اوسي او نه به په خپلو مغزو کښي د نهضت مفکوره لري دا به هغه څوک وي چي که څه هم قوي دليل په لاس کښي لري د ظالم حاکم په مقابل کښي به خپل دليل ويلی نه شي اونه به يې ورته وړاندي کولای شي دا به هغه سړی وي چي د جابر قوت په اراده کښي به خير او حکمت بولي او دخير او حکمت تعبير به ترې کوي او له وطن نه دفاع کول او حساب غوښتل بې ادبي او بې تدبيري بولي او مصلحت به يې نه ګڼي. بې احتياطي او بې حرمتي به يې بولي چي په نتيجه کښي به د سړي د عزت النفس او قومي شعور ټول صفات د افسوس او تباهۍ موجب ګرځي او هر څه چي د ذلت بلنه کوي او د قوميت د احتقار موجب ګرځي او هغه

څه چي له منځه وړي چي په هغه سره د ملت حريت وده کوي نو بيا هغه د زمانې د حکمت او مصلحت په مطابق ګڼل کيږي.

دا هغه څه دي چي زه يې ګورم او ستاسي خيالي مجلس به ترې جوړيمي (که دغه خوبونه رښتيا شي) او دا کار به د فلسفې له هغې کليې قاعدې نه مخالف اوسي چي وايي: (وجود له عدم نه بهتر دی) او نتيجه به دا شي چي د دغسي يو مجلس له وجود نه عدم بهتر دی.

او بيا دغو افکارو، اقوالو او خطابو د مصر خلک يو بل د وروسته راويښول او خپلو ملي فرايضو ته يې ملتفت کول او په دغو ټولو کښي هغه څه ليدل کېدل چي د برتانيې د لويي امپراطورۍ د سياست په نسبت يې د سيد جمال الدين په نفرت او کرکه دلالت کاوه او تل به يې انتقادونه پرې کول، د ده دغه بيانيې ټولي ترجمه شوې او د انګلستان جرايدو ته واستول شوې او نشر شوې او انګرېزي مقامات په ډېر اهميت ورته قايل شول، حتی د انګلستان صدراعظم (ګلاډسټون) له دغې موضوع سره د مقابلې چاري په خپله غاړه واخيستې او چي د جمال الدين ډلي او د هغوی تبليغاتو په دغه درجه اهميت او تاثير پيدا کړ په مصر کښي د انګلستان قونسل مستر (فافياني) په وېره کښي ولوېد او د خپلو مراقبينو او جاسوسانو په وسيله يې هغه څه لاس ته راوستل چي حکومت يې په وېره کښي واچاوه او د مصر خديو يې وډاراوه. د مصر بادشا په زړه کښي نور شيان هم وو چي په مصر کښي يې د سيد جمال الدين له استوګني نه خوف درلود او د هغه استوګنه يې بده ګڼله، لکه چي مخکښي وويل شول.

نو بيا يې له مصر نه د سيد جمال الدين او د هغه د ملګري عارف افندي ابي تراب د وتلو امر ورکړ او هغه و چي په ١٢٩٦ه/١٨٧٩م کال

کښې د هند په اراده د مصر له خاوري ووت او چې د سويز بندر ته ورسېد د ده ځيني مريدان او د ايران قونسل او يو څه تاجران ورته راغلل او هر يوه له ځان سره يو څه پيسې راوړي وې او سيد جمال الدين ته يې وړاندې کړې چې د لارې خرڅ يې کاندي او ډېر کوښښ يې وکړ چې که هسې يې نه اخلي د پور په توګه يې واخلي، خو سره له دې هم ده قبولې نه کړې او داسې جواب يې ورکړ: (تاسې دغو پيسو ته تر ما ډېر اړياستئ او زمرى چې هر چېرته ورسيږي خپل ښکار پيدا کولای شي) او بيا د بحر له لارې هند ته ورسېد او بيا د دکن په حيدرآباد کښې مېشت شو او د دهريانو د مذهب په رد يې خپله رساله وليکله چې د دې کتاب په پای کښې به راوړه شي.

خو چې په مصر کښې د انګرېزانو په ضد وروستی فتنه پېښه شوه له حيدرآباد نه کلکتې ته راوغوښتل شو او د هند حکومت په دې وادار کړ چې له کلکتې نه ونه خوځيږي تر څو چې د مصر شخړې پای ته ورسېدې او د انګرېز جنګ ختم شو. نو بيا يې اجازه ورکړه چې هر چېرته تلی شي، هغه و چې سيد اروپا ته وخوځېد او لندن ته ورسېد، په هغه ځای کښې د څوورځو له اوسېدو نه وروسته پاريس ته لاړ او له درې کالو نه زيات هلته پاتې شو، په دغه موده کښې د ده ډېر ګران دوست او ملګری استاد علامه شېخ محمد عبده ورسره ملاقي شو، په دغه وخت کښې په مصر کښې يوه وطني ټولنه (د عروة الوثقى ټولنه) جوړه شوې وه او له سيد جمال الدين نه يې غوښتي و چې يوه جريده راوباسي چې مسلمانان د لوی خلافت تر بيرغ لاندې اسلامي يووالي ته راوبولي او هغه دغه تکليف د خپل ملګري محمد عبده په غاړه کېښود چې د هغې د خپرولو چارې په خپل لاس کښې واخلي او په کار پيل وکړي، هغه

ورسره ومنله او اتلس ګڼې يې خپرې کړې او د شرقيانو په زړونو کښې يې عموماً او د مسلمانانو په زړونو کښې يې خصوصاً هغه ځای ونيو چې تر هغه پخوا نه کوم وعظ او نه کومې خطابې دغه تاثير کړی و. ځکه چې د دغې جريدې په ليکلو او خپرولو کښې د نيت او خلوص او د غرض پاکي موجوده وه او د هغې د سياست د اداره کوونکي مقصد ډېر صحيح او بې غرضه و بيا د هغې د نشر د ادامې په مخ کښې موانع ايجاد شوې او هند ته يې د ورتګ دروازې وتړل شوې، او د انګليس حکومت هغه کسان ډېر ربړول او ځورول چې دغه مجله به ورتله، حتی په مصر کښې يې هم ورتګ منع کړ او د وزيرانو د مجلس له خوا يې تصويب صادر کړ چې متن يې په نومړې جريده کښې خپور شوی او موږ يې دلته رانقلوو: (د مصر د وزيرانو غونډه په قاهره کښې وشوه او د عروة الوثقی جريده تر بحث لاندې ونيول شوه او بيا يې داخلي وزارت له امر صادر کړ چې مصر ته د دغې جريدې د راتګ په ټينګه سره مخنيوی وکړي او په ټينګه يې مراقبت وکړي او د داخلې وزارت د پوستې ادارې ته امر ورکړ چې په دغه باره کښې زيات دقت وکړي او وروسته له هغه چې دغه فيصله په رسمي جريده کښې نشر شوه که له چا سره د عروة الوثقی ګڼه وليدل شو له پنځو پونډو نيولې تر پنځه ويشتو پونډو پوري به په نقدي جريمه محکوم شي. دغه جريمه په هغه وخت کښې ډېره غټه جريمه وه، ځکه چې په دغه وخت کښې د مصر د خلکو اقتصاديات د انګرېزانو د مداخلو په اثر ډېر ضعيف شوی و) خو موږ دا ګومان نه کوو چې په دغه فيصله کښې به کوم مصری وزير په خپل خوښه او حريت خپله رايه ورکړې اوسي، بلکې دا توهم هم نه کوو چې د مصر په تخت ناست چا به هم دغسې فيصلې ته تمايل ښودلی وي، او زموږ په زړه کښې دا هم نه ګرځي

چي د مصر يواوسېدونکی مسلم وي او که غير مسلمان په دغه حکم راضی اوسي او هغه له عدالت سره موافق وبولي، په تېره بيا د دغسي يوې جريدې په باب چي د مصريانو د حقوقو د دفاع دپاره منځ ته راغلې او ددوی حقوق ژوندی کوي بلکي خپل ټول کوښښونه يې په دغه لار کښي په کار اچولی دی چي هغته د دوی د دښمنانو نقشې شنډې کړي او د هغوی د استفادې او استثمار لاسونه لنډ کاندي او دا يې هم مشرب نه دی چي د زيد ستاينه او د عمر غندنه وکړي، بلکي هدف يې تر دې ډېر لوړ دی او کار يې دا دی چي د نصيحت يخي اوپه ددوی د ظلم په اور سوو زړونو تويي کړي تر څو چي د شرقيانو زړونه په صفا او دوستۍ سره نژدې شي.

موږ د شرقي ملتونو له زامنو نه دا هيله کوو چي په خپلو منځو کښي له نزاع او مخالفت نه لاس واخلي او په خپل ټول طاقت سره د هغو عواملو په مقابل کښي قيام وکړي چي د دوی ملي موجوديت له منځه وړي او معنوي روحيه يې وژني او په ثروتونو يې عيش او نوش کوي. په دې هم بايد وپوهېږي چي د کور په داخلي چارو او سمون بوختېدل هغه وخت ممکن او ښه ګټل کيږ ي چي له بيروني امنيت نه فارغ اوسي او په بيرون کښي داړي او چور او چپاو موجود نه وي.

دا وه د عروة الوثقی شېوه او طريقه چي هر چا ته معلومه ده او هر چا چي د هغې ګڼې ليدلي اوسي په دې پوهېږي چي هغې له لومړۍ ورځې نه دغه لار تعقيب کړې او د شرقيانو د مشروعو حقوقو ملاتړ يې کړی دی، نو بيا به د يوه عاقل سړي په زړه کښي چي خواه شرقي مسلمان وي او که غيرمسلمان څنګه دا خبره تېره شي او لا به يې راضي شي چي د هغه وطن ته د دغي مجلې د نه راتګ طرفدار اوسي او لا دغه

کار ته ميلان ښکاره کړي. مګر موږ ښه پوهېږو چي په دغه وخت کښي د مصر د مملکت د امرينو حرکات ټول اجباري او غير اختياري و او ددوی د حرکت د ميچنې لاستی د انګرېزانو په لاس کښي و او د هغوی د ارادې تابع و.

موږ نه غواړو چي انګرېزانو ته ووايو چي تاسي په دغه حکم ظالمان ياستئ ځکه چي په دغه مجله کښي داسي څيز نشته چي په نورو وطني او خارجي جرايدو کښي نه اوسي اول ا تر هغه زيات وي، ځکه چي ټول جرايد دوی پرده لري کوي او د دوی پټ شيان څرګندوي او هغه ناوړه رويه يې هم ښيي چي دوی له مصريانو سره کړې او کوي يې، او دا د دوی عادت دی چي په هند کښي د کوم اسلامي عالم په شهوت خبر شي او پوه شي چي د خلکو مخه ورته شوې ده نو بيا هغه د پوليسو دا ترې نه جلب کړي او چي ورشي نو بيا د پوليسو ضابط قرآن ورته وغوړوي او لا د حديثو کوم مشهور کتاب ورته وړاندي کړي او په هغو آيتونو او احاديثو ګوته کېدای چي د جهاد او غزا بحث په کښي وي او ورته ووايي چي ته په دې آيت او لا په دې حديث عقيده لرې؟ نو که ورته ويې ويل چي هو، ضابط ورته وايي چي بنا په دې ته به له موږ سره غزا کول واجبه ګڼې؟ نو که ورته وبه يې ويل چي زه يو درويش او ګوشه نشين سړی يم او زما عقيده په دې باندي همدومره ده چي دا يو ديني کتاب دی، بيا به ضابط درې څلور ورځې مهلت ورکړ چي د نوموړي آيت او حديث په باره کښي خپله رايه ښکاره کاندي، نو چي ټاکلې موده به تېره شوه او نوموړي عالم به خپله عقيده ونه ګرځوله اونه به يې خپل تحريف او نه به يې له خپل دين څخه خپل وتل اعلام کړل او نه به يې خپل تحريف او تبديل کومي مطبعې ته واستاوه چي چاپ شي بيا به

حکومت د (اندومان) ټاپو ته د تل دپاره فرار او تبعید کړ. او که تا دغه جزیره لیدلې وای درمعلومه شوې به وای چې هغه له دغه راز مظلومو علماوو نه ډکه وه، نو چې د انګلیس حکومت د خپل رعیت له مسلمانانو سره دغه روش ولري په دغه جریده کښې د اسلام د نامه وجود د دې خبرې دپاره بس دی چې درتګ یې خپل قلمرو ته منع کاندي او هغه څوک د خپل سر سخت دښمن وبولي چې دغه نوم یې پرې ایښودلی وي.

نو بنا په دې دا څه لري او د تعجب وړ خبره نه ده چې د دغې جریدې په باب دغسې ظالمانه امر صادر کاندي، خو موږ دا خبره برالا کوو چې دغه راز ظلمونه او جورونه نه شي کړای چې د همت د خاوندانو همت ووژني او له خپلې ارادې لاس واخلي، او نه د دغې جریدې د توزیع او خپرولو مانع کېدای شي، او موږ کولای شو چې په هر ترتیب چې وي عروة الوثقی د ظالم انګلیس قلمرو ته ورننباسو او دا د عزم د خاوندانو او د نهضت طلبانو ټینګه اراده او ټینګ عزم دی. او بیا د محمداحمد سوډاني مهدي پېښه منځ ته راغل او خبره یې غټه شوه او انګرېزانو ته یو وار بیا پلمه پیدا شوه چې د مهدي د انقلاب د خاموشولو دپاره د مصر په داخلي چارو کښې ګوتې ووهي او مداخله وکاندي. نو بیا جمال الدین په عروة الوثقی کښې ډېرې مقالې ولیکلې چې په هغو سره یې د انګرېز حکومت تهدیداوه او د حکومت رییس (صدراعظم) مستر ګلاډستون یې د دغه کار هغو وخیمو عواقبو ته ملتفت کاوه چې د انګرېز د حکومت له اقداماتو یې احتمال کېده او دې خبرې ته یې ملتفت کړ چې جنرال ګورډون به له ناوړه عاقبت سره مخامخ شي او د انګلستان حکومت به هم په دغه توګه ونه شي کړی چې خپلو نامشروعو

مقصدونو ته ورسيږي او دا يې په واضحو او قوي دلايلو ثابته کړې وه چې بيان به يې تر دې عنوان لاندې راشي: (عبرت او پند).

سيد جمال الدين د سوډان په باره کښې خپلو ليکنو ته ادامه ورکړه او په هغو کښې يې د برتانيې او د هغې د وزيرانو غلطۍ يوه-يوه شمېرله او د لارډ (ګرانفيل) خبري او د مستر (ګلاډسټون) دليلونه ردول، او په مصر او سوډان کښې يې د برتانيې د حکومت غوره کړې سياست غانده او د هغه د سياست له مخ نه يې پرده لرې کوله او په خاصه توګه يې د لندن مجلس په اضطراب کښې واچاوه. نو بنا پر دې لارډ سالسبوري او چرچل دې ته اړ شول چې سيد جمال الدين وغواړي تر څو چې له هغه څخه په دغه وخت کښې د مهدي د ظهور په شاوخوا کښې پوښتنې وکړي، نو بيا هغه و چې لندن ته لاړ او له دوی سره يو ځای شو او په هغه ځای کښې يې د انګلستان د سياست په غلطيو رڼا واچلو او پوره توضېحات يې ورکړل مخصوصاً د اسلامي دولتونو په مقابل کښې د دوی روش چې دوی په مصر کښې تعقيباوه او دايې ټول په قطعي دلايلو او شديده لهجه چې له اخلاص نه ډکه وه دوی ته ښکاره کړل. او وروسته له هغه چې يو څه خبري د دوی تر منځ رد او بدلي شوې لارډ سالسبوري خبره لنډه کړه او جمال الدين ته يې وويل:

(د برتانيې حکومت ستا قدر پېژني او موږ ستا د نظريې تقدير او ستاينه کوو او دا ښه ګڼو چې له اسلامي حکومتونو سره دوستانه روش ولرو او تر هغه ځايه پوري چې زموږ شرايط او ظروف اجازه راکوي د دغې مفکورې رعايت به وساتو. نو ځکه موږ دا رخووله چې تا د سوډان د سلطان په صفت هلته واستوو او ته په خپل تدبير سره د مهدي د فتنې

جرړې وباسې او په هغه ځاى کښې د برتانيې د اصلاحاتو لپاره لار همواره کړې....)

جمال الدين په جواب کښي ورته وويل: (دا يو عجيب تکليف او ستاسي د سياست يوه بله غلطي او ناپوهي ده جناب لارډ! ما ته اجازه راکړه چي له تا نه پوښتم چي آيا سوډان ستاسو ملک دی چي تاسي له خپلي خوا سلطان ورته واستوئ؟ (مصر د مصريانو ملک او سوډان يې يو جز او يوه برخه ده او د حق خاوند خليفه اعظم اعلا حضرت سلطان ژوندی دی او هغه دومره مادي او معنوي لښکر لري چي هر مشکل رفع او هره فتنه خاموشه کاندي او په اسلامي نړۍ او د هغې په نورو برخو کښي امنيت قايم کاندي) کوم اصلاحي نظريات چي برتانيه يې په نظر کښي لري او غواړي د هغو په پلمه د نورو په چارو کښي مداخله وکړي تر څو چي خپلي اصلاحي نقشې تطبيق کاندي نو د استطراد په توګه زه د برتانيې او د هغې د سترو کسانو نظر لکه لارډان شول آيرلنډ ته ملتفت کوم چي د دغي جزيرې يو ټاپو خلک د خپلي خپلواکۍ په لار کښي څه ربړونه په غاړه اخيستی او په څه بلاوو اخته دي هغوی خپله خپلواکي غواړي تر څو چي په خپل ملک کښي خپلي اصلاحي نقشې تطبيق او عملي کاندي نو بيا د برتانيې اصلاح طلب دولت څله د هغوی د سوال اجابت نه کوي او خپلواکي يې نه مني؟ تر څو چي هغوی په خپلو اصلاحاتو لاس پوري کړي او د برتانيې د اصلاح طلب دولت هيلي سرته ورسيږي؟ په داسي حال کښي چي ايرلنډيان تاسي ته له ښارګ نه هم نژدې دي او ستاسي او د هغوی تر منځ هغه روابط او علايق شته چي ستاسي او د مصر، سوډان او نورو شرقي ملتونو تر منځ هغه نشته.

په دغه وخت کښې لارډ ساليسبوري داسې حيران ويران پاتې شو لکه چې يوه سخته صدمه ورته رسېدلې وي او هيڅ خوله خوځولی نشي، ځکه چې ده انتظار درلوده چې سيد جمال الدين به د ده د پېشنهاد په مقابل کښې (چې پرته له کوم تکليف څخه د سوډان حکومت ورته رسيږي) د شکران او امتنان سجده ادا کاندي. خو چې ويې ليد چې د سيد جمال الدين همت تر دې ډېر لوی دی چې په دغسې له هيلو ډکو لومو کښې ونښلي او دا دام بايد بل مرغه ته کېښودل شي نو يې داسې کلمات ورته وويل چې دا ترې فهمېده چې: (موږ به په دغه باره کښې فکر وکړو) او په دې کلمو يې خدای پاماني ورسره وکړه (په مخه دې ښه، په خير لاړ شې).

جمال الدين له دغه ملاقات نه په همدې توګه ووت او د انګلستان لوی مشر ساليسبوري د جمال الدين له سياست او روش نه ډېره کرکه وکړه خو د انګلستان جرايد د سيد جمال الدين نظرياتو ته په ډېر اهميت قايل شول او د ده مباحثات يې مهم وګڼل، په تېره بيا هغه کسان چې د ايرلنډيانو له قضيې سره يې مثبته علاقه لرله او د انګلستان احرار ګڼل کېدل او په تېره بيا هغه کسان چې له لندن نه د راوتلو په وخت کښې يې د لندن سياسي مجلس د هرج او مرج په حال کښې ليدلی و.

او بيا بېرته فرانسې ته لاړ او په دغه وخت کښې د عروة الوثقی په ضد د برتانيې د حکومت تعقيبات او مراقبت خپلې نهايي درجې ته رسېدلی و او ټولې دروازې يې د هغې د خپرېدو پر مخ تړلې وې او هغه څوک به يې هم ډېر ربړاوه چې د هغې نوم قدري به يې اخيست، لنډه دا چې د لويې برتاني حکومت له ډېرو کوښښونو او مجاهدو وروسته په دې بريالی شو چې د هغې د خپرېدو مخه ونيسي او بنده يې کړي. خو سره له دې

هم هغې د خلکو په زړونو کښې نقش موندلی و او هغه څه چې هغې د خلکو په ذهنونو کښې کرلی وو يو د بل د وروسته راټوکېدل او وروروليوده کوله او په شرقي ښارونو او مملکتونو کښې يې په تدريج سره ثمره بربښېده. په پاريس کښې د سيد جمال الدين د استوګنې موده څه باندې درې کاله وه چې يو څه موده يې د عروة الوثقی په خپرولو او يو څه يې د دغسې خطابو په القا کولو تېره کړه او يو څه ډېرې موثرې مقالې يې په مهمو جرايدو کښې خپرې شوې چې د روسيې او انګلستان او د آستانې او مصر د دولتونو په سياست به يې بحث کاوه. او د ده له فلسفي بحثونو يو هم هغه مهم بحث و چې له فرانسوي مشهور فيلسوف (رينان) سره يې د (علم او اسلام د قرآن حقيقت او ودانی) په باب کړی و او د دغو مباحثاتو براهين او دلايل به د جمال الدين په راتلونکو اقوالو کښې راشي. رينان د ده د علم په صحت او حجت په قوت اعتراف وکړ او له خپلو ډېرو هغو نظرياتو وګرځېد چې ده د اسلام او قرآن په باره کښې لرل اوويل به يې چې اسلام او قرآن د مدنيت او آبادۍ او پيشرفت مانع دی او ويل به يې چې د مسلمانانو انحطاط او بېرته پاتې کېدل د دې خبرې نتيجه ده چې د دين پېشوايان د خپلو جامو دماغونو له کبله د دين له حکمت نه پوره خبر نه دي او ناوړه تعبيرونه يې ترې کړي دي. په پاريس کښې د سيد جمال الدين د استوګنې ټوله دوره په پت او عزت تېره شوه او اکثرو علماوو او پوهانو او فيلسوفانو به يې ډېر عزت کاوه او په لوړ علمي مقام ورته قايل وو.

تهران ته د جمال الدين د غوښتنې

کيفيت او له ناصرالدين شاه نه د هغه درديدل، له پادشاهانو او لويانو سره په خبرو کښي د هغه غلطت

وروسته له هغه چي سيد جمال الدين ته ځرګنده شوه چي پاريس، که څه هم دا په عزت شپې په کښي تېرولې د ده د استوګني ځای نه دی په عربي هيوادونو کښي (لکه نجد، حجاز او عراق شول) د سياحت په اراده شو، او دی لا په همدې تياري کښي و چي د ايران د بادشاه ناصرالدين شاه له خوا يو تيلګرام ورته راغی او ايران ته يې وباله. بيا ده خپل سياحت پرېښود او د تهران په لور وخوځېد، او چي آصفهان ته ورسېد د هغه ځای له والي (ظل السلطان) سره ملاقي شو او ډېر عزت او قدرداني يې وکړه، دغه والي ډېر ذکي او پوه انسان و او سيد جمال الدين د شاه دپاره بهترين مرشد او لارښوونکی وګاڼه او د ايران د مملکت دپاره يې ډېر مفيد وباله او چي تهران ته ورسېد ناصرالدين شاه يې تود هرکلی وکړ او په خلاصه او پراخه سينه يې هرکلی ورته ووايه او د ده فضايل او محاسن يې وستايل او سمدستي يې د حربي وزارت وروسپاره او سربېره پر دې يې د خپل حضور مخصوص مستشار مقرر کړ، او د ده له مشورې نه پرته به يې هيڅ کار ته اقدام نه کاوه او ده هم د شورى او وزارت وظايف په ښه توګه انجام کړل، په عين زمان کښي سيد جمال الدين په سخته او صريحه لهجه پېشنهاد وکړ چي بايد د ايران په اداري سيستم کښي تغير راشي او ټول زاړه او پخواني شيان وويستل شي، خلک راويښ کړی شي او په حکومتي چارو کښي برخه او لاس ولري. د ايران

ټول مشران، علما سيد جمال الدين ته راټول شول او قسم يې وخوړ چې د ده په ا مر به ځانونه قربان کاندي او بايده ده چې دی خپلې اصلاحي مفکورې تر تطبيق لاندي ونيسي، خو ده د نه سرعت اشاره ورته وکړه او ورته ويې ويل فهموله چې د تدريج د قانون مراعات وکړي، خو چې ناصرالدين شاه وليد چې سيد ډېر لوی منزلت پيدا کړ او د ده خبري د ايران د دولتي مشرانو او علماوو په زړونو کښې زيات نفوذ او تاثير لري او د ټولو زړونه يې مسخر کړي دي ترې وډار شو او وېره ورته ولوېده او راز-راز شکونه ورته پيدا شول او په خپل سلطنت ووېرېد او له سيد سره يې خپلې وضع ته تغير ورکړ او سيد جمال الدين هم پرې وپوهېد او د سفر اجازه يې ترې وغوښته تر څو چې تبديل هوا وکړي، او هغه هم اجازه ورکړه او د روسيې په لور روان شو او د هغه مملکت مهم مراکز يې لکه مسکو، لينن ګراډ يې وکتل او د هغو ځايونو له خلکو سره يې خبري اتري وکړې او محترمانه يې هرکلی وکړ، څکه چې هغوی د ده نوم او شهرت اورېدلی و او په لينن ګراډ کښې يې د هغه ځای د پوهانو او سياسي مشرانو سره وکتل او هغوی د سيد منزلت او مقام پېژاند چې اول د امير محمداعظم خان په وخت کښې د افغانستان لومړی وزير و او د هغه وخت په جرايدو کښې يې د افغانستان، ايران، عثماني دولت، روسيې او انګلستان د سياست په باب ګټوري او جامع مقالې خپرې کړي وې. او دغو مقالو د سياست په فضا کښې انګازې پيدا کړي وې او د انګرېز د حکومت د سياست په نسبت د سيد کرکه او په هغه باندي د هغه مدلل تنقيدونه ددې خبري سبب شو و چې د روسيې په مملکت کښې د ده دپاره زيات مجال پيدا شي او په ښه او درنده سترګه ورته وکتل شي، نو څکه يې په هر ځای کښې ډېر اجلال او اکرام کېده

او د ده خبرو ته يې غوږ نيوه او د سياست ملاتړ يې کاوه، تر دې پورې چې قيصر خپل قصر ته وغوښت او اوږدې خبرې او مفصل صحبت يې ورسره وکړ، او ډېر تود هرکلی يې وکړ او لوی يې وګاڼه او په دقت سره يې خبرو ته غوږ کېښود.

له دغو اوږدو او مفصلو خبرو وروسته قيصر پوښتنه ترې وکړه چې په څه له ناصرالدين شاه سره وران او مخالف شوی؟ نو ده بيا د ده د مشروطه حکومت په باب خپله رايه ورته څرګنده کړه او د هغه ضرورت او لزوم يې ورته وښود اودا چې ناصرالدين شاه له دې نوع حکومت نه کرکه درلوده او ځکه يې د سيد له نزدېکت نه منع راوړه. قيصر ورته وويل چې: «زه شاه حق په جانب ګڼم ځکه چې هيڅ پادشاه په دې راضي کېدای نه شي چې د ده د مملکت بزګر دي په ده باندي حاکم اوسي».

جمال الدين په جرات او فصاحت جواب ورکړ: اعلی حضرت قيصر: زه عقيده لرم چې د پادشاه او د تخت بقاوو دوام دپاره دا بهتره ده چې په مليونو زراعتي وګړي د ده دوستان اومخلصان اوسي، نه دا چې د ده دښمنان وي او د فرصت په انتظار اوسي او زړونه يې د کينې او انتقام له اوره ډک اوسي په دغه وخت کښي د قيصر په بڼه کښي د قار او غضب نښې څرګندي او ويچولی يې تريو شو او نوري خبري اوږدې نه کړي او له مجلس نه ولاړ شو او په ډېره سړه وضع يې له جمال الدين سره خدای پاماني وکړه، او بيا قيصر د خپل دربار لويو کسانو ته دستور ورکړ چې په چټکۍ سره سيد جمال الدين د روسيې له خاورې نه وباسي. سيد جمال الدين روسيه هم پرېښوده او په اروپا کښي ګرځېده څو ورځې په لندن کښي پاتې شو او د هغه ځای سياسي خلکو ورسره وکتل، لکه چې د نورو ښارونو سياسي کسانو ورسره کتل او احترام او اکرام يې کاوه او خپلو

سياسي غونډو او علمي مجلسونو ته يې وروغوښت تر څو چې يې له نژدې نه وګوري او خبري يې واوري، د ده ډېره اندېښنه او ډېري خبري په مملکت کښي د ناصرالدين شاه د ناوړه تصرف په باب وې او دا چې نوموړی په خپل مملکت کښي استبدادي حکومت چلوي او د مملکت وضع يې خرابه کړې ده، له دغو ټولو خبرو نه د ده مقصد دا و چې د دې خبري دپاره زمينه مساعده کړي چې که د ايران احرار د خپل استبدادي حکومت د چپه کولو او په ځای يې د يوه قانوني حکومت د راوستلو اراده وکړه د انګرېز حکومت يې مانع نه شي او د احرارو نهضت شنډ نه کړي. په اروپا کښي د سيد جمال الدين د ګرځېدو او سياحت په وخت کښي په پاريس کښي (۱۸۸۹م) د پاريس د نندارتون د پرانيستلو مراسم شروع کېدل او ده هم وغوښتل چې د دغه نندارتون د تماشاچيانو په ډله کښي وي، همدا و چې د پاريس په لاره کښي په مونيخ کښي له ناصرالدين شاه سره ملاقي شو او خپل حضور ته يې وباله او معذرت يې ترې وغوښته او تهران ته يې د نه مراجعت ګيله ترې وکړه چې ولي بېرته تهران ته راستون نه شوې؟ په پای کښي يې ترې وغوښته چې د ده ملګرتيا وکړي او د تل دپاره ورسره مل اوسي سيد دغه غوښتنه ومنله او له شاه سره يوځای ايران ته وخوځېد، دوی لا تهران ته رسېدلي نه وو چې د ايران مشران، حکام او علما سيد جمال الدين ته راغونډ شول تر څو چې د هغه له علم او فضيلت نه استفاده وکړي، خو دا وار ناصرالدين شاه په ډاډه زړه د خلکو له خوا د ده هرکلی استقبالاوه او پرې شکمن نه شو، او لومړی تکليف يې چې د سيد پر غاړه کېښود دا و چې له هغه څخه يې وغوښتل چې د عصر او زمانې د ايجاباتو په مطابق خپل قوانين وضع او ترتيب کاندي، (شايد د شاه دغه پېش آمد په اروپا کښي د هغه د

سیاحت نتیجه وي) نو همدا و چي د سید جمال الدین په خپل معهود همت دغه کار ته لاس ورته کړ او د ایران دپاره یې اساسي قانون ترتیب او وضع کړ تر څو چي هلته مشروطه(شاهي دستوري) حکومت جوړ شي، نو سید جمال الدین لا د دغه اساسي قانون کلي دساتیر او مواد ټول تمام کړي نه وو چي ناصرالدین شاه ته یې وړاندي کړ او هغه چي ولیدل چي د ده حکم او قدرت پکښې مقید او محدود شوی او د ایران د خلکو قدرت د مجلس په وسیله نسبت د پادشاه قدرت ته زیات و نو دا خبره ډېره ګرانه وبرېښېده او جمال الدین ته یې وویل:

(جناب سید! آیا دا خبره صحیح ده چي زه شهنشها یم د ایران د یوه بزګر په شان واوسم؟)

جمال الدین ورته وویل:

(اعلاحضرت شاه دي وپوهېږي چي ستا تاج، د سلطنت عظمت او ستا د عرش ستني به د قانوني حکومت په ترڅ کښې تر دې چي اوس دي محکمتري، لوړي او نافذتري وي په یو مملکت کښې بزګر، کارګر، صنعت ګر ستا له عظمت او ستا د مامورینو له اقتدار نه نافع تر دي او ما مخلص ته اجازه راکړه چي زه خپل دغه اخلاص د وخت له فوتېدو نه دمخه پای ته ورسوم. اعلاحضرتا! په دې کښې څه شک نشته او تا ته هم معلومه ده چي یو ملت له پادشاه نه پرته ژوند کړی شي او له ملت او رعیت نه پرته پادشاه وجود پیدا کولای نه شي).

د سید جما ل الدین دغو صریحو خبرو د صدراعظم د هغو پټو خبرو تصدیق وکړ چي د شاه په غوږ کښې یې څڅولي وې او شاه یې وېرولی و چي د سید جمال الدین طرح کړي قوانین د مملکت دپاره څه ګټه نه رسوي خو یوازي حکومت قدرت د شاه له لاسه باسي او د کوڅې او

بازار خلکو او بزګرو او نور بې ارزښته خلکو ته یې ورکوي. نو بیا شا له سید نه ښکاره کرکه وکړه او مخ یې ترې واړاوه او سید جمال الدین هم د هغه کرکه او اعراض احساس کړه او اجازه یې ترې وغوښته چي له تهران نه شل کېلو متره لري په شاه عبدالعظیم کښي واوسیږي. شاه اجازه ورکړه او سید هغې خوا ته وخوځېد او د علماوو، مخورو او مشرانو لویه ډله د مشایعت په توګه ورسره لاړه، او دا هغه کسان وو چي ده به هغوی د خپل حکومت د وضع اصلاح کولو ته لمسول او خطابې به ورکولې او په هغوی باندي یې سخت تاثیر کړی او دې ته یې چمتو کړي وو چي د خپلي خپلواکۍ د تامین او د خپل حکومت د وضع د اصلاح دپاره په یو لړ عملي اقداماتو لاس پوري کړي، ا ودغه روحیه د ممکلت په طول او عرض او هري خوا خپره شوه او د ایران د اصلاح په باب د سید جمال الدین د عزم او ارادې خبري کېدې او د غو انګازو او آوازو ناصرالدین شاه په وېره کښي واچاوه او پنځه سوه سپاره یې د شاه عبدالعظیم ښار ته ولېږل او سید جمال الدین یې په داسي حال کښي ونیو چي ناروغ په بستر کښي پروت و او ښوربېدی نه شو، حرارت یې څلوېښت درجې لوړ و او په ډېر فظیع صورت یې روان کړ او د یو څو دقیقو د استراحت اجازه یې هم ورنکړه او په همدې توګه یې د عثماني دولت تر سرحده د بصرې ولایت ته ورساوه. په ایران کښي په مجرد د دې چي په دغه شکل د سید جمال الدین د فرارولو خبر خپور شو د سید په دوستانو او مریدانو قیامت جوړ شو او د حکومت په مقابل کښي ودرېدل او نژدې و چي د وینو ویالې او رودونه وبهیږي خو د هغې زیاتي وېري له کبله چي د شاه په زړه کښي لوېدلې وه داسي احتیاطي ترتیبات ونیول چي د دغه انقلاب اور یې له ایرو لاندي مړ کړای شو. خو دغو ټولو احتیاطي

ترتيباتو ونه شو کړای چي له شاه نه د مصيبت مخه واړوي ځکه چي له لږي موډې وروسته د يوه ايراني له خوا ووژل شو او د وهلو په وخت يې ورته وويل: (دا د سيد جمال الدين انتقام و). سيد جمال الدين په بصره کښي پاتي شو تر څو چي يې صحت ښه شو او بيا له هغه ځايه د لندن په لور روان شو او کوم وخت چي دی د انګرېز له لويو کسانو سره د ايران په باره او د ناصرالدين شاه د ناوړو حرکاتو په باب په خبرو اترو بوخت و او د انګرېز حکومت يې هغو ناوړو او وخيمو عواقبو ته ملتفت کاوه چي له ناصرالدين شاه سره د دوی د مرستي له کبله يې د پېښېدو تصور کېده چي په دغه وخت کښي د استانې د همايوني له دربار نه په لندن کښي د هغه ځای د سفير رستم پاشاه په واسطه يو ليک ورته راورسېد چي سيد جمال الدين يې استانې (استامبول) ته بللی و خو ده عذر ورته وړاندي کړ چي زه استانې ته تلی نه شم او د خپلو ملکونو دپاره اصلاحي مفکورې سنجوم. رستم باشا چي هر څومره کوښښونه وکړل په دې بريالی نه شو چي سيد قانع کاندي او استانې ته لاړ شي، خو څو ورځي وروسته دوه نور ليکونه يو رستم باشاه او بل سيد جما ل الدين ته راغلل او په دواړو کښي د سيد جمال الدين د فضل ستاينه شوې وه او له سيد جمال الدين نه غوښتل شوي و چي دغه بلنه ومني او رد يې نه کاندي. او د رستم باشا په نامه ليک دا هم په الحاح او شدت ياده شوې وه چي (اعلاحضرت سلطان په هيڅ ډول ستا عذر منلی نه شي چي سيد جمال الدين دي استانې ته په راتګ واداره کړی نه وي، تر څو چي سلطان يو ځل ورسره وګوري او بيا چي هر چيرته ځي لاړ دي شي بايد تلګرافي اطلاع راکړي). نو بيا سيد جما ل الدين له لندن نه استانې ته وخوځېد او په ۱۳۱۰هق او د ۱۸۹۲م کال په اواخرو کښي استامبول ته

ورسېد او د سلطان ياور چي د دربار له خوا موظف شو يو په ستېشن کښي د استقبال ته او هرکلي دپاره ورته منتظر و. ياور له هغه څه د صندوقونو او سامان پوښتنه وکړه چي د سفر سامان او صندقونه دي چيرته دي ده ورته وويل چي زه د کتابونو او جامو له صندوقونو نور صندوقونه نه لرم. ياور ورته وويل چي راويې ښيه چي درسره وايې خلم سيد خپلي سينې ته اشاره وکړه چي د کتابونو صندوق مې دا او د لباسونو صندوق مې دا دی (خپلي چپني ته يې ګوته ونيوه.) سيد څو کرته موږ ته ويلي و چي کوم وخت چي زه د لومړي ځل دپاره فرارېدم نو دوه چپني او دوه پرتګونه مي له ځان سره واخيستل، خو چي زما دغه فراري زياته او مکرره شوه له يوې چپني نه تېر شوم او په يوه قناعت وکړ، او چي هغه زړه شي بله اخلم او فالتو چپن نه راسره ګرځوم او نه خپل پېټي درنوم.

كومي خبري چي سيد جمال الدين
د ناصرالدين شاه په باب له سلطان عبدالحميد سره کړي وې

جمال الدين برابر دربار ته لاړ او سمدستي د سلطان په حضور بارياب شو او سلطان يې ډېر تود هرکلی وکړ او د ده په وياړ يې مجلسونه جوړ کړل او ځان ته يې ډېر نژدې کړ او خپل قصر ته نژدې يې د نيشانطاش په محله کښې يو قصر ورته تخليه او آماده کړ او په خاصه ګاډۍ کښې يې هلته ورساوه. سيد جمال الدين لکه چي مخکښې وويل شول په ناصرالدين شاه باندي ډېر په قار و او له هغه څخه د انتقام په صدد کښې و او په هر مجلس کښې به يې په هغه او د هغه په استبدادي حکومت او طعن او لعن وايه او په قبيحو الفاظو به يې ستايه، په دغه وخت کښې د ايران سفير سلطان عبدالحميد ته د ناصرالدين شاه مخصوص ليک راووړ چي پکښې ليکل شوی و چي سيد جمال الدين له بدرد ويلو نه منع کاندي. په دغه ترځ کښې يوه ورځ سيد جمال الدين د سلطان په حضور کښې ناست و او سلطان خواهش ترې وکړ چي د شاه له بدرد ويلو نه لاس واخلي او تېر هېر کاندي (البته دغه خواهش يې په ډېره نرمه او مهربانه لهجه ترې وکړ) په دغه وخت کښې د جمال الدين په لاس کښې تسبيح وې او سره راټولي يې کړې او په موټي کښې يې ونيوې او په لوړ آواز يې وويل چي: (د اميرالمومنين د اشارې په امتثال زه له همدې ساعت نه له ناصرالدين شاه نه تېر شوم او عفوه مي ورته وکړه) د مجلس حاضرينو د ده دغه خبره په دغه لهجه ډېره غټه وبلله او ښه پرې ونه لګېده خو جمال الدين پروا پرې رانه وړه او نه يې د هغوی په خبرو پروا وکړه

ځکه چي ده عقيده درلوده چي دی د عفوي حق لري او شاه ته يې عفوه وکړه. جمال الدين د خپل عادت له مخي د سلطان له حضور نه ووت او د سلطنتي دربار د تشريفاتو د رييس خوني ته لاړ او هغه په نرمه لهجه ورته وويل: حضرت سيد! کوم عزت چي سلطان تا ته درکړ او په کوم عزت او احترام يې چي ستا استقبال وکړ سابقه نه لري او نن ته موږ وليدې چي په عجيبه تنده لهجه دي خبري ورسره کولې، هغه هم په داسي حال کښي چي د هغه په مخکښي دي په خپلو تسبو لوبي کولې. نو سيد جمال الدين ورته وويل: (سبحان الله) سلطان د ملت د مليونو وګړو په مقدراتو لوبي کوي او هيڅوک پيدا نه شو چي اعتراف پرې وکړي؟ آيا جمال الدين دا حق نه لري چي په خپلو تسبو په خپله خوښه لوبي وکاندي؟ د تشريفاتو رييس چي دغه خبره واورېده غلی له خپلي کوټې نه ووت او وېره ورولوېده چي څوک سلطان ته اطلاع ورنه کړي. د سيد جمال الدين په نسبت د سلطان نظر ډېر ښه و او په ډېره درنه سترګه به يې ورته کتل او اکرام او احترام به يې کاوه، له هغ وروسته چي استانې ته ورسېد هره ورځ او هره شپه به يې څو ساعته ورسره کتل او خبري اتري به يې ورسره کولې، چي دغه ماجرا په لاندي ډول له تلخيص کيږي (که سلطان عبدالحميد د خپل عصر له څلورو تنو نوابغو سره په تله وتلل شي، د ذکا، پوهي او سياست له مخي به په هغو دروند وخېژي په تېره بيا د خپل جليس په تسخير کښي، نو بيا په دې دا د تعجب خبره نه ده چي په هغه وخت کښي به چي ده د غربيانو له خوا د ده مملکت ته متوجه مشکلات له منځه وړل او د هغوی له نماينده سره به يې په دغه باب خبري کولې هغه سړی به اعم له دې څخه چي امير و او که وزير پادشاه و او که سفير د ده له مجلس نه به راضي ووت او په دلايلو به يې قانع کېده،

خو افسوس دی چې د لويانو عيب هم لوی وي، او عجب او په ځان غره کېدل د لويانو لوی عيب دی».

او بيا يې وويل: «ما سلطان وليد چې د قانوني حکومت د بنېګڼو په باب يې زما ټولو پيشنهادونو ته د قبول چمتووالی څرګند کړ، ځکه چې ما ورته ويلي و چې د اسلام دين لومړنی دين دی چې د قرآن په حکم يې د شورئ حکومت منځ ته راوستی او عملي کړی يې دی ((وامر هم شوری بينهم)). ما وليد چې دی د سياست په ټولو باريکيو ډېر ښه پوهېږي او د غربيانو مرامونه هم درک کولای شي او د هر هغه څه د دفعې دپاره چمتو و چې د ده د مملکت ته متوجه کېده او د حل لاري يې موندله».

ډېر لوی شی چې د ده د پوهې او سياستمدارۍ په باب زما د وحشت او حيرت سبب ګرځېد دا و چې د عثماني دولت په ضد د غربيانو د اتفاق د شنډولو دپاره داسي پټ وسايل په پټ په ار اچولي وو او اروپايانو ته يې داسي پرېښولې وه چې د عثماني سلطنت تجزيه د ټولي اروپا د تجزيې او خرابۍ موجب ګرځي.

همدارنګه د بالقان د هغو وړو دولتو په مقابل کښې د ده د ويښتوب د ستاينې وړ و چې اروپايانو راپيدا کړی و او غوښته يې چې په هغو سره عثماني سلطنت ضعيف او منهدم کاندي او د هغو په ذريعه د عثماني دولت په شيوناتو کښې مداخله وکاندي او جز-جز يې کاندي او يوه-يوه برخه، يوه د بل د وروسته ترې جلا کاندي او هر وخت به چې اروپا اراده وکړ چې د عثماني دولت په ضد په جنګ ورته يو شی سلطان به په خپله کامله او عجيبه پوهه او هوښيارۍ د دغي غوټې د پرانيستلو دپاره داسي لار پيدا کړه چې هر څوک به هک پک ورته پاتي شو او د دوی د کيد او فرېب جمع به يې تيته پرکه کړه. نو بنا په دې بلغاريان سره له دې

چې ډېر سرکښ خلک وو او د دوی پادشاه پرنس فردیناند هم ډېر هوښیار او سیاستمدار و سلطان عبدالحمید ته یې د اطاعت سرخم کړ او عثماني شعار یې (طربوش) واغوسته او د هغه د جنرالۍ په رتبه یې افتخار کاوه او له نورو جنرالانو سره یوځای د جمعې لمانځه ته لاړ. او هر څه چې د جبل اسو د امیر و د سلطان عبدالحمید په نسبت هغه زوی ته ورته و چې له خپل پلار نه پرته له بل چا سره د خوشحالۍ تصور نه شي کړی. هر وخت چې به تنګسه پرې راغله او لاس به یې تش شو نو له سلطان ته به یې قرض غوښته او هغه به هم بې له کوم سند او بدلې نه ورکولې او عوض به یې هم نه ترې غوښته، خپله لور یې چې د ایطالیې ولیعهد ته ورکړې وه د هغې ټول جهز یې له خپله جیبه ورکړی و او په دې توګه یې ټول بالقانات د ځان کړی و، او ټولو به د دغه لوی سلطان احترام ساته. اروپا د سلطان عبدالحمید له پاخه سیاست او هوښیارۍ او احتیاط ته ډېر خلق تنګه او له اکثره بالقاني دولتونو نه مایوسه شوه، نو بیا یې په نورو دسیسو لاس پورې کړ او خپل ټول همت یې د یونان د هغه وړوکي دولت غولوني و اغوا ته متوجه کړ چې تر ټولو کم حوصله، مغرور او ژر غولېدونکی و، او بیا یې د عثماني دولت په ضد په تحریکاتو شروع وکړه تر څو چې له سلطان عبدالحمید سره د جنګ زمینه برابره کړي[1].

---

[1] وروسته له هغه چې جمال الدین د بصیرت په سترګو وکتل او د سیاست جریان او په هغه ځای کښې دسیسو ته ملتفت شو نو د یونان او عثماني دولت تر منځ په جنګ یې یقین راغی، او همدغسې وشو، هغه هم په داسې حال کښې چې سید د ناروغۍ په بستر پروت و، او هغه نتیجه منځ ته راووته چې سید یې انتظار ویست او دا د هغو دسایسو او مکرونو نتیجه وه چې اروپا د عثماني دولت او سلطان عبدالحمید په ضد سنجول او کول یې. دا و د یونان د حکومت حرکت چې د اروپایانو په امداد او مرسته یې جنګ شروع کړ، خو د دغه جنګ دوه میاشتې او لا څه زیاتې لا تېرې شوې نه وې چې عثماني لښکرې د یونان له

جمال الدين افغان په دغه وخت کښي وويل:

(کومه بيداري او هوښياري چي ما په سلطان عبدالحميد کښي ليدله چي ډېر محتاط دی او د اروپا د مکايدو د له منځه وړلو لپاره هر راز آمادګي لري او هر څه ښه سنجولای شي او د خپل دولت د نهضت او ترقۍ دپاره پوره استعداد لري ((هغه نهضت چي د ټولي اسلامي نړۍ د نهضت ضامن دی)) نو دا راته ښه وبرېښېده چي لاس وراوږد کړم او بيعت ورسره وکړم، نو همدا و چي د پوهي او ارادې له مخي مي د خلافت بيعت ورسره وکړ، ځکه زه پوهېدم چي شرقي اسلامي مملکتونه تر هغه پوري د اروپايانو له شر او ضرر نه په آمن پاته کېدای نه شي او نه خپل موجوديت ساتلی شي تر څو چي ټول سره يو نه شي او د خلافت تر بيرغ لاندي سره راغونډ نه شي، او که داسي نه شي اسلامي دولتونه به يو د بل د وروسته د اروپايانو تر سلطې لاندي راشي او ټوټې-ټوټې به يې کاندي لکه چي همدغسي وشول).

سلطان عبدالحميد په همدې توګه د سيد جمال الدين اکرام او اعزاز کاوه او د هغه قدر يې ساته، او د خلکو او درباريانو چغليو او

سرحدونو نه ورتېري شوې او غرونه او سنګرونه يې ونيول او يوناني مرغۍ له عثماني عقابو (ګوربتانو) نه تښتېدی، او بيا د يونان حکومت قيصر ته پناه يووړه او خواهش يې ترې وکړ چي ائنيې ته د جنګ په درولو نجات ورکاندي او په دې توګه د شاعر د دې بيت مصداق وګرځېد: (جنګ تل داسي نه وي چي تاسي ځوولې ده چي فتحه به وکړئ تاسو ته جنګ هغه وخت آسان ښکاري چي عقلونه مو شرابو له منځ وړی وي او عواقب يې نه شي سنجولای). خو ښاغلي توفيق البکري د دغي موضوع حق په يوه قصيده کښي ډېر ښه ادا کړی دی او دا لومړنی زېری و چي استانې ته عبدالحميد ته راورسېد او د دغي فتحي او بري مبارکي يې ورکړه، د قصيدې مطالب دا دي:

دسايسو کوم تاثير نه پرې کاوه، يوه ورځ سيد جمال الدين د خپل مصري دوست چې استانې ته د ده د ليدو دپاره راغلی و سلطان عبدالحميد ته سپارښت وکړ چې رتبه او معاش يې ورزيات کاندي، سلطان ورسره ومنله او وعده يې ورکړه چې دغه کار به وکاندي جمال الدين بېرته راغی او خپل آشنا ته يې د هغه د اجرا ډاډګېرنه ورکړه. څو ورځې تېرې شوې او د سلطان امر په دغه باره کښې صادر نه شو، نو بيا يې دوباره سلطان ته وليکل او د خپلې وعدې اجرا يې ترې وغوښته. بيا هم څه ونه شو او جمال الدين ته ډېر قار ورغی او عجبه ورته ښکاره شوه چې په څه په خپله وعده وفا نه کوي. نو بيا يې د سلطان د ملاقات غوښتنه وکړه (دا لومړی ځل و چې د سلطان د ملاقات غوښتنه يې وکړه) همدا و چې سلطان اجازه ورکړه او چې ورغی له ډېره قاره خوټېده او د دې وېره کېده چې په ډېره وړه خبره له سلطان سره خپل مناسبات خراب کاندي. سلطان د پخواني عادت په توګه په خلاصه ټنډه او بشاشه بڼه د ده هرکلی وکړ او سيد په تروه ټنډه او نيولې څېره ورسره روغبړ وکړ. سلطان پوښتنه ترې وکړه: (خير دي وي څه پېښ شوي دي؟) سيد جمال الدين ورته وويل: (هيڅ خبره نشته او نه څه پېښ شوي دي، خاص د دې دپاره راغلی يم چې اجازه غواړم چې له تاسي اعليحضرت سره خپل بيعت مات کړم، ځکه چې زه له تا سره په خپل بيعت پښېمان شوی او له خپلې خبرې ګرځېدلی يم).

د دغې خبرې په اورېدو سلطان خان راټول کړ او وربېردېده او ويې ويل: (سيده! فکر دي شته چې څه وايې؟) سيد ورته وويل چې: (هو! ما له تا سره د خلافت بيعت کړی دی، او له خليفه سره نه ښايي چې په خپله وعده ولاړ نه اوسي، په داسي حال کښې چې ستا په لاس کښې د حل او

عقد قدرت شته او هر څه کولای شې نو درته ممکنه ده چي له چا سره د څه شي وعده ونه کړې او چي وعده دي وکړه بايد دي چي پر ځای يې کړې، څو ورځي دمخه ما د فلاني سړي په باره کښي تا ته سپارښت وکړ او تا وعده وکړه چي کار به يې وکړې خو ودې نه کړ). په دغه وخت کښي د سلطان قار يو څه کښېناست او لږ څه حيران پاتي شو او خپل سر يې وښوراوه او بيا يې سيد ته وويل: (سبحان الله حضرت سيد! تا دغسي وړې خبري هم دې ته واداره کوي چي د دغسي خبرو له کبله زما بيعت نقض کړې؟ څله تا خپل فضل په نظر کښي ونه نيو او په حسن نيت دي زما لپاره د ډېرو ګرفتاريو عذر ونه لټاوه؟ ته پوهېږې چي د سلطنت کارونه زښت ډېر دي او کله ناکله ځيني خبري له ما نه هېرېږي، نو بايده وه چي پخوا له دې چي د بيعت ماتولو ته اراده وکړې يو وار بيا به دي ماته راپه ياد کړې وه او که نه وای شوې بيا به دي دغسي خبري کولې، په ښادۍ شې لا په دغه کار).

او بيا يې سمدستي خپل امر صادر کړ او د سيد غوښتنه يې ومنله او بيا يې ډېري ټوکي ټکالي او خوش طبعۍ ورسره وکړې. په پای کښي جمال الدين ورته وويل: (حق او رښتيا بايد وويل شي چي ما په دغه کار کښي سرعت وکړ او په خپله غلطۍ پوه شوم، خو ستا ډېري مهربانۍ او د سينې پراخوالي زه دغي درجې ته ورسولم.) کوم وخت چي سيد جمال الدين د سلطان له دربار نه ووت د دربار حاجب ور وړاندي شو او د سره بخمل هميانۍ يې ورکړه چي طلا (اشرپۍ) پکښي وې، سيد جمال الدين هغه رد کړه او ويې ويل:

(حضرت بېګ! سلطان ما ته قصر، فرش، خدم او حشم، مرکب او هر څه راکړي دي او هيڅ شي ته ضرورت نه لرم او نه يې د دغسي مال

قبلولو ته مجال راکړی دی». حاجب ورته وویل: «حضرت سید! د سلطان عطیه باید رد نه شي او نه یې څوك ردوي» نو بیا سید جمال الدین دغه هدیه قبوله کړه، او چې موړ ته راغی نوموړې همیانۍ یې په لاس کښې وه او خپله کیسه یې راته وکړه او ما ته یې وویل چې: «د بني مخزوم شېخه، دغه اشرپۍ وشمېره.» او چې ما وشمېرلې پنځه سوه عثماني طلاوي بیا یې راته وویل چې په دغو اشرپیو څه وکړو؟ ما ورته وویل چې: دوه چپني پرې واخله او نوري د خپلو سګرېټو د مصرف دپاره وساته. نو ده راته وویل چې زما میاشتنی معاش زموږ د اړتیاوو د پوره کولو دپاره کفایت کوي او دغو اشرپیو ته نور اړ خلك شته او بایده ده چې په محتاجو کسانو ووېشل شي، همدا و چې دوه میاشتي لا پوره شوي نه وې چې دغه ټولي اشرپۍ یې په اړو او بېوزلو علماوو او ادیبانو ووېشلې. سلطان په همدې توګه د سید احترام کاوه او مخه یې ورکوله او هغه به تل نصیحت ورته کاوه او د مملکت د خاینینو په باره کښې به یې د خبرو سپما نه کوله، که څه هم د هغوی خیانت له سید نه سلطان ته ډېر ښه معلوم و، یوه ورځ یې سلطان ته وویل: اعلاحضرت سلطان! زما له ډېرو شکایتونو نه به ملال شوی اوسې، خو له تا نه پرته بل څوك نشته چې زه خپل شکایت ورته وکړم او د خاینانو جلوګیري وکړي. د خپل نیکه محمود روش دي راواخله او د خپل دربار خاصان خاینان دي په قصاص کړه هغه خاصان چې ستا دربار ته نژدې او لا لري دي دلته باید د وزیرانو او په اطراف کښې د والیانو تخریبي اعمال کنټرول کړي چې دوی ټول مالیات او دولتي عواید په خپلو جېبونو کښې اچوي، ته باید له حجاب نه راووزې او برالا له خلکو سره په تماس کښې اوسې تر څو چې په ښه توګه د خلکو له احوال نه خبر شې. په دې عقیده ولره چې اجل

بهترين حارس دی (نو چي د چا اجل راشي يو ګړی هم نه وروسته کيږي او نه مخکښي کيږي) په دغه وخت کښي سلطان يو سوړ اوسيلی وويست او ويې ويل: (تا زما نيکه محمود راياد کړ، خو زما او د هغه د محيط تر منځ ډېر توپير شته د هغه په عصر کښي د اروپا حالت يو راز و او زما په دور کښي بل راز دی حتی چي د هغه وخت او د دې وخت د رعيت تر منځ هم زيات توپير شته په هغه وخت کښي فساد يوازي تر عسکر پوري منحصر و او نن يې ټولو طبقاتو ته سرايت کړی دی نو ځکه ده وکولای شو چي د توري په زور فساد ورک کاندي او په عوض يې اصلاح راولي او نور عام خلک چي و صالح و او داسي نه و لکه چي اوس دی اې سيد جمال الدين! ما خپل هيڅ يو وزير بدل کړی نه دی چي خلف مي تر سلفه بدتر نه وي ليدلی او په لومړني مي شکر نه وي ويستلی (هر وخت چي يو ملت دوږخ ته ننويستل شي نو يو په بل لعنت وايي) نو بنا په دې له صبر نه پرته بله چاره نشته او که خدای کول په تدريج سره به اصلاحات راولم (او هر څه چي خدای غوښتي وي هغه کيږي). حضرت سيد! ما له تا نه وغوښته چي د استانې مشيخت (يوه ستره ديني وظيفه وه) قبول کړه او اصلاحات پکښي راوله او په دغه لار کښي اساسي قدمونه واخله خو تا عذر راووړ او د مشيخت موجوده حالت په خپل حال پاتي شو او له دې کبله چي دغه کار مشکلات درلود او زمانه هم مساعده نه وه ما ستا عذر ومانه. نو ما هم معذور وګڼه چي که په چټکۍ مي اصلاحات رانشو وستی د دې خبري دليل نه دی، چي زه اصلاحات نه غواړم بلکي محيط او زمانه مساعده نه ده. او د دې لپاره چي موږ له فرصت نه استفاده وکړو او خپل اصلاحي نظريات عملي کړای شو بايد د يوې داسي پېښي انتظار وباسو چي اروپا په خپل غم مشغوله کاندي او موږ موقع ومومي چي

خپل مشکلات رفع کړو که خدای کول. سيد جمال الدين هغه وظايف او منصبونه چي د سلطان له خوا ورته وړاندي شوی و له دې کبله ونه منل چي ده به ويل: (چي د عالم وظيفه دا نه ده چي منصب او رتبه او معاش ولري بلکي وظيفه يې صحيح لارښود نه او تعليم دی، او رتبه يې دا ده چي خپل علم او خپل معلومات زيات کړي او په ښه توګه عمل پرې وکړي). او هر څه چي هغه مهمي خبري دي چي د ده او اعلاحضرت سلطان تر منځ رد و بدلي شوې دی د دې کتاب په نورو فصلونو کښي به په تفصيل راشي. سيد جمال الدين نژدې څلور کاله په استانه (استامبول) کښي پاتي شو او يوه دقيقه هم په ده باندي داسي تېره نه شوه چي وعظ او ارشاد، تحذير او انذار به يې کړی نه وي او د خپل امانت حق به يې ادا کړی نه اوسي تر څو چي د ده په لاندينۍ ژامه د سرطان مرض ولګېد او درې کرته جراحي شو خو فايده يې ونه کړه او بالاخره د ١٣١٤ه کال د شوال د مياشت په اوومه (١٨٩٧م کال د مارچ د مياشتي پر نهمه نېټه) وفات شو خدای دي رحم پرې وکړي.

هو د سيد جمال الدين په مرګ د استانې ټول خلك ويرجن شول او د ټولو پوهانو او فاضلانو د افسوس او حسرت موجب وګرځېد، د ده په جنازه کښي علماوو، وزيرانو، اميرانو، مشرانو او فاضلانو ګډون وکړ او د ماشقه[1] د کلي په هديره کښي محترمانه خاورو ته وسپارل شو. زما سکنی

---

[1] دغه کلی د نشانطاش په اخير کښي د يوې مشهوري عسکري قشلې تر څنګ پروت دی. اوربدلي مي دي چي د ده قبر يوه فاضل امريکايي (مستر کراين) په ښه توګه ودان کړی او د هغه په ودانۍ او کتاره يې تقريباً لس زره ډالره لګولي دي. (١)

دا دی زموږ د شرقيانو همت چي د هغه په فوت باندي غمګين نشو او نور خلک يې قبر جوړوي موږ ته د خپلو ژونديو حکيمانو او پوهانو غم خورو او نه د خپلو مړو قدر کوو.

ورور مرحوم مصطفى مخزومي په دې ابياتو د ده مرثيه وکړه (چي زه يې حاصل درته راوړم) ((مرګ د جمال الدين اراده وکړه او د مرګ ښامار وخوړ او بيا ټول خلك غمګين شول، ځکه چي دنيا د غم او اندوه ځای دی، دی چي په ټولو علومو کښي امام و او د اسلامي شرع او قانون امين پېشوا و. دی هغه نامتو عالم او علم و چي علمي محافلو او مجالسو يې يو عمر د فضايلو يادونه کوله. د ده نسب محمد(ص) ته رسېده او د هغه لمسی و او همدا وياړ يې بس دی. ځکه چي هغه داسي کتاب راوړی و چي له هغه نه وروسته د بل کتاب او دين غوښتنه نه کيږي. د ده د اولادې په بهترينو کسانو دي د خدای هغه تحيات او درودونه اوسي چي د غمګينو زړونو غم پرې لري کيږي. د هغه چا په قبر باندي انوار اوريږي چي د لوړو اخلاقو خاوند وي او د اخلاقو د احيا په لار کښي يې خدمتونه کړي اوسي، او د دغسي خلکو ځای د خدای جنتونه دي چي پکښي اوسيږي به)).

(۱) اوس د مرحوم افغاني سيد جمال الدين هډوکي د ۱۳۲۳هش کال په ا واخرو کښي په تابوت کښي د اعلاحضرت محمدظاهرشاه په اراده چي د علم او فضيلت تقدير کوي له استامبول نه کابل ته راوړل شول او د کابل د ښار په غرب کښي د ميرويس د جادې په شمال او د پوهنتون تر څنګ خاورو ته وسپارل شو، د ده د پرفيضه مزار د جوړولو کار په شانداره توګه روان دی او هيله ده چي په چټکۍ سره پای ته ورسيږي.

د ده د تابوت رانقلولو ته هغه وخت اراده وشوه چي د ترکيې د حکومت له خوا په هغه ځای باندي د نوي نقشې د تېرولو اراده وشوه او بيا د افغانستان حکومت زموږ د ګران پادشاه په اراده د نوموړي فيلسوف هډوکي خپل ټاټوبی کابل ته راوړل او په شانداره مراسمو خاورو ته وسپارل شول. (مترجم)

د سيدجمال الدين صفات، مذهب، آمال، مقاصد، مناقب، اخلاق او علمي منزلت

هر څه چي د ده شخصي صفات وو ليدونكي ته به يو خالص عربي برېښېده او تا به ويل چي له حرمينو نه راغلی د، ګواکي ده د خپلي لومړنۍ پلارګنۍ لباس او صورت ساتلی و چي په حجاز کښي اوسېدل، چارشانه او ميانه قدی و، غنم رنګی عصبي او د موی مزاجي و، غټ معتدل سر، پراخه متناسبه تندی، غټي سترګي، پراخه زېږمي، په غوښه پټ غومبري يې درلودل، پلنه سينه يې لرله او د تېز نظر خاوند و او د ملاقات په وخت کښي به ډېر بشاش و او خدای ټول هغه صفات ورکړي وو چي د يوه کامل سړي دپاره په کار وي، د اخلاقو کمال يې د خلقت د کمال نښه وه، جذاب نظر يې درلود خو لږ څه شانته کم بينه شوی و او د کتاب د لوستلو په وخت کښي به يې کتاب سترګو ته رانژدې کاوه، خو عينکي به يې نه استعمالولې، انګي يې باريک وو اوږده وېښتان يې لرل او اوږده توره چپنه به يې اغوسته چي تر ښنګرو به يې رسېده او سپينه وړه پګړۍ به يې تړله. په مذهب حنيفي و، لکه چي وويل شو سره له دې چي مقلد نه و مګر بيا هم د صحيح سنت ډېر پابند او د ساداتو صوفيه و مشرب ته مايل و په خپل مذهب کښي د فرايضو په ادا کښي ډېر ټينګ و او د دين اصول او فروع به نه ترې پاتي کېدل. ديني غيرت يې دومره و چي چا سيالي نه شوه ورسره کړای او تر ټولو دمخه و او د دين په حکمت او د دين د پيروانو په حمايت کښي دومره غيرتي و چي تا به ويل چي اوس به يوه لمبه شي. کله ناکله به چي چا ددين په مباديو اعتراض وکړ او لا به

يې د دين بې حرمتي کړه تک سور به سره وخوټېد او تا به ويل چې له ډېره قاره به وچوي او لا به سره لمبه شي. هر څه چې د ده آمال او مقاصد وو بايد وويل شي چې ټول له يوه ريیسي مطلب پوري منحصر و او په کلي توګه د ده ټول افکار هغه ته متوجه و او درست عمر د هغه په لور کوښښونه کول، او که وواېو چې ټول هغه مصيبتونه چې ده ته رسېدلي و د همدغه مطلب په لار کښې ورته رسېدلي و د همدغه مطلب په لار کښې ورته رسېدلي و دروغ به نه وي او نه به مو مبالغه کړې وي. او هغه دا و چې بايد اسلامي دولت له ضعف نه قوت ته راووزي او هغه په داسي توګه راويښ کړي او ويې خوځوي چې خپل شؤنات په داسي توګه لوړ کاندي چې اسلامي ملتونه مترقي ملتونه او اسلامي دولت قوي دولتو ته ورسيږي، او د مسلمانانو عقلونه د اوحامو له غوټو او قيودو نه خلاص شي، او ټول شرقيان سره يو شي او يوې خوا ته مخه کاندي تر څو چې خپل بايللی مجد بېرته وګټي او له نورو سره برابر شي، او ده به په شرق کښې د انګرېزانو په سياست سختي حملې او انتقادونه کول، او د همدغه مقصد دپاره د دنيا له ټولو منافعو او مطامعو تېر شوی و او د نورو په شان ورته مايل نه و او له همدې کبله يې ښځه ونه کړه اونه يې څه مال او منال پيدا کړ. هو دا منم چې جمال الدين خپلو ټولو هيلو ته ونه رسېد خو د خپلو دوستانو او مريدانو په زړونو کښې يې داسي ژوندۍ روحيه پيدا کړه او داسي تخمونه يې د هغو په سينو کښې وکرل چې شرقي ملتونه به دستي او لا وروسته انتفاع ترې واخلي او خپلو ملي هيلو ته به ورسيږي او د هغه روح به په قبر کښې آرام شي، او د ده له مرګ نه به وروسته درودونه پرې وايي[1]

---

[1] د مرحوم محمد باشا المخزومي دغه پېشګويي رښتيا شوه او هغه جمال الدين چې په ټوله

د ده مناقب:

د ده مجلسونه او ناسته ولاړه له علمي فایدو او استفادو خالي نه وه او تل به علمي او ګټوري خبرې کېدې، له لغویاتو لرې او له لهویاتو پاک و، د خپلو زایرینو به یې ډېر احترام کاوه او د هر چا اندازه به یې ساتله، د هغوی راتګ ته به ولاړېده او د هغوی د خدای پامانۍ دپاره به ورسره ووت له مجلس نه یې نه واړه خلک منعه وو او نه زاړه، له هر چا سره به کښېناسته او په خلاصه تندۍ به یې خبرې ورسره کولې، ډېر فصیح او بلیغ

شرقي او اسلامي نړۍ کښې یې ټاټوبی نه کېده او نه چا پرېښوده نن ټوله اسلامي نړۍ پرې ویاړي او ستاینه یې کوي په آسیا او افریقا کښې ملي نهضتونه د ده د مبادیو او تعلیماتو مولود ګڼي او روح ته یې د رحمت او آفرین درودونه استوي حتي ځیني هیوادونه داسې پرې ویاړي چې پرته له کوم دلیل نه هغه د ځان بولي او ګمان کوي هغه ایرانی و. په داسې حال کښې چې په سوونو دلایل او اسناد شته چې هغه افغان دی او د افغانستان په مردزا یه خاوره کښې زېږېدلی او لوی شوی او روزل شوی دی او خپل سیاسي او فلسفي افکار یې له همدې ځایه شروع کړي دي. دی له افغانستانه لاړ، له هند نه وشړل شو، په حجاز کښې چا پرې نښود، له ترکیې وشړل شو، له مصر نه ورټل شو، په ایران کښې چا ځای ورنکړ، په روسیه کښې یې پرې نښود، په پاریس کښې یې ټاټوبی ونشو، له لندن نه ورټل شو او او بالاخر په ترکیه کښې وفات شو او خپل نېک نوم یې باقي پرېښود. نن شرقي او اسلامي نړۍ په تېره بیا د مصر خلک هر کال د ده تلین نیسي او خپل نننی نهضت د هغه د افکارو او تلقیناتو مولود او مرهون ګڼي، په تېر کال کښې چې په مصر کښې د ده د وفات اووه شپېتمه کالیزه تجلیلېده په یوه مصرۍ مجله کښې (چې اوس یې د ګڼې او لیکوال نوم راڅخه هېر دی او هیله لرم چې تر چاپ دمخه به یې پیدا کړم) داسې لیکل شوي و:
((کاشکې زه د سید جمال الدین په وخت کښې وای چې د ده له پرفیضه صحبت څخه مې استفاده کړې وای او لا دی زموږ په زمانه کښې وای چې د سر په سترګو یې لیدلي وای چې هغه نیالګی څنګه په ثمر رسېدلی دی چې ده کښېنولی و او هم یې لیدلي وای چې د شرقي ملتونو د نهضتونو د توپان په مقابل کښې د استبداد او خودسرۍ ماڼۍ څنګه یوه د بل د وروسته نړېږي او پر ځای یې ملي او قانوني حکومتونه جوړېږي او د ملت آمالو او توقعاتو ته په احترام ګوري او د خلکو د هیلو نمایندګي کوي.) دا وه د سید په مورد کښې د مخزومي د پیشګویۍ د صدق یو مثال چې په لنډه توګه ذکر شو. (ارشاد)

و او په فصاحت او صراحت به يې خبرې کولې، او که به يې له خپل اورېدونکي نه اشتباه او التباس احساس کړ خپل مطلب به يې دوباره په بسط او تفصيل سره ورته ووايه، او که به اورېدونکی عامي سړی و نو په خبرو کښې به يې ځان د هغه درجې ته راټيټ کړ او په عاميانه ژبه به ورسره غږېده، ډېر ماهر خطيب او کامل خبرلوڅ او د لوړ آواز خاوند و چې په شرق کښې يې نظير نه درلود، ټوکي به يې لږ کولې او موقر انسان و د سر په ساتلو کښې ډېر آمانت دار و او د چا سر به يې نه برالا کاوه، قانع او قانت سړی و او لږ خواړه به يې خوړل په ورځ کښې به يې يو وار ډوډۍ خوړه او نوره ټوله کرۍ ورځ به يې په چاى تېروله، اروپايي ډېر اعلى سګرټ به يې څکول، او له دې کبله چې ښه سګرټ به يې څکول نو ځکه به يې خپله اخيستل نه دا چې په بل چا يې رانيسي، د ده خاص طبيب ويلي دي چې (له دې کبله چې ډېر فرنګي سګرټ به يې څکول او ډېر چاى به يې څښی او په خوړو کښې به يې ډېره مالګه خوړه د سرطان په ناروغۍ اخته شو) (خو زه نه پوهېږم چې دغه خبره تر کومه ځايه پورې صحيح ده).

د ده اخلاق:

د ده د زړه سلامتيا او پاکي د ده د لوړو صفاتو منشا وه، د حر ضمير خاوند و او صادقه لهجه يې درلوده، عفيف، نرم خويه، حليم او د پراخې سينې خاوند و مګر دا چې د ده شرف اولا دين ته صدمه ورسېده چې په دغه وخت کښې به يې حلم په داسې غضب بدل شو چې سکروټې به ترې بادېدې، له خپلې ټولې مهربانۍ او نرمۍ سره-سره لکه زمرې حمله به يې کوله، ډېر سخي او جواد انسان و او هر څه چې به په لاس ورتلل لګول

به يي په خپل خدای يې پوره اعتماد درلود او د زمانې په حوادثو او پېښو به يې پروا نه کوله، لوی امانتدار وزه د نرمو خلکو په مقابل کښې ډېر نرم او د خشونت په مقابل کښې ډېر زيږ او خشن و، خپل سياسي مقصد ته چې مخ کښې تېر شو د رسېدو په لار کښې ډېر ساعي و او چې د اميد بارقه به ورته وځلېده نو په چټکۍ سره به يې د رسېدو هڅه کوله (او ډېر کرته د ده دغه تعجيل د ده د حرمان سبب کېده) دنيايي حرص يې نه درلود او نه يې له دنيا سره مينه لرله، له دنيوي تجمل څخه لري و، د ژوندانه د لويو چارو په باره کښې حريص و خو په وړو کارونو يې سر نه خوږاوه، زړه يې په ځای او ډېر زړور و، دومره چې له مرګه نه وېرېده او لکه چې مرګ نه پېژني، او چې به مرګ ته بېول کېده په دومره ډاډه زړه به روان و چې تا به ويل چې باتوره سړی دی او د فتحې دپاره ځي. خو ډېر تېز مزاجه انسان و او د ده دغه حدت او تېزۍ هغه مانۍ نړولې چې د ده زيرکۍ او هوښيارۍ به وداني کړي وې خو د خپل عمر په وروستيو کلونو کښې لکه د غره په شان لنګرداره و او ژر به نه عصبي کېده. په خپل نسب يې چې رسول الله (ص) ته رسېده وياړل خو ځان يې له نورو لوړ نه باله چې زه د دغسي پاکي کورنۍ يم. لنډه دا چې د ده فضايل د ده د علم په شان زيات وو، او حقيقي کمال خدای لره دی.

د ده علوم:

د ده د علمي منزلت او معارفو شمېر هيڅ يو بليغ تحديدولی نه شي مګر دا چې يوه اشاره ورته وکړای شي، دغه سړی د معنی ګانو په دقايقو او د هغو په تحديد او اندازه کولو پوره سلطه لرله او په داسي توګه به يې څرګندولې چې له هغو سره وړ وه، لکه هره معنی د ده دپاره خلق شوې

اوسي، ده د مشکلو موضوعاتو د حل کولو دپاره خاص قدرت درلود لکه چي يو قوي سلطان په خپل مملکت قدرت لري، د ده يوه سرسري نظريه د مطلب غوټه خلاصوله، هره موضوع به چي ورته وړاندي شوه تا به ويل چي ده جوړه کړې او ده اختراع کړې ده او د هغې ټول اطراف او اکناف به يې بيانول، د پټو معنی ګانو له مخ نه به يې پرده لري کوله او د هغو پټ جواهر به يې بېرون ته راويستل، او چي د کوم فن په باره کښي به غږېده تا به ويل چي دی د همدې فن واضع دی. د داسي قوي تصور او تخيل خاوند و چي تا به ويل چي د ده ذهن د ابداع او ابتکار لپاره خلق شوی دی، په جدل کښي ژبور او د حجت او برهان په صنعت کښي حاذق و چي څوک ورته رسېدای نه شو مګر دا چي موږ ته معلوم نه اوسي، او د دې خبري د ثبوت دپاره همدومره بس ده چي هيڅا خبري ورسره اړولي نه دي مګر دا چي ملامت کړی يې اوسي، او هر چا چي دليل ورسره ويلی پر کړی يې دی. د ده په فضل اروپايانو هم اعتراف کاوه لکه چي شرقيانو مانه. لنډه دا چي که زه ووايم چي خدای له انبياوو نه پرته بل هيچا ته دومره قوي ذهن، وسيع عقل، نافذ بصيرت ورکړی نه و لکه چي ده ته يې ورکړی و مبالغه به نه وي (ذلک فضل الله يؤتيه من يشاؤ والله ذوالفضل العظيم).

هر څه چي د ده د ياد (ذاکري) قوت و تر دې پورته بل قوي دليل نشته چي فرانسوي ژبه يې په دري مياشتو کښي زده کړه او د دغي ژبي ډېر مفردات يې زده کړل چي ترجمه به يې ترې کوله او خپل مطلب به يې افاده کاوه او د الف او با له استاد نه پرته بل استاد درلود او هغه يې هم په دوه ورځو کښي زده کړه.

په عقلي او نقلي علومو کښي يې پوره معلومات لرل، په تېره بيا د پخوانۍ فلسفې او د اسلام د تاريخ او د اسلامي تمدن او د اسلام او مسلمانانو د نورو احوالو په باره کښي. په پښتو، فارسي، عربي، ترکي او فرانسوي ژبو ډېر ښه پوهېده او له انګرېزي او روسي ژبي سره هم آشنا و. د پراخي مطالعې خاوند و او د ملتونو د آدابو او د هغوی د اخلاقو د فلسفې په باب داسي يو کتاب ليکل شوی نه و چي ده مطالعه کړی نه اوسي. هو! دی په خپلو ټولو هيلو بريالی نشو، او عمر يې هم تېر شو او د دهريانو د مذهب درد په باب له يوې رسالې نه پرته بل کوم کتاب يې تدوين نه کړ(چي دغه رساله به وروسته راشي لکه چي مخکښي اشاره ورته وشوه) خو د خلکو په سينو کښي يې هغه ژوندۍ روحيه پو کړه چي له ځينو نه يې شرقيانو استفاده وکړه او له ټولو نه به يې وروسته ګټه واخلي. او اوس پخوا له دې چي د سيد جمال الدين سيرت پای ته ورسوو د ده د معاصرو ليکوالو چي د ټولو په سر کښي د ادب له باغ نه تلی اديب بېک اسحاق واقع دی هغه تبصري راوړو چي د الهلال مجلې له يو څه تصرف سره رانقل کړی دی (ډېري پېړۍ تېري شوې او خلک د خپل معيشت د تامين په لار کښي د خپلو اړتياوو په مقتضي روان دی چي ډنګر يې له چاغ نه نشي بېلولای او نه يې مبدا له مصير نه پېژاندی شي، مګر دا چي د طبيعت مور لنګېدو ته نژدې شي او بيا داسي فرزندان او زامن وزېږوي چي د ژوندانه د وسايلو له اسرارو پرده لري کړي او بيا خلک له هغو نه هغه خوا داسي شرايع، قوانين او نواميس ګوري چي پخوا تر دې ترې غافل و. دغه کسان د علم اقطاب او د عالم انوار دي ځيني له دغو علماوو نه هغه طبيعيون فلاسفه دي چي د جهالت پردې څيري او د طبيعت اسرار راسپړي او د اختراع او اکتشاف لار هواروي،

او ځيني له دغو علماوو نه عقليون هغه فلاسفه دي چي د حکمت په اسرارو لاس مومي چي د دغو نواميسو شا ته پټ پراته وي او بيا هغه عقلي او ادبي مواهب بيانوي چي خدای د خپل خلق په پيدايښت کي په وديعت ايښی دی، مګر د طبيعت مور تل دغه لورونه نه لري بلکي هر څو کاله وروسته يو نيم دغسي فرزند زېږوي او خلك څو پېړۍ د هغه په قدم درومي، او هر کله چي نژدې شي چي خلك د هغه لار پرېږدي او په غلطه روان شي نو بيا لورونه وکړي او يو بل فرزند وزېږوي چي په هغوی کښي نوې روح پو کړي او له درانده خوب نه راويښ شي او بېرته خپل رشد ته ورسيږي، او زمانه همدغسي تېرېږي تر څو چي بيا د دريم وار راشي. د زمانې شان د آبادۍ له اول نه په همدې توګه راغلی او تېرېږي، او د دغو فلاسفه وو له جملې نه سقراط او افلاطون او د فرس او عربو نور د معقول او منقول علماوو چي تر اوسه پوري د هغوی له لګولو څراغونو نه نور اقتباسوو او خپلي خوني پرې رڼا کوو.

خو پاك خدای په خپل خلق او په خپل جهان کښي د داسي لوړ حکمت خاوند دی چي بشري عقول يې درك کولای نه شي او نه ورته رسېدای شي، په ځينو پېړيو او ځينو ختونو کښي حيني داسي وګړي نبوغ کوي چي په ديو کښي د فلاسفه وو قوت او د عمل د خاوندانو ټول مواهب په وفرت او کثرت موندل کېږي. خو داسي آفات احاطه پرې کوي چي د دوی د ايښو نيالګيو د ودي مانع ګرځي او تر موعوده وخته پوري له خاورو لاندي پټ پاتي کيږي خو څنګه چي انسانان د هيڅ يوه عمل تقدير نه کوي مګر دا چي په هغه څه فايده مرتبه وي او مقابل طرف يې په عاجله توګه منتظر اوسي نو ځکه د ځمکي په مخ د اکثرو لويانو برخه او نصيبه دا شي چي عام خلك د هغه اندازه نه شي

پېژندای او نه يې په قدر پوهېږي، لکه چې د شرق له لوی فيلسوف او خطيب افغاني سيد جمال الدين سره هدغسي وشو دی د فلسفې له اقطابو نه يو قطب پيدا شو او د سياست له ارکانو نه د يوه رکن په شان يې ژوند وکړ خو نه يې ظاهراً داسي کار پای ته ورساوه چي عامو خلکو ليدلی وای او نه يې کوم کتاب وليکه(له همغي يوې رسالې نه پرته) چې خلکو ته د ده د منزلت معلوم شوی وای خو سره له دې هم دغه کار د ده شان او منزل نه راټيټوي، ځکه موږ د فلاسفه وو لوی فيلسوف(سقراط) وليد چي مړ شو ا څه يې ونه ليکل خو د ده شاګردانو د ده فلسفه وساتله ا مدونه يې کړه او د زمانې خلکو ته يو بل د وروسته په ميراث پاتي شوه. نو بنا په دې موږ هيله لرو چې د سيد جمال الدين له مريد انو او شاګردانو نه حساب شو او د ده له مريدۍ او شاګردۍ نه محروم نشو.

پای

اوس دا خبره په موږ پاتي شوه چي د انصاف حق ادا کړو او د سيد جمال الدين ټول مناقب راوړو، او که د ده يو صفت موږ ته معلوم وي او رايې نه وړو مسوول به شو او هغه دا دی چي چي دی به په اکثره ښارونو او مرکزونو کښي مباحو مجلسونو ته ډېر ته، لکه عمومي باغونه، عمومي باغونه، عمومي مسافرخانې، د تفريح ځايونه شول، خو په ډېر قار او سنګينۍ به يې ګډون پکښي کاوه. او سيد به چي هر يوه دغسي مجلس ته ورغی هغه ځای به د علم يوه حلقه شوه او د ادب د مذاکرې ځای به وګرځېد. او يوه مدرسه به ترې جوړه شوه او هر چا به فايده ترې وړه او د سيد د منزلت قدر به يې کاوه.

دا يوازنی صفت و چي د ده دښمنانو او بدخواهانو به په ده باندي عيب وايه او د کمال نقصان به يې باله، په تېره بيا هغه کسان چي غوښته يې د ده ارزښت د خلکو په نظر کښي ټيټ وښيي او په دې خبر نه وو چي خدای ښه ګڼي چي په رخصتي احکامو يې عمل وشي لکه چي ښه ګڼي چي وجايب او عزايم يې عملي شي. په دې کښي څه باک او څه حرج دی چي يو مومن خپل غمونه او اندېښنې په هغو څيزونو لري کړي چي خدای روا کړي اوسي.

دا د هغه څه لنډيز و چي د افغاني سيد جمال الدين په باره کښي ويل شوي او مونږ ته د ده له سيرت نه معلوم شوي دي او مونږ د دې لپاره راوړل تر څو چي هغه افتراګاني او تومتونه دفع شي چي په ده باندي ويل شوي او لا جاهلانو پوري تړلی دی، دغو جاهلو اټکليانو به کله په دې تومتي کاوه چي له دين نه وتلی دی او کله به يې ويل چي عقيده يې ضعيفه شوې ده، او دا زمونږ په عقيده کافي ده چي د عقل خاوندان په هغه سره د سيد جمال الدين د جوهر په پاکۍ او صفايۍ استدلال وکړي او د بدګويانو دپاره نور مجال پاتي نه شي چي د سيد په فضل طعن ووايي (ومالفضل الامن عندالله والله ذوالفضل العظيم).

په پټولو او ښکاره کولو کښي د ده رایه

د سید جمال الدین په اخلاقو او صفاتو کښي د مطالعې خاوند يو څه تناقض ګوري. کله به دومره کریم او سخي و چي د اصراف درجې ته به رسېده اوکله بیا دومره بخیل ښکارېده چي یو څاڅکی اوبه به يې نه ورکولې، له ځانه ښکته خلکو سره به يې دومره تواضع کوله چي د ذلت درجې ته به رسېده او له لویانو سره به يې دومره تکبر کاوه چي د جباری درجې ته به نژدې ښکارېده، د پردې خبره به يې ډېره پټه ساتله او د چا سر به يې نه برالا کاوه، او خپل خاص آرا او افکار به يې په جرات سره برالا کول او پټول به يې نه، داسي چي موږ به د ده دغي سجيې ته حیران پاتي کېدو او تاویل به مو نشو ورته موندای، ځکه چي د جمهوري په مذهب د حکیم او حکمت له لوازمو نه کتمان دی او چي له ده نه به پوښتنه وشوه ده ویل: (زه په دې جهان کښي داسي کار او داسي خبره نه ګورم چي کتمان او پټول به يې لازم وي مګر دا چي په ښکاره کولو کښي يې عیب او عار وي).

د بشر نسبتي کمال هغه وخت پوره کیږي چي ډېر شیان يې برالا او لږ شیان يې پټ اوسي ډېر شیان برالا کوي او لږ شیان پټ. نو هغه دولت چي له خپل ملت نه خپل ټول کارونه پټوي هیڅ خیر نه لري او نه آمین دولت ګڼل کیږي هغه خپل امانت په ښه توګه ادا کړی نه دی او نه يې په ښه توګه تصرف پکښي کړی دی هغه څوک چي ښه ګڼي چي هر څه چي وايي او لا ورته ویل کیږي پټ اوسي له نفاق نه پرته د بل څه امید او هیله ورته کېدای نشي، نه باید هغه ته نارینه وویل شي او نه نارینه ته ورته

وبلل شي او چا ته چي نارينتوب ښه ښکاري بايد هر څه برالا وکاندي.
محبت په مطلقه معنی سره د هر څه دپاره حق او فطرتاً مستحسن او ښه دی، اعم له دې څخه چي دغه شيان افعال او اقوال اوسي او که ذات او صفات. نو چا ته چي په خبرو کښي صدق ښه ښکاري او مينه ورسره لري بايد پټ يې نه کړي او نه د هغو په برالا کېدو باک راوړي، او بالعکس څوک چي له دروغو او دروغجن سره مينه لري بايد خپل کارونه او خپلي خبري پټي کاندي او څوک چي د ښه کار له کوونکي سره مينه لري له هغه سره د خپلي ميني په اعلانولو کښي څه حرج نشته. او هر څه چي بد او قبېح کارونه دي هغه بايد پټ کړای شي او له ستر نه پرته بله چاره نه لري او نه بايد برالا شي.

بيا يې وويل: «بهترين څيز او ډېره ښه خبره چي ما د مروت په باب اورېدلې دا ده چي «په پټه هغه کار مه کوه چي په برالا يې شرمېږې»».

نو له دغو خبرو وروسته د هر چا خوښه چي خپل کارونه پټوي او که برالا کوي يې. بيا مور ووېل چي حکيمه استاده! دلته ځيني داسي شيان شته چي قبېح نه دي مګر پټول يې په دې دليل لازم دي چي وايي: «د خپلو اړتياوو په پوره کولو کښي له کتمان نه مرسته وغواړئ» او بيا مو د حرب مسئله او د هغه د چارو د تدبير او د هغه د کتمان مسئله ورياده کړه چي د دا يو ضروري او ظاهره امر دی چي بايد د جنګ اسرار پټ وساتل شي. ده راته ووېل: «اړتيا يو ذلت دی او ذلت قبېح دی، او د لږو اړتياوو خاوند ډېر برالا وي او د ډېرو اړتياوو خاوندان کتمان لري، نه ګورې کوم وخت چي لوی اسکندر «د ديوجينوس» تر څنګه ودرېد او پوښتنه يې ترې وکړه چي څه غواړې چي دربې کړم؟ هغه په ځواب کښي ورته ووېل چي: «سمدستي خو زما او د لمر تر منځ حايل کېږه مه او مه

سیوری راباندي کړه.)) او هر څه چي د جنګ مسئله ده زما په نزد د انسان له قبیح ترینو عملونو څخه دی چي انسان په ځمکه کښي کړی او لا یې کوي، او دا یوازنی کار دی چي باید پټ کړای شي، ځکه چي دا یو ناوړه او رسوا کار دی او د دې وړ دی چي د عمل میدان ته راونه وزي).

په ژوند کښي د سيد جمال الدين لوړ غرض

ده ويلي چي: «لومړنی نظر چي ما دې جهان ته وکړ او ښه ورته په ځير شوم نو بيا مي د ځمکي کره(پيډوسکی) مخي ته کېښوده او له نورو کرو سره مي مقايسه کړه نو بيا مي وليد چي ځيني داسي کرې شته چي په سوونو ميليونو واري له ځمکي نه غټي دي او بيا انسانانو ته په ځير شوم چي په ځمکه کښي پراته او مېشت دي نو ومي ليد چي د دوی شمېر تقريباً له يونيم زر ميليونو نه تجاوز نه کوي او دغه شمېر نسبت د ځمکي پراختيا ته هيڅ دی. او بيا مي هغه کره په نظر کښي راوسته چي څو سوه ميليونه واره له ځمکي نه غټه ده، او دا مې هم فرض کړه چي هلته يو سړی زر کاله عمر کړای شي، او د ډېري ځمکي خاوند کېدای شي، نو په خيال کښي راغله چي په دې حساب کېدای شي چي يو سړی دومره ځمکه ولري چي د ټولي ځمکي د کرې قدر نه وي، او د اولادې لمسيانو او کړوسيانو شمېر يې هم ممکن دی چي د ځمکي د اوسېدونکو شمېر ته ورسيږي، په دې توګه چي سلګونه ښځي روا او د خلکو عمرونه هم زر کاله وي نو زما د دغه خيال او تخيل په اساس که د مريخ په يوه کلي کښي يو سړی دومره ځمکه ولري لکه د ځمکي کره او د اولادې شمېر يې هم د ځمکي د خلکو په شمېر وي نو آيا د دغه کلي د خلکو تر منځ به چي ټول د يوه پلار زامن دی دغه راز اختلاف موجود وي لکه چي د ځمکي د کرې د خلکو تر منځ شته او که نه؟

زما خيالات جواب راکړ چي (نه) بلکي د دغه کلي خلك به ټول په ډاډه زړونو آرام ژوند تېروي چي نه به يو په بل رخه کوي او نه کينه او

نه به غمجن کيږي، نيالګي به کښېنوي او تخمونه به کري او رېبي او راټولوي به يې او خوري به يې. نه به د جنګ په معنی پوهېږي او نه به جګړې سره کوي ځکه چې دوی به پادشاه او د تمو خاوندان نه لري. واسع او پراخ ملک به وي او هر راز نعمتونه به لري او د کلي له مشر خپل پلار سره به د هغه واحد خدای(ج) عبادت او بندګي کوي چې د هر څه خالق او د کايناتو پيدا کوونکی دی. او بيا مي د ځمکي اوسېدونکو ته مخه کړه او هغه مهم ټکي مي تر څېړني لاندي ونيول چې د دوی د اختلاف سبب شوی دی او دا راته ثرګنده شوه چې ددوی په اختلاف کښي د دين مسئله مهم رول او نقش لري، نو بيا مي موسوي، عيسوي او محمدي دريو واړه اديان تر داسي دقيقي مطالعې لاندي ونيول چې ځان مي له هر تقليد نه لري کړ او د عقل جلو مي خوشي کړ. نو بيا مي له ډېري څېړني او ډېر ځير نه وروسته وليدل چې دغه درې واړه اديان په مبدا او غايه کښي سره يو دي. او که په کوم يوه کښي د مطلق خير څه کمبودتيا موجوده وي په بل سره د هغه نقصان پوره شوی دی. او چې ډېره زمانه تېره شوې او خلک ښېرته ګمراه شوي دي او لا يې د دين په جوهر کښي څه نقصان راوستی دی نو سمدستي بل رسول ورته راغلی او کوم نقصانونه چې دوی راوستي هغه يې پوره کړي دي. او بيا شروع وکړه او د خپلي نظريې دپاره مي نقشه طرح کوله او خطونه مي ويستل او دعوتنامې مي ليکلې (او دغه کار په داسي حال کښي ما کاوه چې ما د ټولو اديانو له پيروانو سره له نږدې کتلي نه و او د نه د هغوی تر منځ د اختلاف په اسبابو خبر وم، حتی د يوه دين د پيروانو تر منځ د اختلاف په اسبابو هم خبر نه وم چې څنګه سره متفرق شوي، څانګي-څانګي شوي او ډلي ټپلي يې جوړي کړي دي).

خو کوم وخت چي په دې پوه شوم چي د دين د علمبردارانو، د دغو هواپرستانو او هغو ريسانو تر منځ له اتحاد نه پرته هيڅ کېداى نه شي کومو چي هره ډله خپله دکان ګرځولې او له هغو نه استفاده کوي او هره طايفه د سرو او سپينو زرو کان او خزانه ګڼي او د دوى سرمايه هغه ديني، مذهبي او طبقاتي او طايفوي اختلافونه دي چي دوى د خلکو تر منځ اچولى دى لکه چي شاعر وايي: (د شعر ترجمه).

(هر څوک د خپل تجارت دپاره يو دکان پرانيزي، او تاد دين دکان پرانيستى دى) (تا له خپل دين نه شاهين جوړ کړى دى چي ښکار پرې کوې، او د شاهين خاوندان نو برى نشي وړى).

نو بيا په دې هم پوه شوم چي د تفرقې د لري کولو په مقابل کښي درېږي او اختلاف له منځه وړي او دخلکو افکار دې ته راپاروي چي سره يو شي او د دين حقيقي اصولو ته مراجعه وکړي هغه سړى د دوى په نظر کښي (چي د دين له لاري د دوى روزي قطع کوي) کافر، ملحد، جاحد، له دين نه وتلى، مفسد، فتنه انګيز او تفرقه انداز برېښي او دغه راز نومونه پرې ږدي. او چي پوهه مي دغه حد ته ورسېده زما ټولي خيالي خوشحالۍ په خفګان بدلي شوې او له خپلي نظريې نه وګرځېدم او ضعف او سستي مي په اندامونو راخپره شوه. بيا مي خپل فکر بېرته راټول او د تصور تيتي مرغلري مي بېرته سره راغونډې کړې او شرقيانو ته مي وکتل، نو افغان ملت مي د تفکر او تصور نيلى ودراوه او ځان ته يې جلب کړم. ځکه چي هغه لومړنۍ ځمکه وه چي خاوره يې زما له جسم سره موښتې وه او زما مولد وه. او بيا مې هغه هند په نظر کښي راووست چي زما عقل او علم پکي پوره شوى و. بيا مي خپل ګاونډى هيواد ايران په نظر کښي ونيو او روابط مي راپه زړه شول او هغه څه راپه ياد شول

چي ما يو څه خپل همت ورته صرف کړی و او بيا مي جزيرة العرب: (مهبط الوحی او د تمدن د انوارو مشرق حجاز، يمن، نجد) عراق او د هغه هارون او مامون، او شام او د امويانو داعيان او سياستمداران، او اندلس او دارالحمرا او داسي نور اسلامي ښارونه راپه زړه شول او هغه څه مي سترګو ته ودرېدل چي د غربيانو له خوا په دوی شوي او په دغه بده ورځ اخته شوي دي. زما هدف او غايه شرق و شرق! او د ما د خپل دماغ کمره ټوله د هغه د مرض تشخيص ته متوجه کړې وه او د هغه د تداوۍ او علاج فکر مي کاوه نو بيا دا پته راته ولګېده چي د دوی ډېر وژونکی مرض او هغه څه چي د دوی د يووالي مانع ګرځي هغه د دوی د خلکو انقسام او دهغوی د افکارو تشتت او په يووالي اختلاف او په اختلاف باندي اتحاد دی په دې معنا چي ټولو اتفاق کړی دی چي سره يو به نشي او په دې متفق شوي دي چي نه سره متحد کيږي، او له دغسي قوم نه هيڅ نه ولاړيږي).

هو سيد جمال الدين په خپل ټول توان او مداوم کوښښ سره په دې لار کښي زيار وويست چي د شرق تيت پرک خلک سره يو او همتونه يې راويش او هغه خطر ته يې ملتفت کاندي چي د غرب له خوا ورته متوجه دی، هغه غربي خطر چي د دوی هستي تهديدوي او مړی يې خپه کوي، نو ده کوښښ وکړ چي شرقيان راويښ کاندي او د خپل يووالي د تامين په لار کښي خپل کوښښونه په کار واچوي او هر پاچا او هر امير د خپل قوم د ترقۍ او د خپل هيواد د بهبود دپاره چاره وسنجوي او د شورى د قانوني حکومت راوستو خپل مملکتونه تقويه کاندي، او يو بل ته سره نژدې شي او په اتحاد او تحالف(معاهده) يو بل تقويه کاندي تر څو چي ټول د يوه خلافت تر سيوري لاندي سره راغونډ شي او يو

مرکز ولري. دا و د ده د مفکورې لنډيز چي په لنډه توګه بيان شو، او دى هغه ته له رسېدو څخه مايوس نه و ځکه چي ده تل په دغه لار کښي خپل کوښښونه کول او راز-راز ربړونه او کړاوونه يې ګالل، او د دغه عالي مطلب په لار کښي يې هر ډول مصايبو او نوايهو ته تن ايښى و او څه پروا يې نه کوله. هو! دغه کار يې لري باله خو محال يې نه ګاڼه، بلکي ليده به مي چي هر فشار، جور، ربړ او کړاو چي به د غربيانو له خوا پر شرقيانو راغى خوشحالېده به او ويل به يې چي: (په فشار سره د يوه څير تيت او پرک اجزا بېرته سره نښلي او يو څيز ترې جوړېږي، او مشقتونه او ربړونه همتونه زېږوي). او د دې خبري تفصيل به د انګرېز او مصر په باب د ده په بحث کښي راشي.

په شرق کښي د سیاسي ګوندونو په باب د ده رایه

ده ویل چي:

(په شرق کښي سیاسي احزاب د شرق دپاره بهترینه دوا ده خو متاسفانه په لړ موده کښي ببرته ډېر بد مرض ګرځي او سرخوږی پیدا کوي. موږ شرقیان د خپل حریت او خپلي خپلواکۍ د ساتني دپاره د سیاسي احزابو تاسیس ښه ګڼو او ټول خلک زموږ دوستان ګرځي، او بیا یې پښبودو ته اړ کیږو او ټول ملک زموږ دښمنان ګرځي. د دغي خبري موثیر عامل د خلکو او سیاسي احزابو تر منځ د قواوو عدم تناسب دی. په لومړي سر کښي حزب په یوه ضعیف عنصر منځ ته راووزي او لا یې لږ وګړي جوړ کاندي چي په هغو کښي ژبور او تجربه ناک خلک وي او له استبداد او استعباد نه د خلکو زړونه د حزب د ډلي په لور مایل کیږي او د ضرورت او حاجت په مقتضی خلک پرې راټولیږي او د هغوی دغه کار ته ښه وایي او تحسین یې کوي، د هر چا هوس راځي چي پکښي داخل شي او د استبداد ماڼۍ ونړوي، او دا دملتونو عادت دی چي له یوه حالت نه بل حالت ته د اوښتو مینه لري او غواړي چي خپله وضع نوې کاندي او له دغه کبله کوښښ کوي چي د حکومت په مقابل کښي عرض و جود وکاندي.

په دغه وخت کښي د خلکو انتظار دا وي چي سمدستي تحول راشي، سعادت ي تامین شي، بدبختۍ یو مخ وکوچیږي، د دوی حریت، استقلال، بهبودي، مساوات یو دم تامین شي او د خدای دغه جهان ورته جنت وګرځي، او دا کار په ډېره اوږده زمانه کښي هم کېدای نه شي، دا

لا څه چي په لږه زمانه کښي او ډېر ژر وشي. خو سره له دې هم دوی د حزب ملاتړ کوي، اطاعت او انقياد يې کوي، او هر راز قرباني ورکوي. او هر وخت چي له قوم نه د حزب مطالبات پای ته ورسيږي او کار يې محکم شي نو بيا د حزب د مشرانو تر منځ په رياست باندي رقابت پيدا شي، او د هر يوه خودخواهي او خودپسندي د دې موجب شي چي د حزب په ارکانو کښي تزلزل راشي او وروسته له هغه چي يو موټی و سره تيت او پرک شي او بيا د خلکو له زړونو نه د دوی احترام وزي او له اطاعت نه يې غاړه غړوي په نتيجه کښي د حزب د غړو تر منځ يوه عمومي کرکه پيدا کيږي او د حزب د انحلال موجب ګرځي او هر څوک مجبوريږي چي له حزب نه ووزي او هغه ترک کاندي او ټول د حزب دښمن او بدخواه شي. او په دغه ترځ کښي يې څو مثالونه راوړل، او له هغې جملې نه يې هغه څه ياد کړل چي په افغانستان او نورو ځايونو کښي پېښ شوي وو او په مصر کښي يې د عرابي او د هغه د حزب پېښه ياده کړه. او بيا يې وويل چي «بايد زما له دې خبري نه دا ونه فهموله شي چي په احزابو باندي مطلقاً څه فايده مرتبه نه ده ځکه دغه شرق وروسته له هغه چي د زمانې ډېري ناسازګاری يې ليدلي او ډېر ربړونه او کړاوونه يې ګاللي او دغو پېښو د دوی په زړونو کښي د ذلت تخمونه کرلي او پستی ته يې تن ورکړی يوه ورځ به راشي او هغه ورځ هم ډېره لري نه ده چي له درانده خوبه راپاځي او هغه پردې وځيري چي د دوی د احساس په مخونو اچول شوي دي. د خوف لباس له ځانه لري کړي او د خپل ذلت او خواری ګردونه وځنډي او بيا د نورو خپلواکو ملتونو په څېر د خپلي خپلواکی دپاره امادګي ونيسي او د بردګی او مريي توب له ژوند نه بېزار شي. او بيا د دغو اجتماعي تدريجي اساسونو په اساس

داسي يو مانع پيدا کېدای نه شي چي شرقيان له دې نه منع کاندي چي له يوه حزب نه په بل او له بل حزب نه په بل کښي داخل شي او رښتينو او غيررښتينو وعدو ته تن ورکړي او ويې مني، تر څو چي په شرق کښي هغه روحيه څرګنده شي چي په غرب کښي څرګنده شوې ده او داسي افراد او وګړي پکښي پيدا شي چي د وطن د ژوند په لار کښي خپل مرګ غنيمت ګڼي او د وطن د مرګ په لار کښي ژوند عار او پېغور بولي.
نو بيا په دغه وخت کښي د شرق لپاره هغه حزب ضروري او ښه دی چي د مريبتوب د مرض د علاج دپاره يوازنی دوا او يوازنی علاج دی، او بيا به د شرق ټول هغه زامن سره يو شي چي ذلتونه يې ګاللي او ربړونه يې ليدلي دي. او همدغه روحيه به د دوی په زړونو کښي د ورورګلوی، احتاد تعاون مفکوره راژوندی کړي او خپل بايللی عزت به بېرته وګټي چي دوی به د وطن وي او وطن به د دوی وي او په آرامه به ژوند کوي، د خپلي ټولني د مصالحو د تامين دپاره به بل ته لاس ورکوي او د مظلومانو ملاتړ به کوي، د هغوی حقوق به ورته اخلي او هغه څه به پرې واجب وي ادا کوي به يې او اندېښمن به نه وي.

پر هغه چا باندي رد چي ګومان يې کاوه د سيدجمال الدين حکمت نسبت زړه ته په ژبه کښي ډېر دی

سيدجمال الدين د خپلي زمانې له خلکو سره په ډېرو صفاتو کښي توپير درلود او که د خپل عصر خلکو ته ورته واى هيڅکله به يې دغه امتياز ګټلی نه واى او نه به تاريخ د ده صفات او امتياز په دغه توګه حساب کړی او له لويو حکماوو ګڼلی واى. لکه چي مخ کښي مو وويل د ده هر څه برالا و او په چټکۍ سره به يې خپل آرا او هر هغه څه په برالا او برملا ويل چي د ده په ذهن کښي به ګرځېدل. که څه هم خطر او ضرر به يې درلود. نو له دې کبله د ده ځينومريدانو ګومان کاوه چي د ده حکمت په ژبه کښي دی نه په سينه کښي، او لا په بل عبارت د ژبي قدرت او تاثير يې له علم نه زيات دی. ځينو مريدانو يې يو وخت داسي وپوښته (له دې نه څوک منکر نه دی چي زموږ په زمانه کښي زموږ د استاد په څېر يو اجتماعي حکيم نشته ځکه چي دی په ډېرو ښارونو ګرځېدلی او د خپل شريف مقصد او لوړ غرض دپاره يې ډېر رېړونه او کړاوونه ګاللي دي خو ګورو چي دی په داسي حکيمانه خبرو خوله خوځوي چي نه ده ته فايده رسوي او نه خلکو ته او کله ناکله ډېر کرته اورېدونکي ته ضرر رسوي، ځکه چي د ده خبري اورېدونکي لويو کارونو ته واداره کوي او په غرور سره لاس ورته اچوي پرته له دې چي عاقبت يې په نظر کښي ونيسي او همدغه خبره د دې باعث ګرځي چي موږ وواېو چي د ده حکمت په ژبه کښي نسبت زړه ته ډېر دی. د سيد جمال الدين دغه خبره خوښه نه شوه او په مخ کښي يې د قار او غضب نښي ښکاره شوې او وېې

ويل: تر څو چي په شرق کښي مالک او مملوک، امير او صلوک موجود وي که څه هم صور ي اوسي په شرق کښي به ژبه څه ګټه رسولی شي او نه زړه. دوی ته حقيقت تريخ اووهمي شيان خواږه ښکاري، په ذلت کښي خپله آرامي ګوري او د ارتقا او عزت طلب ورته بدبختي او تکليف ښکاري. ټول مسلمانان ناروغ دي او علاج يې په قرآن کښي شته خو که د حکمت او علاج طالبان د هغه په معانيو کښي تدبر وکړي او عملي يې کاندي. آيا اوسني مسلمانان په هغو مباديو عمل کاندي چي حضرت محمد(ص) راوړي دي او د هغو په هغه شان پيروي کوي چي اصحابو يې کوله؟ او که وايي چي محمد(ص) حکيم نه و او لا يې حکمت له زړه څخه نه و دا يوه پوچه خبره ده چي خپل زړونه پرې خوشحالوئ او د بې همتو او ذليلو منطق دی. اې قومه! محمد(ص) يو مرسل نبي و او له نبوت نه دمخه آمين او رښتينی و او په دې قانع نه شو چي د ده د کورنۍ غړي لکه د ده تره حمزه او تربور علي بن ابي طالب او د قريشو نور سرداران او د انصارو پهلوانان شول د مرګ ميدان ته لاړ شي او دی لاړ نشي بلکي ده په خپله هم د جنګ جامې (خولۍ او زري) واغوستې، توره يې تر ملا کړه او د جنګ ميدان ته ورننووت چي دوه غاښونه يې په جنګ کښي ووتل او ويني يې پر مخ رواني شوې تر څو چي له باطل سره مقابله او د حق ملاتړ وکړي او حق په خپل قرار ونيسي چي د ده دغه عمل ستاسو لپاره د پند او عبرت درس دی او دغه درس يې په خوله او عمل درکړی دی. نو آيا نننی مسلمانان دغسي دي؟ آيا دوی دغه همت لري او دغسي کارونو ته اقدام کاندي؟ هئ افسوس! موږ ډېر بد بېرته پاتي کسان يو او پخواني ډېر ښه خلک او د هري ستايني وړ وو. کوم وخت چي د خپل ذلت او خوارۍ خبره واوري زړونه مو سخت

ټکان وخوري او وربېږديږي چې مبادا د هغه د لري کولو دپاره راوبلل شي او ورڅخه وغوښتل شي چې د خپل ذلت څنځيرونه وشکوئ او د عزت ژوند پيدا کړئ او بيا سړې-سړې خبري کوي او سفيهانه رايه څرګندوي او د زړه حکمت غواړي نه د ژبې حکمت ودي مري هغه انسان چې په دغه توګه وي. (نو بيا چا چې دغه پوښتنه ترې کړې وه په خپله خبره پښېمانه شو او پوه شو چې د ده خبره حق وه).

د مصر او مصريانو په باب د ده رايه او د هغه حکومت په باب د ده نظريه چي بايد په مصر کښي خصوصاً او په شرق کښي عموماً روی کار شي

سيد جمال الدين له مصر او مصريانو سره مينه درلوده او ټينګه رابطه يې ورسره لرله، د مصر د قضيې په باب به يې ډېر بحث کاوه او د برتانيې په چنګال کښي د هغوی د لوېدو خبري به يې کولې او هغه غلطۍ به يې يادولې چي د عثماني دولت له خوا واقع شوي وې، او امکان يې و چي جلوګيري او مخه يې ونيوله شي. او د عرابي د فتنې دخاموشولو دپاره د دوی د لښکرو نه لېږل يې د هغوی د سياست د خطايي دليل باله او ويل به يې:

(داسي معلومېږي چي فرعوني قوت له زمانې نه تعهد اخيستی دی چي د نيل وادي (مصر) به نه خوشي کوي او هر وخت چي له مصر نه يو فرعوني طاقت لاړ شي په عوض يې بل راځي او هغه جامه دي اغوندي او هر وخت چي يوه فرعوني عايله منقرضه شي بله عايله يې د ميراث دعوی کوي که څه هم له درباريانو نه له هغې خوا راغلي اوسي او بيا ځان له فرعوني کورنۍ سره نښلوي که څه هم د خدايۍ په دعوی کښي به يې لږ مشابهت ورسره درلود. او ډېر کرته به يې دا په خوله غږوله (خپل قوم يې ووېراوه او بيا هغوی د ده اطاعت وکړ) او ويل به يې: دا د مصر او مصريانو د ملاتړو عجيبه برخه ده چي په دوی کښي اوسيږي. مثلاً موسی چي د يوه مظلوم مصري ملاتړ يې وکړی و بالاخره په تېښته وتښتېد او د فرعون عبادت کېده، په يوسف صديق تومت ووايه شو او پرته له دې

چي ګناه يې کړې اوسي بندي کړای شو، او په نتيجه کښې حق په ځای قرار ونيو او باطل له منځه لاړ. امکان لري چي مصر د مصريانو دپاره پاتي شي خو په دې شرط چي دوی د عزم او په ځان باندي د اعتماد وسايل په کار واچوي او هغه څه آماده کاندي چي عزم او اراده يې مقتضي اوسي، له عزم او ارادې نه کار واخلي او خپلي قواوي په کار واچوي. ممکنه ده چي ډېر ژر دوی د فشار او اختناق په عواملو او موجب دغه کار وکاندي او چي دغه کار ته يې اراده وکړه او خبره يې يوه شوه، او ټول يوه هدف او يوې غايې ته متوجه شول، نو بيا به دوی قوي او نيرومند شي او که خپل دغه قوت يې د تحاسد او دسايسو بازار ته وړاندي نه کړ نو بيا به ته وواېې چي هر څه وشول او د قوم بری په برخه شو او نوي صحيح ژوند ته ورداخل شو. نه به مصر او نه به ټول شرق په خپلو دغو امارتونو او دولتونو ژوندی شي مګر دا چي پاک خدای هر يوه ته يو قوي او عادل[۱] حاکم ورپه برخه کاندي چي استبدادي حکومت پرې ونه چلوي او نه فردي اراده حاکميت ولري. ځکه چي مطلق العنان قوت استبداد راولي او عدل تر هغه وخته پوري تحقق نه شي موندلای تر څو چي د حکومت قدرت مفيد شوی نه وي. يو مقصد مي د مصر د خلکو له حکومت څخه دا دی چي خلک د يوه صحيح قانون له مخي په حکومتي چارو کښې شريک اوسي او مشروطه حکومت ولري، او بيا يې وويل:

---

[۱] موم پوښتنه ترې وکړه چي ستا له خولې نه دا شايع ده چي (شرق يوه مستبد عادل حاکم ته اړه لري). ده په جواب کښې وويل: دا خبره د اضدادو د جمع له قبيلې نه ده، او عدل او استبداد څنګه يوځای کېدای شي؟ د حاکم بهترين صفت قوت او عدالت دی، چي په دې حساب په ضعيف عادل کښې کوم خير نشته لکه چي له قوي ظالم نه د خير هيله نه کيږي.

(که دا صحیح اوسي چي ځیني شیان خلکو ته ښنل کیږي نه، نو د دغو شیانو له جملې څخه به مهمترین څیز حریت او استقلال اوسي چي هیچا ته ښنل شوی نه دی) ځکه چي حقیقي حریت هیڅکله هم یو بادشاه او لا کوم مقتدر په خپله خوښه خلکو ته ښنلی نه دی او نه یې ښني او همدارنګه استقلال چا، چا ته ښنلی نه دی. بلکي دغه دواړه نعمتونه له هغو څیزونو څخه دي چي خلک یې ګټي او په لاس یې راوړي، قرباني ورکوي او خپل طاقت په کار اچوي، خپلي ويني تويوي او په خپلو وينو خاوري لړي او بیا یې حاصلوي، او دغه کار د لوړ همت خاوند ملتونه کولای شي. خو د استبدادي حکومت شکل ته تغیر ورکول او هغه په یو پارلماني حکومت اړول ډېر ګران کار نه دی او په آسانۍ سره مطلب ته رسېدل او هیلو ته نژدې کیږي، ځکه چي په دغسي مواردو کښي د پادشاه یوه اشاره کافي ده چي د خپل دربار نژدې کسانو ته یې وکړي او خپل رعیت او خپل ملت ته موقع ورکاندي چي په حکومتي چارو کښي برخه واخلي او د پارلمان له لاري خپل قدرت او موجودیت وساتي او بیا له یو څه تجربې وروسته د راحت او آرامتیا احساس وکړي او د خپل ملک د سلامتیا د تامین په لار کښي خلک له ځان سره ملګري کړي او ټول خلک د ده له عرش او تخت نه په مخلصانه توګه او له میني نه په ډکو زړونو او په صمیمیت سره راټول شي او عزت یې وساتي او په دې توګه یو قانوني او پارلماني حکومت روی کار کاندي او د خپل مملکت عظمت وساتي. دلته د ملت نمایندګان د مملکتي چارو تکالیف پر غاړه اخیستي او ځانونه د مملکت نایبان او مسوولین ګڼي او په دې ترتیب له مفاسدو سره مبارزه کوي او په خپلو ځانونو او مالونو د وطن د حفاظت په لار کښي قرباني ورکوي. دا ده د هغو هوښیارو پادشاهانو دپاره زما

مشوره چي خپل عقلونه يې په كار اچولي وي او د عقل په لارښوونو له استبدادي حكومتونو نه تېر شوي او پارلماني او مشروطه حكومتونه يې جوړ كړي وي چي همدوى او هم د دوى رعيت په راحت او آرامتيا ژوند كوي. او دا د حكومت هغه صالح شكل دى چي زه يې د مصر او نورو شرقي اسلامي دولتونو او امارتونو لپاره غواړم. او كه خبره ښخي ښكاره او واضحه ووايم نو غالباً يو پارلماني صحيح شكل هيڅكله په هغه ملك كښي راتلى نه شي چي پادشاه يې د مطلق العناني مزه څكلې وي او په يوه سر يې حكومت كړى اوسي، او ډېره ګرانه پرې تاميږي چي د مجلس اراده او تصميم د ده له ارادې سره ټكر وخوري او لا د ده پر ميل باندي د مجلس تصميم غالب شي او له دې كبله زه وايم چي: (كه خداى مصر او شرق ته يو قوي عادل حاكم ور په برخه كړ چي د خلكو د ارادې له مخې حكم پرې وكړي نو بيا به هر څه اسانه شي). دا سړى به لا موجود وي او لا به يې ملت خلقوي او راولي به يې، او بيا به د آمانتدارۍ په شرط د ملك واكي ورته سپاري او تعهد به ترې اخلي چي د اساسي قانون تابع اوسي او په همدې لوړه به يې تاج پر سر ږدي او پوهوي به يې چي تر څو چي دى د اساسي قانون حافظ او ساتندوى او د هغه په مقابل كښي آمانتدار اوسي دغه تاج به د ده پر سر وي، او كه په خپله لوړه يې وفا ونه كړه او له اساسي قانون سره يې خيانت راواخيست نو لا به يې سر بې تاجه پاتي كيږي او لا به يې تاج بې سره پر ځمكه پرېوزي. او كوم وخت چي له يوه ملت سره د دې وړه پيدا شوه چي د دوى اميران او مشران د دوى له اساسي قانون سره اخلاص نه لري او لا يو قانوني او پارلماني حكومت متقي نه شي همدغسي ورسره وړ دي چي ورسره ويې كړي او كه نه وي نو يو نژدې صالح امير په وارو-وارو له لري

پردي امير نه بهتر دی. او هر څه چي جمهوري حکومت دی په شرق کښي د نن ورځي دپاره مناسب نه دی او نه به د خلکو دپاره ګټور وي (او د دې بيان به وروسته راشي).

د وطن په باره کښي د ده رايه او د انساني نوعي په نسبت د ده فلسفه او په دې باندي د ده عقيده چي فردي او استبدادي حکومتونه به له جهانه درومي

د سيد جمال الدين له رايو نه يوه هم دا ده چي وايي: (د انساني عالم د اجتماعي هيئت له خصايصو څخه ده چي د هيڅ اقليم دپاره چي ښاري شوی او مدني شوی اوسي ميسره نه ده چي له زوره پرته د يوه سړي حکومت او فردي حکمرانی ته غاړه کېدي او دی په دې باره کښي يو لړ دلايل او مقدمات لري چي په مجمله توګه به يې موږ راوړو.

کله چي موږ ترې پوښتنه وکړه استاد څله؟ داسي يې وويل: (که چيرته شرق ته ميسره شي چي يو څوک د هغه ځای د خلکو په وساطت په هغو حکومت وکاندي!) او داسي يې ونه ويل: (چي که شرق او لا مصر ته له هغه څخه يو څوک ميسر شو چي د هغه ځای د خلکو په وساطت په غير استبدادي توګه په هغه حکومت وکړي!) ده په ځواب کښي وويل: (له انسان سره (لکه چي يوه نوعه ده) دا وړ ده چي د ځمکي له دغي وړوکي کرې نه پرته بل استوګنځی ونه لري، په دې معنا چي د نوعي يووالی د مکان د يووالي مقتضي دی نو تر څو چي انسان ته نامکنه وي چي په اوبو کښي ژوند وکړي نو وطن او مسکن به يې ارومرو همدغه (وچه) اوسي، او د دې مقدمې نتيجه دا شوه چي د انسان استوګنه او ژوند به د ځمکي په يوه معينه برخه پوري مختص نه وي چي په يوه ځای کښي به اوسېدای شي او په بل ځای کښي نه، خو په دې شرط چي د خدای د حکمت په مقتضا بشري حواس او د اقليم خواص پنځه نه وای چي په

دغو پنځو حواسو او پنځو خواصو ټول هغه قومونه او قبيلې چې پاک خدای له یوه نفس څخه پیدا کړي سره متمایز کیږي او دغه معموره په خپلو منځو کښې سره وېشي او د خپلو مملکتو او هیوادو په نامه یې یادوي. د اقلیم د خواصو له جملې نه څلور یې خپله د اقلیم له طبیعت نه مستفاد دي او پنځه خاصیته یې له بېرون نه پرې طاري کیږي چې هغه دین او ورته نژدې (اخلاق) (ژبه) (عواید) او (اقلیم) او تاثیر یې پر ټولو دی. او د دغو عواملو په اثر قومونو ته امتیاز په لاس ورځي او یو له بل نه متمایز او جلا کیږي او په دوی کښې په خپل مالوف وطن باندي د بقا او له هغه څخه د دفاع مینه ریښه ځغلوي او هر هغه څوک چې په دغه ممیزه کښې له دوی نه غیر اوسي هغه په مطلقه توګه پردی بولي.

نو هر وخت چې د ځمکي او لا د یوه اقلیم او لا د یوه ښار د اوسېدونکو له جملې نه یوه قوم ته دغه جمعه کوونکي صفات او لا دغه ممیزه پنځه خواصه په پوره توګه ورسېدل او د ټولو په منځ کښې په مساوي توګه حاصل او د هغو په آثارو متاثر شول او د هغو رنګ یې واخیست نو بیا د دوی تر منځ د کفائت او برابرۍ دعوی میسرېدای شي او د امتیاز او برترۍ مسئله له منځه ځي. نو که موږ په دې خبره د انسان غرور او دا چې هر څوک له ځانه راضي او دخپل نقصان له لیدو څخه ړوند دی او په لنډه توګه د ابن خلدون د وینا له مخي د خدایي (تاله) هغه ادعا چې په بشر کښې شته ورزیاته کړو د هغه تکلیف په اندازه به یوه شو چې فرد یې پر ځان ګالي او غواړي چې په هغو باندي (وروسته له هغه چې طبیعت د دوی تر منځ مساوات برقرار کړي) د امتیاز په ممیزه برې ومومي او له زور او غلبې او لا د دیني دعوت په وسیله له توسل نه پرته هغوی دې ته اړباسي چې په امتیاز یې اعتراف وکړي تر څو چې

خپل دغه غرض ته ورسیږي. نو چې دغه امتیاز ته رسېدل د زور او د دیني دعوت د توسل په لار ممنوع شي نو بیا پر قوم باندې د امتیاز مدعیان (فرد وي او که ډله) ناچار دي چې په داسې وسایلو متوسل شي چې له هغه څه نه په غیر اوسي چې دوی ورسره معتاد دي چې هغه ذاتي او شخصي فضیلت دی چې د علم او لیاقت له لارې سرې ته میسرېدای شي. بیا یې د زیات وضاحت دپاره وویل: که تاسې غربي عالم ته سترګې واړوئ نو وبه ګورئ چې د خپلو قومي ممیزاتو په اثر اوسني تقسیمات په کښې راغلي او هر یو جلا-جلا استقلال لري خو په نسبتي توګه په فضایلو (علم او عمل) کښې سره مساوي شوي استبدادي نظام یې له منځه وړی او له دې وتلی دی چې د شخصي حکومت د ارادې تابع اوسي. او ژر ده چې دغه ډول مطلق العنان حکومتونه د تدریج د قانون په حکم او د فطرت په تقاضا له بشري عالم نه خپل تړپړ په شا کړي او لاړ شي او په عوض یې داسې حکومتونه روی کار شي چې د خلکو په اراده منځ ته راغلي وي او د شورى له لارې ملت د حکومت په چارو کښې برخه ولري. نن اروپایان په یوه وخت کښې هم پر ځان حاکمان او هم د شورى د حکم په عامل محکومان دي او د دوی هر ملت له دې څخه مامون او مصئون دی چې د قوت او قومي ممیزاتو خاوندان یې په زور په ځان پسې روان کاندي. لنډه دا چې حکومت د عقل او علم حق دی نه د زور او بل څیز. هر وخت چې له دغو دوو قوتو سره حماقت او جهالت مقابل شي دغه دوه قوتونه به پر جهل او نادانۍ برى مومي او همدارنګه فردي مطلق العنان حکومتونه به تر هغه وخته پورې وي او دوام به کوي تر څو ملت د جهل په تورتم کښې پروت اوسي. او هر وخت چې په یوه ملت کښې علم او پوهه تعمیم شوه نو تر هر څه لومړی

د دغه راز حکومتونو په مقابل کښې قيام کوي او غواړي چې هغه له منځه يوسي او ځان ترې خلاص کاندي. (دا په تېرو او پخوانيو خلکو کښې د خداى سنت او قانون دى او د خداى په سنت او قانون کښې تبديل او تغير نه موندل کيږي).

د هيئتونو او فاتحينو د تاثير په باره کښي

د ده خبري او د عربو د فتوحاتو او د هغوی د خپرېدو په باب د ده مثالونه

د نژدې تماسونو دتاثير په باره کښي (خواه د هيئتونو د تګ راتګ په توګه وي او که د فتح په توګه) وايي چي دغه کار له موثرترينو عواملو څخه دی او په ښه توګه خپل تاثيرات خپروي، او د يوه ملت د ثقافت د خپرولو او د هغه د ژبي د تعميم دپاره ښه وسيله ده، او د دې خبري د ثبوت دپاره اسلامي فتوحات او د اسلام ظهور ډېر ښه مثال دی چي له يوې پېړۍ نه په لږه موده کښي د نړۍ په ډېره برخه کښي خپور شو او اسلامي ثقافت رواج وموندہ، ټول جزيرة العرب، شام، مصر، عراقينو، هند، لري ختيځ او حتی آستانې ته ورسېد او جوخت ورسره اسلامي ثقافت خپور شو او دا دی د خالد بن ابي ايوب انصاري قبر او (جامع العربيه) چي په (جامع العرب) شهرت لري د دغې خبري د ثبوت لوی شاهد دی. هو! دا بايد ومنله شي چي نورو هيوادونو ته د عربو داخلېدل او د هغو نيول په اصل او لومړي سر کښي د ديني دعوت او تعليماتو د تعميم او خپرولو په غرض و، او که به يې له مفتوحه هيوادونو نه جزيه اخيسته هغه هم د دې دپاره وه چي د هغو ساتنه او اداره يې پر غاړه درلوده او مساوي حقوق يې ورکول او له هغو باجونو څخه يې خلاصول چي د هغوی د اميرانو له خوا د هغوی په اوږو ايښودل شوی و او چا چي به اسلام قبلاوه په دې مجبور نه و چي د عربو عادات ومني او ژبه يې زده کاندي. او چي جزيې ته به يې غاړه کېښوده په زور به له

خپل دين څخه نه اړول کېده او نه به دې ته مجبور کېږي چې خپل قومي عنعنات او مميزات پرېږدي، بلکي په خپلو عاداتو او خپلو اقليمي موثراتو به پرېښودل کېدل، او د يوه هيڅ عربي فاتح په زړه کښي هم دا نه تېرېده چي د خپل قوم آداب او ژبه تعميم کاندي او لا په دغه لار کښي لازم وسايل په کار واچوي. خو سره له دې ګورو هر چا چي د اسلام دين قبول کړی او لا يې اسلامي حکومت ته سر ټيټ کړی دی او لا يې جزيه منلې ده هغه په خپله خوښه دې ته غاړه ايښې چي عربي ادب زده کړي او ځان عرب کاندي. او د دې خبري سبب دا دی چي عربو له ځان سره ډېر لوړ اخلاق راوړي وو او د اخلاقو مظاهر يې په ښه توګه څرګند وو. لکه له دروغو ډډه کول، په عهد وفا کول د عدل پابندي، د شاه او ګدا تر منځ د حقيقي مساوات رعايت ساتل، هر چا ته حريت ورکول، د مظلوم غم خوړل، کرم او شجاعت ساتل او داسي نور ډېر فضايل شول. او دا يوه طبيعي خبره ده چي دغه صفات د خلکو پر زړونو يوه معنوي سلطه پيدا کوي په تېره بيا د هغو قومونو پر زړونو چي د دغو فضايلو فاقد اوسي. ځکه چي د انسان روح او شعور د انفعال استعداد لري او د طبيعي څيزونو انتخاب د هر حيوان په فطرت کښي شته او مظاهر يې په انسان کښي نسبت نورو حيواناتو ته په ښه او واضحه توګه ليدل کيږي. له همدې کبله د هغه وخت د ملتونو زړونه دې ته مايل وو چي د عربو د لښکرو ښه استقبال وکړي، اعم له دې څخه چي دغه ملتونه په زور فتحه شوي اوسي او که د سولي له لاري. او د عادتونو د قبول لومړی مقدمه ښه ګڼل (امتحان) دی او بيا د زماني په تېرېدو سره راسخه ملکه او عقيده ګرځي او د يوه قوم عادات ښه ګڼل د دې موجب ګرځي چي ورته نژدې شي او د نژدېکت ډېره غټه وسيله تفاهم دی او

دې ته یې واداره کوي چې د هغوی ژبه زده کړي تر څو چې تفاهم ورسره وکړای شي. په همدې توګه عربو ته زمینه برابره شوه او په ډېرو هغو ممالکو او هیوادونو کښې یې خپل ادبي اثرات پرېښودل چې دوی فتح کړي وو او په دغو مفتوحه ممالکو او هیوادونو کښې له عمراني آثارو علاوه یې ادبي آثار پرېښودل، لکه ژبه، عادتونه او اخلاق شول، هغه هم په داسې توګه چې استیصال یې ناممکن دی، بلکې د هغو ټولو کوښښونو پر خلاف چې ځینو دولتونو وغوښتل چې نوموړي آثار محو کړي محو یې نه شو کړای او تر نن ورځې پورې باقي دي. مثلاً مصر چې یو هرقلي روماني هیواد و او پېړی-پېړی د روم مقوقس حکومت پرې کړی په لږه موده کښې اسلامي او عربي هیواد شو او ټول عربي ممیزات یې وګټل. همدارنګه سوریه، عراق او نور هیوادونه شول چې پرته له دې چې څه کوښښ شوی اوسي چې عربي هیوادو ته راوګرځول شي عربي او اسلامي هیوادونه شول. هو! دا باید ومنو چې د دغو ملتونو د عربي کېدو ستر عامل او غټ باعث د عربو هماغه اخلاقي لوړ فضایل وو چې له ځان سره یې راوړي وو او د دغو ملتونو توجه او پاملرنه یې ځان ته راوګرځوله او د ځان یې کړل.

د ترکي شاعر او مؤرخ مرحوم ضيا باشا د هغه مشکل تفسير چي ويل به يې ترکانو ونشو کړای چي په مفتوحه اروپا کښي خپل آثار پرېږدي

دی وايي: «یوه ورځ د ترکانو يو ستر اديب ما ته راغی او په لاس کښي يې يو کتاب ګوتی و چي د ضيا باشا مفکورې پکښي د ده په لاس ليکل شوي وې، او ما ولوست چي ترجمه يې عيناً رانقلوم».

موږ خپلو فتوحاتو ته ادامه ورکړه تر څو چي د اروپا زړه ته ورننوزو (ويانا) مو ونيوه او بيا دې ته اړ شوو چي هغه خوشي کړو، خو په دغو ځايونو کښي موږ نه ادبي او نه مادي کوم آثر په يادګار پرېښود او بنا پر دې په نوره ترکي اروپا کښي به هم زموږ حال همداسي وي. لکه بلغاريا، فلاخ، بغدان صرب، جبل اسود او داسي نور ښارونه شول. او ما تل د يوه عربي شاعر دغه بيت څورو‌ي چي وايي:

(زموږ آثار زموږ په لويی دلالت کوي نو له موږ نه وروسته زموږ آثارو ته ګوره) او هر څه چي عرب شول، هغوی په ټولو مفتوحه ښارونو کښي اعم له دې څخه چي په جنګ يې نيولي اوسي او که په سوله خپل داسي معنوي او مادي آثار پرې ايښي دي چي پېړی-پېړی به پاتي وي او څوک يې له منځه وړای نه شي، مثلاً په مصر، شام او عراق کښي مسلمان او مسيحي او يهودي تر هر څه لومړی ځان عرب بولي او بيا خپل ديني انتساب يادوي. په اندلس کښي د دوی مادي آثار د نورو مفتوحه ښارونو تر مدني آثارو په کمه نه دي، او د ډېرو پېړيو له تېرېدو

وروسته هم دا ټول ګواهي ورکوي چي عربو پر دغو هيوادونو حکومت کړی او خپل آثار يې پرې ايښي دي.

تر ټولو د تعجب خبره لا دا ده چي ترکي، چرکسي، ارناوطي او نور عناصر او قومونه چي هر وخت په کوم عربي هيواد کښي مېشت شوي په لږه موده کښي عرب شوي او داسي ورسره خلط شوي دي چي سړی خيال کوي چي خالص او سوچه عرب دي. مګر موږ ونشو کړای چي تر خپلي سلطې لاندي ملتونو کومه وړه کورنۍ هم ترکۍ کړو، په داسي حال کښي چي موږ پر دغو ملتونو باندي عادلانه او مهربانانه او په ترکي لورېينه او مهربانۍ حکومت کړی دی.)

جمال الدين وويل:

که چيرته ضيا باشا ژوندی وای ما به د ده شک ايستلی وای، موږ ورته وويل چي څنګه؟ ده وويل چي: ضيا باشا دلته په اشتباه کښي لوېدلی دی چي ترکان يې په ټوله معنا له عربو سره يو او ورته بللي دي. په دې معنا چي دوی هم د اسلام د دين په حلقه کښي داخل شوي او په خپلو فتوحاتو کښي يې د اسلامي سننو روحيه او نرمي ساتلې ده، خو دا ترې پاتي شوې او ملتفت شوی نه دی چي هر دين يوه ژبه لري، او د اسلام د دين ژبه عربي ده، او هره ژبه آداب لري چي له دغو آدبو نه د اخلاقو ملکه حاصليږي او د هغو له ساتني نه عصبيت او قوميت تکون مومي. نو بنا پر دې له ترکانو نه يوه غټه خبره هېره شوې او يو ګټور حکمت ترې پاتي شوی دی چي سلطان محمد الفاتح هغه ته ملتفت شوی و او عربي ژبه يې رسمي کړې وه (اميد دی چي سلطان سليم يې هم عملي کاندي) او په ټولو هغو عجمي ملتونو کښي يې تعميم کړې

واى چي د اسلامي دولت تر اداري لاندي وو تر څو چي د اسلام په احکامو پوه شي او د عربي ژبي د علومو، ادابو او اخلاقي مکارمو په برکت د ارتقا پر لار روان شي.

او عرب په خپلو فتوحاتو کښي يوازي د دين په شکل دومره کامياب نه شول بلکي د هغه په احکامو باندي د پوهېدلو او په آدابو او تعليماتو يې د عمل کولو له کبله دغه موفقيت ور په برخه شو او دا کار د هغه په ژبه باندي له پوهېدو نه پرته ممکن نه دى او په ژبه باندي پوهېدل د دغه موفقيت مهم رکن دى. عثماني عظامو سلاطينو ډېر فتوحات وکړل، ډېر جزيل خيرونه يې ورسول او په خپله زمانه کښي يې د مسلمانانو ډېر نامتو علما ځانته نژدې کړل، عربي ژبه او ځيني علوم يې زده کړل او د عربي ژبي په قدر پوه شول او د هغې د نمانځني په باره کښي يې ډېر توغل او مبالغه وکړه، او حتى لکه چي ويل کيږي هيڅ يوه علمي وظيفه به يې تر هغه وخته پوري چا ته سپارله نه څو چي ويل کيږي هيڅ يوه علمي وظيفه به يې تر هغه وخته پوري چا ته سپارله نه څو چي به يې د فېروزآبادي عربي قاموس په يادو زده نه و (که رښتيا اوسي دا نامعقول تکليف دى).

ترکانو خپلو فتوحاتو ته په همدې توګه ادامه ورکړه او د خپلو فتوحاتو له مادي قوت نه پرته بل څه يې په دغه لار کښي په کار وانه چول اونه يې له مادياتو نه پرته بل څه مفتوحه هيوادونو ته يوووړل. هو! ترکانو په ډېره ساده توګه او بسيط شکل او په تعبدانه ډول اسلام ومانه خو د قرآن د معانيو له فهم نه ډېر لري ولوېدل او د عربي ژبي له آدابو نه لري پاتي شول. او که عرب د ترکانو په څېر واى نو له ترکانو نه به يې ښه آثار پرېښودي نه واى او نه به يې مدنيت او حضارت راوړى واى او په خپل

بدوي حالت به پاتي شوي واى چي مقصد او غرض به يې د ښارونو له نيولو نه د مالونو راټولول او ګټل و تر څو چي خپل ژوند ښه ګاندي او عياشي او اسراف وکړي. نو بنا پر دې په عياشۍ او ناداني کښې ډوبېدل، تحمل او اصراف ته مايل کېدل، د اضمحلال او انقراض له اساسي عواملو څخه دي، او تر هر څه لږه نتيجه يې دا ده چي د خلکو همت راټيټوي او د لويو کارونو له اجرا نه يې ژغوري او د هغه څه پروا نه کوي چي ملك ورته اړ اوسي لكه د عمران او ودانۍ د اسبابو ادامه شوه. او شديدترين خطر يې دا دى چي دغه راز خلك د عامو خلكو د هيلو او غوښتنو تحقير كوي او اهميت نه وركوي، او هر وخت چي يو پادشاه په خپل قصر کښي ناست وي او مسرف او عياش درباريان يې د خلكو د هيلو پروا نه كوي او فشار پرې راولي د خلكو زړونه ورته خوټيږي او کركه ترې كوي، او دغه وضع ډېر درنګك نه کوي او په داسي وخت کښي انفلاق كوي چي نه يې مستبد پاچا انتظار لري او نه يې هغه اعوان چي د خلكو حقوق يې غصب کړي وي او په خپل خاص مهارت يې هضم كړي اوسي. تركان په ظاهري وضع کښي له عربو سره يو دي خو نتيجه د نتيجې له مخي دردناكه ده چي هغوى يو څه وو او دوى بل څه دي. اما د عربو بهتري له دې كبله چي عمراني او ادبي آثار يې پرې ايښي دي نسبت هغو نتايجو ته ډېر اهميت نه لري كوم چي وروسته به يې بيان راشي.

له دې څخه د سید نتیجه اخیستل چې د ملک په ساتنه کښې له تفریط کولو سره- سره د آثارو پرېښودل لا د تاثیر وړ دي او کوم ویاړ نه لري

دی وایي:

دا چې ترکانو سره له دې چې په اروپا کښې یې فتوحات وکړل او (ویانا) ته ورننوتل او بیا له دغو هیوادونو نه پرته له دې چې ادبي او عمراني آثار پرېږدي ووتل دا کومه کمې نه ګڼل کیږي لکه چې په اندلس کښې د عربو آثار په دې صورت کښې د ویاړني وړ نه دي چې هلته یې سیوری پاتي نشو، ملك یې له لاسه ووت او دولت یې منقرض شو، بلکې زما په عقیده څوك چې غواړي دغسې آثار منځ ته راوړي او خلکو ته یې ښکاره کړي او په دغه لار کښې هر راز خطرونه ومني او ډېر مالونه ولګوي دا پرې واجبه ده چې د هغو د ساتنې دپاره تیاری ونیسي او هلته خپل قوت او سلطه باقي پرېږدي نه دا چې خپل آثار پرېږدي او ترې راووزي، او په دغسې حالت کښې اثر پرېښودل حزن آورتر دی، ځکه چې دغه کار په وضاحت او صراحت سره د حکومت په تفریط او بې پروایۍ دلالت کوي او په سقاعت او عدم کفایت یې ګواهي ورکوي. بلکې زما په خیال په دغه توګه نه اثر پرېښودل تر اثر پرېښودلو بهتر دی ځکه چې تاثر نه راولي. (که څه هم ځینې اروپایان له دغه قیاس سره مخالف دي). ترکانو او عربانوپه خپلو فتوحاتو کښې اعم له دې څخه چې آثار یې پرېښودي دي او که نه یو شی پرېښودی دی او هغه دا دی چې دوی داسې اولادونه بهر ته پرې ایښې دي چې د خپلو پلرونو او نیکونو په فتوحاتو ویاړي او د طاقت اوقوت له برابرولو نه غافل دي او

خپل وجايب نه پر ځای کوي. او که څوک پند ورکوي پند نه اخلي او که څوک يې راوېښوي ويښيږي نه او په خپل درانده خوب کښې پراته دي. او که دوی په الهی قانون عمل کړی وای او سعي او کوښښ يې د خدای د دې فرمودې په اثر (وان ليس للانسان الاماسعی) خپله پېښه ګرځولې وای د دوی به ګټه ناتمامه شوې وای او د خپلو ملتونو دپاره به يې ډېره ګټه وراړولې وای. سعي او کوښښ د کاميابۍ او موفقيت بهترينه لار ده او بايده ده چې هر څوک خپل نسل په دغه روحيه وروزي.

د ژبې د آدابو د تاثیر په باب د ده خبره

په نورو هیوادو کښې د عربي ژبې انتشار او خپرېدل د عربو له فتوحاتو سره څه اړه او ارتباط نه لري او نه عربي فاتحینو په دغه باره کښې څه وسایل او کوښښونه په کار اچولي دي، بلکي د دې خبري اصلي علت دا دی چي دغه ژبه په یو لړ داسي ادبي فضایلو، حکمو او امثالو، موعظو او لارښوونو شامله ده چي خلك دې ته واداره کوي چي هغه زده کړي او له حکمتونو او لارښوونو څخه یې استفاده وکړي.

حتی عرب له اسلام نه دمخه هغه وخت چي په جاهلیت او بدویت کښې یې عمر تېراوه او له هر ډول مدنیت او حقارت نه لري پراته وو د خپلې ژبې د عالي ادب په برکت یې د جهان له لویو-لویو پادشاهانو لکه کسرا انوشېروان شو جایزې اخیستي او ورته محترم وو او له عجمیانو سره به یې تجارت کاوه او پوره ګټې به یې اخیستې.

همدارنګه د دوی فطري ذکا او تېز ذهنونه د دوی د ژبې له سلاست او ادب سره کومك کاوه او چي په عربو کښې به کوم حکیم او طبیب لکه (حرث بن کلده) پیدا شو د خپلې ژبې د عالي ادب او لوړې سرشاري ذکا په برکت به یې وکړای شو چي د متمدن فرس له حکیم سره مسابقه وکړي او ماتي ورکړي. او که به شاعر پکښې پیدا شو که څه هم د ټیټې کورنۍ به و په خپله قبیله، کور او کلي کښې به محترم و او عزت به یې کېده، مال او څاروي به یې ورکول او په دې توګه به یې تجلیلاوه او هر څه د اسلامي تمدن په دوره کښې د عربو حال و دا و چي هر چا به چي په شعر او ادب کښې نوم وویست هغه به د وزارت او امیرۍ درجې

ته رسېده او تقدير به یې کېده او هغه کسان چې له خلفاوو او سلاطينو نه د جايزو په اخيستلو بريالي شوي دي تر شمار لاندې نه راځي. دا و د ژبې د آدابو ځيني هغه مادي تاثيرات چې ذکر شول، او هر څه چې د هغې معنوي تاثيرات دي همدومره بس دي چې د قومونو تيت او پرک افکار سره راغونډوي او يو قوم د وياړ لوړ منزلت ته رسوي. او موږ ډېر هغه دولتونه ليدلي دي چې هيوادونه يې پرديو غصب کړي خو چې خپله ژبه يې ژوندۍ ساتلې وي له لاسه يې شوي دي چې خپل هيوادونه بېرته په لاس راولي، او د دې خبرې عامل تر هر څه لومړی ژبه ده او که خپله ژبه بايلي او هېره يې کاندي هرومرو به خپل تاريخ له لاسه ورکړي، خپله لويي به هېره کړي او تر ماشاالله پوري به حيران پاتې شي.

په سلبي او ايجابي حالت کښي د جمال الدين د اقناع قوت او په دې باره کښي د ده مزيت

جمال الدين له لويو علماوو څخه و او په منطق کښي امام او پېشوا و او له جدل او دليل ويلو سره يې مينه درلوده او د سفسطي پر ټولو اړخونو باندي يې احاطه لرله تر څو چي په معارضه کښي دخيل مقابل طرف له خوا مات نه شي، او لکه چي دمخه مو وويل د قوي حجت او برهان خاوند و او د اقناع دومره قوت ورکړی شوی و چي انسان به خيال کاوه چي د ايجاب او سلب په دواړو حالاتو کښي د اقناع قدرت او توان لري او هره خوا (مثبته او که منفي) چي ونيسي مقابل طرف وچ کلك ودروي. او د دې خبري سبب دا و چي سيد جمال الدين له دې نه علاوه چي د پوره حکمت، قوي ذکا او وسيع ذهن خاوند و او د بشري اخلاقو په باره کښي يې پوره معلومات درلودل او د نړۍ د مختلفو اقاليمو او سيمو له ملتونو سره يې اختلاط پيدا کړی و او د هغو بحثونو په باره کښي د قوي ملکې خاوند و چي ده ته به وړاندي کېدل په اجمالي توګه يې د عربو، ترکو، فارسيانو او اروپايانو پر اخلاقو هم احاطه درلوده او د هغوی په مقصدونو پوه او په طرز تفکر يې خبر و او ډېر کوښښ به يې کاوه چي د قومونو ښه-ښه شيان، ښه-ښه دودونه او رواجونه ځانته معلوم کړي او په خپله ذاکره کښي ځای ورکړي لکه چي د هغوی بدۍ او خطاګاني به يې هم په زړه کښي اچولې. د افرادو په باره کښي يې هم همدغه عادت و، حتی د خپل خادم د حرکاتو مراقبت به يې هم کاوه او هره ورځ به يې د ده اعمال تر کتني لاندي نيول، او

کله چي به يې د هغه حسنات او ښېګڼي بيانولې اورېدونکي به خيال کاوه چي دا يو کامل او پوره انسان دی او چي په بدی به يې پيل وکړ نو بيا به يې دومره ټيټ معرفي کړ چي تا به ويل چي تر ده ټيټ او لئيم انسان خدای پيدا کړی نه دی. او د سيد جمال الدين په کنفرانسونو، خبرو او د مخاطب په قانع کولو کښي د استحسان او استهجان په دواړو حالتونو کښي دغه شان شيان ډېر ليدل شوي دي چي د يوه شخص او يو څيز په باره کښي به يې داسي څه ويل چي انسان به حيران ورته پاتي کېده او يو سړی به يې کله دومره لوړ معرفي کړ چي تا به ويل چي تر ده پورته انسان نشته او کله به يې دومره راټيټ کړ چي تا به ويل چي تر ده ښکته انسان پيدا شوی نه دی، حتی ځينو خلکو به داسي ګومان کاوه چي دا د جمال الدين له خاصو مواهبو څخه دی. او کله چي دغه خبره ورته ياده شوه ده وويل چي دا له مواهبو نه ګڼل کيږي ځکه چي هر څه دوه طرفه او هر انسان دوه اړخه لري چي هم قبيح صفات لري او هم ښې مزاياوي. او په اشخاصو باندي حکم کول او لا د هغو په باره کښي څه ويل د زمان او مکان، موقف او د ويونکي د رغبت په اختلاف، اختلاف مومي. يو وخت نبي(ص) امر وکړ چي ابوسفيان د غره په پزه وتړئ تر څو چي د خدای لښکري پرې تېري شي او له پښو يې لاندي کړي، چي په دغه وخت کښي د دغه تحقير او تذليل وړ و او بيا بل وخت په خپل ځای او خپل وخت کښي د قريشو له لويانو څخه و او بيا چي ابو دجانه د قريشو د قتال دپاره د مبارزې ميدان ته ور روان شو او په تبختر او نخره روان و رسول(ص) وويل چي (د ابو داسي تګ دی چي له دغه ځای نه پرته يې خدای نه خوښوي).

همدارنګه کوم وخت چي يوه فقير صحابي له ډوډۍ سره سرکه ورته وړاندي کړه ده وفرمايل: (سرکه ډېر ښه کتغ دی) او چي يوه ورځ يوه بډای صحابي له ډوډۍ سره سرکه ورته وړاندي کړه هغه ته يې وويل چي: (سرکه ډېر بد کتغ دی) نو په يوه څيز باندي حکم کول د وخت او مکان تابع وي او د هغه په اختلاف اختلاف مومي. د سيد جمال الدين له صفاتو نه يو دا و چي د چا په مدح کښي به يې مبالغه نه کوله او نه به يې د چا مذمت او قدح پرله پسې کوله بلکي ده په دغه باره کښي خاص اسلوب درلود چي تر ده پوري مختص و. د مثال په توګه: يوه ورځ د ده په مجلس کښي د مصر د يوه مشهور اخبار والا يادونه وشوه چي له حاضرينو نه ځينو د ده بدي ويله او چا ښه ستايه، تر دې پوري چي ټولو ده ته مخ راواړاوه چي دی يې فيصله وکړي، هغه و چي ده همدومره وويل چي: (نوموړی پيشو ته ورته دی) او ټولو قناعت وکړ، هم مستحسن او هم متهجن هم مادح او هم قادح. يوه ورځ له يوه عالم سره د سيد جمال الدين بحث او جدل شروع شو هغه وويل چي: (په امکان کښي تر هغه څه بهتر نشته چي وجود ته راوتلی اوسي) جمال الدين مقابل طرف ونيو او ويې ويل چي: (په امکان کښي تر هغه څه بهتر شته چي موجود شوی وي) مثلاً موږ په خپلو سترګو لري شيان ښه نشو ليدای او دوربينونه او عينکي استعمالوو، نو که زموږ د سترګو کسي قوي او نوراني انعکاسات شديد وای نو دا به تر دې ښه و چي موږ يو او د نظر د ضعف له کبله لري شيان نشو ليدای. نو بيا دغه شېخ وچ ودرېد او ځان يې پړ وباله او د جمال الدين د برهان رد يې ونشو کړای او چي مجلس پای ته ورسېد ده خپلو ملګرو ته وويل چي شېخ سفسطه راواخيسته او په هماغې سفسطې ملامت شو او که ده ويلي وای چي د عينکو او

دوربینونو د استعمال فایده دا ده چي یوازي لري شیان پرې لیدل کیږي او که د نژدې شیانو دپاره استخدام شي نو ممکنه نه ده چي انسان یو توری ولوستی شي او لا څه شي ولیدای شي. یعني ده کولای شواي چي په ناحقه هم خپل خصم ملامت او پړ کړي.

په مخاطب کښي د ده د خبرو تاثیر او دا چي څنګه به یې یو ټنبل سړی لویو کارونو ته سماوه او بې زړه خلک به یې جسورول

یوه ورځ د ترکانو یو لوی ادیب او د عثماني دولت سفیر د جمال الدین کور ته راغی او په خپله بدحالۍ یې ورته وژړل چي معاش یې نه ورته رسیږي او سخت ګیري ورسره کیږي او ادبي آثار یې مصادره کیږي او داسي نور. ده د خپل عادت له مخي هغه تشجیع کړ او ورته ویې ویل: چي د ذلت له وره ننوتل له ذلت نه پرته بله نتیجه نه لري او د شرقیانو دا عادت دی چي د فقر له ویري په فقیرۍ کښي اوسي او د مرګ له ډاره مړه دي. نو بنا پر دې د سلطان ور د استغنا په تازیانه ووهه او د همت څادر واغونده خپل اواز پورته کړه او د هغو غاصبانو په فرش قدم کېده چي د سلطان د قرب په وجه یې د خلکو مالونه غصب کړي او چړچې پرې کوي او بیا څه شی چي غواړې په لاس به درشي، خو په دې شرط چي خپل دغه کار ته دوام ورکړې ځکه چي په مواظبت او دوام کښي د موفقیت او کامیابۍ راز پټ پروت دی. او بیا دغه سړی د جمال الدین له مجلس نه ووت او یوه ټوټه غیرت او حماست شوی و او د هغه خبرو ډېر تاثیر پرې کړی او نوی روح یې پکښي پو کړی و نوموړي سمدستي د همایوني دربار ته لاړ او په داسي تنده لهجه یې یو خط ورته ولیکه چي پخوا تر دې یې نه لیکه او چا ته چي د دغه سړي د اخلاقو حقیقت او شخصیت معلوم و باور یې نه راته چي دغه لیک به د دغه سړي اوسي. خو اعلیحضرت سلطان د دغه لیک له لهجې نه او دا چي د ده جاسوسانو به د هغو خلکو اطلاع ورکوله چي سید جمال الدین ته به تله راتله په

9# E c#B 68 , AB , #O- • 1 ' &< K

6 E 8 . W B T +#B

Y, 6 e#j ‡ B o =O-

K . I / ' Y, I 8, < 6 0, • B 1

6 2 93 .\ B RPT H]/ ' E F

?28 - J< .Y .H 6 0, • B 1 . , . R`

1 E ' E A#i I i# ' 3

2Q 3 81 8 . 8 B 2Ÿ 81 •#-

I $ •' = B I i# 0, E ? / B I i# 9

B . $ F B B ! #, #, EY EH ' ,

. , ⊂ B I i# ?F #, Z#, < ' =

B Q ' EY, Y, (M {) ' Y,

بلوا موجب نشي. او هر څه چي واړه ماشومان دي د هغوی پاملرنه د مېندو پر غاړه ده او طبعاً کوښښ کوي چي د هغوی روزني ته شه پاملرنه وکړي او صحت يې کامل وساتي تر څو چي جسماً روغ رمټ اوسي او بالاتر د کامل عقل خاوند منځته راشي. او بيا د وطن خواهۍ درس ورکوي او په تدريجي توګه يې د هغو علومو زدکړي ته لمسوي کوم چي د ده دپاره ضروري او لازمي اوسي او کوښښ کوي چي د هغه د زړه قطرې نور د دروغو په زدکړه ګل نشي، او همدارنګه زيار باسي چي له کار او عمل سره يې مينه پيدا شي او د هغه د سن او عمر د تقاضا په مطابق مشغوليت ورته پيدا کاندي. لنډه دا چي په وطني او اهلي مدرسو کښي علم او عمل دواړه روزل کيږي او بايده ده چي دغه مدرسې د خلکو له ګڼو کورو لري اوسي او په داسي پراخو ساحو کښي وي چي له فاسدي هوا لري او صافه هوا ولري او په داسي توګه جوړي شوي وي چي هم د درسي خوني ولري او هم د کار او عمل ميدانونه، او هر وخت چي يوه شاګرد ته يوه علمي مسئله وروښودله شي بايده ده چي د يوه عملي کار په اجرا هم وادار کړل شي. بېل او کلنګ، تېشه او آره، ګلماله او دست کنه او داسي نور وسايل بايد موجود اوسي او په شاګردانو عملي کارونه اجراه کړاى شي د څارويو له روزني سره بايد آشنا کړاى شي، دغواوو لوشل بايد ور زده کړى شي، د شيدو له شاربلو سره بلد اود خيدک له جوړولو او داسي نورو کارونو سره آشنا وي تر څو چي له مدرسې نه يو عملي انسان راووزي او خپل ژوند تامين کړاى شي او يوازي فطري لټ او ټنبل انسان نه وي چي د خپلي کورنۍ د غاړي بار اوسي او د ټولني شمېر زيات کړي او ګټور نه اوسي. او هر څه چي دين دى هغه په دوو برخو وېشل شوى دى: يوه يې عبادات او بله يې

معاملات دي. او عبادات چي انسان يې يوازي د خپل پروردګار دپار ادا کوي پرته له دې چي د هغو په انجام او ادا کښي له چا سره معارض شي او پاک خدای چي دی نه يوازي د يهودو خدای دی او نه خاص د نصاراوو او نه يوازي د مسلمانانو خدای دی بلکي د ټولو خدای دی او ټول يې له يوه نفس نه پيدا کړي دي.

او هر څه چي معاملات دي هغه په واقع کښي د ټولو تر منځ يو شريعت او يو قانون دی چي د وطن د ټولو قبايلو زامن د خپل وطن د خير دپاره کار کوي. يو بل ته لاس سره ورکوي او په مدرسه کښي لکه ډېر مخلص او صميمي دوستان سره اوسيږي او چي له مدرسې نه وزي لکه د ورونړو په شان وي. زړونه يې يو بل ته له مينې او اخلاص نه ډک وي چي د دغې دوستۍ په روابطو يې لري والی او نژدې والی څه تاثير نه کوي او نه د صباوت او کوچنی والي خاطرې هېروي بلکي د وطن په جسم کښي لکه د يوه بدن غړي داسي وي چي که يو غړی يې په درد شي نور غړي يې هم په درديږي او له ځمکي او آسمان نه د يووالي او وحدت نارې اوري او د يوه وطن مينه په خپلو زړونو کښي روزي او له يوې ژبې نه پرته په بله ژبه نه ګړيږي او نه يې آرزوګاني او هدفونه مختلف وي بلکي په يوه هيله ژوند کوي او يوه هدف ته د رسېدو هڅه کوي.

د صبر او ثبات په باره کښي د ده خبره

موږ ورته وويل چي استاد د دې بحث په لومړي سر کښي ويلي و چي انګرېز که څه هم په باذله اوسي خو د خپل صبر او استقامت په برکت خپل هدف ته رسيږي او برى مومي. نو که فرض کړو او لا لکه چي استاد فرض کړې ده د ده ثبات چي په خطا اوسي نو بيا دده د بري معنا څه ده؟ اوپ ه ناحقه دده ثبات څه فضيلت لري او ايا دغه ګټه يې له زيان نه پرته بله نتيجه لري؟ ده په جواب کښي وويل: هغه فضايل چي موږ يې تحليل کوو لکه صدق، کرم، شجاعت او داسي نور صفات شول له صبر او ثبات نه پرته حاصلېداى نشي. مثلاً يو سړى تر هغه وخته پوري د صدق په صفت ممتازېداى نشي او نه (صادق) بلل کيږي تر څو چي يې د ژوند په ټولو احوالو کښي صدق ښودلى نه وي او په خپله رښتيا صبر او ثبات کړى نه اوسي، او که نه نو يو کرت او دوه کرته صداقت کول د دې موجب کېداى نشي چي په صدق متصف کړاى شي. په کرم، شجاعت او نورو صفاتو کښي هم خبره همدغسي ده او تر هغه وخته پوري په دغو صفاتو څوک متصف کېداى نشي تر څو چي يې په دغو صفاتو صبر او مداومت کړى نه وي. نو ثبات چي دى په خپل ذات کښي يو فضيلت او د قدر وړ دى او د هغه په برکت انسان خپل هدف ته رسېداى شي. ما يوه کيسه اورېدلې ده چي شېخ جنيد بغدادي ته يې منسوبي او هغه دا ده: وايي چي يوه سړي د غلا عادت درلود او په لومړى غلا يې يو لاس او په بله غلا يې بل لاس او په بله غلا يې يوه پښه او په بله غلا يې بله پښه پرې کړ شوې وه او بيا يې په ژبه غلا کوله تر څو چي د قتل وړ وګرځېد او په

دار کړی شو، نو يوه ورځ جنيد د ده تر څنګ تېرېده او ور وګرځېده او جسد يې مچ کړ نو پيا ده ته وويل شو چې آيا د په دار شوي غله بدن مچوې؟ ده ورته وويل چې د ده د ثبات له کبله دغه کار کوم چې تر پايه پورې له خپل مسلک نه وانه ووښت. دغه کيسه رښتيا وي او که دروغ وي خو په هر حال په يوه حقيقت دلالت کوي چې هغه په خپل ذات کښې د ثبات فضيلت دی. خو اعلی ترين او بهترني ثبات هغه دی چې په ښو کارونو اوسي، په هغو کارونو چې بشر ته ښه برېښي او تمجيد يې کوي، او د بشريت دپاره ګټور اوسي، هغ ګټې چې د بشر د لنډ ژوند ډېر دردونه سپک کاندي او د باهمي وروروګلوی، معاونت او مساوات په وسيله يې سعادت تامين کاندي، هغه وروروګلوی چې نژدې ده چې بشري ټولنې بېرته ورته راوګرځي او د الهي خلقت د فلسفې په حکم بېرته سره يو شي (انا خلقنا من طين لازب) (اولم يروا کيف يبدی الخلق ثم بعيده ان ذلک علی الله يسير). او بيا يې وويل چې: که دغه غل چې د غلا په لار کښې مړش و او خپل ټول مهم اندامونه يې له لاس ورکړل موږ د طفوليت په وخت کښې تر تربيې او روزنې لاندې نيولی وای او د ده حيوانيت مو مهذب کړی وای او صحيح علم مو ورښودلی وای په داسې حال کښې چې د ثبات دغه استعداد هم ورسره و څه شی به ترې جوړه شوی وای او د فضيلت د خاوندانو له جملې نه به چا برابري ورسره کړې وای او لا به پرې پورته شوی وای؟ مثلاً که د جنګ فنون زده کړې او د حربې دپاره روزل شوی وای او دغه ثبات يې هم درلودای آيا د پادشاهانو په نزد به يې د يوه لوی قايد حيثيت نه درلود او سالاری نه به نه وای رسېدلی؟

هو! ضرور او هرومرو به له لويو قوماندانانو نه و، ځکه چي ماتي او برى د ثبات او نه ثبات نتيجه ده، هغه چي د څو دقيقو دپاره ثبات کوي برى مومي او چي د بزدلۍ له کبله تېښتي ته اړ کيږي ماتي کوي.
او هر څه چي د شرقي په باب خبره ده چي صبر او استقامت نه لري دا يوه ښکاره خبره ده چي شرقيان سختۍ ته تن نه ورکوي او دا کوم برهان ته اړه نه لري ځکه شرقيان موږ ګورو چي به دوى څه کيږي او څه وايي نه، او دا د دې خبري قوي دليل دى چي دوى د ژوند په معرکه کښي مجادله نه کوي او په تنازع للفنا کښي بوخت دي.

له هغه څه نه چې مور.ته مدنيت ښکاري د جمال الدين انکار په تنازع للبقا کښې د بقا لفظ په فنا بدلول او په دغه باره کښې د ده مغالطه، د ده په عقيده چې د صحيح علم اثر د ځنګونو منځ ده، هغه ځنګونه چې د انسان د وحشت روښانه دليل دی

جمال الدين به په وارو-وارو (تنازع للفنا) ويله، يوه ورځ پوښتنه ترې وشوه چې مطلب په دې (تنازع للبقا) وي. هغه ورته وويل چې نه او هيڅکله نه بلکې مطلب مي تنازع للفنا ده. ځکه کومه بقا چې فنا نه لري په هغې کښې نه نزاع شته او نه تنازع، او ټول حيوانات، نباتات او جمادات چې موږ ګورو هره ګړۍ د فنا په لور درومي که څه هم د شکل په تبدل او تغير اوسي. او کومه تنازع چې موږ يې د حيوان او ثبات تر منځ ګورو په هغو څېزونو کښې ده چې فنا کيږي او نتيجه يې فنا ده، او ډېر کرته تنازع کوونکی او متنازع فيه د فنا په لور درومي او فنا کيږي نو بنا په دې صحيح دا ده چې (تنازع للفنا) وبلله شي. بيا موږ ورته وويل چې آيا ددغه تغير په باره کښې د متمدن عالم اصطلاح په دې غلطه ده چې بايد د بقا د لفظ پر ځای فنا وويل شي؟

ده وويل چې: له تمدن او متمدن عالم څخه ستاسي مدعا څه ده؟ موږ ورته وويل: په علمي او مادي مکتسباتو نسبتي ترقي، مثلاً د انګرېز ملت، د فرانسې، المان او امريکا او داسي نور دوی ته ورته ملتونه په فردي او اجتماعي توګه متدن دي او متمدن بللی شي. ده وويل: چې د يوه فرد او لا د يوه جمعيت او لا د يو څه شيانو او لا د علمي مکتسباتو تقدير کېدای نشي مګر دا چې د هغه فوايد او نتايج په نظر کښې ونيول شي او

د هغو په ملاحظه نمره ورکړای شي. مثلاً کوم شيان چي تاسي ياد کړل او د دغو متمدنو ملتونو علمي مکتسبات، صنايع او نور شيان مو وښودل موږ به هغه له هغه فوايدو او نتايجو سره مقايسه کړو چي د دوی په دغه مدنيت مرتب شوي دي، دلته موږ ګورو چي د دغه تمدن نتيجه لوړي شانداره ماڼۍ، لوی-لوی ښارونه، زرنګار قصرونه، لويي-لويي فابريکې دي چي په هغو مختلف ډول او په مختلفو کيمياوي رنګونو ټوکران اوبدل کيږي او بازار ته عرضه کيږي، او د دغو په مقابل کښي په هغه حربي مخرب وسايل او وسلې هم راواخلو چي په يوه رنجک سره عالمونه خرابوي او شانداره-شانداره فابريکې له منځه وړې او جهانونه تباه کوي. نو که موږ د دغو ملتونو د تمدن وسايل او آثار دوچنده او څو چنده تباه کړو او په يوه پله کښي يې واچوو او په بله کښي يې جنګونه او د هغو تباهۍ واچوو کومه پله به درنده شي؟ هرومرو به د علمي او مدني مکتسباتو پله سپکه کيږي او د جنګونو او د هغو د تباهۍ پله به درنديږي. نو ارتقا، علم او تمدن چي په دغه توګه وي او نتيجه يې دغه اوسي له خالص جهل او وحشت نه پرته بل څه نه وي بلکي انتهايي وحشت وي او زما په عقيده نننی انسان په وارو-وارو د جاهليت د دورې د انسانانو د جاهلانه جنګونو دپاره انسان يو عذر پيدا کولای شي چي د خپل ژوندانه اړتياوي به يې په ليندو او غشو، تورو او چړو پيدا کولای او کله ناکله به جنګ ته سره اړ کېدل، خو که موږ د هغه عصر جنګي وسايل د دې عصر له جنګي وسايلو سره مقايسه کړو هيڅ نسبت نه سره لري او عمومي تباهۍ ته راولي. هو موږ دغه راز ټولي وسلې په لاس کښي لرو او په کار يې اچوو مګر نه د ضرورت رفع کولو دپاره پلکي يوازي د ځان د لوړولو دپاره. او دا چي انسان ما له حيوان نه ټيټ وباله په دې دليل

چي د خپل علم او عقل نه استفاده نه کوي او د دې خبري غټ دليل هغه جنګونه دي چي بشر يې کوي. تاسي مفترس ترين حيوان او لا زهرناک ترينه خزنده واخلي چي په خپلو منځو کښي څنګه په ګډه سره ژوند کوي او ددوی تر منځ قطعاً هغه څه ليدای نشي کومه چي د انسانانو تر منځ ليدل کيږي. آيا تاسي ليدلي او لا مو اورېدلي دي چي که په ميليونو ښاماران او لا لړمان يو ځای سره خوشي وي دوی به يو دبل په مقابل کښي په جګړه لاس پوري کړي آيا دوی په د انسانانو په څېر يو د بلويني ته تږي اوسي؟ يو د بل ويني به تويي کاندي؟ آيا زمريانو يو د بل په مقابل کښي صف تړلی او يوه د بل ويني تويي کړي او غوښي يې خوړلي دي؟ آيا خرو دغه کار کړی دی؟ نه خير او هيڅکله به يې ونکړي بيا وايم چي هيڅکله به يې ونکړي. نو بنا پر دې انسان خپل موجوده مدنيت، علمي مکتسباتو او بې پرمختګه عملي انکشاف او د جنګ په لار کښي د خپلو کوښښونو د ثمراتو په ښندلو، او له هغه څخه له ګټو اخيستلو سره-سره هغه موقف نيولی دی چي نورو حيواناتو نيولی نه دی او له دې کبله تر حيوان او خزنده ټيټ برېښي او داسي برېښي چي انسان ته مدنيت لري او نه علم بلکي په جهالت او وحشت کښي ژوند تېروي. بيا يې وويل: زه په قرآن کښي يوه آيت ته ملتفت شوم او دا انتباه مي ترې واخيسته، چي فساد او خونرېزي د انسان په خټه کښي اخښل شوې ده خو د علم په برکت له هغه نه انسان ځان ژغورلی شي مثلاً قرآن وايي: (اذقال ربک للملائکة انی جاهل فی الارض خليفة) (هغه وخت چي ستا پروردګار ملکونه وويل چي زه په ځمکه کښي خپل خليفه ټاکم...) نو ملکي پرېشاني او حيراني شوې او دخ دای دې ارادې ته په چورت لاړي ځکه چي پوهېدی چي دغه خليفه به انسان اوسي او دغه انسان به د ډېرو

ناوړو ګناوو مصدر ورځي او مهمي به يې دا وي چې ويني به تويوو او په ځمکه کښي به فساد جوړوي. نو بيا يې په کامله او داسي آزادۍ خبري او انتقاد شروع کړ چې له آسماني او ملکوتي عالم سره وړ اوسي، هغه ملکوتي عالم چې په هغه کښي هيڅ ډول ريا او نفاق نه ځاييږي، نو يې وويل: (اتجعل فيها من يفسد فيها و يسفك الدما...) (آيا ته په ځمکه کښي داسي څوک خپل خليفه ټاکي چې هغه به په ځمکه کښي فساد کوي او ويني به تويوي....)

ملکو په انسان باندي په همدومره طعن اکتفا وکړه او د انسان نور هغه سيات او بدۍ يې يادي نه کړې چې له انسان نه صادريږي، ځکه چې د انسان نوري ګناوي او خطاوي د دغو دوو ګناوو (فساد او خونريزۍ) په نسبت هيڅ دی، نو ځکه په همدغو دواړو يې اکتفا وکړه او همدغه يې د دليل په حيث راوړ او هغه يې د انسان په خلافت د خپل تعجب دليل وباله. په دغه باره کښي لومړنی څيز چې د سړي سترګو او ذهن ته دريږي هغه دا دی چې د ملکو دغه خبره خو د الهی ارادې او مشيت په مقابل کښي د اعتراض په توګه شوې او له خدای سره يو نوع بې ادبي ګڼل کيږي، په داسي حال کښي چې تر ټولو مخلوقاتو بايد باادب تره او د خدای په لويۍ باخترتره اوسي او له همدې کبله د دوی په باره کښي راغلي دي: (لايعصون الله ما امرهم ويفعلون ما يؤمرن) ملکي د خدای د امر نافرماني نه کوي، او هر څه چې ورته وايي هغه کوي.

او هر وخت چې دغه خبره صحيح اوسي نو حق ته نژدې خبره دا ده چې ملکو غوښتل چې ځانته معلومه کاندي چې په دې صورت کښي چې خدای انسان خپل خليفه مقرر کړی له فساد او خونريزۍ څخه يې د هغه د ساتني دپاره څه وسايل په کار اچولي دي؟ او په دې

خبره باندي د خدای دا فرموده دلالت کوي: (انی اعلم غیب السماوات والارض) (زه د آسمانونو او ځمکي په ټولو شیانو پوهېږم) او پاک خدای په ښه او واضحه توګه ملکي وپوهولې چي تاسي په دې پوه شوئ، چي په ځمکه کښي زما خلیفه (انسان) د فساد او خونرېزۍ پوره استعداد لري خو دې ته ملتفتي شوي نه یاست چي له فساد او وینو تویولو نه د هغو د ژغورلو دپاره ما څه درسره پیدا کړي دي تر څو چي د هغه څیز په برکت د دغو جرایمو له ارتکاب نه بچ پاتي شي او هغه علم دی او داسي یې وفرمایل(وعلم آدم الاسما کلهایم عرضهم علی الملائکه فقال انبئونی باسما مؤالا ان کنتم صادقین. قالو سبحانک لاعلم لنا الاما علمتنا انک انت العلیم الحکیم، قال یا آدم انبئهم باسمائهم فلما انباهم باسمائهم قال الم اقل لکم انی اعلم غیب السماوات ولارض...) یعني او پاک خدای ادم ته د ټولو شیانو نومونه ور زده کړل او بیا یې هغه ملاییکو ته وړاندي کړل او ورته ویې ویل چي د دغو شیانو په نومونو ما خبر کړئ که چیرته تاسي پوهېږئ. دوی په ځواب کښي وویل چي پاکي تا لره ده موږ له هغه علم او پوهي نه پرته بله پوهه نه لرو چي تا راکړې ده، بېشکه ته په ټولو شیانو هم پوره علم لري، بیا خدای آدم ته وویل چي د دغو شیانو په نومونو ملکي خبري کړې، نو کله چي آدم دوی پرې خبري کړې نو خدای ورته وویل چي: آیا ما درته ویلي نه و چي زه د آسمانونو او ځمکي په ټولو شیانو پوره علم لرم.

نو بنا په دې هغه څوک باید ملامت وګڼل شي چي وایي پاک خدای په دې خبري سره ملکي وپوهولې چي ما آدم (خپل خلیفه) ته هغه څه ور زده کړي دي چي ستاسي زده نه دي او د همدغي زدکړي په برکت له هغه فساد او هغې خونرېزۍ نه وساتل شي چي تاسي پېش بیني

کړې ده او هغه څه به ترې پېښ نشي چي تاسي ترې وېرېدئ او د هغې په اثر دغه کار غټ ورته برېښېدم. او د دغه راز کارونو له ارتکاب ته د انسان د صيانت عامل هغه علم دی چي ده ته ورکړ شوی دی. او په قرآن کښي د صحيح علم تعظيم او ستاينه شوې ده لکه چي وايي: (هل يستوى الذين يعلمون والذين لايعلمون) او لا لکه دا چي فرمايي: (لايعقلها الا العالمون) تاسي ګورئ چي په قرآن کښي هر ځای ټول انسانان مساوي او برابر ګڼل شوی دی مګر په دغو دوو آيتونو کښي چي په لومړي آيت کښي د جاهل او عالم تر منځ مساوات نفي کړی شوی او په دويم کښي افاده شوې ده چي غير عالم عاقل کېدای نشي. نو له دغو تېرو خبرو نه دا فهميږي چي صحيح علم هغه دی چي انسان له فساد او خونرېزی نه وژغوري. او هغه علم چي انسان له دغسي اعمالو نه ژغوري هغه علم نه دی چي آدم زده کړی و او ملکي يې پرې ملامتي کړې چي دی به د هغه په برکت فساد او خونريزي نه کوي. بلکي د هغه نقيض ښکاري او په دغه نقاضت باندي هغه څه دلالت کښي چي موږ يې په اروپا کښي ګورو او د هغه ځای متمدن عالم چي خپله نسبي ترقي په خپلو علمي مکستباتو پوري مربوط بولي د دغه برهان نقيض دی. او دا هم بايده ده چي انسانان يو وخت د علم هغې درجې ته ورسيږي چي د هغه په برکت يو د بل له وينو تويولو لاس اخلي، او موږ ګورو چي د قاتل او مقتول تر منځ هيڅ نوع نزاع او دښمني او حتی پېژندګلوي هم نه وي خو د نورو په اراده د جنګ ميدانونو ته بېول کيږي. بيا يې وويل: کله چي انسان ګوري چي انساني وګړي د جنګ ميدانونو او صفونو ته په داسي توګه بېولي کيږي چي نه يوازي راضي نه وي بلکي کرکه ترې کوي ځکه چي دوی په دغه کار کښي د خپلو ماشومانو يتيمي او د ځوانانو او سپين ږيرو

مرگ او ډېري بې شرمۍ گوري نو بيا حيرانيږي چي دا څنگه چل دی؟ کله يې وېروي او کله يې د وطن په نامه روانوي او دغه کار آسان ورته برېښوي. وطن د ځمکي يوه ټوټه ده چي که خلک په انصاف سره وچلېږي د ټولو دپارهبس ده او ټول پکښي ځايېږي، او دغه زياته ځمکه چي ځيني يې غواړي او جنگونه پرې کوي دا يو حرص دی چي دوی يې کوي او په پای کښي تر ټولو پاتي کېدونکي او د هغې گټېدې ته ننوتونکی دی نو مناسبه دا ده چي انسانان د ځمکي په مخ يا وروروگلوۍ، ارامۍ، سوله او دوستۍ ژوند وکړي او په دې وپوهېږي چي دا دنيا له هر چا پاتي کېدونکې ده. تر دې هم حيرانوونکې خبره دا ده چي د جنگونو مخنيوی يوازي د قومونو تر ارادې پوري اړه لري او چي قومونه جنگونو ته غاړه کښي نه دی هيڅوک يې په زور جنگولای نشي مگر سره له دې هم گورو چي لوی-لوی قومونه د يوه او لا يوه څو تنو د هوسبازۍ قربانيږي او څنگه چي يې خوښه وي هغسي لوبې پرې کوي او که دوی له جنگ کولو منع راوړي او جنگ کولو ته غاړه کښې نږدي آيا د دوی اميران پرته له دې چي له خپلو هوسرانيو تېر شي بل څه کړی شي؟ آيا له دې نه پرته بله چاره لري چي ضعيفانو ته موقع ورکړي چي خپل حق په زور په لاس راولي. هو! که قومونه د جنگ غوښتونکو دينې اجابت ونه کړي او د عدالت په قايمولو د عقل له لاري سره متفق او يو شي جهان به د جنگ او جگړې د پېښېدو له شر او ضرر نه وساتل شي او ټول خلک به په روغه او سوله ژوند وکړي.

البته دلته دومره خبره صحيح ده چي وويل شي: چي بشر اولا بني آدم زدکړه وکړه او د علم يوه مقام ته ورسېدل او لا ستاسي په اصطلاح متمدن شول خو په دې معنی چي دوی صحراوي پرېښودې او

ښارونه يې ودان کړل او پکښې واوسېدل او په واقع کښې صحيح علم هغه دی چې يوه څه فايده پرې مرتبه وي او انسان د شر له ارتکاب نه وژغوري. او بيا يې وويل: د جنګونو د مخنيوي ډېر غټ عامل همدا دی چې انسان د علم حقيقي درجې ته ورسيږي او ټولي طبقې عالمي شي، ځکه که ته د پرتانيې ټولي لښکري واخلي او اسي يې فرض کړي چې دوی په علم کښې (نيوټن) او لا د (ډاروين) درجې ته رسېدلی او لا د فرانسې عسکر ي وکړي (پاستور) ته ورته او د نورو ملتونو افراد نوروعلماوو ته ورته فرض کړی شي نو بيا د دې لپاره به د جنګ صفونه وتړي چې په يوه مېلمستيا کښې د هغه هيواد د سفير څوکۍ په نامناسب حای کښې ايښودل شوې ده، او لا به د دې لپاره د جنګ لام وتړي او د ميليونو بې ګناه خلکو ويني به وبهوي چې يوه ټوټه ځمکه په خپل مملکت پوري وتړي او لا يې خپله مستعمره کاندي، زه خو ګمان نه کوم او مه تاسي دغه ګمان کوئ چې دغسي به وکړي.

<!A#5<) ' -] 0 4 G NL 3
€L# !' W %G C 8 C
(6 R) @;!) V9 Y !0 •

sW . TQ ,T ' < /
E - K T 3 K B T/m 3 ‰ $ B 09Q
° ± ´§±² ¯U °² J¯/…)±i±/…w •±² 'J¯r± c.T.) ¯2 €DK±³±
x??°²#? ±² °…±D¯R°<… ¯B °=… ±Q… °„ ± °²
I € 9 ww2U @ (U =O- 7, w
?x I T m E - # < ' >Y, / ' x 3
- 8T 6 - K % I€ U ' 2 € x B wd J<
0, ˜. c3 A#i ‹ ` r KY,
B ,T < $ 6 ‡ ' –T B ,T < / •=
1 r/3 B L1 .\ , 0, S (D T ' –T
* . F $ * •#- ' Š < 0, r
. R D / E ' $ B J< < . , 6 ˆ B
(o ? , * B 5 =O- 0, [T

قرآن او قرآن یوازنۍ وسیله ده چي د هغه د تعلیماتو او مبادیو په تعمیل سره د بشري سعادت او نېکمرغي تامینېږي. او زه افسوس کوم چي مسلمانان له دغي خزانې نه استفاده نه کوي او هغه يې د هېري(نسیان) په کونج ایښي او نوري لاري ګودري لټوي. مسلمانان د قرآن له ټولو اوامرو نه مخالفت او د هغه د هدایت په عکس عمل کوي ته به وایې چي قرآن دوی ته امر کړی دی چي په خپلو منځونو کښي سره مخالف اوسئ، سره یو نشئ، تیت او پرک ژوند کوئ چي یو-یو شئ او قوت يې لاړ شي. او لا ګواکي داسي چي ورته ویلي يې اوسي چي د قرآن په معانیو کښي فکر مه وهئ تر څو چي په هغه څه ونه پوهېږئ چي اخیرت نه دمخه د دوی خیر تامینوي. زه به څنګه دا خبره نه کوم؟ په داسي حال کښي چي متاسفانه ګورم چي څوک چي د قرآن تفسیر کوي تر هر څه د (بسم الله) (ب) ورته مهمه ښکاري او د هغې په شاوخوا کښي خپل بحث ته ادامه ورکوي او لا په (الصراط) کښي د (ص) له مخرج نه وتی نشي چي په نتیجه کښي هر څوک چي دغه تفسیر ګوري په دې عقیده راځي چي قرآن نه په دنیوي ګټو شامل دی او نه په اخروي (په داسي حال کښي چي قرآن د دواړو جهانو په ګټو مشتمل دی) په ډېرو هغو کسانو کښي چي د علماوو په جامه کښي ګرځي او ځانونه علما معرفي کوي جهالت او ناداني دا پسې عامه شوې ده چي کله ناکله له خپلي ناپوهۍ وایي چي قرآن له عملي ثابتو حقایقو سره مخالف دی په داسي حال کښي چي قرآن له دغي خبري نه بېزار دی. نن علم ثابته کړې ده چي ځکه کروي او چارچاپېره له لمر نه ګرځي او لمر په خپل ځای له خپل محور نه چارپېر ګرځي، دا یو حقیقت دی او داسي نور علمي حقایق هم شته چي باید له قرآن سره موافق اوسي او دا هم لازمه ده

چي قرآن بايد له علمي ثابتو حقايقو سره مخالف نه اوسي، په تېره بيا په کليات کښي. نو که موږ په قرآن کښي داسي څه ونه موندل چي په

د ممالکو د تدبير او د شورايي حکومت د اصول او د پادشاهانو د وظايفو په باره کښي د قرآن موقف او د نورو علومو او فنونو مقدماتو ته د قرآن اشاره

د ممالکو تدبير، او له استبداد نه د هغو ژغورل، په حکمت او تدبير سره د ملکونو اداره، په شورى او مشوره سره حکومت کول، خلک په اجتماعي چارو کښي برخي اخيستلو ته رابلل د پادشاهانو وظايف به د هغوی غلطۍ او هغه ورانکارۍ چي هيوادونو ته د دوی لښکرو د داخلېدلو له کبله وراوړي او د قوم عزيز کرده وو ذليلول د جنګونو په اعلامولو کښي د پادشاهانو صلاحيت او دا چي بايد په دغه باره کښي د خلکو نظر واخلي، له دهقانانو سره د پادشاهانو ګډون او د جاسوسۍ ګټور اړخونه، د ګاونډيو ملکونو څخه د ځان خبرول او داسي نور ځيني اجتماعي مطالب هغه مواد دي چي د نمل په سوره کښي په لنډه توګه په صراحت سره بيان شوي او هغه دا دي:

يوه ورځ هدهد (او توتک) د سلېمان(ع) له نظره الونيا شو او ويې نه ليد او بيا په قار شو چي څله د ده له اجازې پرته الونيا شوی دی، خو کوم وخت چي راغی حضرت سلېمان ته يې عرض وکړ چي ما يو يقيني خبر درته راوړی دی چي هيڅ دروغ پکښي نشته لکه چي د يو شمېر جاسوسانو په اطلاع ګانو کښي دروغ وي، ما يو مملکت وليد چي د پادشاهۍ واګي يې د يوې ښځي په لاس کښي وي او له هر څه پورو معمور مملکت و او ډېر لوی او غټ تخت يې درلود او تړولو د لمر پرستش کاوه. سلېمان(ع) د هدهد خبره سمدستي ونه منله بلکي ويې

فرمايل چي زه به تحقيق وکړم او وبه ګورم چي ته رښتيا وايې او که دروغ، نو بيا يې يو ليک ورکړ چي هغې ته يې ورسوي او سپارښت يې ورته وکړ چي له لري نه د اوضاعو مراقب اوسي چي د دغه ليک په مقابل کښي څه کوي؟ او کوم وخت چي د سبا ملکې ته د دغه ليک ورسېد سمدستي يې خپل ملي مجلس غونډ کړ او لا د اهل رايو مجلس يې راغونډ کړ او ورته ويې ويل چي: تاسي په دې باره کښي څه واياست ځکه زه تر هغه وخته پوري په مملکتي چارو کښي څه نه کوم تر څو چي مي ستاسي نظر به اخيستى نه وي. او وروسته له هغه د مجلس شاملو کسانو خبري سره واړولې او موضوع يې په دقت وڅېړله او په خپلو حربي معداتو او وسلو يې علم راووست او خپل طاقت يې وسنجاوه نو بيا يې ملکې ته خبر ورکړ چي موږ کولاى شو چي سلېمان ته د جنګ اعلان ورکړ او مقابله ورسره وکړو ځکه چي له دوى سره پوره قوت شته او له خپل هيواد، تخت او تاج نه دفاع کړاى شي. نو که ستا خوښه اوسي موږ د جنګ اعلان ورکو او پوره آمادګي لرو خو سره له دې هم اختيار تا لره دى او هر څه چي ته وايې هغسي به وکړو. هغې په جواب کښي ورته وويل چي معنى او خلاصه يې دا ده:

جنګونه ډېري خسارې او تاوانونه او وخيم عواقب لري او بايده نه ده چي په دې کار کښي عجله وشي بلکي په کار دى چي داسي تدبير ونيول شي چي د هغه مخنيوى وشي او مشکل د مسالمت او مصالحت له لاري حل او د تدبير له لاري ملک له خطر نه بچ وساتل شي او دا موقع ورنکړى شي چي مهاجمي قواوي ملک ته داخلي شي او ورانکاري وکړي ځکه (پادشاهان که په زور چي کوم ښار ته ورننوزي هغه فاسدوي او ورانوي يې او د هغه ښار عزتمند او دق درت او نفوذ

خاوندان ذليلوي او خواروي يې او دوى هدغسي كوي) او زه به ده ته يو سوغات ورولېږم او وبه ګورو چي زموږ استازى څه جواب راوړي؟ كه سوغات يې قبول كړ معلومه ده چي سلېمان يو مادي انسان دى او مادي اغراض لري، نه دا چي د خداى له لوري كومه وظيفه ولري او لا د ايمان په مقتضى دغه كار كوي. همدا و چي سلېلمان (ع) سوغات ونه مانه او بېرته يې وركړ او ورته ويې ويل چي كه په خپله خوښه د ده مبادي ونه مني دا او د دې قوم به په زور او جنګ ونيسي او له خپل ملك نه به يې وشړي او اراده يې وكړه چي هغې ته خپل زور هم وروښيي چي بادونه او بخارونه د ده د ارادې تابع دي او د الوتكو په څېر يې هر چيرته چي وړي او راوړي يې او دا چي مخابرې د سرعت لوى قدرت ورسره شته او كولاى شي چي په لږ وخت كښي د خپل قلمرو له هري برخي نه خبر واخلي او له يو ځاى نه يې بل ځاى ته ورسوي دومره سرعت چي د دې عصر له برق نه تېز او (تلګراف) ته ورته دى. موږ په دغو كيسو كښي دا مومو چي سلېمان په دغو وسايلو سره وكړاى شو چي په آسانۍ سره د سبا له ښار نه د قدس ښار ته د بلقيس تخت د سترګو په رپ كښي راورسوي او د قرآن په نص ثابته خبره ده او اسباب يې ښودل شوي نه، ځكه چي دا ممكنه نه وه چي قرآن په صراحت سره د هغو شكل كيفيت او نوعيت بيان كړي واى ځكه چي د هغه و خت (د قرآن د نزول وخت) د خلكو اذهانو نه منله اونه پرې پوهېداى شول. هدارنګه كه قرآن د خبرونو د اخيستلو وسايل په شرح او تفصيل سره ښودلى واى تر څو چي موږ تلګراف ليدى نه واى منلى مو نشو او نه پرې پوهېداى شو. همدارنګه علم له دې نه عاجز نه دى چي ځيني داسي نوي شيان كشف كړي چي موږ يې نن محال او مستحيل ګڼو. البته د خاورين بشر د ځاني

فعاليت ساحه تحديد شوې او کولای شي چي په هغه ساحه کښي خپل فعاليت ته دوام ورکړي خو د هغه ورځي کوم ناممکنات به ممکنوي. ډېر امکان سلري چي موږ يې تصور نشو کړای د سبا علم يې د علم ميدان ته راوباسي. او د هدهد په کيسه کښي ډېره دقيقه اشاره شته او هغه دا ده ي کوم وخت چي حضرت سلېمان اراده وفرمايله چي د بلقيس تخت راحاضر کړي د خپلو نقليه وسايلو شريعي وسيلې يې راوبللې او موضوع يې په مسابله کښي ورته واچوله. نو بيا د جنياتو يوه عفريت ورته وويل چي سزه يې په دومره ځنډ کښي رارسولی شم چي ته به لا له خپل ځای نه ولاړ شوی نه اوسې، خو حضرت سلېمان(ع) هغه بطينتی وباله او چندان التفات يې ورته ونکړ او په دغه وخت کښي يو بل څوك چي د کتاب علم يې درلود راوړاندي شو او ورته وېې ويل چي زه به يې د سترګو په رپ درته راورسوم نو موږ دغي اشارې او لا له دغه صراحت نه پوهېدای شو چي په چټکی سره د شيانو د حمل او نقل وسايط او وسايل زموږ په وهم کښي هم نه ګرځېد او نه پرې پوهېدای شو چي هغه په څه ډول او په څه شان و؟ خو دومره پوهېږو چي په علمي وسايلو بنا يو شی و او دغه علم په کتاب کښي مدون علم و او خاص متخصصين يې لرل او په غير ردوحي طور يې چلول: همدارنګه قرآن د ځمکي کرويت ته هم اشاره کړې ده، ځکه چي دا يو علمي حقيقت دی او قرآن داسي اشاره ورته کړې ده: (والارض بعد ذلك دحاها) (دحی) په عربي کښي بيضوي شکل او لازوالي ته وايي او همدا کروي او لاکروي ته نژدې شکل دی. او همدا اشاره کافي ده چي علمي حقيقت له قرآن سره يو شی او لا به تاويل کوو چي قرآن له يوه علمي حقيقت سره يو شی نه دا چي سره مخالف اوسي. او هر څه چي د لمر ثبات او عدم انتقالي حرکت دی او

دا چي له خپل محور نه چاپېر ګرځي قرآن داسي اشاره ورته کړې ده: (والشمس تجری لمستقرلها) جري او دوران په يوه معنی لکه چي محور او مستقر په يوه معنی دلالت کوي نو که څوک د دغه آيت معنی داسي وکړي چي لمر پر خپل محور ګرځي ملامتی نشي پرې ويل کېدای، نو که علمي حقيقت همدا وي چي لمر يوازي له خپل محور نه تاويږي خو قرآن اشاره ورته وکړي او مخالف ورسره نه دی. د فلکياتو علما دې ته رسېدلي دي چي لمر او ځمکه يو و او بيا ځمکه ترې جلا شوه او دغه موجوده کره ترې جوړه شوه. نو که دا خبره د يوه علمي حقيقت په حيث ومنله شي نو موږ په قرآن کښي ګورو چي دغه حقيقت ته يې داسي اشاره کړې ده: (کانتارتقا ففتقناهما) يعني ځمکه او آسمانونه سره يو وو او بيا موږ سره جلا کړل. همدارنګه که موږ د مثال په توګه د ثروت علم ته وګورو سرامعلومه به شي چي ډېرو متاخرنيو د ثروت د علم د کليه قواعدو د وضعې ادعا کړې او د هغو افرادو ته يې اشاره کړې ده، او د دغو قواعدو د کلياتو له جملې څخه يو مهم د درند د اخيستلو په وخت کښي د عشر د ادا کولو د وجوب او لزوم مسئله ده، او لا داسي نور ماليات شول، او د دغه کار له فايدو څخه يوه دا ده چي بزګر په آسانۍ سره کولای شي چي په خپله غاړه لازم پور ادا کاندي. دلته موږ قرآن کريم ګورو چي له دغو علماوو نه پخوا د غي مسئلې ته ملتفت شوی او هغه يې په داسي عباراتو ذکر کړې ده:

(وهوالذی انشا جناب معروشات و غير معروشات، والنخل والزرع مختلفاً اکله و الزيتون والرمان متشابها و غير متشابه، کلو امن ثمره اذا اثمرو آتواحقه يوم حصا ده)

يعني پاک خدای(ج) هغه ذات دی چي ګڼه داره او غير ګڼه داره ونې يې پيدا کړي دي، د خرما ونې او نور کښت يې پيدا کړی دی چي د مېوو او دانو خوند يې مختلف دی او توپير سره لري، زيتون او انار يې هم پيدا کړي دي چي يو بل ته ورته والی لري او هم يې نه لري. کوم وخت چي يې مېوه پخه شوه ويې خورئ او د حاصل حقوق يې د ټولو په وخت ورکړی. په همدې توګه تاسي په قرآن کښي ګورئ چي د علومو کلياتو ته اشاره شوې او لا په صراحت بيان شوی دی چي موږ يې دلته په تفصيل نشو راوړی او که څوک غواړي چي په تفصيل پرې پوه شي خپله دي تتبع وکړي. يو له هغو مسايلو چي ټول علما يې مشغول کړي دي د دې عالم د فنا کيفيت چي څنګه او په څه شکل په دغه کار کيږي. او کومي نتيجې ته رسېدلی دی هغه دا ده چي دوی وايي چي د دغي ځمکي فنا او د هغې قيامت تر هغه وخته پوري ممکن نه دی خو چي شمسي نظام مختل شوی نه وي، او هر کله چي دغه نظام مختل شو نو د سختو زلزلو په واسطه دغه جهان وران او ويجاړ شي. او چي موږ قرآن ته ګورو په دغه حقيقت يې داسي تصريح کړې ده (اذا زلزلت الارض زلزالها، و اخرجت الارض اثقالها...) (يا ايهاالناس اتقواربکم ان زلزلة الساعة شئ عظيم) او د شمسي نظام د اختلال په باب د قيامت د علامو د بيانولو په مورد کښي داسي فرمايي: (وترى الارض بارزة...) يعني ته به ځمکه وګورې چي له خپل محور او مدار نه وتلې اوسي او د شمسي نظام تابع به نه وي او هر وخت چي دغسي پېښه وشوه نو بيا به له شکه پرته دغه جهات هم مختلف شي، په دې توګه چي غرب به شرق او جنوب به شمال شي، او په دې توګه به سختي زلزلې پېښي شي او له دې کبله چي ځمکه به له خپل مرکز نه لري شي ضرور او هرومرو به د هغې

“B V ? E F 0, UV- E 2-

E EY, = D 2 , /3 ' ' < V "Y /

x2 , /3 w , 1 ' ' . 7#- E Q 6# W`

K E . W` E ZE J< < E EY, I 8 B

•(R: . R-

2 #< #8 2 , /3 ' = . R- K

• • - (: ' E E (D K

M ! , 6 pS ES , / M & #, , =

•T 9# H 1 , . R- 0, 1 = P7B

L K (D C =O- ' . 6 .\ •&$
pS $, . I T B : F - ? ,
$, ' E f 1 < . , 6'Y' PW < | , X B
. ^ • E < .Y, • 1 6 (R , ,
+/ 0, E !. F $ 6 I @ 2 , /3
.M H B „ 0, T/m 1 * =O- .
0, Y, + E J< R` 1 + E = +
+ E J< R` 1 + E #- , v 7B
. . ‡ H 1 6 B + #- , v 7B Y,
0, f Y, "Y - jT 9 }, 1 '
V ' < ?} B K B I J< – /- 3 0&
cT) C < ' E ^ /r . R- K < E 2 , /3
T < 9#- F $ # Rr - T C
I 9 * RiB . F $ H RU < . , • 1 (R
/ 2 , /3 1 x€ Uw /, T ‡ M ' 9F . , 6
6WB /, 1 6# 1 KY, 3 # S
6 M 1 ' EY < B 6 I #8 '
' . , R- E E 3 x) I W w
0, M O I #8 1 . $ (U #Q C
. $?E B U #Q f x ¥E -
O E < .Y, Y “T I - (U ' .\&<
, KY,) + 7)^ < 6 0, “T

Y, - $ B •$ 2 , /3 6 $ B K Y,
-b O ' Y, rB •#- < 0, E F = 6
6 . , 6 0, S W P D E - . ,
Y, ' Y, T• T / 8, <
B $ B K < ? H B #O- J< , . , 1 I F
6 . ,) i . $ I U 2 , /3 +) 0, / € I€ U
1 ˜E EY, = D ' I U 1 € ' $ ‡ p
(o ' I YB < " #$ < ? , ž / = D
' ẋ wc7iP

کاندي، او پاک خدای(ج) ستا په کړو باندي پوره خير دی. بل ځای وايي: (اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ....) يعني زکات خاص د فقيرانو، مسکينانو، او هغو کسانو حق دی چي د صدقاتو په راټولولو مقرر شوي وي، او بل د مؤلفة القلوبو د مريانو د خلاصون دپاره د غازيانو او مسافرانو حق دی چي د خدای له خوا فرض شوی دی. بل ځای فرمايي: (ان الحسنات يذهبن السيات) يعني نېکی بدی له منځه وړي، او د دې مثالونه په کتاب او حديث کښي ډېر شته دي چي د مال په ورکړه امر او لمسون او د فقيرانو د لاسنيوي او مرستي توصيه کوي. تر څو چي د تمي د خاوندانو د مقاصدو مخه ونيسي او د بډايانو پر ضد د بېوزلو حاسدانو د حسد او رخي مخنيوی وکاندئ. هر څه چي ثروت دی هغه د اندازې له مخي تفاوت لري، له سلو نه زرو او له زرو نه لکونو او ميليونو ته رسيږي خو د کيفيت له مخي تفاوت نه لري، په دې معنی چي که يو څوک په يو قوم کښي اوسيږي چي افراد يې له يو څو افغانيو نه زيات ثروت ونه لري او دی يو سل طلا ولري نو ده ته ممکنه ده چي د بډايانو په څېره ځان ځرګنده کړی او نسبتي عيش او عشرت وکاندي او د خپل قوم سترګي ځانته راواړوي او د هغوی د حسد او رخي مورد وګرځي، دا په هغه صورت کښي چي په خپل قوم کورونه ونه لري او هر څه يې د ځان دپاره وي لکه چي زهير ابن سلمي په يو شعر کښي وايي چي معنی يې دا ده:

(څوک چي زيات څه ولري او د خپل قوم په مقابل کښي بخيل اوسي او يو څه نه ورکوي د خلکو بدي ايسي او بد رد يې وايي) موږ د جاهليت د زمانې او بدائت د عصر خبري وکړي چي هلته هم خلک سره برابر او يو

د بل سيال و. لنډه يې دا ده چې لوی مالدار به هم پخپل مسکن او لباس او خوراک کښې د خپلې قبيلې له وګړو سره يو شان او برابر و نو ځکه د يوه به په بل رخه نه راتله او نه به يې د حسد او انتقام دواعي منځته راتلل. له هغه وروسته بيا اسلام راغی او د اسلام لوی منصب خلافت و او خليفه به د خپل پيغمبر(ص)په پله روان و، په لږ څه به يې قناعت کاوه، له فقيرانو سره به کښېناست او د ژوند په ټولو مظاهرو کښې به يې اشتراک ورسره کاوه. ممکنه ده چې څوک ووايي چې د رسول الله (ص) او د خلفاوو د دورې ساده او بسيط ژوند طبعاً نه حسد اوعدم رخې مقتضي و. په جواب کښې يې بايد ووايو چې د ابوبکر په زمانه کښې د اسلامي فتوحاتو لمن پراخه وه ډېر غنايم لاسته ورغلي وو خو د ابوبکر په وضع کښې کوم تغير راغلی نه و او نه يې د وزيرانو او منصبدارانو د ژوند په مظاهرو کښې څه توپير راغی او نه د عربو د تجارانو د ژوند په شکل او صورت کښې څه تفاوت وليدل شو چې د چا د رخې د نظر د جلب سبب وګرځي او لا د چا په زړه کښې جزيي ترينه غصه او قار راوپاروي. او په دې کښې هم څه شک او شبه نشته چې د عمر بن خطاب په دوره کښې د فتوحاتو لمن ډېره زياته پراخه شوه او ډېر غنايم او ولجې په لاس ورغلی، او دا هم ثابته ده چې بشري نفوس د دغسې عواملو په تمت کښې ډېر لږ ږېښيمې چې عياشۍ، خودخواهۍ او انانيت ته مايل نشي خو سره له دې هم چون د ده عصر د شارع او د هغه د خليفه عصر ته نژدې و نو ځکه دغو عاملو تاثير پرې ونکړ او د هغو د سيرت پيروي يې وکړه او د هغوی په پلو لاړ. کوم وخت چې ده ته ورسېد چې په مصر کښې د ده والي(عمرو بن العاص) او په شام کښې د ده والي (معاويه بن ابي سفيان) او په عراق او نورو ځايونو کښې د ده واليانو په عياشۍ لاس

پوري کړی دی نو بيا عمر ووېرېده چي مبادا په دوی کښي د کسرا ګانو خصوصيت او شېوه پيدا نشي او له خپل قدرت او څوکۍ نه سؤاستفاده ونکړي او په دې توګه د حکومت په نسبت د خلکو کرکه پيدا نشي نو حضرت فاروق د هغه د ممخنيوي دپاره په چټکۍ سره خپل واليان تر سخت تهديد او تفتيش لاندي ونيول او هر يوه ته يې بېل-بېل دساتير صادر کړل او د دې دپاره چي د خپلو واليانو دغه وار ښکر مات کړي په سختو کلماتو او الفاظو يې مخاطب کړل، له هغې جملې نه عمرو بن العاص ته يې داسي کلمات استعمال کړل: (عاص د عاصي ((ګناهګار)) زوی ما مصر ستا او ستا د قوم دپاره د يوې طعمې او مړۍ په توګه درسپارلی نه دی چي په خپله خوښه چړچې پرې وکړي) او لا لکه دا چي ورته ليکلی يې و: (ته په دې پروا نه کړې چي ته او ستا ملګری ژوندی پاتي شي که څه زه او زما ملګري مړه شو.)

(د ابن العاص ثروت او دارايي له کبله راهسي دومره زياته شوه چي ډېر کورونه او قصرونه لري او د دې خبري معنی څه ده؟)

په همدې توګه يې په شام کښي له خپل والي معاويه بن سفيان سره خبري وکړې او هغه يې تهديد کړ چي د هرقل روش پرېږدئ او د کيا سره و او قياصره و د لويۍ او بزګرۍ پيروي ونه کاندي. حضرت عمر يوازي په دې خبرو اکتفا ونکړه بلکي خپل اعتمادي مفتيش به يې ورواستاوه او قطعي امر يې ورکړ چي د دوی ګټلي اشتباهي او له ضرورت نه زيات مالونه ترې واخلي او مصادره يې کاندي او هر څه ورسره ووېشي، حتی دغه معتمد د يوه عامل يو جوړ څپلۍ ضبطي او يو جوړ يې ده ته پرېښودې. دا د اشتراکيت يو عملي او برالا درس و چي مسلمانانو ته ورکول کېده او عمر حاکم او محکوم وپوهاوه چي دغه

خودمختاري او سؤاستفاده جايزه نه ده او نه څوک حق لري چې په دغه توګه د خپلې سرمايې معيار لوړ بوزي، او په دې توګه يې د حسد او رخې عوامل او دواعي له منځه يووړل. نو اوس به موږ وګورو چې عمر په دغو مالونو چې له خپلو عمالو يې مصادره کړي وو څه وکړل؟ د کسرى او قيصر د قصرونو ولجې يې څه کړې؟ په دغه خليفه باندي د پادشاهانو او شاهنشاهانو د لويۍ آثار او نښې ښکاره شوې؟ په استوګنځي، جامه او خوراک کښې يې څه توپير راغی؟ هيڅ!!!

سره له دې چې د عياشۍ او تنعم ډول او سينګار ټول وسايل ورته ميسر وو خو بيا هم ده هغه ډول محقر لباس غوسته چې نورو فقيرانو به اغوست، د ده پيوندي جامې په تاريخ کښې مشهوري دي چې د ټوکرانو له پيوندو سره يې په کميسه باندي يوه د چرم ټوټه هم تپلې وه او هر څه چې د ده استوګنځی و دا و چې ټوله ورځ به يې د خلافت چاري په داسي يوه محقره څپري کښې تېروله چې يوازي سر به يې سيوري ته و او د خپل استراحت وخت به يې په هديره کښې تېراوه. خوراک يې غالباً وريشينه ړوټه وه، په داسي حال کښې چې کونډو رنډو، يتيمانو او خوارو غريبو مهاجرينو او اعمارو ته هم غلمينه ډوډۍ او قطع ور رسېده او په غړو او خرماوو ماړه وو. همدارنګه به يې دغه فقيران د بډايانو په نعمتونو کښې شريکو او خپله به يې شرکت نه ورسره کاوه، له دې چې علاوه دغو بې وزلو ته به يې مالونه او بخششونه ورکول او په بيت المال کښې به يې د دوی معاشونه ټاکل او ورکول به يې، او هغو کسانو چې به يې په اسلام کښې سابقه درلوده او لا به يې پلرونه سابقه دار وو هغو ته به يې د هر چا د حال په تناسب په سوونو زرو جايزې ورکولې. نو د هغه وخت مسلمانانو سره له دې چې کامل حريت يې درلود د صديق او فاروق په سيرت کښې

يې جزيي ترين هغه څه ونه ليدل چې هغوی راوپاروي او د قار او کرکي موجب يې شي. او لا يې د حکومت مخالف شي او د هغو پر ضد قيام کولو ته هڅه وکاندي، بلکي هغوی په ډېره قربانۍ د هغوی اطاعت کاوه او د هغوی په امر يې ځانونه هر يقربانۍ ته ورکول او په دې توګه يې د اسلام د شوکت تاييد او د اسلامي روښانه شريعت د عدل تعميم کاوه. دا و د خلفاوو موقف او له هغوی سره د قوم حالت او همدغه وجه وه چې په ټولو احکامو او کارونو کښې مطلق عدل تجلی کوله او حکامو دا تعهد کړی و چې قولاً او فعلاً د دغه عدل رعايت وساتي. د فاروق اعظم د خلافت دوره په همدې توګه تېره شوه او بيا د عثمان د خلافت دوره شروع شوه او په دغه دوره کښې د امويانو خودخواهۍ او استفاده آغاز شوه چې د هاشميانو او اکثرو قريشو د کرکې، قار او غضب سبب وګرځېد چې د صديق او فاروق زامن او د هغوی د رايي طرفداران د هغو په سر کښې واقع و. د عثمان(رض) د خلافت په لړه دوره د ملت په روحي حالت کښې يو برالا او محسوس تغير څرګند شو او دغه تغير تر ټولو د حکومتي عمالو او مامورينو او د خليفه د خپلوانو په وضع کښې ډېر ښکاره او برالا وليدل شو. په داسي صورت چې درې تمايزې طبقې په وجود راغلې يوه اميرانو(مامورينو) طبقه بله د اشرافو طبقه او دريمه د بډايانو طبقه وه او د عمالو کارګرانو او د مجاهدينو د زامنو د هغو کسانو د زامنو طبقه له دغو دريو واړو سطبقو څخه جلا شو چې د اسلامي دولت په تاسيس، اسلامي فتوحاتو، اسلامي دعوت په نشر کښې يې غټه برخه درلوده، دغې طبقې له خپلو ټولو کوششونو سره-سره چې د خپل معيشت د تحصيل په لار کښې يې کول ونشو کړی چې خپله سويه د مامورينو او د دولت د رجالو سويې ته ورسوي او لا خپل ټول ضروريات

په آسانه سره لاس ته راولي په داسي حال کښي چي د امیرانو او د هغوی د خپلوانو، سرکردګانو په دربارونو کښي عزت ثروت، عیش او عشرت ورځ په ورځ په زیاتېدو و او عیاشي لوړه تله. نو د دغو متمایزو طبقاتو د منځته راتګ نتیجه دا شوه چي د کارګرو او نادارو وګړو طبقه منځته راشي او د خپل مظلومیت او محرومیت احساس وکړي او د خپلو هغو حقوقو د مطالبې دپاره قیام وکړي چي د قرآن قانون ورکړی و او لا یې د اول او دوهم خلیفه ابوبکر او عمر (رض) له رفتار او سیرت نه استفاده کړې وه. دغه خطر ته چي اسلامي دولت او اسلامي ټولنه یې تهدیدوله تر ټولو دمخه او جلیل القدره صحابي (ابوذر غفاري) ملتفت شو او بیا په شام کښي معاویه ته راغی او د پخوانیو سیرت ته یې د راګرځېدو توصیه ورته وکړه او ورته وېې ویل چي باید له عیاشۍ او اسراف نه لاس واخلي او کوښښ وکړي چي د خلکو د حسد او رخي عوامل او بواعث راونه پاروي په دغه باره کښي یې ډېري موعظې وکړې او هغو زیاتو خطرونو ته یې ګوته ونیوه کوم چي د یوې فقیري طبقې له وجود نه منځ ته راځي. هغه فقیره طایفه چي خپله کار کوي او اصلي مؤلدین ګڼل کیږي هغه چي په تنګشه کښي ژوند تېروي او تش لاس اوسیږي او شاوخوا خلک یې چي نه په اسلام کښي سابقه لري او نه د کوم مهم خدمت مصدر ګرځېدلی اوسي په عیش او عشرت ژوند کوي او په آسوده ګېري ژوند تېروي، نه کوم علمي امتیاز لري او نه کوم بدني توپیر خ محض د دې لپاره چي د حکومت په منصبونو مقرر شوي او له خپلو ځوکیو سؤاستفاده کوي او د خلکو د لاسونو د ټناکو په محصول چړچې کوي. معاویه جواب ورکړ چي مفاد یې دا و: (اې اباذره! څه چي ته وایې رښتیا دي خو دا زما په وس کښي نشته چي بېرته د ابوبکر او عمر

سيرت ته راګرځم او څه شی چي په دغه باب زما له لاسه پوره دي هغه دا دي چي زه به د وعظ او ارشاد له لاري خلك دې خبري ته راوبولم او وبه يې لمسوم چي په خپلو مالونو بخل ونکړي او د غريبانو او بې وزلو د لاسنيوي په لار کښي يې صرف کاندي او په دې توګه ممکنه ده چي د خلکو د حسد په اور يو څه سړې اوبه تويي شي او د هغه خطر مخه ونيول شي چي په خيال کښي ګرځي.) بيا ابوذر ورته وويل: ما خپل نصيحت درته وکړ (او دين هم نصيحت دی) خو ته په ياد ولره او خليفه عثمان دي هم په دې خبر اوسي چي ستاسي له دغه رفتار نه به ډېر بد عواقب پيدا شي چي تاسي به يې له علاج نه عاجز اوسئ او بيا د معاويه له مجلس نه په قار ووت او بيا د غريبانو او ربړول شوو خلکو ټوليو ته راغی او د پخوانيو د سيرت او رفتار په شاوخوا کښي يې خبري ورته وکړې او په هغه څه يې هم خبر کړل چي د شام والي ته يې ويلي و او لا يې له هغه نه اورېدلي و او دا وعده يې هم ورکړه چي دی په هر څه کښي له هغوی سره ملګری دی او له زړه ورسره ولاړ دی لنډه دا چي هغوی د خپل حق د غوښتني دپاره لمسول او زړور کول يې د هغو حقوقو د بېرته اخيستلو دپاره به يې لمسول چي په ناحقه سره يوې ډلي ترې غصب کړي وو. د ابي ذر د دغه تحريك په اثر د خلکو په نزد يوه نوع تاثر او هيجان پيدا شو او تر يوه داسي حده پوري راوپارېدل چي معاويه او د هغه ملګري يې په وېره کښي واچول، نو بيا معاويه خپل کيدونه او حيلې او نيرنګونه يې پر کار واچول او يو زر اشرفۍ(طلا) يې په شپه کښي ابوذر ته ورولېږلې او هغه ومنلې او سمدستي يې په فقيرانو او حاجتمندانو ووېشلې. په دوهمه ورځ معاويه خپل استازی ورواستاوه او ورته ويې ويل چي دی غلط شوی و دغه پيسې معاويه د بل چا دپاره ښبلي وې (دغه

ټولي خبري تمهيدي وې) نو بايده ده چي ښېرته يې راکړې تر څو چي د معاويه له عتاب نه خلاص شم. (البته د معاويه مطلب دا و چي دی به دغه پيسې ومني او که نه؟ آيا دی پر خپله مبدا باندي صميمانه ولاړ دی او که نه؟ هغه و چي ابوذر ومنلې او د خپلي مبدی په لار کښي يې مخلصانه صرف کړې) نو بيا ابوذر ورته وويل: قسم دی چي له نوموړو اشرفيو يوه اشرفۍ هم راته پاتي شوې نه ده بلکي ټولي مي په محتاجانو وېشلي دي، نو که ښېرته يې غواړئ ما ته مهات راکړئ چي ښېرته يې راټولي کړم. بالاخره د معاويه باور راغی چي رښتيا يې پر خلکو سوېشلي دي نو يې ترې صرف نظر وکړ او خلق يې ترې تنګ نشو، بالاخر يې خليفه ته وليکل چي ابوذر د حکومت د روش پر ضد تبليغات کوي او خلک راپاروي هماغه و چي ورواپې ستاوه خو چي له عثمان سره مخامخ شو له هغه سره يې هم دغه خبري وکړې خو له هغه نه يې هم له هغه څه زيات وانه ورېده چي له معاويه نه يې اورېدلي و او علاوه کړه چي دی نشي کړی د فاروق په څېر د خپلو مامورينو هستي او دارايي مصادره کاندي، اونه دا ممکنه ده چي خلک ښېرته هغه حالت ته وروګرځي چي د ابوبکر او عمر په زمانه کښي وو مګر دا چي خلک صدقو او خيراتونو ته ولمسوو او په دې توګه د غريبانو لاسنيوی وشي. نو بيا ابوذر ورته وويل چي: (ای عثمان آيا ستا د رسول الله فرموده په ياد نه ده چي ويل به يې: ((هر کله چي کورونه د سلع د غره ارتفا ته ورسېدل او هسي او داسي وشول هجرت لازم دی)) او دا دی ستا او ستا د خپلوان معاويه عمارت له هغه غره نه لوړ شوي دي نو زه دي پر خدای سپارم او درځخه ځم تا او ستا ملاتړ خپلو اعمالو ته پرېږدم او خدای درباندي محيط دی.) عثمان ډېر کوښښ وکړ چي دی له خپلي ارادې واړوي او لاړ نشي مګر ده ورته

وويل چي د پيغمبر پيروي بهتره ده او بيا له مدينې نه وووت. ابوذر په دغه کار سره يوازي خليفه او د هغه مامورينو ته نصيحت ونکړ تر څو چي يوه داسي اشتراکي طبقه منځته رانشي چي رائ او باعث يې انتقام اوسي بلکی دې ته يې راوبلل چي د قرآن په نص او د هغه چا په رفتار عمل وکړي چي دغه نص يې عملاً تطبيق کړي او عمل يې پرې کړی دی لکه ابوبکر او عمر(رض) شول.

دا وو (د اسلامي دين) د معقول او نافع اشتراکيت مظاهر چي په لنډ ډول بيان شول چي په کومه اندازه انساني جامعې دپاره ګټور وو او څنګه لويو-لويو خليفه ګانو تر تطبيق لاندي ونيول. او هر هغه اشتراکيت چي روحاً او شکلاً د اسلامي هغه اشتراکيت له اساساتو نه مخالف اوسي چي مخکښي اشاره ورته وشوه نتيجه به يې هرومرو لوی-لوی خونړي جنګونه او دويني بهولو او د کورونو ورانول وي او هيڅ يوه ګټه به د خدای مخلوق ته ترې راجع نه اوسي. هو! څوک چي دغه کلمې(اشتراکيت) په خوله اخلي او هغه د خپل شکار دام ګرځوي په واقع کښي په حق خوله خوځوي او د باطل تمه لري. زه بيا-بيا وايم چي اسلامي اشتراکيت حق دی او د حق پيروي بهتره او نيکوتره ده.

د ده دا خبره چي د اشیاوو حقایق ثابت دي، او په همدې باندي د یوه فراد احاطه متعذره ده، او د هغو په اسبابو باندي پوهه په متفاوتو نسبتونو تقسیم شوې ده

دی وایي چي: ټولي پېښي باید له خپلو اسبابو سره داسي نښتي او یوځای اوسي چي له هغو څخه یې بېلوالی ناممکن وي او د دغو اسبابو په پېژندلو کښي خلک سره مختلف او متفاوت دی، او په اسبابو او مسببانو باندي د دوی د علم او پوهي نسبت هم متفاوت دی لکه چي په دې کښي هم سره توپیر لري چي هر علت خپل معلول او هر سبب خپل مسبب او هر حادث خپل محدث ته راجع کاندي یعني د علت او د معلول سبب او د مسببز حادث او د محدث تر منځ د ارتباط په تشخیص او پوهه کښي خلک متفاوت دي. مثلاً حوادث د جاهل په نظر کښي غالباً تصادفي دي او دا د تعلیل آسان ترینه مرجع ده. مثلاً که له یوې تشي فضا نه په یوې غتي وني تندر ولوېد نو دی وایي چي تصادفاً په فضا کښي تالنده، برېښنا او سخت باران پیدا شو او یو سړی تصادفاً ناچار شو چي دغي وني ته پناه یوسي او تصادفاً تندر پرې راولوېد دا هغه څوک وایي چي له پېښو او حوادثو سره د سبب د لزوم په معنی نه پوهیږي. او هر څه چي هغه کسان دي چي علم لري (که څه هم پوهه مختلفي درجې لري) هغوی پوهیږي چي د ځمکي کروي شکل، او په هغې کښي د غرونو، رغونو، تالو او زور وجود، او د هغې د شمال او جنوب، شرق او غرب اوضاع او د بادونو د رالوتلو تاثیر، په هغې کښي د ګیاوو او ونو

موجوديت او داسي نور حالات ټول هغه شيان دي چي د اورښت سبب ګرحي، او وروسته له هغه چي په هوا کښي وريځي پيدا شي او بادونه يې يوې خوا بلي خوا رواني کاندي او سخت بادونه ورسره راپورته شي نو هغه بيا د ټکو د لوېدو سبب ګرځي، ځکه دغه ټکي چي دي د دوو متضادو بادونو په اثر چي يو له بل سره ومښل شي او تصادم سره وکړي پيدا کيږي په دې توګه چي يوه کهربايي(برقي) شراره او شغله چي برق ورته وايه شي له دغه تصادم څخه پيدا کيږي او کوم اواز چي له دغه تصادم نه پيدا کيږي رعد(تالنده) باله شي او هغه ځمکني مواد چي د برېښنا مخي ته ورغلي اوسي هغه سوځوي او يوه ټوټه يې ګرځوي او بيا يې په شدت سره د ځمکي پر لور ولي او همدغي ته ټکه(صاعقه) وايي. نو چي موږ د باران، برق او رعد ځيني اسباب وپېژندل او وني ته مو د دغه انسان پناه وړل وخېړل په دې به پوه شو چي په دغه کار کښي سبب له ځان سره مينه ده چي د هر حيوان فطري امر دی، يعني له ځان او له خپلي بقا سره ميني دې ته اړ کړ چي وني ته يې پناه يوسي او د باران له شر نه ځان خلاص کاندي. خو مقدره بله وه او داسي پېښه شوه چي پر ده باندي ټکه راولوېده او دا ټول په خپلو اسبابو باندي بنا دي. له خپلي بقا سره مينه او د ځان د ساتني دپاره يو څه او بل څه ته پناه وړل او خپل ژوند ساتل نسبت انسان ته په نورو ګونګکو حيواناتو کښي ډېر ليدل کيږي.

مثلاً د مار او مږي مثال در واخله: په وارو-وارو ليدل شوي دي کوم وخت چي کومه مږه له کوم مار سره مقابل شوې ده مږي فوراً له ځمکي نه يو ووچکی(اوږد خلی) په خوله کښي تېر وېږ نيولی او له مار سره مخامخ شوې ده، او هر وخت چي مار غوښتي دي چي هغه يوه مږۍ کړي او تېره ي کړي هغه خپلی يې مانع شوی او د هغې له خوړلو يې

صرف نظر کړی دی او په دې توګه مړي ځان ساتلی دی. او انسان په دې فاني جهان کښي د خپلي بقا د اسبابو په پلټنه کښي هغه راز فکر کوي لکه چي يو حيوان يې کوي او د ځان د ساتني دپاره پناه ګناه لټوي. نو کوم وخت چي مو وليد چي د باد، توپان او ورښت په وخت کښي وني ته پناه وړي نو دا کوم تصادفي کار نه دی، بلکي پر يوه علت بنا دي او د قصد او غايې له مخي يې کړی دی چي هغه له خپل ځان سره مينه او د ځان ساتنه ده او هر څه چي آسماني ټکه ده هغه هم تصادفي نه ده او په داسي اسبابو پناه ده چي د کمت په کتابونو کښي مفصل ذکر شوی دی، او له دې نه علاوه په ونو کښي د ټکي د جذبې قوه هم موجوده ده. په همدې توګه د ځمکي په سر هر څه چي کيږي هغه تصادفي نه دي بلکي يو سبب لري که څه هم هغه سبب خفي او زموږ له نظره پټ اوسي. نو بنا پر دې د جاهل دپاره چي په اسبابو علم نه لري تصادفي کارونه او پېښي ډېري دي او د علم او عالم دپاره لږي دي او د الهی قدرت په نزد هيڅ نشته او تصادف قطعاً وجود نه لري. لکه چي قرآن فرمايي: (وجعلنا لکل شيئ سببا) يعني او موږ د هر څه دپاره سبب ټاکلی او خلق کړی دی. خو په دغو اسبابو باندي علم او پوهه د خلکو تر منځ تقسيم شوې ده ځکه چي د عمر ظروف په هغو باندي له استيعاب څخه تنګ دی او که د خدای دا فرموده نه وای(څوک چي د عمر هغې ټيټتي درجې ته ورسېد چي بيا په هيڅ څيز ونه پوهيږي) نو بيا ممکنه وه چي د ډېرو حوادثو او پېښو په اسبابو پوه شوی وای. مګر له دې کبله چي عمر له هيڅا سره دومره ياري او ملګرتيا نه کوي چي د علم يوه سلسله تر پايه پوري ورسوي. نو ټول هغه علوم چي موږ ته رارسېدلی دی په داسي توګه چي د پېړيو-پېړيو په تعاقب مږ ته رارسيدلی او په هره پېړۍ کښي ځيني محقق او پوه علما

پيدا شوي او د حقايقو په کشف تر يوه حده بريالي شوي او له هغوی نه وروسته نورو د هغوی لار تعقيب کړې او بيا دغې درجې ته رسېدلي دي چې موږ او تاسي يې ګورو. مثلاً د طب علم (چې د انسان د وجود ملازم دی ځکه چې ضرورت ورته لري) سره له دې چې لوی-لوی کسان يې خادمان او هواخواهان وو او دی خو تر اوسه پوري لا ناقص دی، په دې دليل چې ډېر مرضونه او ناروغۍ شته چې طبيبان يې له علاج نه عاجز شوی او کومه شفابخشه دوا يې ورته موندلې دنه ده، حتی داسي هم شوي دي چې وروستيو طبيبانو د دغه راز مرضونو له جملې نه يوه ته دوا کشف کړې او بيا يې د طب له کتابونو ن هغه څو سطرونه کم کړي دي چې افاده کول به يې. (دا يو مرض دی چې دوا نلري).

په دې کښي هيڅ شک نشته چې د هر مرض دپاره دوا شته، اعم له دې څخه چې دغه دوا په ګياوو او معادنو کښي وي او که په خپله طبيعت کښي، خو له دې کبله چې انساني علم خپل کمال ته رسېدلی نه دی نو ځکه هغه د انسان له علم نه پټ پاتي شوی دی. د برېښنا او د هغې د تاثيراتو او مظاهرو په باره کښي خبره هم همدغسي ده چې پخوانيو علماوو د بکريني تېږي په عصر کښي به ډېر بسيط شکل سره هغه کشف کړې وه. له هې څخه به يې هم خپلي وسلې جوړولې او تېرې کولې به يې او هم به يې يوه په بله وهله او اور (شعله په ترې بادېده او اور به يې پرې لګاوه.) اوسني علما وايي چې اصل په ماده کښي حرکت دی او له دغه حرکت نه حرارت توليدېږي او له هغه څخه نور او رڼنايي منځته راځي. او لکه چې دمخه مو وويل دغه اصول پخوانيو صحرايانو ته هم په خپل ساده شکل معلوم و او بکرينه تيږه(سنګ چقمق) (بکره) به يې له بل څه سره موښله او بيا به حرارت او بيا به نور او بيا به اور ترې پيدا

کېده او د اورلګيت کار به يې ترې اخيست. په داسي توګه چي پختې ته ورته څيز به يې په تيره کېښود او دغه بکرينه تيره به يې له هغه سره وجنګوله او بيا به د اور شعله ترې پاد شوه او دغي پختې ته ورته مادې به اور واخيست او بيا به يې هه په خزلو، وښو کېښوده او هغو به هم اور واخيست او ضرورت به رفع شو. هو! دغه عمل په پخوانيو وختو کښي هم روان و خو په ابتدايي او بسيط شکل سره او مدون شوى نه و تر څو چي زياته فايده ترې اخيستل شوې واى. او د دې عصر خلکو که څه هم د برېښنا له توليد څخه ډېري ګټي واخيستې او د هغې په مظاهرو هم پوه شول او د ډېرو کارونو دپاره يې استخدام کړل خو د هغې حقيقت او ګټه او په ماده کښي د هغې د راټولولو طريقه لا تر اوسه پوري مجهوله او نامعلومه ده او دغه جهل او ناپوهى د دې منافي نه ده چي د اشياوو حقايق ثابت دى او په هغو باندي د يوه فرد احاطه متعذره او ګرانه ده، حتى د حوادثو او پېښو د سلسلې په ځينو اسبابو پوهه د خلکو تر منځ وېشل شوې ده. ده به ويل چي د حرکت او حرارت په بحث کښي د ابوبکر بن بشرون خبره چي تر زرو کلونو دمخه يې کړې وه ما په تعجب کښي اچوي چي څنګه يې دغه مسئله کشف کړې وه؟ دى وايي:

(حرکت د حرارت اصلي مولد دى، او حرارت د اشياوو د نقلولو او حرکت کولو خاصيت لري. په دغه جهان کښي چي کوم رطوبت او پيوست(وچوالى) ليدل کيږي هغه په حقيقت کښي د برودت او حرارت مولود دى. مثلاً برودت وچوالى راولي او ځيزونه وچوي او رطوبت يې ترى او حرارت چي دى د اشياوو رطوبت ظاهر وي او پيوست يې غوټه کوي او په اشياوو کښي کلي مرجع هغه حرارت دى چي له حرکت نه پيدا شوى وي او هغه د ژوند اصل او اصلي ژوند (حيات) دى، او هر

کله چي جهان دغه حرارت له لاسه ورکړ نو ژوند متعذر دی او لا به له منځه لاړ شي. او بيا يې يو څه فکر وکړ او ويې ويل:

د انسان په خلقت او د ده په عقل کښي عجيبي قواوي او عجيب اسرارپراته دي چي عقل ورته حيرانيږي. شيخ اکبر څه ښه ويلي دي: (آيا انسان ګمان کوي چي هغه يو وړوکی جسم دی؟ په داسي حال کښي چي د ده په وجود کښي لوی عالم پروت دی.) هو! بېشکه چي انسان د دې جهان له لويو اسرارو څنې دی او په خپل عقل سره به د طبيعت ډېر پټ او غامض اسرار کشف کړي او خپل تصورات به تصديق او خيالي شيان به اقعيت ته ورسوي او هغه تصورات چي ورته محال برېښېدل اوس به ورته ممکن شي او هغه څه چي يې خيالي بلل حقيقي اوواقعي وبولي. انسان ډېره موده سترګې فضا ته نيولي او د عقل په وزرو په فضا کښي ګرځېده او چي په هوا کښي به يې عقابانو شاهينان او بازان ليدل زړه به يې غوښتل چي دی هم وروالوزي او د آسمان په لويه فضا کښي سير او سياحت وکړي خو بيا به دغه کار محال او ناممکن ورته شکاره شو او بېرته به خپلي ځمکي ته راکوز شو. همدارنګه چي به يې کبان په سيندونو کښي وليدل له ځان سره به يې ويل: (په داسي حال کښي چي له ما سره داسي قواوي شته چي نه له کبانو سره شته او نه له عقابانو، بازانو او مرغانو سره، نو زه ولي فضا ته الوتی نشم او نه په دريابونو کښي غوټې وهلی شم؟.)

خو زما په نزد که چيرته عقل په دغه معرکه او جګړه کښي بری وموند او اوهام يې تر پښو لاندي کړل او توفيق يې وموندہ چي د اوهامو ټول قيدونه مات کاندي ډېره موده په تېره نشي چي تر عقابانو به تېز وزرونه پيدا کاندي او په دريابونو کښي به له ماهيانو او کبانو نه مخکښي شي او

برېښنا به داسي تر خپل تسخير لاندي راولي چي له سيم نه پرته مخابره بری وکړي او له ډېرو لري ځايو سره داسي خبري اتري وکړي لکه چي خوله په خوله سره ګړېږي آيا د يوه داسي مرکب(يوې وسيلې) جوړول به همدغسي ناممکن پاتي شي چي د هغې په ذريعه سپوږمۍ او نورو کرو ته انسان وخېژي؟ موږ ته معلومه نه ده چي انسان به په راتلونکي وخت کښي کومي درجې ته ورسيږي او ضرور به ډېر نوي کشفيات وکاندي، ځکه چي انسان په خپلو کشفياتو کښي مخ پر وړاندي روان دي او د طبيعت اسرار يو د بل د وروسته کشفوي، د طبيعت هغه اسرار چي د انسان او انسان د هغو دپاره پيدا شوی دی. [1]

[1] د سيد جمال الدين دغه ټولي خبري نن ميدان ته راوتلي او هوا او فضا، بحر او بر انسان تسخير کړي او داسي سريع السير الوتکي په لاس کښي لري چي باز او بابښه لا څه چي تر اواز هم سريع تري دي. داسي تحت البحري ګاني جوړي شوي دي چي ماهيان او نهنګان هيڅ ورته ايسي. بې سيمه ټليفون، راديو ټليفون او تلوېزيوني تليفونونه د مخابرې هغه وسايل دي چي بې سيمه مخابرې پرې کيږي او لکه چي خوله په خوله سره غږيږي. حتی يو د بل د مخ (عکس) ګوري. راکټونه او فضايي بېړۍ هم جوړي شوي اونن سبا نوري کرې انسان تر تسخير لاندي راتلونکي دي چي په دې حساب د سيد پېشګويي ګاني صادقي شوي دي.
(ارشاد)

په دې باره کښې د ده خبره چې حق کله ناکله له اکثريت سره نه وي

دی وايي چې: پر يوه شي باندې د انسانانو د يوې ټولنې اتفاق او اعتقاد کول کله-کله دا افاده نه کوي چې هغه به ګوندې په حق اوسي، په تېره بيا که د دغه اتفاق او اعتقاد زائد او قايد مطلق مالوف او د زړندو او پټو سترګو تقليد اوسي. مثلاً ديني او مذهبي حقايق او علمي او فني قواعد تل د لږو خلکو له خوا تدوين شوي او منځته راوړل شوي او خ پاره شوي دي او عمومي خلکو په کلکه مخالفت ورسره کړی او تر وسه پوري ورسره جنګېدلی دی. مثلاً کوم وخت چې د ستورو عبادتونه کېدل او يو ستوری(مشتري) به يې د خدايانو خدای باله چا دا جرئت نه درلود چې له هغه څخه منکر او لا پرې کافر شي او د دغه مذهب کاهنانو به د خلکو په اتفاق هغه څوک تر سخت عذر او سختي شکنجې لاندې نيوه چې له هغه څخه به منکرېده او لا به پرې کافرېده، او نن هغه څوک مومن ګڼل کيږي چې په هغه کافر اوسي. له هغه وروسته بيا موسی(ع) راغی او د فرعون له خدايۍ نه منکر او پرې کافر شو او په هغه وخت کښې ټولو خلکو پر خدای باندې ايمان لرل کفر ګاڼه او نن خبره بالعکس ده. او بيا عيسی (ع) راغی او د ده له يو څو حوارييينو نه پرته بل چا ايمان نه پرې درلود او نه يې مانه، او سره له دې چې ده په برالا ويل چې: (زه د موسی د دين د تکميل او تعميم لپاره راغلی يم نه چې هغه نقض کړم) خو له دې سره-سره په اروشليم کښې يهود د ده له ډېرو سختو دشمنانو څني وو او د ده پيروان به يې پانسۍ کول او په راز-راز عذابونو

او ربړونو به يې کړول او نن په قدس اون بيت اللحم او په نوره اکثره معموره کښې ګورو چې د مسيح (ع) تعليمات خلکو ته ډېر محترم دي او د هغه پيروي کوي او له هغه وروسته بيا (محمد((ص)) راغی او د هغه پيروان ډېر لږ او د ګوتو په شمار وو او هغه يو هلك علي ابن ابی طالب او يوه ښځه خديجة الکبری بنت خويلد او يو سړی ابوبکر و او د ده نور قوم د ده سخت منکر و او د ده د تبليغ مانع و او کلکه مقابله به يې ورسره کوله، او چا چې به په محمد(ص) ايمان راووړ هغه به يې تر سخت فشار لاندي نيوه او په راز-راز عذابونو به يې ربړاوه او ټوکي مسخرې به يې پرې کولې، او نن ګورو چې په ميليونو وګړي د محمد(ص) د دين پيروان دي او سر پرې ورکوي، او د دې عالم اکثره خلك د موسی، عيسی او محمد د تعليماتو پابند دي او احترام يې کويز په داسي حال کښي چې په لومړي سر کښي د دريو واړو پيغمبرانو پيروان ډېر وګړي وو.

او که چيرته د دوی تعليمات محض خبري او د انسانيت او بشريت له روحيې سره موافقي نه وای د هغوی پر ضد له فشارونو، عذابونو، قتلونو، استهزاګانو، فرارولو او داسي نورو ربړونو سره-سره به اکثريت د هغوی پيروي نه وای کړې او نه به يې دغه شهرت او اعتبار موندلی وای، حتی د اعتبار او قدرت دې درجې ته ورسېدل چې ډېر مملکتونه يې فتح کړل او لوی-لوی دولتونه يې تاسيس کړل او د خاصو-خاصو مدنيتونو خاوندان شول چې تر اوسه باقي دي او فنا کيږي نه. نو بنا پر دې موږ بايد په دې وپوهېږو او دا په ياد ولرو چې هر هغه څه او ره هغه مفکوره چې په خپل ذات کښي حق اوسي که څه هم د خلکو له عادت نه مخالفه او د عمومي افکارو خلاف او طرفداران يې

هم لړ وي بايده ده چي د حکمت له مخي هغه د خپلو پيروانو د لړوالي او لا د مخالفينو د ډېروالي له کبله سپکه ونه ګڼل شي، بلکي لازم دی چې ه دقت سره وڅېړل شي او تر صحيح کره والي لاندي ونيوله شي. نو که د حق نور ترې وبرېښېد او ليدونکي يې ضعيف او ناتوانه وو د هغې ملاتړ يې نشو کړای بايده ده چي انتظار وباسي تر څو چي يې ملګري او ملاتړ زيات شي. د مسيح د دين ډېر مخالفين موجود وو او بيا هغوی دغه دين ومانه او د هغه د تعليماتو د تطبيق په لار کښي يې له هيڅ ډول قربانۍ نه ځان نه ژغوره او په دغه لار کښي يې هر راز ربړونه ګالل. ډېر عربان هم وو چي د محمد(ص) په مقابل کښي ودرېدل او سختي مقابلې يې ورسره وکړې مګر بيا همدوی د ده د دين تابع او خاضع شول او د ده د دين په لار کښي يې په هر ډول جنګونو کښي برخه واخيسته او د دعوت د خپرولو په لار کښي يې قربانۍ پر غاړه واخيستې او په دغه لار کښي يې مرګونه او ژوبلي وګاللې. په فرانسه کښي د حريت مدعيانو او هواخواهانو څومره تکاليف وګالل اوويني يې وبهول شوې او نن يې ټول عالم تقدير او نمانځنه کوي او ژر ده چي نور خلک يې هم اقتدا او اقتفا وکړي. همدارنګه د اشتراکيت (سوسياليستي) دعوه لکه چي مخکښي وويل شو که څه هم يې طرفداران نن ډېر لږ دي هغه ورځ لري نه ده چي ټوله نړۍ ونيسي او خپل اقتصادي نظام د هغه پر اساس وضع کاندي. مخصوصاً هغه وخت چي صحيح پوهه او علم عام شي او انسان وپوهېږي چي دی او د ده انساني ورور له يوې ختې نه پيدا او له يوې مو راو يوه پلار نه زېږېدلي دي او د هر چا د بهترۍ معيار د هغه خپل شه کارونه دي چي د انساني ټولني د خير او بهبود دپاره يې اجرا کوي نه په ډېر مال او منال. جاه او جلال ده او نه په دې ده چي ډېري لښکري

ولري او لا ډېر خلك د ده د مريتوب كړي په غوږ كښي ولري او لا داسي نور باطل او بې معنی شيان. بيا يې وويل: د مالوف عادت نه مخالفت كول غټ كار دی او لوی جرئت اوغټ همت غواړي. كه چا درته وويل چي يو بشر په آسانۍ سره خپل عادت پرېښود مه يې منه او مه باور پرې كوه، ځكه چي په دغه ميدان كښي ډېر خنډونه شته او دغه تار ډېري غوټي لري او دغه خنډونه هر څوك لري كولای او دغه غوټي هر څوك پرانيستی نشي بلكي نوابغ مړونه او رسېدلي رجال يې خلاصولای شي. هغه به هم د نورو په مرسته وي او لا په خپل حكمت او لوړ همت.

د انبياوو(ع) لوی مزيت دا دی چي دوی ځانونه د خپلو قومونو مخالفت ته وراچولي او ددوی له ګمراهيو سره جنګېدلي دي، د دوی دود او دستور، عادتونه او اعتقادونه ور بدلوي او په ډېره برده باری او حوصله خپل كار مخ په وړاندي بيايي. مثلاً موسی(ع) د فرعون پر ضد راپورته شو او بني اسرايل يې له مصر نه وويستل. مسيح(ع) د يهودو په هيكل يرغل ورووړ په داسي حال كښي چي يهوديان د خپل عظمت په اوج كښي وو او د موسی د سلطې ناموس هم د دوی په لاس كښي و. خو سره له دې هم د دوی پخواني يې بې عقلان وشمېرل، د دوی په هيكل ورننوتل، د دوی صناديق يې مات كړل او د هغوی تجارتي شيان يې خراب كړل او ورت ويې ويل چي: (زما دغه خونه د عبادت او بندګۍ خونه وه او تاسو د غلو خونه ترې جوړه كړې ده.) همدارنګه محمد(ص) د عربو بتان مات كړل لات او عزي او منات يې خوار او ذليل كړل او له اعتباره يې وغورځول او د قريشو پاچاهي يې نه منله، او د حق د كلمې د لوړتيا دپاره يې قيام وكړ او په دغه لار كښي يې هر راز ربړ او فشار ته تن كېښود، جنګونه، زخمونه، وهل، ټكول يې پر غاړه

واخیستل. او له هر هغه عادت، دود او دستور سره یې مخالفت راواخیست چې نامعقول به و، او لومړی به یې په ځان تطبیق او بیا به یې په خپلو خپلوانو تطبیق کړ. لکه د سودخورۍ معامله شوه چې د خپلو خپلوانو (ترونو او ماماګانو) له تجارت نه یې وویسته، په داسي حال کښې چې له دغي لاري نه یې ډېر عواید درلودل. همدارنګه د بچه خواندګۍ مسئله یې له منحه یووړه، تر ده پخوا داسي وه چې څوک چې به د چا بچه خوانده شو هماغه ته به یې نسبت کاوه لکه چې د رسول الله(ص) هم زید په زوی ګیرت نیولی و او (زید بن محمد) به باله کېده، خو چې وحیې ورته راغله چې (پلرونو ت یې نسبت وکړئ) نو بیا به یې د حارث زوی باله. او دا په واقع کښې د یوه مالوف عادت مخالفت و او چې آنحضرت(ص) لومړی په خپل ځان تطبیق کړ نو څکه نورو هم د ده پیروي وکړه او د هر غیرمعقول مالفو او معتاد شي د ترک کولو بهترین پېشوا و.

د دریو واړو ادیانو په باره کښي د ده رایه او دا چي دغه ټول په مبدا او غایه کښي سره یو دي

انسانان د دغو دریوواړو (موسویت، عیسویت، محمدیت) ادیانو په مقابل کښي له دوو حالتو نه بېرون نه دي لا به یې په حقانیت عقیده نه لري او لا به عقیده لري چي د دغو دریو واړو ادیانو پېشوایان دخدای(ج) استازی دی او دوی ته یې تورات، انجیل او قرآن په وحیه رالېږلی دی، او د دوی له رسالت څخه غرض حق ته د خلکو لارښودنه او هدایت دی چي په تعبدي امورو کښي دوی ته سمه لار وښیي او په معاملاتو کښي حلال او حرام ورته څرګند کاندي او د دغو شریعتونو په وسیله د خلکو د مصالحو ساتنه وشي، لنډه دا چي د دغه عالم له پیدایښت څخه د خدای اراده ورته بیان کاندي او پرې ویې پوهوي. نو بنا پر دې دا ممکنه نه ده چي له هغو څخه د خدای اراده واحده او یوه نه اوسي او همدارنګه پایده ده چي د دریو واړو کتابونو غایه او هدف یو وي او روانه ده چي د هغوی په حقیقت کښي تباین موجود وي او لا یې ځیني له حینو نورو نه مخالف اوسي. نو اوس به د عبادت په باره کښي د تورات عباراتو او هدایاتو وګورو موږ ګورو چي پاک خدای د کوه طور له لوري موسی ته ناري کړې چي : (زه یوازنی خدای یم چي له ما نه پرته بل پروردګار نشته نو ته او بني اسرایل یوازي زما عبادت وکړئ)

او څه چي په تورات کښي راغلی لنډه یې دا ده چي د خدای عبادت او اطاعت او د رسولانو په تبلیغاتو باندي عمل کول د انسان د آخرت د سعادت او ثواب سبب ګرځي او په دنیا کښي هم خیر ورته

رسوي. انسان له خپل ځان سره د میني په وجه دانه غواړي چي له مرګ نه وروسته پوپنا او بېخي ورک او له منځه لاړ شي، ځکه چي دغه عقیده روح وژني او انسان ته تکلیف ورکوي بلکي هیله لري چي له مرګ نه وروسته دوباره راژوندی شي او ابدي ژوند ولري بیا به انجیل ته مراجعه وکړو او هغه څه به وڅېړو چي مسیح(ع) راوړی دی، نو کوم وخت چي د ده تعلیمات مطالعه کوو ګورو چي دی داسي څه وایي چي په مجمله توګه یې معنی دا ده: (اې خدایه! تا ماته داسي قدرت راکړی دی چي هر هغه جسد ته ابدي ژوند ورکړم کوم ته چي تا ورکړی دی او دا ابدي ژوندي د دې لپاره چي تا وپېژني او ته یوازي هغه حقیقي خدای یې چي له تا نه پرته بل خدای نشته) نو بنا پر دې عیسویت هغه ناموس دی چي د موسویت د تکمیل دپاهر راغلی دی لکه چي مسیح(ع) وایي: (زه د دې دپاره راغلی یم چي ناموس تکمیل او وېې رسوم نه دا چي مات یې کړم) او له دې وروسته چي موږ محمدیت ته ګورو قرآن ګورو چي له توحید نه ډک دی او ځای پر ځای د یوه خدای د بندګۍ او اطاعت توصیه کوي لکه چي فرمایي: (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنسَ اِلاَّ لِيَعْبُدُونِ) (وامرت ان اعبدالله ربی نولا اشرک بربی احدا) (والحمدالله رب العلمین) و (اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) په همدې توګه درې واړه ادیان ګورو چي په تعبدي چارو کښي سره یو او متفق دي او هیڅ تفاوت نه سره لري. او بیا به معاملاتو ته نظر واچوو چي کومي یې روا کړي او کومي یې ناروا کړي دي، په هغه ترڅ کښي ګورو چي په کومو شیانو چي موسی(ع) امر او توصیه کړې ده عیسی هم عملي کړي دي نه دا چي څه یې پرې زیات کړي او لا یې څه ترې کم کړي وي، همدارنګه حضرت محمد(ص) د تورات او انجیل مصدق و. موږ مخ کښي وویل چي خلک

د درې واړو اديانو په مقابل کښې دوه ډوله دي يو دا چې په وحي عقيده او په انبياوو او رسولانو باندې به ايمان لري او لا به ترې منکر اوسي نه په انبياوو ايمان لري او نه بې رسالت حق ګڼي. هر څه چې مومن سړی دی هغه درې واړه اديان يو بولي او لکه چې مخ کښې وويل شو درې واړه کابونه هم سره متفق ګڼي او هيڅ نوع تباين نه پکښې ګوري بلککې په مقصد او غايه کښې يې يو بولي. او هر څه چې کافر او منکر دی وايي چې جهان او د هغه پېښې يو هم نوی نه دی او هغه څه چې موږ ته نوی ښکاري په واقع کښې د شکل او صورت د ښکاره کولو او ليدلو ډول دی، مثلاً په يوه پېړۍ کښې ځيني د بصيرت خاوندان، نوابغ او علما منځ ته راځي او په يوه خاص شکل تعليم ورکوي او د خلکو په نفوسو او ارواګانو کښې تاثير کوي. مثلاً د خدای د توحيد او تقديس تعليم له موسی نه په پېړيو دمخه مصريانو پېژانده. او تثليث د بت پرستانو تعليم و چې فيثاغورث يوناني حکيم له عيسی نه پنځه سوه کاله دمخه خوله پرې خوځولې وه، او موسی، عيسی او محمد هوښياران پوهان او حکيمان وو چې د خپلو قومونو له منځ نه راوتلي وو او د پخوانيو معتقدات، قواعد او اقوال يې سره راټول کړل او په کتابونو کښې يې سره ترتيب کړل داسي نه ده چې د آسمانونو د خدای له خوا اوسي.

همدغه منکران وايي: که موږ ومنو چې د دغو اديانو په کتابونو کښې يو څه ګډون شيان شته نو دا بيا له هغو ضررونو سره نه مقايسه کيږي چې د يوه دين د پيروانو تر منځ او لا د يوه دين د پيروانو او د بل دين د پيروانو تر منځ جدايي او دښمني راولي يو له بل سره مخالفت او عداوت کوي او يو بل ته کوهی کيندي. او که دغه اديان حقيقتاً د خدای له لوري وای دغسي به نه و، بلکې ټول به يې سره يو کړي وو او اختلاف به يې نه

سره درلود له دې نه علاوه دا بیان محال و چې دغه راز خرافاتو پکښې ځای نیولی وای. دا دی د دغو منکرانو دلایل چې زموږ له بحث سره ډېر ارتباط نلري ځکه هغه څه چې منکران ګوري او موږ یې هم ګورو چې د دین خاوندان یو له بل سره اختلاف لري هغه د دین له تعلیماتو څخه نه دي او نه یې د کتابونو توصیه ده بلکې هغه د دغو ادیانو د مشرانو ساخته او بافته ده هغه رییسان او مشران چې په دین تجارت کوي او د دین احکام په ناچیزو پیسو پلوري او بد نوم ګټي. څومره ګټور دی چې صالح اوسي او څومره مضر دی چې فاسد شي نو ادیان په خپل اصل کښې د ډېرو بشري امراضو ډېره ښه دوا ده خو په دې شرط چې طبیبان (د دین رییسان) یې شه او لایق کسان اوسي او دغه دوا له نورو مضرو موادو سره خلط نکړي او د خلکو د عقلونو د قابلیت او استعداد رعایت او ملاحظه وسایت او په ټاکلې اندازه، فهم ته نژدې خبره او معقول بیان یې ورکړی. دی وایي چې یوه ورځ د هند له نوابانو نه یوه نواب په دین باندي څه داسي شبهې درلودې چې نژدې و اسلامي عقیده یې ورخرابه کړې او په منزلو کتابونو یې شکمن کاندي، له هغې جملې نه یوه شبه دا وه: که چیرته قرآن د خدای کلام وي او دا خبره یې هم حق اوسي: (وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ) نو بیا اسلام په دې عصر کښې څله د خپل تقهقر او انحطاط په وروستۍ مرحله کښې دی؟ او د دغه آیت په خلاف لیدل کیږي په دغه باره کښې یې ډېري خبري وکړې او ډېر مثالونه یې راوړل او چې خبري یې خلاصي شوې ما ورته وویل چې په دې پوه شه چې هر دین باید حق وي او اسلام نوم دی او مسمی یې باید حق اوسي نو که تا ته یو په نامه عالم څوک راغی چې په حقیقت کښې جاهل و نو تا ته روا ده له دې کبله

چي د ده نوم له مسما سره سر نخوري د علم له فضیلت نه منکر شې؟ او که تا ته په میلیونو خلك د اسلام په نامه راشي لکه چي د دې عصر مسلمانان همدغسي دي او په حق روان نه اوسي او نه د اسلام د تعلیماتو پیرو وي نو آیا یوازي د اسم او مسما د مخالفت له کبله دا روا ده چي انسان ووایي چي اسلام کوم فضیلت نه لري؟ نه هیڅکله هم روا نه ده او همدغه وجه ده چي پاک خدای(ج) (دین الحق) یاد کړی دی نه دا چي مسلمان یادېږي له دې نه علاوه تاریخ شهادت ورکوي چي تر کوم وخت پوري چي مسلمانان په حقه روان وو او د هغه تعلیمات یې مخلصانه عملي کول مسلمانانو داسي غلبه ومنده چي ځمکه یې له نور او عدل نه ډکه کړه، نو بیا پر دې غلبه د حق او حقیقت دپاره ده ته یوازي د اسلام د اسلام د نامه لپاره. او کومه پسماني او انحطاط چي د نن ورځي د مسلمانانو ګورې هغه د اسلام د دین له حقیقت نه ناشي نه ده بلکي د دین په حقیقت باندي د مسلمانانو د نه پوهي له کبله ده. نو بنا پر دې پر هغه دین چي په حقه وي او پیروان یې حقیقتاً پیروي کاندي غلبه د هماغه په برخه ده ځکه د دغي غلبې وعده (حق دین) ته ورکړل شوې ده لکه چي مو وویل: او له هغه څخه نه یهودیت او نه عیسویت او نه محمدیت اخیستی شو چي یوازي په نامه اوسي او له دغو درې واړو نه چي هر یوه په قه عمل وکړ هغه خالص دین دی او د دغه نعمت وړ دی لکه چي خدای(ج) فرمایي: (اِنّا اَنزَلْنا اِلَیْکَ الْکِتابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّینَ 2 اَلاَ لِلّه الدِّیْنُ الْخَالِصُ....) یعني موږ تا ته په حقه سره کتاب درلېږلی دی نو په اخلاص د خدای(ج) عبادت وکړه او په دین کښي مخلص اوسه، ځکه چي خالص او مخلص دین د خدای(ج) دپاره دی.

د شرق مسئله او د هغې په باب د سید رایه د سلطان محمد الفاتح او سلطان سلیم

د فکر ستاینه چې عربي ژبه یې رسمي کړه او د هغې د تصمیم دپاره یې کوښښ کاوه

د شرق د مسئلې لنډیز چې د شرقي او غربي تر منځ د اختلاف مورد ګرځېدلی داسي دی چې هر یوه خپلي مدعا ته د دین جامه وراغوستې ده. په دې توګه چې غربي یې د نصرانیت په ګز ګزوي او شرقي یې د اسلام په ګز. او د دواړو دینو پیروان هغې بې خولې او بې ژبي آلې ته پاتي کیږي چې بل یې ښوروي او کار ترې اخلي. نو د نصرانیت پیروانو دین د دنیا وسیله او آله ګرځولی او د هغه په وسیله خپله دنیا سنبالوي او د خپل ژوندانه ضروریات پرې ښه کوي او مسلمانانو دنیا د دین وسیله کړې ده چې که د دین په مبادیو په ښه توګه عمل ونه کاندي دین او دنیا یې دواړه یې خرابیږي. په (۸۵۶-۸۵۷هـ) کال کښي د سلطان محمدالفاتح له خوا د قسطنطنیې (دغه محفوظ پای تخت) فتح د مسلمانانو پر ضد د مسېحیانو د پادشاهانو حقد او کینه راوپاروله او له دغه وخت نه یې د عثماني دولت پر ضد په دسیسو او توطیو لاس پوري کړ او د هغه د تذلیلونو په لار کښي یې له هیڅ ډول کوښښونو ځانونه نه سپمول، او زیار یې ویسته چې اروپایي مفتوحه سیمي د هغوی له لاسه وباسي او په هره وسیله چې وي ترکان له اروپا نه وشړي. په جنګونو کښي غالباً او ډېر کرته قوت او علم د غلبې باعث ګرځي نو که عثماني دولت د خپل تاسیس له اولي ورځي نه دغه اصل

رعات او د غربي عالم د حرکت او پېشرفت مراقبت کړی وای او د هغوی په قدم د مدنيت او حضارت په لار کښي مخ په وړاندي تللي وای او خپلو مادي فتوحاتو او طاقت ته يې علمي قوت او قدرت هم ورضم کړی وای لکه چي جاپان وکړل نو دغلته به دغه شرقي مسئله منځته نه راتله او نه به دغه تباين ظهور کاوه هغه تباين چي له هغه سره-سره حکومت دوام نه شي کولای، او هغه په علم باندي د جهل حکومت کول دي او لا دا چي جاهل حکومتونه په عالموحکومتونو حکومت وکړي؟ نن ورځ دا ممکنه نه ده چي يو قوم يوازي په توره باندي په بل داسي قوم حکومت وکړي چي د علم په وسيله سنبال او مجهز اوسي او د دين مسئله هم يوه ذريعه ده چي د هغې په وسيله انسان خپل قوت او طاقت فراهم کاندي او بيا خپلي غايې ته رسيمي چي هغه له دې څخه عبارت دی چي په عالم او يوه ملت باندي د جاهل حکومت د حکومت کول دفع کاندي. نو بنا پر دې دغه کينه د دين مولد نه ده او که يو څه دخل په کښي ولري بيا هم يوازنی علت يې نه شي ګڼل کېدای ځکه چي ترکانو ځيني اسلاي دولتونه هم فتح کړل اونصراني ملتونه يې هم خپلي امپراتورۍ ته ورضم کړل او تر يوه وخته وليدل شول چي نصراني ملتونو په خپله خوښه د عثماني دولت اطاعت کاوه او اسلامي ملتونو د زړه په خوښه، نه مانه حتی دغه اسلامي ملتونه هم د عثماني دولت پر ضد راوپارېدل نو بنا پر دې يوازي ديني تمايل د دغي کينې او د شرق د مسئلې د منځته راتګ عامل او فاعل نه دی هغه شرقي مسئله او هغه کينه چي ډېره موده يې دوام وکړ او له ترکيې نه تېره شوه او نوره شرقي نړۍ يې ونيوه، مخصوصاً شرقي نړۍ چي په تفريط او غفلت کښي د ترکانو

حكومت ته ورته وه همدغه كينه وه چي ټوله اسلامي نړۍ د غربي استعمار تر تاثير لاندي راغله او دغه تباهي يې په برخه شوه.
كه موږ په نصراني حكومتونو باندي د اسلامي دولتونو د بري عوامل او موجبات وپلټو دا به راته ځرګنده شي چي يوازنى علت يې (قوت او علم) و، او په همدې توګه د دولتونو د بري اوماتي دوران بدلېږي رابدلېږي او حاكمه طبقه چي جاهل شي د عالمي طبقې محكومه ګرځي. مسېحي دولتونه نه يوازي د هغه علم په بركت په اسلامي دولتونو برى مومي كوم چي د اصلي قوت مصدر او منبع ده او مسلمانان د هغه جهل له كبله مغلوبيږي چي د ضعف اصلي منشا ده. كوم وخت چي د تركانو دپاره فتوحات ميسر شول دوى د جنګ او تمبيې په فنونو داسي شه پوهېدل چي اروپايانو د دوى همسري نه شوه كولاى، نو ځكه پرې زورور شول او لاندي يې كړل. د تركانو او تركيې لويو سلاطينو د دين لار نيولې وه او د اسلامي مشخيت په منصب او مسئله لوى-لوى علما، فقها او باشخصيته او دينداره پوهان ناست وو، چي هم په دين او هم په سياست كښي د رايې خاوندان وو، او سلاطينو او نورو دولتي رجالو ته به يې سمي مشورې وركولې او هغوى هم د دوى مشوره منله او عمل به يې پرې كاوه، دغو علماوو به نه پرېښوول چي زمامداران د حق له لاري منحرف شي نو ځكه په عدالت او انصاف چلېدل او رعيت يې له عدالت نه برخودار و او څوك چي به د دوى تر سلطې لاندي راتلل مامون او مصئون به و، سختۍ به يې لري كولې او هر راز آسانتياوي به يې ورته فراهمولې، د دوى مدرسې او فاكولتې د دوى دين او مساجد، ددوى ژبه او هر څه يې په خپل حال پرېښوول ن ځكه نصراني مستعمراتو دوى ته غاړه كېښوده، ځكه چي دوى په دغه عصر كښي تر نورو هم عادل وو

او هم عالم. نو بيا نصاراوو د عثمانيانو اطاعت ته غاړه کېښوده او په ټوله معنی يې رعيت شول او تر څو چي حاکمه طبقه عالمه او محکومه طبقه جاهله وه نصارا د ترکانو رعيت و او غاړه يې ورته ايښې وه، او چي بيا خبره بالعکس شوه نتيجه هم ضرور بالعسک شوه او په کوم علت چي غالب شوي وو په هماغه علت چي بل ته په لاس ورغی مغلوب شول، کومي وسلې چي دوی ته بری ورکړی و په هماغه وسله مغلوب کړی شول او دا د وجود او هستۍ سنت دی او په نورو کښې منحل شوی نه دی هغوی تر هر چا زيات فرصت لټوي او چي قابو يې برابره شي د خپل مجد د اعادې هڅه کوي او غواړي چي د پرديو تر سلطې ووزي. په دغه لار کښې هر راز قربانۍ ته حاضر وي او د خپلو وينو په تويولو د قوم مړه همتونه راژوندي کوي او خپل کسات اخلي. څوک چي د عثماني دولت تاريخ ته ګوري چي څنګه پيدا شو او څنګه يې فتوحات وکړل او ډېر ملتونه يې د ځان تابع کړل تعجب کوي او له ډېر تعجب نه ځان تم کولای نشي. تر دې بيا زيات په دې تعجب کوي چي په خپل کار کښې يې ولي تفريط وکړ او د زمانې د ايجاب په مطابق لاړ نه شول؟ ولي يې په خپلو مفتوحه هيوادو کښې د تمدن او حضارت نښې او علامې په يادګار پرې نښودې او ښه آثار ترې پاتې نه شول؟ دغه دولت د هجرت په اووه او لا د مېلاد د ديارلسمې پېړۍ په اخر کښې په وړوکې آسيا کښې منځته راغی او (سلطان) لومړی عثماني ټولي هغه برخي چي د سلجوقيانو په لاس کښې وې ونيوې او د غرب پر خوا روان شول او د روميانو له لاسه يې واخيستې. بيا عثمانيانو خپل انظار او خپل همت او خپل قوت د بالقان د ټاپووزمي پر لور واړاوه، هغه ټاپووزمي چي عجيبه جغرافيايي وضع لري، ځکه چي د اروپا د جنوب شرق په قصا او د آسيا تر څنګه

واقع وه او کوم وخت چي روماني مملکت شرقي او غربي برخي ته وويشل شو نو د بالقان ټاپو له شرقي روما سره وتړل شو او په دغه مملکت کښي (له ترکيې نه پرته) يونان، يوګوسلاويا، بلغاريا، رومانيا او جبل اسود شامل وو او له دغو څخه هر يوه ځانته عنعنات او مطامع لرل او د بېلو-بېلو نسبونو، نژادونو او قبيلوي دودونو او مذهبي اختلافونو خاوندان وو او بېل-بېل سياسي اميال يې لرل او بالقان د تل دپاره د فتنو او اضطرابونو زانګو وه او ګومان کېده چي دغه فتنې به نورو شاوخوا ځايونو ته هم سرايت وکړي ځکه چي دغو وړوکو-وړوکو دولتونو هر يوه غوښتل چي خپله ساحه پراخه کاندي او دغه پراختيا پرته له دې چي د خپل ګاونډي هيواد ساحه کوچنۍ کاندي او لا يې وخوري په بله توګه ممکنه نه وه، او له دې نه علاوه د دغو هيوادو شاوخوا ته پرتو لويو هيوادو لکه روسيه او اطريش شول خپل مطامع درلودل. هغوی غوښتل چي د بالقان د آزادۍ په پلمه هغوی د عثمانيانو له سلط ېنه خلاص کاندي او تر خپل نفوذ لاندي يې راولي بيا سيد جمال الدين وويل چي دا بحث ډېر اوږد دی او اوس به بهر خپل بحث ته ستانه شو چي (عثمانيانو په خپلو مفتوحه سيمو کښي څه آثار په يادګار پرېښودي دي).

سلطان مراد ثاني(دوهم مراد) بلغاريه په ۱۳۸۲م کال کښي فتحه کړه او نژدې څلور پېړۍ د عثمانيانو تر سلطې لاندي پاتي شوه. بلغاريان لکه مجارستانيان او فنلنډيان اصلاً مغول او ډېر قوي خلک دي چي د روسيې د قازان له لاري اروپا ته راغلي او بيا په اوومه مېلادي پېړۍ کښي د بالقان سيمو ته راننوتلي او دوی د خپل نشئت له لومړۍ ورځي نه خپلي خپلواکۍ ته ملتفت شوي او خپل مقام او حيثيت يې ساتلی دی، چي بيزانطي دولت به ترې وېرېده او وروسته بيا پر شا ولاړ او روسانو

ونیول، بیا د هغوی په مقابل کښې هم راپورته شول او په یوولسمه مېلادي پېړۍ کښې یې خپل استقلال بېرته واخیست بیا د شرقي روم د مملکت جز شو او دریم وار یې بېرته خپل استقلال په لاس راووړ او بلغاریان پرله پسې څلور پېړۍ د هیڅا تر نفوذ لاندي له عثمانیانو نه پرته پاتي شوي نه وو، خو سوال دا دی چي ترکانو په دغه موده کښې له بلغاریانو سره څه وکړل؟ او کوم اثر یې پکښې پرېښود؟ هیڅ! هو! ددوی د دین، ژبې او سیاست لویي-لویي فاکولتې یې ورته پرېښودې او دوی لهنورو ملتونو سره یوځای دتمدن پر لور روان شول او د دوی ترکي حاکمان کرار په غوره ناست وو او په خپلو پلرونو او اسلافو به یې ویاړل. څلور پېړۍ وشوې چي بلغاریان د ترکانو تر اثر لاندي وو او ورځ په ورځ د انحطاط پر لور تلل، تر څو چي د برلین د تړون په موجب یو جلا ریاست شو او بیا راپورته شول او د تمدن په لار کښې مخ پر وړاندي روان شول او ډېره لار یې ووهله او پیا دې درجې ته ورسېدل چي له هیڅا نه حتی له عثماني دولت به هم نه وېرېدل. او هر څه چي یوګوسلاویه وه هغه هم په ۱۳۸۹م کال کښې د دوهم مراد له فتوحانو څني وه او له څلورو پېړیو زیات د عثمانیانو د حکومت په حوزه کښې پاتي شوه، او څو واري یې کوښښونه وکړل چي د عثمانیانو له سلطې نه ځانونه خلاص کړي خو وسه یې ونشوه تر څ و چي د وروستي ځل دپاره له هغه اوږد انقلاب نه وروسته مستقله شوه چي څوارلس کاله یې دوام وکړ او په ۱۸۷۸م کال کښې یې له باب عالي نه یو نوع استقلال واخیست او د پاریس د معاهدې په وجب یې کامل استقلال په لاس راووړ او د خپل ګاونډي هیواد(بلغاریې) په څنګ کښې یې ځای ونیو. همدارنګه ترکانو یونان هم د نورو بالقاني هیوادو سره لاندي کړ او تر

۱۸۲۹م کال پوري د عثماني دولت تابع و او له اوړدو جګړو نه وروسته چي اووه کاله يې دوام وکړ د اروپايانو په ملاتړ يې خپله خپلواکي واخيسته او په دغو جګړو کښې هغه ټولګي هم ګډون کړی و چي د ابراهيم باشا تر مشری لاندي د لوی محمدعلي باشا په امر (موري) ته د تبليغاتو دپاره تللی و. او هر څه چي رومانيا وه په دوولسمه پېړۍ کښې د ولاکيا او مولد او يا له دوو امارتو څخه عبارت و او د عثمانيانو اطاعت يې کاوه په دې توګه چي له ۱۳۹۲م نه تر ۱۷۱٦م کال پوري يې جزيه ورکوله او بيا د عثماني حکوت تر سلطې لاندي راغل او بيا دغه سيمي روسانو لاندي کړې او ببرته يې هغه امتيازات ورکړل چي په ۱۷۱٦م کال کښې يې له لاسه ورکړي وو او بيا ۱۸٦٦م کال انقلاب پېښ شو او رومانيانو الماني(برنس شارل دي هوهنزلرن) غوره کړ او ځانته حکومت شو. له هغه وروسته بيا د برلين د کنفرانس په اثر دغه دوه ولايته چي د (الفلاح او البقدان) په نامه يادېږي يو مستقل مملکت شو او د رومانيې د امارت په نامه وبلل شو او په ۱۸۸۱م کال کښې دغه امارت مملکت وګرځول شو او امير يې د پادشاه په نامه وبلل شو. او هر څه چي جبل اسود دی (هغه له خپل نامه نه يو څه برخه لري) يو وړوکی غرنی ولايت دی چي مساحت يې له ۳٦۳۰ مربع ميليونه نه زياتيږي او دوه سوه اووه څلوېښت زره اوسېدونکي لري چي (صقلبې) نژاد ته منسوب دی، د دغه ځای خلك اکثره بزګر او مالدار دي او په ډېره سختۍ ژوند تېروي، دغه وړوکی ولايت له پخوا نه مستقل و او له دغه لوی سلطان سلېمان القانوني نه پرته بل چا فتحه نشو کړی هغه سلطان چي عثماني سلطنت د ده په عصر کښې د خپل عظمت او مجد انتهايي درجې ته رسېدلی و. جبل اسود(لکه چي وويل شول) که څه هم په فقر او غربت شپې ورځې

تېرولې او خلك يې هم ډېر توريالى او جنګيالى و او په ډېر شدت سره به يې له خپل هيواد نه دفاع كوله او په دغه لار كښې يې له هيڅ ډول قربانۍ نه ځانونه نه ژغورل خو سره له دې هم دولت دغه سيمه خپل يو ولايت باله او هغوى به تل سركښي كله تر څو چې عثمانيانو لښكركښې پرې وكړه او هغوى يې د ځان تابع كړل او له ١٥٢٦م كال نه د برنس نقولا تر وخته پورې په همدې توګه و او تر ١٨٦٢م كاله پورې د عثماني دولت تابع و او بيا يې دوباره په عصيان او طغيان لاس پورې كړ تر څو چې د برلين كنفرانس جوړ شو او تر پايه پورې يې په دغه سيمه كښې د عثمانيانو حكومت يو نفوذ ته خاتمه وركړه. دا و د بالقان ټاپو وزمې چې عثمانيانو لاندې كړې و او څو پېړۍ د دوى د حكومت په حوزه كښې و نو اوس به ګورو چې دوى په دغه ځاى كښې د عمران او ودانۍ څه آثار پرې ايښى دى؟ او څه يادګار او د يادونې وړ څيز ترې پاتې دى؟ او د دې دپاره چې دغه سيمې د دوى د اقتدار په حوزه كښې پاتې شي دوى څه تدبير او مقدماتي احتياطي ترتيبات ونيول؟ نو كه د دغو سوالونو جواب دا وي چې (هيڅ) نو په دې صورت كښې موږ انصاف دې ته اړباسي چې ووايو: عثماني دولت په خپلو فتوحاتو كښې اودا چې دوى په دغه باره كښې څه تفريطونه كړي دى د استعمار په چل شه نه پوهېدل اوويې نشو كړاى چې هغه په تعميري شكل تابع وګرځوي بلكې د خپلو مستعمراتو د عمراني او مدني انكشاف او پېشرفت مانع شول او نه يې پرېښوول چې د نورو مترقي ملتونو په څېر مخ پر وړاندې لاړ شي. د بالقان كوم ملتونه چې موږ ياد كړل شمېر يې له اوولسو ميليونو ته زيات دى او دغه هر ملت اومملكت ځانته جامعات، مميزات لكه تاريخ، ژبه، دين، عادات او اخلاق شول لرل او دوى په دغو ټولو مميزاتو كښې له

ترکانو سره نقیض لوېدلی و نو که عثماني دولت احتیاط غوره کړی وای او له فتحې نه وروسته یې په صائب فکر کار کړی وای په دې به پوهېدلی وای چې د دوی د حکومت په حوزه کښې د دغو ممالکو بقا داسې جمعه کوونکی ایجاد ته اړه لري چې هغوی له دی سره یوځای کاندي او په یوه لار یې بوزي. باید دوی کوښښ کړی وای چې لومړی یې خپله ژبه هلته تعمیم کړې وای او که دوی په یوه او لا په دوه پېړیو کښې په دې بریالی شوی وای چې په دغو ځایو کښې خپله ژبه تعمیم کاندي په دغه ځای کښې د دوی د نفور د بقا له دوو قوي عواملو په یوه عامل تحقق موندلی و او داسې ژر به نه ترې بېلېدلیو ځکه چې دوی به په ژبه ترکان وو او لا به یې په دیني دعوت خپل کړی وای لکه چې نن یې استعماري دولتونه کوي او خپل مبلغین او رهبانان او روحانیون یوې خوا بلې خوا لېږي او خپل دین خپروي. نو که دیني دعوت خپور شوی او د مستعمرې خلکو منلی وای نو بیا به له هغوی سره د دوی د یووالي بل باعث هم پیدا شوی او په دین او ژبه کښې به ورسره شریک شوی وای او ارتباط او علاقه به یې ډېره ټینګه او محکمه وای چې ژر به نه ترې بېلېدل. خو عثماني دولت د بالقان په ممالکو کښې دغسې ونه کړل، حتی په دغه باب کوښښ څه چې فکر یې هم ونکړ، نو بنا پر دې د دوی له حوزې نه د دغو ممالکو د ملتونو وتل حتمي او لازمي و. (او دا په خپل خلق کښې د خدای سنت دی). له دې نه وروسته به په اسلامي ممالکو کښې لکه مصر، شام، حلب، بغداد او تونس او نور عربي ممالک شو د عثماني دولت فتوحات تر نظر لاندې ونیسو، موږ ګورو چې ترکانو دغه ممالک په آسانۍ سره او پرته له دې چې له کلک مقاومت سره مخامخ شي ونیول او د دغې خبرې علت هم د دین د مسئلې تاثیر و چې

عربي ممالکو ترکي عثماني حکم ته غاړه کښېښوده، نو که چېرته عثماني دولت د خپلي خپلواکۍ له اولي ورځي نه او د سلطان محمد الفاتح او لا د سلطان سلیم له وخت نه په پوره فکر او تدبر په کار شروع کړې وای او عربي ژبه چي د اسلام د دین ژبه ده د مملکت رسمي ژبه ګرځولې وای او د عربي ژبي د تعمیم په لار کښي یې خپل کوښښونه په کار اچولی وای یو قوي ملاتړ به یې پیدا کړی و او ژر به له ماتي سره نه مخامخ کېدل او نه به عربو د دوی له حکومت نه غاړه غړوله او نه به یې له نفوذ نه وتل، نو دوی بالعکس رفتار وکړ او ویې غوښتل چي په عربو غړوله او نه به یې له نفوذ نه وتل، نو دوی بالعکس رفتار وکړ او ویې غوښتل چي په عربو کښي ترکي ژبه تعمیم کړی او له عربو نه ترکان جوړ کاندي، او دا څومره خام سیاست او سست فکر و؟ ځکه چي د ترکانو مسلمانېدل(پرته له دې چي په عربي ژبه وپوهیږي) د دې موجب شو چي عرب دوی ته ته په ښه سترګه وګوري او په زړونو کښي ځای ورکړي، او هري خوا چي دوی روان شي هغوی هم ورسره لاړ شي او د نورو اسلامي ملتونو په څېر یې احترام وساتي. نو که دوی عربي ه زده کړې وای او د دواړو ملتونو له منځ نه د قومیت ناره پورته شوې وای او ترکي او عربي ته د انقسام عامل له منځه تللي وای او ټول یو عربي امت شوی وای او بیا د ژبې د یووالي تاثیر او د اسلام د دین عدالت منشي د عربو ښه او عالي اخلاق هم په نظر کښي ونیول شي په نتیجه کښي به بېرته د هارون رشید عصر راژوندی شوی او د اسلامي مملکتو، تیت او پرک ملتونه به بېرته سره یو شوي او د یوه عادل سلطان تر بیرغ لاندي به راغونډ شوي وای او دا هم سخته نه وه چي ټول لکه سلطان فاتح، سلطان سلېمان او سلطان سلیم غوندي شوي وای. خو متاسفانه د عربي

ژبي د تعميم په باره کښي د سلطان الفاتح او سلطان سليم د نظرېي مخالفت يوه داسي ښکاره خطا او غلطي وه چي بله هيڅ غلطي ورسره برابري نشو کړی مگر دا چي عثمانيانو د خپلي امپراتورۍ مرکز قسطنطنيې ته نقل کړ:

ځکه د مستعمرې موقعيت که څه هم لوی او مهم وي او ښه هوا ولري مناسب نه دی چي پای تخت وگرځولی شي، دغه خبره ډېر اسباب او دلايل لري چي دا دی (لکه چي وروسته به په تفصيل راشي) چي مستعمره يوې عاريتي او طلبي جامې ته ورته او د استرداد وړ ده، او دا هم ثابته ده چي مملکتونه غالباً د مرکزونو د ضعف له کبله سقوط کوي او اجزا يې متلاشي کيږي. بل دليل يې دا دی چي مستعمره همېشه په دښمنانو محاطه وي او قوت ژر نه شي ورته رسېدی. وگورئ چي کوم اروپايي مملکت د خپل حکومت مرکز د خپل ملك له زړه نه پرته بل کوم ځای غوره کړی دی؟ مثلاً انگرېزانو سره له دې چي د حکومت قلمر يې ډېر پراخ و يوازي د برتانيې جزيره چي لندن يې په زړه کښي واقع دی خپل پای تخت غوره کړی دی او لندن هغه ځای دی چي انگرېزان د وحشت په وخت کښي پکښي اوسېدل او فرانسويانو د غالبانو د مملکت زړه پاريس خپل پای تخت نيولی دی همدارنگه او نورو دولتونو هم خپل پای تخت د خپل مملکت يوه برخه گرځولې ده، ځکه ځايونه د مستعمراتو له وتلو سره-سره د دوی په لاس کښي پاتي کيږي او کولی شي چي دغلته خپلي پښې ټينگي کاندي. راشدينو خلفاوو هم هدغسي وکړل او مدينه يې د خپل مملکت پای تخت گرځولی و[1] چي چارچاپېر

---

[1] کوم وخت چي حضرت علي(رض) د خپل خلافت مرکز له مدينې نه کوفې ته را نقل کړ د ده د ماتي موجب وگرځېد. (مترجم)

عرب ترې پراته و او بيا امويانو شام خپل پاى تخت وټاکه، ځکه چي دغه دولت په شام کښي منځته راغلی و او بيا عباسيانو بغداد خپل پاى تخت وټاکه چي منصور جوړ کړی و، ځکه چي دغه دولت هم په همدغه ځاى کښي منځته راغلی و دوی دغه کار وکړ سره له دې چي د دوی په قلمرو کښي تر دغو ځايو ښه-ښه ځايونه موجود وو او کولی يې شول چي خپل پاى تختونه داسي ځايونو ته نقل کړی چي آب او هوا و له هره حيثه مناسب اوسي. خو دوی خپله اصلي جامه په عاريتي جامه بدله نکړه. هو! دا منم چي د قسطنطنيې فتحه د وياړ وړ وه او د هغه ځاى فاتح حق درلوده چي ووياړي، په تېره بيا چي د دغه ځی د فتحي دپاره امويانو هم کوښښونه کړي وو او ډېري لښکري يې د يزيد په مشرۍ چي خالد ابوايوب انصاري هم ورسره و هغې خوا ته استولی دی خو وفق نشول. او بيا عباسيانو همدغه کوښښونه وکړل خو څه په لاس ورنغلل او هارون رشيد او له هغه نه وروسته خليفه ګانو په همدې قناعت وکړ چي د دغه ځاى نه جزيه واخلي، او د دې حديث په حکم هم دغه وياړ د عثمانيانو په برخه شو چي وايي (قسطنطنيه به هرومرو فتحه کيږي او دا به هغه څوک او هغه لښکر فتحه کوي چي د ستايني وړ وي، څه ښه امير او څه ښه لښکر وي) خبردار چي د دغه ځاى فاتح عادل او لوی سلطان محمد و (خداى دي د ده قبر خوشبويه کړي). او زه په دې کښي شک نلرم چي که قسطنطنيه امويانو او لا عباسيانو فتحه کړی واى هيڅکله به يې د خپل مملکت پاى تخت ګرځولی نه و بلکي د نورو دولتونو په څېر به يې مستعمره ګڼله او د هغې په ماليانو او عايداتو به يې خپل مملکت تقويه کاوه او اداره به يې يوه لايق او مدبر حاکم ته سپارله لکه چي د مصر، فارس، اندلس، سند، بخار او نور عجمي هيوادو اداره يې لايقو او

مقتدرو وګړو ته سپارلې وه، او همدا محططاطانه او صواب ته نژدې خبره ده. او هر څه تچې د بالقان ټابو وزمي شو د ترکانو له خوا د هغې فتحه که څه هم ظاهراً يې د ترکانو په قوت او شجاعت دلالت کاوه مګر په حقيقت کښي دغه مسئله د دولت د پاشانۍ او ضعف مصدر وه، ځکه چي په دغه ټوله موده کښي په دغه ځای کښي اضطراب او فتنې خاموشه نه شوې او دولت له لښکرکښۍ اوتيارسۍ نه ونه ووت اونه يې له خونرېزۍ نه لاس واخيست، او له دې سره-سره په بالقان کښي د دوی د پاتي کېدو ضمانت او ګرنټۍ موجوده نه وه، بلکي هر هوښيار سړی د بالقان خپلواکي حتمي ګڼله. ده به ويل: ما له مرحوم عالي باشا هغه لوی هوښيار صدراعظم نه اورېدلي چي ويل به يې: دغه بالقان به نن وي که سبا ددولت قوت په ضعف بدل کړي او ژر به مونږ دې ته اړباسي چي هغه خوشي کړو او له ډېرو مادي او معنوي زيانو او تاوانو وروسته به په زور ترې وشړل شو چي جبران به يې ناممکن وي. او زه يوه لار سراغ لرم چي که څوک يې ومني په داسي توګه به د بالقان له شر نه خلاص شو چي له يوې خوا به مو شرافت پر ځای پاتي شي او له بلي خوا به دومره څه په بدل کښي له بالقانيانو نه واخلو چي خپل نور مملکت پرې آباد او ودان کړی شو او خپل نفوذ په آسيا او افريقا کښي پرې قوي کړو. افسوس دی چي دغه لوی سړی د خپلي دغي عالي مفکورې په تطبيق ځله موفق او بريالی شو؟ هغه مفکوره چي له هر حيث نه د هغوی دپاره ښه او بهتره وه خو هغه څه چي خدای غوښتي وي کيږي او بس. که چيرته عثماني دولت د عالي باشا په رای او لا د نورو پوهو وزيرانو په رای کړې وای او لا يې بغداد د خپل مملکت پای تخت ګرځولی وای څه به ښه وای او په دغه شوم عاقبت به نه اووښت. ځکه چي په عراق

كښي دجله او فرات، ضمابور او بصره او شط العرب شته او دغو دواړو (فرات او دجله) پرفيضو نهرونو په دواړو غاړه ډېري سمسوري او د کرونديږ وړ ځمکي پرتې دي چي په څو وارو د مصر له ځمکو زياتي دي او د نباتاتو د زرغونولو طاقت او استعداد يې هم ډېر زيات دی او په لږه پاملرنه کېدای شي چي سمسورتيا يې له مصر نه زياته شي.

بيا يې وويل: خدای دي دغه لوی امی(نالوستی) او نابغه محمدعلي باشا وبښي چي د خپلي زمانې نابغه و، د ده تر چپنې لاندي داسي همتونه پټ پراته وو چي غرونه به يې پټول، په سينه کښي يې دومره قوي زړه درلود چي ډېرو غټو او درندو کارونو ته به يې لاس اچاوه، تر پګړۍ لاندي يې فعال دماغ او رسا عقل درلوده چي په هر څه پوهېده او د هر څه عاقبت به يې سنجولی شو. د نافذ نظر، صائبي رايي او رسا فکر خاوند و. نوموړي په خپل تېز ذهنو مفرطي ذکا، مفرطي دها او ليري نظر سره وکړی شول چي د مصر چاري سمي کړي، او مختلي چاري يې منظمي کاندي، او چي له دغه مهمو چارو فارغ شو او د مصر اوضاع يې د قناعت وړ وګرځوله نو بيا يې (باب عالي) ته عرض وکړ او هيله يې ښکاره کړه چي له مصر نه يې بصرې ته بدل کاندي او پر ده منت کښېږدي. که دغه لوی او عظيم سړی پوهېدی چي بصره تر مصره بهتره ده چي تاسي يې پېژنئ او هر څه چي (موصل) شو هغه خو هغه هيواد دی چي دوه پسرليه لري او په دغه باره کښي چي هر څه وويل شي بيا هم کم دي. او بيا چي د هارون رشيد په وخت کښي له بغداد نه يو مسافر ته وګورو وينو چي د دمشق تر (غوطې) او په حلب کښي د (تويق) د سيند تر مصب پوري به د ونو تر سيوري لاندي روان و او بيا چي به يې له دغه ځای نه شمال ته مخه کړه ليدل به يې چي جيحون او سيحون په آسانه

سره روان دي او د جنوب په خوا کښي به يې ليدل چې (دمياط) (رشيد) او اسکندريې ته نژدې مبارك نيل تويېږي، او کاته به يې چې دغه ټول ښارونه، ټول ممالك او دغه ټول سيندونه د مسلمانانو خاص او يوازنی ملك و چې هيچا نزا ورسره نه پکښي درلوده، مګر د استعماري مطامعو خاوندانو چې حيله او نيرنګ به يې په کار اچاوه او ګوتي به يې پکښي وهلې. نو که چيرته ترکانو انصاف کړی وای او احتياط يې پر کار اچولی وای، او عدل يې غوره کړی وای او لږ تر لږه يې د هارون رشد او لا د مامون روش غوره کړی وای(دا نه وايم چې د راشدينو خلفاوو په قدم تللی وای) د نړۍ پر مخ به کوم دولت تر دوی غني و ؟ او څوك به ترې قوي معلومېدل ؟ خو متاسفانه زموږ ترکانو وروڼو په دنيايي چارو کښي (له جن نه پرته) شه پوهه او تجربه نه درلوده او نه يې په عمراني چارو کښي لاس درلود او په دغو چارو کښي د عمل په ميدان کښي ډېر ښېرت پاتي و.

زه سره له دې چې دوی ښه ګڼم او راباندي ګران دی زما د ډېر خفګان سبب ګرځي او متاثر کېږم چې دوی څله عربي ژبه رسمي نکړه او نه يې ترکان عربان کړل، او دا د دوی لويه سهوه او خطا ده، تر دې مي لا دا د ډېر تاثر سبب ګرځي چې او له دغي خطا نه د غټي خطا مرتکب شوي وو چې غوښتل يې له عربانو نه ترکان جوړ کړي او کوښښ يې کاوه چې عربي له منځه يوسي او پر ځای يې ترکي راولي هغه عربي ژبه چې د اسلام د پاك دين ژبه ده او ترکي هم هغه ژبه ده چې که عربي او فارسي کلمات ترې وويستل شي د ځمکي د مخ له فقيرترينو ژبو به وي او د خلکو ابتدايي اړتياوي به هم رفع نشي کړای، او که دغه ژبه له دريو لغاتو جوړه شوې نه وای هيڅکله به يې هم داسي شعر نه درلودای چې لوستل شوی وای او که دغه ژبه له نورو رسېدلو ژبو سره په تله کښي

واچله شي ډېره به سپکه ترې راشي، نو دا بيا څنګه ممکنه کېدای شي چي عربان ترکان شي او د عربي ژبي ځای ترکي ژبه ونيسي. په داسي حال کښي چي ډېر عجميان په چټکۍ سره عربان شول او په منډه-منډه ورته رانښوتل. ځکه چي عربي ژبه پخوا له دې چي د اسلام ژبه شي يوه د وياړ او مفاخرو وړ ژبه وه او عرب هم پخوا له دې چي مسلمانان شي عرب وو. دی بيا وايي: چي ما په دغو موضوع ګانو کښي په خصوصي ډول ډېر واري له سلطان عبدالحميد سره خبري وکړې او ده به هم شه غوږ راته نيوه ا زما خبري به يې ښې اورېدې خو د عمل په ميدان کښي به يې نه عملي کولې او د ده له وچولي به مي دا لوستله چي دی په دې عقيده نلري چي د عربي ژبي قبلول به حق او خير وي او نه يې د سلطان فاتح او سلطان سليم مفکوره صواب بلله. او په دې يې هم اعتراف کاوه چي په اروپا کښي د دوی توغل او د بالقان د ټاپووزمي نيول يو خطا کار و.

هو! وخت تېر شوی و او احتياط دا و چي دغه تصورات د عمل ميدان ته وتلې وای هغه هم په هغه وخت کښي چي عثماني دولت د خپل قوت او اقتدار خاوند و او کولای يې شول چي دغه راز مفکورې عملي کاندي او هر څه چي نن ورځ ده ته دا ثابته ده چي خبره د قوت ده او ناتوان له دې نه پرته چي اطاعت وکړي بل څه نشي کړای نو سلطان عبدالحميد هغه څه نشول کړای او نه يې له لاسه پوره و کوم چي سلطان الفاتح او سلطان سلېمان او لا سلطان سليم کړی شو او له لاسه يې پوره و. دی وايي چي نور مي له هغه څه مخه واړوله چي له امکانه بهر وي او ممکن ته مي مخه کړه، هغه ممکن چي په هغه سره د عثماني دولت د پاتي ښارونو (له اروپا نه پرته) وقايه کېدی شوه. نو مي

سلطان عبدالحميد ته وویل: آیا اجازه راکوئ چي یوه داسي لایحه وړاندي کړم چي زما په فکر کښي ګرځي او د هغې تطبیق به د مملکت د چارو د ښه والي باعث او په هغې سره به د دښمنانو مطامع قطعه شانته شي. ده په ځواب کښي راته وویل: زه نه غواړم چي په دغه باب څه ولیکې، ځکه چي زه ښه نه ګڼم چي په هغه څه نور خلك خبر شي چي زما او ستا تر منځ تېر شوي دي. بلکي هر څه چي غواړې ویې لیکې هغه په خوله راته ووایه او زه به یې په دقت سره واورم. نو بیا ما ورته وویل چي: آیا اعلیحضرت سلطان عقیده لري او دا ښه ګڼي چي مصر د وه ولایت په توګه پاتي شي او له آستانې نه لکه (باکیر باشا) او لا (محمد باشا الیدکشي) او داسي نور شول والیان ورته ولېږل شي، او د هغه ځای مالیې راټولي کړي او پرته له دې چي هلته یې ولګوي دلته په آستانه کښي یې په مامورینو ووېشي، او که نه دا به ښه وي چي مصر یو جلا خدیوي(امارت) شي لکه چي له انګرېزانو نه دمخه و او بیا د خلافت له مقام سره ارتباط ولري او د سلطنت متمم جز وي امیر به یې ستاسي په امر او هدایت چلېږي اومصري لښکري به د سلطان له لښکرو سره خپل ورسپارل شوي وظایف اتماموي. په ټوله معنی به ستا رعیت وي او تا ته به خاضع او طابع وي نو بیا سلطان یو څه په فکر لاړ او مخ یې له ما نه د کړکۍ په لور وګرځاوه، (تر دې چي ما ګومان وکړ چي زما دغي خبري خوند ورنکړ او نه غواړي چي په دغه باب خبري وړي او لا بحث اوږد کاندي) کاته مي چي ناڅاپه یې ما ته مخ راواړاوه او راته ویې ویل: (که موږ ووایو چي له مصر نه دي یو امارت جوړ شي له دې بهتره ده چي یو ولایت پاتي شي او بیا به څه وشي) ما ورته وویل اعلیحضرتا! عثماني سلطنت چي دی له دېرشو ولایاتو نه مرکب دی او مسات یې یوازي په

آسيا کښي شپږ سوه او يو شپېته زره ميله مربع ته رسيږي (په داسي حال کښي چي د برتانيې او ايرلاند مساحت يو يل او شل زره ميله دی) نو زما په خيال بايده ده چي لومړی له لري او هغه ځای نه شروع وکړي چي د نورو سطح نظر اوسي لکه طرابلس الغرب شو. او چي دي هغه يو امارت وګرځاوه بيا بغداد، بصرې او موصل ته مخه کړي او هم بېل امارت کړي او بيا له بيروت او سوريې، حلب او قدسې نه يو امارت جوړ کړې او بيا د سپين بحر له ټاپوګانو، کريد، ادرنه او سلانيک نه يو امارت جوړ کړې او په هغو باندي تر هر څه لومړی دا شرط کېدې چي تر هر څه لومړی بحري ودانيو ته زياته پاملرنه وکړې او بندرونه يې ودان وساتې، او بيا له حجاز نه بل امارت جوړ کړې او د هاشميانو قوي ترين او نېک شخصيت ته يې په لاس ورکړې او بيا يمن هم يو امارت کړې او بايده ده چي امير يې زيدي امام اوسي او هر څه چي اناطول او د هغه ولايات: لکه قونيهانقره، آيدين، اطنه، قسطموني، سواس، د باربکر، بټليس، ارض روم، معمورة العزيز، آن او طربزون شول له ټولو نه درې امارته جوړ کړې چي هر يو يې بحر ته لار ولري، په دې توګه چي يوي يې تور بحر ته لار ولري خواه په سيواس کښي وي او که په صاموس کښي اوسي دوهم بايد په بروسه کښي وي او دريم په ازمير کښي او د البان له ښارونو نه چي د قوصوه، بانيه، اشقودره مناستر له ولاياتو څخه عبارت دي هم يو امارت جوړ کړې او دا به ټول لس امارتونه بلکي لس مملکتونه شي چي هر يو به يې له يونان نه لوی اوسي او هم به يې موقعيت ترې مهم وي ځمکه يې ترې سمسوره او خلک يې ترې فعال او هوښيار دي، او له عثماني دولت سره د نورو خلکو د نه نښلېدو دليل همدغه خبره ده چي هغوی ته هيڅ ډول آزادي نشته او غتې او وړې ټولي خبري د خلافت

او سلطنت له مركز نه اجرا كيږي كوم خلك چي دغو ولاياتو ته مقررېږي له دوه حاله خالي نه دي لا به ټنبل او بې كفايته وي چي د پيسو له ټولولو او د خرابيو له پراخولو پرته په بل څه نه پوهيږي او لا به فعال، هوښيار سړی وي خودا صلاحيت به نه لري چي په خپل سر كار وكاندي او بايده ده چي په هره خبره كښي له باب عالي[1] نه اجازه واخلي. د مثال په توګه كه د بغداد د پله يوه او لا څه زياتي خښتي ونړيمي او بل ترميم طلب شي د بغداد والي مجبور دی چي موضوع باب عالي ته وليكي او د ترميم اجازه او تخصيصه وغواړي او دغه اجازه په دوه درې مياشتو كښي نه رسيږي او بالاخره د اوبو د طغيان په اثر ټول پل له منځه ځي او هغه كار چي په لږو پيسو او لږ وخت كښي كېده په ډېرو پيسو او ډېر وخت كښي نه شي كېدای او دا د خلافت پر ګټه نه ده. نو بنا پر دې زما رايه دا ده چي دغه سيمي هره يوه يو امارت وګرځوې او د خپلي كورنۍ يو-يو تن يې د امير په توګه ورمقرر كړې او له هر يوه سره يو پوه او آمين وزير مقرر كړه چي له يوې خوا د خپلي كورنۍ غړی له ښځو سره له ناستي او د خصيانو له روزلو نه خلاص كړي او له بلي خوا دوی د مملكت د چارو سره آشنا شي. او بيا په دې كښي هم څه مانع نشته چي دغو امارتونو ته يو نيم داسي وزير او لا كوم بل څوك د امير په توګه ولېږي چي مخلص سړی وي او د عقل او پوهي خاوند وي، او دا هم مانع نه لري چي له خپل دربار نه بېرون كسان لايق وسومي او په دغه كار يې وګماري. له دې وروسته دی وايي چي ما سلطان وليد چي زما خبرو ته يې ښه غوږ ايښی و خو څرګنده شوه چي ښې پرې ونه لګېدې او د خفګان آثار يې په مخ كښي وبرېښېدل او خفه شانته شو، نو بيا ما ورته

[1] باب عالي د عثماني دولت د دربار نوم دی.

وويل چې زما دې په خدای او ستا په دوستۍ قسم وي چې زه دغې خبرې ته يوازې خپل اخلاص واداره کړی يم نه دا چې کوم بل غرض ولرم. زما مقصد دا دی چې ستا سلطنت دوام ومومي او اسلامي شرقي دولتونه يو څه رونق ونيسي او له بدحالۍ نه خلاص شي، هغه شرقي او اسلامي ملکونه چې د هغو د توحيد او يووالي دپاره بله هيڅ چاره نشته پرته له دې چې د خلافت تر بيرغ لاندې سره راغونډ شي او تاسې اعليحضرت يې ګورئ چې د سلطنت اجزا ورځ په ورځ يو له بل نه بېلېږي او سره جلا کيږي، او په دغه وخت کښې دا لازمه ده چې دغه تيت او پرک اجزا سره غونډ او منظم کړی شي، په داسې توګه چې بېرته سره جلا نشي او نه بې نظمي په کښې پېښه شي. او د دغو تيتو پرکو اجزاوو د يوځای کولو او يوځای پېيلو دپاره ما له دې نه ښه مزی بل پيدا نکړ چې ستاسې حضور ته مې وړاندې کړ او دغه بهترين علاج و چې ما درته وښوده. نو کوم وخت چې ما خپلې خبرې پای ته ورسولې سلطان خپل سر وښوراوه او خپل سګرټ يې ولګاوه او راته ويې ويل: نو په دې صورت کښې دې سلطان ته څه پرېښودل او د آل عثمان د تخت دپاره څه پاتې شول؟ نو ما ورته وويل چې: جلالتمآب سلطان ته دا پاتې شول چې دغه ټول پادشاهان په د سلطان تر سلطې لاندې او ستا د ارادې تابع وي او عثماني تخت او تاج سره به د مصر له تخت نه پرته لس نور عرشونه يوځای شي او کوم وخت چې دغو مقاطماتو او امارتونو د خپل نهضت مراحل طی کړل او د مثال په توګه عراق هم مصر ته ورسېد او هماغه نظام او ثروت يې پيامونډ نو بيا په دې کښې شک نشته چې د ايران دولت به هم له دغه لوی سلطنت سره د ځان د تړلو په هڅه کښې شي، ځکه چې هغه تر هر چا د ځان د تقويه کولو دپاره اړه او ضرورت

لري او غواړي په دې توګه له هغه شر نه ځان وساتي چي د غربي دولتو له خوا ټول مشرق ته متوجه دی. او بيا به افغان هم ځان په دغه مزي کښي وپېيي، په دې اراده چي ټول اسلامي دولتونه د يوه لوی خلافت تر بيرغ لاندي سره راغونډ شي او د غربيانو له شر نه محفوظ پاتي شي او هر وخت چي دغسي وشول(او که خدای کول وبه شي) آيا د هند يو سل او اتيا ميليونه مسلمانان او د هغوی راجاګان او اميران به همدغسي قرار کښېني؟ او د اسلام د لوی خلافت د خليفه ملاتړ به ونه کړي؟ او له هغوی څخه به د غربيانو دسايس دفع نه کاندي؟ څو چي له ټول شرق او له خپل هند نه د غربيانو شر دفع کړي او د مستعمراتو استعماري نقشې ورشنډې کاندي او شرق شرقيانو ته ورپاتي شي او دا خدای ته ګرانه، نه ده.

خو سلطان عبدالحميد يو بدګومانه سړی و او په هيڅ چا به يې اعتماد نه راته او په هر چا به بدګومانه کېده نو يې ما ته وويل چي آيا په دې ورځو کښي له اسماعيل کمال بېګ سره يوځای شوی نه يې او ورسره دي ليدلي کتلي نه دي؟ نو زما ذهن سمدستي هغي خبري ته ورغی چي ما له ځينو کسانو نه (نه له اسماعيل نه)اورېدلي و چي نوموړی د سلطان له خوا د طرابلس الغرب په ولايت مقرر شوی و خو هغه د زياتو اختياراتو غوښتنه کړې وه او له دې کبله د دوی تر منځ يو څه خفګان راغلی – نو مي جواب ورکړ جلالتمآبا! باور وکړه چي زما ضمير اسماعيل بن ابراهيم خليل الله هم نشي مسخرولی نو بيا به يې اسماعيل کمال څنګه تسخير کاندي او لا به د هغه تر تاثير لاندي راشم. او ما دا خبره يوازي د خيرخواهۍ او اخلاص له مخي ستاسي حضور ته وړاندي کړې ده نه د بل غرض لپاره. نو بيا سلطان څه جواب ونه مونده

او يو ترکی متل يې ووايه چې: (اوس اوبه تر ورخه تېرې شوي دي) او لا (د دې کار وخت تېر شوی دی).

نو بيا ما سيدجمال الدين اوږد اسوېلی وويست او ومې ويل چې دا و په دغه باب زما نظر ای د بني مخزوم شېخه! او دا و د سلطان عبدالحميد د عثمانيانو د سلطان او د مسلمانانو د خليفه موقف او شان. څنګه انسان ته افسوس ورنشي چې د مسلمانانو يو لوی سلطان هم د جمود په دغه درجه کښې وي او د چا نصيحت ونه مني، نه د ملك اصلاح ته توجه وکړي او نه يې د ساتني دپاره لاري ګودري ولټوي او که چيرته مصر د اسلامي مملکت په حوزه کښې پاتي شوی وای او له هغه ځای نه د انګرېزانو لاس لنډ شوی وای عثماني دولت به هم په آمن پاتي شوی وای او د ټولو هغو بلاګانو مخه به نيول شوی وای چې شرق ته متوجه وې. قسم په خدای دی هغه څه چې ما د مصر په باب ليکلي وو او د خلکو همتونه مي راپارولي وو که چيرته مړو ته هم لوستل شوي وای هرومرو به يې ارواګاني شورېدلي وای او خپلو دښمنانو ته به په هغه بڼه په خوب کښې ورغلي وای چې وېرولي يې وای.

سيد جمال الدين له مصر سره دومره علاقه درلوده چې نږدې و لا د عروة الوثقی په هره ګرښه کښې د مصر نوم واخلي او د انګرېزانو په مظالمو دلايل راوړي او په دغه باب د انګرېزانو له شر او ضرر نه هم ونه وېرېده او د عثماني دولت د انفکاکا لوی عامل همدا و چې دوی د مصر په باب سستي او غفلت کاوه. شرقيان دي دا هم نه هېروي چې که بل هر شرقي مملکت دغه موقعيت ولري چې مصر يې لري او تر اوسه پوري د چا د مطامعو په منګول کښې لوېدلی نه دی خو دام به ورته کېښودل شي او خدای دي نه کړي په کښې وبه نښلي مګر دا چې خپل عقلونه راوېښ

کاندي او په کار يې واچوي، د عزم خاوندان يې لاس په کار شي او ټول شرقيان خپل فرايض وپېژني، ټول سره يو شي او خبره يې يوه وي د خپل ملك حفاظت وکړي او د هغه حفاظت اسباب ولټوي له خپلي خپلواکۍ سره علاقه ولري او د هغې د ساتني او بقا په اسبابو وپوهېږي او فراهم يې کاندي. ما په خپلو قاطعو دلايلو د شرقيانو غوږونه نه دي کاڼه ږکي او نه مي په روښانو دلايلو د تمي د خاوندانو له مطامعو نه پرده لري کړې ده مګر د دې دپاره چې هغه مسافه لنډه کړم چې د استعمار شوو او نه استعمار شوو خلکو تر منځ پرته ده او لا هغه کسان هغې زمانې نه ورنژدې کړم چې استعمار او د استعمار مظالم يې ليدلي نه دي او له هغو ذلتونو او خواريو سره يې آشنا کړم چې په استعمار شوو ملکونو راغلي دي خو له بدغه مرغه او متاسفانه په شرق کښې د اسلامي مملکتونو د ضعف او سقوط مبدا يوه داسي څيز ته متکي ده چې هيڅوك يې مخه نيوی نشي او لکه چې څوك يو کوږ دېوال سمولی نشي همدارنګه د دغه کار چاره هم ګرانه ده او هغه دا ده چې دغو ملتونو د دين حکمت پرې ايښی دی او حاضر نه دی بېرته هغه څه ته راوګرځي چې د دوی د يووالي، قوت او قدرت سبب و مثلاً که د ملتونو انحطاط او پرېوتل مرض وي او ټاکلی سير ولري نو بيا حاذق طبيب ته متعذره او ګرانه ده چې د دغه سير مخه ونيسي او لا يې متوقف کاندي بلکي منتها څه شی چې کولای شي هغه دا دی چې مسکني دواوي ورکړي او د درد د احساس قوه يې مخدره کاندي تر څو چې مرض خپل ټاکلی سير ووهي او بيا د ناروغ د نقاهت دوره شروع شي(په دې شرط چې مړ نشي) که څه هم د ده راحت په مرګ کښي وي لکه چې يو شاعر وايي (د ترجمې حاصل) (هغه څوك مړ نه دی چې ومري او آرام شي، بلکي حقيقي مړی هغه

دی چي د ژوند په حال کښي مړ وي) نو بنا پر دې بايد وويل شي چي شرقي اسلامي ملتونه رنځوران دي او په داسي رنځ اخته دي چي هغه ټاکلی سير لري او څو چي يې خپل سير پوره کړی نه وي علاج يې ناممکن دی. بيا يې له ما نه پوښتنه وکړه چي د (عروة الوثقی) ګڼي درسره نشته؟ ما ورته وويل چي نه! بلکي ما پخوا يوه نيمه ګڼه لوستې وه او اوس راسره نشته، او بيا يې له ټولو هغو کسانو نه پوښتنه وکړه چي د ده زيارت او ملاقات ته به راتلل خو له هيچا سره يې ونه مونده مګر دا چي يوه مجموعه (کلکسيون) يې له ابراهيم بېګ او هم يوه يې له ابوالنصر السلاوي افندي سره بيا مونده او يوه يې ما ته ترې راکړه، او وروسته له هغه چي سيد د دغي مجموعي پاڼي واړولې راواړولې ډېر زيات متاثر شو او د تاثر نښي نښانې يې پر مخ ښکاره شوې او بيا يې وويل: هو دا حقه ده او څه شک پکښي نشته چي که په جهان کښي بشري قدرت مستقل وای او هر څ د ده تر تاثير پوري اړه درلودای نو لوړ به راټيټ شوی نه و او نه به قوي ضعيف شوی او نه به د چا د مجد ماڼۍ کړېږ شوي وای او نه به د قدرت خاوند له خپل اقتدار نه لوېدلی وای خو دا د تقدير کار دی او تقدير د چا تر تدبير لاندي راتلی نشي، او که چيرته د حکيمانو نصيحت تاثير درلودی نو جاهلان به خطاوتي نه وای. بيا يې وويل: مصر د خدای له ټولو ښارونو او ملکونو نه ما ته ګران ملك دی. ما د مصر دپاره د شېخ محمدعبده په څېر د علم ستنه، د حکمت نښانه او د لوړ همت نمونه پرې اېښې ده او ما ته تعجب درېږي چي مصريان ولي دومره جامد او خوبوړي او د دوی د همت خاوندان غلي ناست دي؟ او څنګه په خپل دغه همتناك شېخ نه راټوليږي په داسي حال کښي چي دی (د سعد زغلول) او د هغه د ملګرو په څېر شاګردان هم لري او ښه ملاتړ يې دی

خو تر نن ورځې پورې دوی يوه ډله جوړه نه شوه کړی چې د انګرېز له باطلو سره پنجه ورکړي او له حرمينو نه يې وشړي او حرمين ترې مسئون پاتې شي. جمال الدين د استاد علامه شېخ محمد عبده ذکا او ځيرکتيا ته ډېر حيران و او هر وخت چې به ي ياداوه نو د دوست (صديق) په نامه به يې ياداوه مثلاً ويل به يې چې ما ته مي (دوست) داسي وويل او لا مي (دوست) ته داسي وويل....او مونږ به پوهېدو چې مقصد يې شېخ محمدعبده دی او ښاغلی مصری (عبدالله نديم) چې د خپل ژوند په وروستيو وختونو کښي سيد جمال الدين ته ډېر تلو راتلو او چې له سيدجمال الدين نه به يې د شېخ (عبده) ډېر صفت اورېده رخه به يې راتله او يوه ورځ يې ورته وويل چې يوه ورځ دي هم هېره نه شوه چې د شېخ عبده له نامه سره د (صديق) کلمه رانه وړې، او داسي برېښي لکه چې ته په خلکو کښي بل دوست ونه لرې، ځکه چې د نورو په باب ملګری، آشنا او داسي نوري کلمې استعمالوي او شېخ عبده تل (صديق) بولې. نو سيد جمال الدين موسکی شو او ويې ويل: چې عبدالله ته هم زما دوست(صديق) يې خو ستا او د هغه تر منځ ډېر فرق شته، ځکه چې هغه زما په سختۍ کښي دوست و او ته زما په آسانۍ او آسايش کښي دوست يې. نو بيا عبدالله نديم چوپ پاتې شو او هيڅ يې ونه ويل، سره له دې چې ډېري خبري به يې کولې او هيڅکله به هم نه چوپېده او حتی چې له سيد جمال الدين سره يې د برابرۍ دعوا هم درلوده او سيالي به يې ورسره کوله او ويل به يې چې جمال الدين هم زما په څېر فرار شوی او زما په څېر بندي شوی دی او څنګه چې د ده خون توی لاړ زما خون به هم توی لاړ شي او داسي نوري... او جمال الدين به دغه ټولي خبري په موسکا اورېدې او خيال به يې پرې نه راووړ. بيا يې ما ته

وويل چي د بني مخزوم شېخه! ته په دغو پاڼو (عروة الوثقی) کښي داسي مثالونه او قضاياوي ګورې چي تر هغه وخته پوري به په شرق او شرقيانو صادقيږي څو چي دوی په دغه غفلت او په دغه شقاق او نفاق کښي وي او د ذلت او خواری له وېري په ذلت او خواری عمر تېروي. په دې هم پوه شه چي که د ظلم شکل او صورت بدل شي، بدل به شي خو نتيجه يې يوه ده او نه بدليږي د مظلومو ښارونو او ولايتونو او د هغو د اوسېدونکو نومونه بدليږي خو د ظالمانو اعمال نشي بدلېدای. او که چيرته د ظالمانو اعمال مبدل(بدلوونکي) ولري نو هغه به د ملت قوت او د دوی د خبري يووالی وي او بس. همدارنګه خبره ده د وطن خواهو صادقو او نهضت غوښتونکو مجاهدينو په باب چي د خپلو وطنونو د خلاصون او اعتلا په لار کښي زيارونه باسي او هغه خاينان چي خپل ملکونه په نورو پلوري چي دوی ټول په نامه سره بېل دي او په صفاتو کښي سره شريک او يو دي. (سنة الله الذی خلوا من قبل ولن تجد لسنة الله تبديلا) يعني صادق صادق دی که څه هم نومونه يې سره بېل وي او خاين خاين دی که څه هم د خيانت شکل يې بدل شي او تر څو چي يو څوک وطني درد او ملي تعلق ونه لري هغه هيڅکله د هغه وطن د آبادی او اعتلا په فکر کښي کېدای نشي، مثلاً تاسي ارمني(نور باشا) ګورئ چي د مصر او مصريانو پر ضد حرکت کوي که څه هم مصريانو هغه ته د نظا هيئت د رياست عهده ورپه غاړه کړې دهز په داسي حال کښي چي دوی او د هغه تر منځ هيڅ يوه داسي رابطه نشته چي هغوی سره يوځای کاندي، نو که نوموړی مصر په ډېرو لړو او ناځيزو پيسو خرڅ کاندي ګټه به يې کړې وي او په دغه بيمه کښي به يې نه ملي او نه وطني او نه قومي خساره کړې وي. نو بنا پر دې نه به له مصر نه پرته په نورو

ځايونو کښې هم دغسې دخيلان او پردي کسان وګورې چې د (نور باشا) په څېر بلکې تر هغه بدتر حرکت کوي او که (نور باشا) د اهرام وطني ورځپاڼه بندوي هغوی به دېرې وطني جريدې بندې کړي او مالکان او مديران به يې په جېلونو کښې وراسته کړي وي. نو بنا پر دې د خاينانو يوازې نومونه او د ظالمانو د ظلم شکلونه بدليږي او بس. په دې باب دوه يادونه د هغه عدل تر منځ چې د فاتح د ميني او علم له مخې وي او د هغه عدل تر منځ چې د غرور له مخې وي فرق شته، او په دوهم صورت کښې عدل عارضي او فتحه ذاتي وي. ده وويل: په دې کښې شک نشته چې عدل له دېرو ښو صفاتو او لوړو فضايلو څخه دی، ځکه چې په هغه سره انساني ټولنه ساتل کيږي او د مملکتونو قوام او بقا او ودانې په همدغه عدل سره وي. نو چې عدل فضيلت دی بايده ده چې د ظلم او له نهضت څخه د هجر تر منځ متوسط هيئت اوسي. نو که موږ د تاريخ پاڼې واړوو او د رومانيانو، آتوريانو او د هغو د معاصرو د مصريانو او تاتاريانو او نورو ملتونو تاريخ ته په ځير شو دا به راته ثابته شي چې پادشاهان په خپلو فتوحاتو کښې يو له دوو حالتونو نه بېرون نه دي: لا به داسې وي چې د غنايمو او ولجو له ټولولو، د وينو له تويولو او د ښارونو له لاندې کولو نه پرته به بله غايه نه لري او لکه د يوه توپاني باد په څېر به راځي او هر څه به له ځانه سره وړي له دغه راز فاتحانو نه هيڅ نه پاتې کيږي او دد وی په تګ سره يې هر څه له منځه ځي. لا به داسې وي چې له ځان سره به حکيمان او پوه وزيران لري او حکمت او درواېت ته به مايل اوسي نو بيا کوښښ کوي چې د خپلې مملکت دارۍ مانۍ د عدل پر بنسټ ودروي. نو بيا دغه راز حکومتونه دوام مومي او د هغه وروستې تېر ته پاتې کيږيز مګر دا چې دغه قواعد يې ضعف وومي او د

عدل مبادي له عمل نه ولوېږي او لا يې اساسات منحرف کاندي چې په دغه صورت کښې نتيجه هم منعکسه کيږي، مملکت په زړښت پيل وکړي او د انقراض او د له منځه تلو عوامل يې راټول شي او له منځه لاړ شي به موثرترين عامل يې د ظلم قوت او د عدل ضعف دی. کوم وخت چې موږ د پادشاهانو کارونو ته ګورو او د هغوی د کارونو ښه ځيزونه مو سترګو ته راځي هغه دا وي چې دوی له عدل سره ذاتي مينه ولري او ورته مقصود بالذات اوسي او دا هغه عدل دی چې اثر يې پاتي کيږي او ښه يادېږي. مثلاً (کسرانوشيروان) چې د قصر نقشه يې کړه راتله او په څنګ کښې يې د يوې کونډې کور و او هغه حاضره نه وه چې په ډېرو پيسو يې ورکړي نو ده بيا د عدالت منشئ په مخې هغه مجبوره نه کړه چې خپل کور پرې خرڅ کاندي، بلکي د خپل قصر کوږوالی يې ومانه مګر دا يې ونه منله چې له يوې ضعيفي ښځې سره بې عدالتي وکړي، او دا له دې کبله و چې (انوشيروان) له عدل سره ذاتي او فطري مينه درلوده او همدغه وجه وه چې د حضرت عمر(رض) غوندي عادل خليفه د ده په نامه متل ووايه او په مصر کښې يې خپل والي عمرو بن العاص ته وليکل چې (آيا کسری تر موږ عادلتر و) نو تا څله د يوه عاجر يهودي ځمکه په زور ترې اخيستې ده او په خپل جامع کښې دي داخله کړې ده؟ سمدستي د خپل جامع دېوال ونړوه او د هغه ځمکه ورپرېږده او عمرو بن العاص همدغسي وکړل، او دا يوه مشهوره کيسه ده. دا د هغه د عدل مثال دی چې د قدوي او مثال په توګه تر نن ورځې پاتي شوی دی، ځکه چې هغه د زړه له کومي او له عدل سره د ميني له کبله صادر شوی و او هر څه چې هغه عدل شو چې ظاهراً له ځينو پادشاهانو صادر شوی او د دوی پر خاصو اغراضو بنا و هغه د دوی له تګ او فنا

سره له منځه تللي او فنا شوی دی او څه یادونه یې نشي کېدای او که چیرته یاد شوی هم وي هغه به په تفریط او په احتیاط کښي په ضعف باندي د استدلال په توګه ذکر شوی وي. مثلاً د همدغه کسری په نیکونو کښي یو کسری چي پرویز نومېده یوه ورځ د خپل مملکت یوه کلي ته لاړ او یوه ښکلې نجلۍ یې ولیده او خوښه یې شوه او پرې مین شو، نو بیا د دې دپاره چي د هغې نجلۍ زړه ته ورنژدې شي او مینه یې ځانته جلب کړي امر یې وکړ چي دغه کلي ته دي ټولي آسانتیاوي برابري کړی شي مالیات دي ورمعاف شي، لاري سړکونه دي یې ښه شي او د هر څه غمخوري دي یې وشي، حتی دغه امتیازات یې د دغه کلي نورو ګاونډیو کلیو ته هم ورکړل او دومره ښېګڼې ورسره وشوې چي تر شمار لاندي نه راحي. که هغه مصارف چي د دغې نجلۍ د ارضا دپاره وشول له هغو پیسو سره مقایسه او پرتله کړو چي نوشیروان هغې بوډۍ ته د کور د بیې په مقابل کښي ورکولې او کور یې هم ورنکړ نسبت به یې هغه وي چي د غازکي او میلون تر منځ شته. خو سره له دې هم د پرویز دغه حرکت خو به ضرور د هغه او شاوخوا کلیو په نظر کښي به عدل او کرم و مګر نتیجه پرې مرتبه نه شوه او نه یې څوک داسي یادوي لکه چي د نوشېروان عدل یادېږي، بلکي د غرض په انجامېدو سره له منځه لاړ او له خپل کوونکي سره خاورو ته ننووت، دا ځکه چي دغلته عدالت مقصود بالذات نه و بلکي د یوه ټیټ غرض دپاره منځته راغلی و. خو د کسری نوشېروان دغه وړوکی عمل هم دومره ثمربخشه شو چي حضرت عمر د هغه مثال راوړی او خپل یو لوی قاید د خپل دېواله په ورانولو، مامور کوي او حتی تهدیدوي یې هم. نوشېروان د خپل قصر عیبي بودن قبول کړ مګر دا یې ونه منله چي د یوې کونډې بوډۍ زړه مات کاندي دا هغه

عدل دی چې پاتې کيږي او د بشر دپاره ښه نتايج په ميراث پرېږدي او په يادګار پاتې کيږي. ځيني فرنګي منصف مورخين د رهبانانو، کوچنيانو، سپين ږيرو او ښځو په باب د اسلامي فاتحينو عدل يادو یاو د ابوبکر (رض) او عمر(رض) وصاياوي او د اموي او عباسي خلفاوو سيرتونه او د لښکرو د قوماندانانو روش ترجمه کوي او د هغوی عدل او له بنديانو سره د هغوی نرمي يادوي او وايي چې د دوی دغه عدالت او ښه سلوک د کوم بل غرض دپاره نه و بلکي خاص د دې دپاره و چې دوی له عدل سره ذاتي مينه درلوده او په دې معتقد و چې دا يو واجب دی چې انسانيت يې تقاضا کوي او شريعت واجب کړی دی. نو ځکه د دغه عدالت نوم په جهان کښې خپور شو او خلک پرې وياړي او د مثال په توګه يې يادوي او د پېړيو په تېرېدو له منځه حي او نه يې څوک محوه کولای شي او همدغه وجه ده چې عيناً هغه نتيجه يې ورکړه چې انتظار يې کېده او د هغه له کوونکو سره فنا نشوه. مثلاً عثماني سلاطين واخله او د دوی هغه آسانتياوي هم په نظر کښې ونيسه چې د هيوادونو د نيولو په وخت کښې به يې د هغو له اوسېدونکو سره کولې او دا د هغه غرور او بې پروايۍ په اثر چې د دوی د قوتمندۍ له کبله د دوی په برخه شوي وې، او دوی به په دغه وخت کښې خپل دغه کار عدل او رحمت او مهرباني ګڼله چې په حقيقت کښې د عرضي عدل له جملې نه وه او کوم رحمت چې د يوه منقول اثر او لا د يوه معقول دليل له مخې نه وي هغه کوم ارزښت نه لري. دا ځکه چې کوم وخت دوی د پرديو وطنونه لاندي کړل نو د هغو اوسېدونکو د دوی سلاطينو او اميرانو ته التجا وکړه او په عاجزۍ يې ترې وغوښتل چې دوی ته اجازه ورکړي چې د ترجمانانو په حيث په دفترونو کښې پر کار بوخت شي او په قضايي چارو

کښي له هغو کسانو سره مرسته وکړي چي د دوی په ژبو نه پوهيږي، نو بيا دوی اجازه ورکړه او دا دوی ته يوه عادلانه مهرباني برېښېده چي د مفتوحه هيوادو له خلکو سره به يې کوله. خو کوم وخت چي د عثمانيانو د قوت دوره تېره شوه او په ضعف او بې چارګۍ اخته شول، دغه مراحم په بله واوښتل او داسي وبرېښېده چي دغه عدل يو عارضي عدل و، چي د يوه امتياز په شکل اجنبيانو او پرديو ته ورکړی شوی و او بيا يې نتيجه هم معکوسه شوه او بيا دغه رحمتاو شفقت د دوی دپاره بلا شوه، او د دوی د ذلت سبب وګرځېده، په دې توګه چي دوی محکوم او ذليل شول او د هغه ځای اصلي اوسېدونکي داسي مقتدر حاکمان شول چي هر څه به يې زړونو غوښتل هغه به يې کول او چا به پوښتنه نه شوه ترې کړای، تر دې چي د عثمانيانو وينه توی تله او چا به يې بازخواست نه کاوه. مثلاً که به کوم يوناني سړی يو ترکی وواژه، د هغه لويه سزا به دا وه چي يوه ورځ په کومه جزيه کښي تېره اندي او بيا به هسکه غاړه ښېرته خپل استوګنځي ته راشي او بيا په ناز او نخره قدم ووهي او په خپل کړي کار وياړي. دا و، د عثمانيانو د روش يوه نمونه چي پرديو خلکو ته يې د خپل قدرت په وخت کښي د امتياز په توګه ورکړی و او ګومان يې کاوه چي دا يو عدالت او رحمت دی او په واقع کښي داسي نه وه. که چيرته عثمانيانو په دغه وخت کښي د حقيقي عدل اراده کړی وای او خپل غرور او قدرت يې يوه خوا اچولی وای او د ټولو تر منځ يې د مساوات اسباب طرح کړی وای او د اسلامي عدالت له مخي يې خپل او پردي ته په يوه سترګه کتلي وای نتيجه بهٔ يې هغه نه وه چي مخ کښي ورته اشاره وشوه او د دوی دغه وضع د دې باعث شوه چي هغوی د دولت په چارو کښي مداخله وکړي او هغه څه ترې پېښ

شي چي ترې پېښ شول. دغه امتیازات چي په بل هیڅ دولت کښي یې نظیر لیدل شوی نه دی د دغي خبري باعث او د دوی د سقوط موجب شول، او که چیرته دغه امتیازات عثماني دولت له کوم بل دولت نه غوښتی وای او هغه هم په داسي حالت کښي چي هغه دولت قوي او عثماني دولت ضعیف وای ګومان نه کوم چي دغه امتیاز به یې ورکړی وي؟ (لکه چي عثمانیانو نورو پردیو خلکو ته ورکړی و). نن موږ ګورو چي ډېر وړوکی دولت هم د یوه ډېر لوی او قوي دولت افرادو ته جزیي ترین امتیاز نه ورکوي او نه په قضایي چارو کښي د مداخلې حق ورکوي. مثلاً د برتانیې دولت له دغي لویۍ سره او له دغه قدرت سره چي لري یې دا جرئت نشي کړی چي په ډنمارک او لا په بلجیک او لا په سویس کښي یو څه امتیاز ولري او د هغو ملکونو فضایي قوانینو ته مطیع نه اوسي او لا د قضا مجلس ته داسي مترجمین حاضر کاندي چي حکام تر تاثیر لاندي ونیسي لکه چي په اسلامي دولتو کښي وو او د دې خبري اصلي سبب هم هماغه و، چي اشاره ورته وشوه او هغه مرحوم مرحمت و چي د اسلامي سلاطینو له غرور او تکبر څخه یې سرچینه اخیسته، او د دوی دغه روش له عدالت نه بې عدالتۍ ته نژدې و.

د اسلامي دولتو په باب په لنډه توګه د ده رايه او د هغوی د خطا او صواب په باب د ده قضاوت او هغو اسبابو ته اشاره چي د دغو قومونو د انحطاط او بېرته پاتېدو موجب شوي دي

دی وايي: هيڅ يو دولت منځ ته راتلی نشي او نه د قدرت خاوند کېدای شي څو چي دغه دوه قوته ونه لري: يو د قوميت قوت چي د هغه په برکت پر نورو بری مومي او هلته د قوميت ناره يو د بل مرستي ته رالمسوي. بل د دين قوت چي د خبري د يووالي، اتحاد او اتفاق په باب د قوميت پر ځای درېږي او د دغه قوت په برکت پر نورو بری مومي. مثلاً که موږ له اسلام نه دمخه عرب واخلو داسي ملت يې مومو چي په دوی کښي هم قوت و او هم شجاعت، هم جنګيان وو، او هم توريالي، خو پر دې بريالي نه شول چي يو دولت تاسيس کاندي او نه د داسي حکومت خاوندان شول چي ټول سره يوځای کاندي. ځکه چي د دوی قومي قوت پر قبايلو وېشل شوی و او هري قبيلې يو کوچنی شانته طاقت جوړ کړی و چي په هغو سره به يې قبيله وهله نو بنا پر دې هر يو له خپل قومي قوت نه د يوه ملت په حيث استفاده ونه کړی شوه بلکي خساره يې وکړه، ځکه چي دغه قوت تقسيم شوی و او د دې په عوض چي په هغه سره پر نورو بری ومومي په خپلو منځونو کښي به يې سره وهل او يوه به بل ماتاوه او په عربو کښي قومي قوت هغي وسلې ته ډېر ورته و چي سړی ځان پرې وژني او د افتخار آله اوسي. عربي ملت په همدې وضع او يو د بل وينو ته تږی و او يوې قبيلې د بلي قبيلې خلک وژل او د کورنۍ دښمنۍ په اور سوځېدل، چي اسلام راغی، نو بيا يې يوه داسي

دين ته راوبلل چي د دوی خواهشات يې سره يو کړل، خبره يې يوه کوله او د تعصب له بلني نه يې منع کول او د قومي قوت پر ځای يې د اسلام قواعد ودرول په داسي حال کښي چي د دوی د حريت خواهۍ جذبه يې ژوندۍ پرېښوده او د مساوات او برابرۍ عقيده يې لا پسې ورتقويه او روښانه کړه، د عدل تخم يې په کښي وکاره او هغه تربيه يې ورکړه چي له هره حيثه يې د دوی نفوس پاک کول او شعور يې راويښاوه نو په عرپو د هغوی د خپلي سرشارۍ، ذکا او پوهي په اثر ډېره موده تېره نشوه چي په ډېره خوښي يې دغه بلنه ومنله او د هغې د داعي بلني ته يې لبيک ووايه، او ډله-ډله په اسلام کښي داخل شول اواسلامي تعليماتو ته يې غاړه کېښوده او د اسلام په برکت لا پسې قوي، زړور او توريالي شول، د هغوی هغه قوت چي يو د بل پر ضد به يې استعمالاوه له اسلام نه وروسته يې نوري نړۍ ته متوجه کړ او په يوه اراده او يوه غږ د نورو په مقابل کښي ودرېدل او بيا ټولو ښارون او ملتونو د دوی بلني ته غاړه کېښوده او پادشاهان او امپراتوران يې تابع او خاضع شول، او بيا يې اکثره معموره فتحه او له عدل نه ډکه ړکه، د اسپانيې او فرانسې تر منځ له فاصلو غرونو نه نيولې د چين تر دېوالونو پوري يې له اتيا کلونو نه په لږه موده کښي ونيول او د عدالت او مساوات مظهر يې وګرځولز په همدې توګه د اسلام مجد په لوړتيا او ملك يې په پراختيا کښي پاتي شو او دغه لوړتيا د راشدينو خلفاوو په دوره او بيا د امويانو او ورپسې د عباسيانو په دوره کښي د هارون الرشيد او مامون تر دورې پوري پاتي شوه او دا د اسلامي دولت د لوړتيا انتهايي اوج و او تر يوې لنډې مودې پوري همدغسي متوقفت او ولاړ پاتي شول او بيا يې په تقهقر او انحطاط او پر شا تللو پيل وکړ او دې درجې ته ورسېدل چي له دغې

لويي او لوړتيا نه يوازې يو څو رسوم او يو څو القاب او عناوين پاتې شول چې مصداق او خارجي وجود يې نه درلودل نو اوس به وګورو چې دغه انحطاط بې سببه او بې موجبه وو او که نه؟ نه او هيڅکله نه!

آيا دغه انحطاط د مسلمانانو د شمېر د لږوالي له کبله پېښ شو؟ نه بلکې د اسلامي دولتونو د انحطاط په وخت کښې د مسلمانانو شمېر په څو واري د اسلامي دولت د مجد او اقتدار له وخت نه ډېر و. نو بنا پر دې د دغه انحطاط او سقوط اصلي او موثر سبب او اصلي عامل د هغه څه په باب اعمال او غفلت و چې د دوی د نهضت او ترقۍ عامل و، هغه عوامل چې د اسلامي ملت د عزت، پېشرفت، قدرت او عظمت سبب شوی و دوی له نظره وغورځول او د غفلت په خوب ويده شول، او هغه د دين د حکمت پرېښودل او په هغه باندې له نه عمل کولو نه عبارت دی او دا هغه حکمت او فلسفه وه چې مختلف خواهشونه او هيلې يې سره يو کړې وې او د هغوی د وحدت او اتحاد سبب ګرځېدلی و او او قومي تعصب يې په ديني يووالي ور بدل کړی و. هو! کوم وخت چې په خلفاوو کښې جهالت اوناپوهي خپره شوه او د دين په حقيقت باندې د پوهې نه ليرې ولوېدل نو بيا د اسلامي ملك اساس ضعيف شو او ستنې يې ولړزېدې او د ملك مشرانو او ريسانو بيا قومي تعصب راواخيست او خپل قبيلوي طاقت ته يې لاس واچاوه او قبيلوي امتيازات يې راژوندي کړل او بيا په خپلو کښې سره ونښتل او ديني قدرت يې چې دوی يې سره يو کول له لاسه ورکړ. د خلفاوو د ضعف د زياتوالي يو بل سبب هم دا و چې په نورو قبايلو باندې د قوي کېدو دپاره به يې پردي خلك ځانونو ته رانژدې کول او غټ-غټ منصبونه او غټې-غټې څوکۍ په يې ورکولې، تر دې چې له دغوممالکو نه يو ډېر شمېر کسان غټو منصبونو ته

ورسېدل او د ملك د چارو واګي په لاس ورغلې او هر طرف يې لاسونه اوږده کړل او په چور او چپاو يې لاس پوري کړ او په دولتي بودجه به يې په خپله خودسرانه لوبې کولې نو بيا خلفاوو ديني قدرت هم بايلود او قومي طاقت يې هم له لاسه ورکړ، نو طبيعي نتيجه د دوی انحطاط او ورپسې بيا انقراض او بېخ ختی و لکه چي متاسفانه همدغسي وشول(وماظلمناهم و لکن کانوا انفسهم بظلمون) يعني موږ پر دوی ظلم نه و کړی خو دوی په خپلو ځانونو ظلم کاوه. په همدې ډول ګورئ چي مملکتونه د خپل تاسيس په لومړي سر کښي د هغو د متوليانو د خپلو مخلصو طرفدارانو په طرفدارۍ او مخلصانه خدمت ګذارۍ مخ په وړاندي او ترقۍ روان وي او پرديو خلکو ته مهمي وظيفې نه ورسپارل کيږي او له دې کبله له کوم خطر سره هم نه مخامخ کيږي او د دې په عکس کوم وخت چي بيا د تقهقر او انحطاط دوره شروع شي نو لومړی خيز چي هلته ليدل کيږي هغه دا وي چي په دولتي وظايفو کښي پردي خلك ځای ونيسي او هغوی په خپلو متملقانه اخلاقو او بوټ پاکيو چي له خپلو خپلوانو پوره نه وي ځانونه خلفاوو ته نژدې کوي او په دې توګه لوړي رتبې نيسي تر دې پور يچي هر څه دوی ته په لاس ورځي او د مملکت د چارو واګي په لاس کښي اخلي او د دې خبري ژوندي مثالونه د تاريخ په پاڼو کښي په کثرت موندل کيږي لکه د افشيونو قايد او لا د ديلميانو، آل بويه او نور قايدين او له کومي وضع سره چي د عربو اسلامي دولتونه ورسره مخامخ شي او هر وخت چي دي وليد چي پردي وګړي په يوه ملك کښي، واك او قدرت خاوندان شوي دي نو د هغه د بد انجام او مصير زېری ورکړه. آيا مکمنه ده چي د انګلستان حکومت په خپل دوست قلمرو کښي يو خارجي سړی (هندی وي او که

مصرى) خپل مشاور او مستشار ونيسي؟ او لا دا چي آيا دا خبره د کوم انګرېز په زړه کښي هم ګرځي؟ نه او هيڅکله هم نه... مګر په عثماني دولت کښي دغه وضع په وضاحت ليدل کيږي او له پرديو خلکو مشوره غوښتل کيږي. (او دا د عثماني دولت د انحطاط دوه ده) مثلاً د عثماني دولت د خارجه وزارت مستشار ارتين باشا(موزوروس باشا) (رومي) دى د کريد د جزيرې حاکم قسطاکي باشا دى او په همدې توګه د عثماني دولت په دوايرو کښي لواغاکي، قسطاکي، آغوب او خانس شته او دغه هر يو قوم لري چي د عثماني دولت محکوم او تابع دى او ډېر کوښښ کوي چي ځانونه د عثماني دولت له حکومت او سلطې نه خلاص کړي، او له دوى سره د غربي دولتونو دسايس هم ملګري دي تر څو چي په دغو ملتونو کښي د نهضت ساه وچلوي او په دې توګه خپله خپلواکي په لاس راوړي او عثماني حکومت او سلطې ته خاتمه ورکړي. نو بيا له دغو هيلو او آرزوګانو سره-سره آيا دا معقوله ده او انتظار يې کېداى شي چي دغه راز وګړي به د دولت په خدمت کښي مخلص او فداکار او راستکار اوسي؟ هغه هم په داسي حال کښي چي د دوى د قومونو او خپلو ملتونو مصالح د عثماني دولت د مصالحو پر ضد او خلاف دي.

د هند او د هغه د آينده په باب د ده خبره او د غزنوي سلطان محمود له خوا د دغو سيمو د نيولو په باب د ده سيرت او روش ته يو څه اشاره، او د محمدعلي باشا په وخت کښي د مصر حالت د انګريزانو له خوا د هغه له نيولو نه وروسته حالت مقابل کول

ده به ويل چي د اسلامي دولتونو د سقوط يو بل عامل هم دا دی چي دوی يو د بل له حال نه ځان نه خبروي او که هر څومره ورت نژدې اوسي باک پرې نه راوړي او د خپل ګاونډي هيواد پېښو ته په عميق نظر نه ګوري مثلاً يو افغان د خپل ايراني ورور په حق خبر نه دی او نه څه اهميت ورکوي او دوی دواړه بيا د هند له پېښو نه خبر نه دي او نه پروا پرې راوړي، (مګر دا چي ډېر لږکسان ترې خبر اوسي) او هغو خطرونو ته هم متوجه نه دي چي له دغو پېښو نه راولاړېږي او له دغه کبله څه ښه فرصتونه مفت له لاسه ورکوي چي که په خپل وخت کښي يې رعايت وشي او لا شوی وای او لازم ترتيبات يې ورته نيولي وای ډېره ګټه به يې ترې اخيستې وای، مثلاً هغه انقلاب چي په (۱۸۶۰م) کال په هند کښي پېښ شو او افغانان او ايران ترې خبر شوی وای او لازم ترتيبات يې نيولي وای انګرېز به د هند په ټوله نيمه قاره باندي قبضه نه کوله، ځکه چي د دغي پېښي خبر ډېر وروسته او هغه وخت افغانستان او ايران ته ورسېد چي انګرېزانو د هغه رڼايي مړه کړې او خاموشه کړې وه. همدارنګه هنديان هم په دغه بې خبرۍ او بې علاقه ګۍ کښي له خپلو نورو مسلمانانو ورونو نه کم نه دي او نه زيار باسي چي ځان ترې خبر کړي او رابطه ورسره قايمه کړي. مثلاً ترکيان، المغربيان، تونسيان،

مراکشیان او جزایران، دومره پوهیږي چې په دنیا کښې یوه سیمه شته چې هند نومیږي او په میلیونو هندي مسلمانان په کښې اوسیږي. هندیان هم پوهېږي چې په دغه معموره کښې یو اسلامي عثماني دولت شته چې که یو څه اختیار یې ورته راورسیږي او لا یې یو څه قوت ملګری شي زړونه او اندامونه به یې یو څه آرام وومي، هغه زړونه او اندامونه چې د ظالمو حاکمانو ظلمونو غمجن کړي، د ظلم په مېچنو یې اوړه کړي او لامده کړي یې دي. په همدې توګه نور اسلامي عالم ګورئ له هغو مظالمو بې خبره دي چې په بله برخه کیږي او هر یو دومره غم لري چې بس یې دي او هر یو په خپل غم اخته دی او د بل له غم نه خبر نه دی. زه چې څومره په اسلامي ښارونو او ملکونو کښې ګرځېدلی یم دا راته، ثابته شوې ده چې هیڅوک د هند له جوهري حقیقت نه اطلاع نه لري او بس دومره پوهیږي چې د انګرېزانو په لاس ورغلی دی او په هندیانو سخت حکمونه چلوي. په داسي حال کښې چې هند د اسیا د قارې د هار هغه قیمتي دردانه ده چې له پخوا زمانې نه د فاتحینو هدف او د ملوکو او پاچاهانو منظور نظر و. لوی اسکندر د همدې پر لور لښکرکښي وکړه او د شمال له لاري یې ونیو، د بندر عباس او بلوچستان له لاري اسلامي لښکري د حجاج بن یوسف په امر ورننوتې او د سند، بخارا او کابل له نیولو نه وروسته یې هند هم ونیو. بیا په منځنیو پېړي کښې سلطان محمود غزنوي د هند پر لور لښکرکښي وکړه او په خپل لوړ همت یې فتحه کړ، دا هغه عالي همته سلطان و چې د هند د فتحې په لار کښې یې هري سختۍ ته تن ورکړی و او هر څه یې په خلاصه تنده منل. وایي چې په دغو دښتو کښې یوه ورځ د دوی په لښکرو اوبه ودربدې او نژدې و چې ټول هلاک او پوپنا شي. په دغه وخت کښې د

سلطان خادم يوه مشکوله هغه اوبه چي د سلطان دپاره يې پټې ساتلي وې راوړې چي سلطان يې وڅکي او له هلاکته خلاص شي. سلطان دغه اوبه راواخيستې او د لښکريانو په مخ کښې يې پر ځمکه تويې کړې او ويې ويل چي: (که لښکر يې هلاک شي د ده په ژوند هم څه مرتب نه دي. او د خپل لښکر د سلامتيا دپاره خپل مرګ بهتر ګڼي.) د سلطان دغي خبري لښکري په غيرت راوستې او خپله تنده يې هېره کړه او په يوه تکبير يې مخ په وړاندي منډه کړه تر څون چي اوبوخوړ ته ورسېدل او ځانونه يې خړوب کړل او بيا يې د هنديانو په سنګرونو ورودانګل او ويې نيول. په دې کښې هم څه شک نشته چي هندي لښکري تش لاس نه وې بلکي په توپونو او نورو وسلو مجهزي وې. خو سره له دې اسلامي لښکرو وکړی شول چي هغه ولړزوي او فتحه يې کاندي او سلطان ډېر غنايم په لاس راوړل او په هند کښې خپلي هيلي ته ورسېد. له هغه نه وروسته بيا تېمور لنګ په هند حمله وروړه او په خپلو سپرو او پليو يې پرې ورودانګل او ويې نيو او هلته يې خپل دولت تاسيس کړ او بيا يې اولادې او ټبر حکومت پرې کاوه او د وروستي ځل دپاره چا چي په هند يرغل وروړ او هلته د تېموريانو سلطنت موجود و ايراني نادرشاه و چي دهند بې شماره خزانې او جواهر يې په لاس ورغلل. لنډه دا چي باچاهانو او فاتحانو تل د هند پر لور هڅه کړې او غنايم او ولجې يې ترې وړې دي. مګر په سختو خونړيو جګړو او ډېرو ربړونو او زخمونو، او هر څه چي انګرېزان دي هغوی د ټول عالم نژدې دريمه برخه نيولې ده خو کومې ويني يې چي په دغه لار کښې بهولي او لا يې څه مصرف کړی دی د هغو په نسبت داسي دی لکه د څاڅکي نسبت چي بحر ته واخلې او لا يوه افغانی د ميليارډو افغانيو په مقابل کښې ونيسې. بلکي دغه ټول ملکونه يې

د حيلې او فرېب په وسيله نيولی او لاندي کړی دی، لکه لېوان چي د مېږو په بڼه او ماران چي د چرمښکيوپه لباس کښي ګرځي، ځانونه د ملک د صادقو خدمت ګارانو په نامه ښيي چي د آمن له قايمولو او د راحت د اسبابو له فراهمولو او د نظم او انتظام له برابرولو پرته بل غرض نه لري، د اميرانو برقراري، د هغوی د فرامينو تاييد د سلطنت د شوکت تثبيت او داسي نور د دوی يوازنی غرض دی چي عملي کول يې غواړي، او داسي نوري په زرګونو حيلې به يې وړاندي کولې او له وخت سره مناسب چلونه به يې سنجول او د ښکار په مطابق به يې دام غوړاوه حتی کوم وخت چي به يې د شرقيانو په ملک کښي د ګوتو وهلو خيال پيدا شو او وبه يې ليدل چي د هغه ملک واګي د يوه هوښيار، بيدا او غمخوار سړي په لاس کښي دي او د دوی د غولوني او فرېب ښکار کيږي نه، بلکي د دوی د کوښښونو نقشه ورشنډوي او پېشرفت نشي کولای نو سمدستي به يې د هغه پر ضد په ناوړو تبليغاتو لاس پوري کړ او اذهان به يې مشوش کړل، لا به يې رعيت ورته راوپاراوه او ورسره چپ به يې کړ او د هغوی بې عقلان به يې له لاسه ونيول او پرې راوبه يې پارول لا به يې د ده د کورنۍ يو نيم غړی د ځان کړ او د هغه په مقابل کښي به يې راپورته کړ او جنګ جګړه به يې جوړه کړه او چي جګړه به توده شوه نو به يې پلمه پيدا کړه او د آمن د قايمولو او د نظم او انتظام د برابرولو په نامه به يې په هغه هيواد کښي مداخله شروع کړه او لا به يې د هغه هيواد له وزيرانو سره لاس يو کړ او د دغسي مخلص، پوه او لايق پادشاه د خلع دپاره به لږ زمينه برابره کړه، نو بيا به يې د هغه پر ځای يو احمق ضعيف امام او لا کوم اشوم ودراوه چي د دوی د نقشې او پلانونو مانع کېدای نه شو بلکي په ډېره آسانتيا به يې کولای شول چي خپل

مرامونه مخ پر وړاندې بوزي او خپلې استثماري نقشې تطبيق کاندي. په لنډه موده اوږده مسافه ووهي او په لږ وخت کښې ډېر کار وکاندي او لا هغه څه کوي چې له هنديانو سره يې وکړل چې په لومړي سر کښې د تاجرانو په عنوان راغلل او تجارتي شرکتونه يې تاسيس کړل او د خپلو حيلو او ماکيرو زهرونه يې هري خوا وپاشل، د هغه ځای د اميرانو او راجاګانو تر منځ يې د شقاق او نفاق اور ولګاوه، هر نواب او هر راجا يې د خپل استقلال د اخيستلو دپاره ولمساوه، چې بايد ځان له تېموري سلطنت نه جلا کړي، نو په دې توګه يې وکولای شول چې هغه ټوټه-ټوټه کړي او واړه-واړه امارتونه ترې جوړ کاندي، او بيا يې يو د بل پر ضد راوپاراوه او په خپلو کښې يې په جنګ جګړو سره ونښلول او په دې ترتيب د هند پراخه خاوره د جنګونو او جګړو ميدان شو او هري خوا د وينو رودونه روان وو او بيا هر نواب او هر راجا پيسو او سړو ته اړ شو تر څو چې له خپل حق او خپل ملک او قلمر نه دفاع وکړی شي او لا په خپل دښمن برى ومومي. په دغه وخت کښې همدغې انګليسي کمپنۍ په خلاصه ټنډه او پراخه سينه وروړاندې شوه او له هر يوه له متنازعينو سره يې د مساعدت او کومک لايه وکړه يو يې په پيسو لاندې کړ او بل يې په زور ونيو. تر هر څه لومړی يې دغه وړوکي-وړوکي پادشاه، نوابان او راجاګان له خپلو وطني عسکرو متنفر کړل او هغ يې ضعيف او بې کفايته، بې زړه او خاين ورته وښوول او د خپلو انګرېزي سپايانو په صفت او تعريف به يې پيل ورته وکړ او خپل منصب داران به يې له هره حيثه په زړه پوري، لايق، صادق او خيرخواه وروښوول او هر راجا او نواب به يې په دې قانع کړ چې د انګرېزي لښکرو او منصبدارانو له مرستي پرته نشي کړی چې پر خپل دښمن باندې برى ومومي. نو بيا به انګرېزانو دغو

سادګانو ته مخه کړه او د هر چا د مملکت د ساتني ضمانت به يې کاوه او په خپل دښمن باندي به يې د غالبېدو وعده ورکوله او د دغه کار د انجام دپاره به يې د ډېرو ورزيده او باتورو منصبدارانو په قيادت منظمي لښکري برابري کړې او د دوی تر نظر لاندي ځای ته به يې ولېږلې او د هندي لښکرو په ګډون به په هغه ځای کښي متمرکزي شوې او مصارف به يې هم نوموړي راجا او نواب ورکول. او بيا به يې په خپله لويه سياستمدارۍ او قوي پوهه او پستو او نرمو خبرو د دغو اميرانو زړونه تر تاثير لاندي ونيول او په دې به يې راضي کړل چي د هر يوه پای تخت ته نژدې بايد يو کافي شمېر لښکري پرتې وي او تر څو چي يوه حوزه د بلي حوزې له شر او ضرر نه محفوظه وساتي او په دې توګه به يې ځانونه د دوی دوستان ښوول او د هري ترقۍ دپاره به يې داسي نوم کېښوده چي له هغه ځای سره به مناسب و، مثلاً د سني حکومت د فرقې نوم به يې (عمريه) کېښود او د شيعه ګانو د فرقې نوم به (جعفريه) و او د بت پرستانو فرقه به يې (کشتيه) بلله او چي د هندي حاکمانو بودجې به خلاصي شوې او د دغو لښکرو له مصارفو به وتلی نه شول نو انګرېزانو به د خپلو خزانو دروازې پرانيستې او په ډېرو اسانو شرطونو به يې دغو اميرانو ته پورونه ورکول شروع کړل ځينو ته به يې په ډېره لږه ګټه او ځينو ته بې ګټې قرضونه ورکول او مساعدتونه به يې ورسره کول او د ټاکلو قسطونو په اخيستو کښي به يې هم مساهلت او آسانتيا ورسره کوله او تنګوله به يې نه، تر دې چي هر امير به ګومان کاوه چي دا يو آسماني تاييد دی چي ورپه برخه شوی دی او چي يو څه موده او څو کلونه به تېر شول نو په ډېر لطف او مهربانۍ به يې د خپلو پورونو غوښتنه وکړه او هم به يې په ډېره نرمۍ سره د خپلو لښکرو مصارفو ته اشاره وکړه او چي امير به د پور

له ورکړي عجز او ناتواني وښوده نو به یې په پلارانه نصیحت ورته شروع وکړه او ورته وبه یې ویل چې موږ پوهېږو چې د دغو پورونو ادا کول او د دغو لښکرو د مصارفو له باج نه وتل ګران کار دی او ستاسي له لاسه پوره نه ده نو بهتره دا ده چې یو څه ځمکه موم ته راوسپارئ چې موږ یې په خپل لاس وکرو او د هغې له حاصل نه خپل پورونه هم ادا کړو او د هغه لښکر مایحتاج او مصارف هم تامین کړو کوم چې ستاسي په خدمت بوخت دي او بیا به ځمکه بېرته درکړو او دروبه یې سپارو، ځکه چې موږ ستاسي له خدمت کولو نه پرته بله مدعا نه لرو. نو بیا به یې لاس په داسي سمسورو او حاصل خېزو ځمکو کېښود چې تر هغو پورته به ښې ځمکي نه وې او په دغه وخت کښې چې له یوې خوا به یې له ځمکي حاصل اخیست له بلې خوا به یې هلته محکمي-محکمي جنګي کلاګاني او عسکري چوڼۍ جوړولې او په دغه ترخ کښې به یې د امیرانو دپاره د عیش او نوش ساعت تېرۍ او اسراف دروازې پرانیستې او په پور به یې پیسې ټنګې ورکولې او په عوض کښې به یې څه نوري ځمکي ترې اخیستې او له خپلو پخوانیو ځمکو سره به یې یوځای کولې او بیا به یې د هند د حاکمانو تر منځ د دښمنۍ اورونه لګول او لمن به یې ورته وهله تر څو چې دوی ته بیا د مداخلې پلمه پیدا شي او خپله لوبه وړاندې بوزي او چې جګړه به ښه توده او سخته شوه نو یو له جګړه مارو به یې دې ته اړ کړ چې له یوې ټوټې ځمکي مقابل طرف ته تېر شي تر څو چې هغه هم په بله خوا کښې د هغه دپاره له یو څه ځمکي نه تېر شي او دوی به په خپلو ټولو دغو کارونو او لوبو کښې په صادقو خادمانو او د دواړو خواوو دپاره به امینان او دوستان بلل کېدل. دوی د قوم تر منځ هم د نفاق اچولو له لوبو څخه فارغ نه وو او تل به یې په خپلو حیلو کوښښ

کاوه چي په دې توګه د ملك د يووالي قوت ضعيف کاندي او يو د بل د کور ورانولو ته ولمسوي. او کوم وخت چي به ټاکلې نقشه پای ته ورسېده او د حاکم او محکوم قوت او طاقت به يې پای ته ورساوه او هيڅ به غوږ ښورولی نه شو نو بيا به يې همدغو لښکرو ته چي د دغو ملکونو ساتونکي او حامياني وې امر ورکړ چي خپل لازم ترتيبات ونيسي او تيارسئ اوسي. دوی به ظاهراً د نواب د کورنۍ د يوه غړي د تقويې په نامه خپل قوت پر کار اچاوه او بيا به يې بر سرکار سړی لري کاه او په ځای به يې مغلوب سړی کښېناوه په دې شرط چې د خپل ملك يوه برخه ځمکه دوی ته ورکړي او لا يو څه امتياز ورته قايل شي، نو په دې توګه به يې پلار لري کاوه او زوی به يې پر ځای کښېناوه او لا به يې ورور له تخته راپرې ايسته او بل ورور به يې پر ځای کښېناوه او لا به يې تره لري کاوه او وراره به يې قايم مقام کاوه او په دغو ټولو لويو کښې ګټه د دوی په لور وه او په هغه کښې يې همدغه لوبه کوله. کوم وخت چي د امير دوست محمد خان او پنجابي (رنجيت سنګ) تر منځ جنګ ونښت انګرېزان د افغانانو له تسلط نه ووېرېدل او د سولې او مصالحې په نامه يې خپله مداخله شروع کړه او په نرمو پستو خبرو او غوړو وعدو يې د افغانانو زړونه مسحور کړل او په دې يې راضي کړل چي د پېښور ښار او د هغه ځای نژدې ځايونه د رنجيت سنګ دپاره پرېږدي په همدې تړه وشوه او افغانانو د پنجاب مملکت پرېښود او خپلي خاوري ته ستانه شول. له دغې سولې نه شل کاله وروسته انګرېزانو په پنجاب حمله وروړه او هغه يې د ځان دپاره ونيو او په پېښور هم مستولي شول. له دې نه وروسته بيا ځينو افغاني اميرانو ته وويل چي (دغه سوله د همدغي فتحي مقدمه وه او کوم حدود يې چي په دغه سوله کښې ټاکلي وو هغه د خپل قلمرو د

حدودو ټاکل و، نو موږ غافل وو) په هند کښې د انګرېزانو له اعمالو څخه يو هم دا و چې لږ مخ کښې يې له (راجا برودا) سره وکړل نوموړی يو لوی امير و او چې انګرېزان پوه شول چې په نوموړي کښې پوهه، بصيرت، حزم او کارداني شته نو هغه يې په يوه باطله دعوی خلع کړ او د ده له کورنۍ نه يې يو وړوکی ماشوم د ده پر ځای ودراوه او بيا يې د هغه دپاره وصيان ودرول او په دې ترتيب دوی ته ميسره شوه چې د هغه ملک په ټولو خزانو خېټه واچوي، د ملک د چارو واګې په خپل لاس کښې ونيسي او د لښکرو قيات هم په خپل لاس کښې واخلي، او دغه امير ته له نامه پرته هيڅ هم نه وي. انګرېزانو دغه ټول کارونه د عدالت او اصلاح تر بيرغ لاندې کول او د امنيت د بقا او نظام د تثبيت په نامه به يې دغه لوبې کولې نه دا چې د تملک او استيلا نوم په خوله واخلي او دوی حق درلود چې د پاچاهانو نومونه ژوندي وساتي او له نور څه نه يې سترګې پټې کړي ځکه چې شرقي اميران دنومونو د بدلولو پرواګير نه دي او نه څه اهميت ورته لري بلکې دوی ته د الفاظو طنطنه او غټ-غټ القاب ډېر اهميت لري او خوند ترې اخلي که چېرته له يوه شرقي امير نه ملک او مال ټول سلب او له خپلو ټولو حقونو مجرد شي او د ده لقب او د لقب لواحق يې پر ځای پاتي شي، دی پرې مست اوسي او پرې وياړي او هغه څه چې يې له لاسه وتلي دي پروا نه پرې کوي دا هغه خاصيت دی چې په شرقي اميرانو کښې انګرېزانو تشخيص کړي او پرې پوهېدلي دي نو ځکه دوی کوښښ کوي چې هغه له چا نه وانه خلي که څه هم معاني يې سلب کړي اوسي او انګرېزان هيڅ ضرورت نهويني چې دغه القاب له اميرانو نه واخلي او لا يې په داسي شيانو وځوروي، بلکې پوهيمي چې هغوی په دې خوښيږي او هغه يې د سترګو نور دی

او بايده ده چي سترګي يې په همدغه القابو روښانه اوسي. غټ-غټ القاب د يوه شرقي امير دپاره يوه مستحکمه کلا ده چي په کښي بندي کاوه شي او لا يوه ژوره څا ده چي په کښي اچاوه شي او دی يې هغه جنت بولي چي پلن والی يې له ځمکي او آسمانونو نه لوی او پراخ دی. نو بنا پر دې شرقي اميران پرېږدئ چي د خپلو القابو په نعمت او د نومونو په سعادت کښي خوښ او خوشحاله پراته وي او له لويی نه همدومره برخه بس ده چي د خپلو خادمانو او خاصانو په ډله او ټولی کښي ورته (نواب صاحب) (راجا صاحب) (خديو صاحب) (سلطان صاحب) وويل شي. د افسوس او خجالت ځای دی، دغه القاب په لوی ملک، لوړ مقام، قوي شوکت او لوی هغه سطوت دلالت کوي چي جبابره او کابره سر ورته ټيټوي او اطاعت يې کوي، نو بيا د شرقي اميرانو نفس يې څنګه مني چي له هر ډول شرف اوعزت نه خلاص وي او له معنی نه يې هم همدومره پاتي وي چي په خپلو خدمت کارانو او چپړاسيانو سلطه ولري، او حتی په دغه کښي هم حر او آزاد نه وي او نه خپله اراده ولري بلکي بايده ده چي په هر څه کښي د پرديو بادارانو خيال او رضايت وساتي. په هند کښي د انګليس له مناقبو او د هغوی د عدالت له عجايبو يو مثال هم دا دی چي په (جنبه) د (انبر سر) تر څنګه يو ځای دی يو مقتدر راجا وا، (جبرت سنګ) نومېده او کوم وخت چي نوموړی راجا مړ شو د سکانو د قانون پر اساس دده زوی (سوجت سنګ) يې پر ځای کښېناست، بيا د هند انګرېزي حاکم (لار ډنوت بروک) وغوښتل چي د خپل انګرېزي عادت له مخي دغه سيمه هم خپلو مستملکانو ته ورضم کاندي، نو يې له سوجت سنګ نه وغوښتل چي د خپل پلار تخت خپل ورور (قوبال سنګ) ته چي دوينځي زوی و پرېږدي او دا د سکانو په

قانون كښې روا نه وه چې تر څو د اصيلو مېندو زامن موجود وي او د وينځي زوى پر تخت كښېني، نو بنا پر دې قانون سوجت سنګ د انګرېزي حاكم دغه غوښتنه ونه منله او رد يې كړه، نو بيا انګرېزي حاكم وروسته له هغه چې د ده ښځه (ملكه) يې ووهله دى يې په زور له تخت نه راكښې ايست او د پاچا د كور ټولي خزانې، قيمتي جواهر او انتيک شيان يې لوټ كړل او بيا يې د هغه پر ځاى نوموړى(قبال سنګ) ودراوه او له يوې نلډي مودې وروسته يې هغه هم عزل كړ او د هغه پر ځاى يې د ده ماشو زوى(سيام سنګ) پر تخت كښېناوه تر څو چې امر او نهي برالا د انګرېزانو په لاس ورشي او نوموړي صغير امير ته يې يو داسي وصي ودراوه چې د دوى د لاس ګوډاګى و او د دوى له ارادې ونشي وتلى. دغه مخلوع(سوجت سنګ) داسي ګمان وكړ چې يوازي دغه (نورنبروک لارډ) ظالم دى او له ده سره يې دغه ظلم كړى دى او كه خپل عرض په لندن كښې د برتانيې عادل حكومت ته وړاندي كړي؟؟ ضرور به يې بازخواست وكړي او له دغه مظلوميت نه به يې خلاص كاندي، خو څنګه چې په دغه عدوان او تېري كښې ټول سره يو وو او يو راز زړونه او متحد فكرونه يې درلودل نو ځكه راغى، عرض او داد يې وكړ او هيڅ هم په لاس ورنغلل او په دغه موده كښې چې په لندن كښې اوسېده او خپل حق يې غوښته څه چې يې درلودل هغه يې په نس وخوړل او تش لاس پاتي شو، چې يوې ګولې مړى ته حيران و، دغه بدبخته پاچا چې د زرو كلو پاچايي يې درلوده او په خپله د لوړ شان او شوكت خاوند و ما په خپلو سترګو وليد چې شكېدلي جامې يې په تن وې او وږى تږى خوار او زار په لندن كښې ګرځېده او چا يې دادخواهي ونكړه او نه يې څوک په داد ورسېدل. زه د انګرېزانو په يوه پخواني منشور چې په هند كښې

يې خپور کړی مطلع شوم چې م تن يې موږ په (عروة الوثقی) کښې خپور کړی او هغه دا دی:

(که چیرته په دولتي دايرو کښې يوه داسې تيټه وظيفه پيدا شوه چې اجرا يې د انګريز له شريف نسب سره وړ نه وه نو بايده ده چې هغه کوم پخواني فارسي قوم ته چې په زردشتي دين پاتې شوی دی وسپارل شي، او که په دوی کښې هم داسې سړی پيدا نه شو چې دغه وظيفه انجام کاندې نو هغه بيا کوم بت پرست ته بايد ورکړی شي، او که نه په زردشتيانو کښې او نه په بت پرستانو کښې دغسې څوک پيدا شول نو له هغه وروسته بيا بايده ده چې مسلمان ته ورکړی شي).

نو بنا پر دې په هند کښې د مسلمانانو برخه بله نه وه مګر دا چې له مجوسيانو او بت پرستانو نه به زياته شوه نو بيا به مسلمانانو ته رسېده او دا له مسلمانانو سره د انګريزانو د مينې او دوستۍ يوه نمونه او د دوی د دې خبرې يو ښکاره دليل دی چې ځانونه د مسلمانانو دوستان او مددګاران بولي او خدای دې زموږ د دغسې دوستانو او مددګارانو شمېر نه ډېروي. د دوی له مناقبو او د عدالت له غرايبو نه يوه هم دا وه چې د (اندومان) جزاير يې د اسلامي علماوو فرارګاه ګرځولې وه او د دين علما به يې هلته فرارول. او هغه ګناه چې دد غې سزا موجب ګرځېده دا وه چې پايد اعتراف وکړي چې دی د قرآن په ځينو ايتونو عقيده لري؟؟ (د دغې خبرې تفصيل مخ کښې تېر شوی دی). که موږ وغواړو چې د انګريزانو مناقب يو-يو راوړو او د دوی د هغو معاملو او رفتار داستانونه دلته ذکر کړو چې له هنديانو سره به يې عموماً او مسلمانانو سره خصوصاً کول خبره به ډېره اوږده شي او کتابونه به ترې جوړ شي چې څوک به يې نه د اورېدو حوصله لري او نه د لوستو، او څه شي چې مو په هند

کښي د دوی له اعمالو نه ذکر کړل له ډېرو نه لږ او له زرو نه يو و. که څوک د هند پراخه او بې سر او سامانه ځمکي ته ورشي، او د خدای هغه نعمتونه او پېرزويني وګوري چي د دغي ځمکي په برخه شوي او لور په لور داسي سمسوره او ودانه ښکاري چي د تيرو له قاتونو نه يې هم داسي وني راپورته شوي دي چي سرې هک پک او حيران ورته پاتي کيږي نو سترګي به يې له حيرانتيا ړدي وخېژي او عقل به يې اريان دريان پاتي شي چي د يوې وني سيورى يې د ځمکي څومره ساحه نيولې او ځمکه يې څنګه په شنه شنبلي فرش ده ته به وايې چي شين وربښمين فرش غوړېدلی او د طبيعت د ښکلا ډېر عالي او ښکاره مظهر دی، او سړي ته دا ګومان پيدا شي چي د دغي سيمي خلک به څومره آسوده، آرام او په راحت کښي وي او ښه ژوند به لري. حتى داسي ګومان به کوي چي د ځمکي پر سره به تر دې خلکو مسعود او نېکمرغه خلک وجود ونه لري، خو کوم وخت چي انسان له دغو سمسورو ځمکو او سرسبزونو نه کليو او ښارونو ته ورننوزي او خلک وګوري نو په سترګو يې اور بل شي، زړه يې په چاود راشي او خلق يې په تنګ شي چي دا څه حال دی چي په زرګونو خلک لوڅ لپړ، عورتونه يې ښکاري او پښيا بله په سړکونو کښي ګرځي راګرځي او يوه مړۍ ګوله نه مومي چي خپل ژوند پرې وساتي، او چي له دې نه ورتېر شي او په خپلو سترګو هغه ذلتونه او خو خوارۍ وګورئ چي د مغولي سلاطينو او لاده ورسره مخامخ ده او لا د (تيپو) اولاد او احفاد وګورئ او لاد (اوده) سلاطينو د سلالي فقر او بېچارګۍ ته په ځير شي او لا د سند د اميرانو د اولادې بدحالۍ او بد روزګارۍ مشاهده کړي او داسي دنورو معزو راجاګانو، نواباناو او اميرانو کورنۍ وګوري او د انصاف په تله يې وتلي نو په دې به

يې باور راشي او يقين به وکړي چې دغه ټولني بلاګاني او مصيبتونه د انګرېز د عادل حکومت د ادارې مولود دی او همدغه عادل حکومت دی چې د هند د سرسبزي او زرخېزي ځمکي اصلي اوسېدونکي يې د هغې له طبيعي ثروتونو او منافعو محروم کړي او دوی عيش او نوش پرې کوي همدغه عادل حکومت دی چې د عزت خاوندان يې پې عزته کړي او د لوړو او فاخرو قصرونو خلك يې دې ته اړ کړي دي چې په څېرو او مغارو کښي په لوږه او خوارۍ ژوند وکړي او دا دی له هنديانو سره د انګرېز د عادل حکومت د روش او رفتار يوه بله نمونه. کوم وخت چې يو انګرېز له يوه هندي سره خبري کوي د لرګي په اشاره ورسره ګړېږي ځکه چې دوی ته د انسان په سترګه نه ګوري او نه په انساني فضيلت ورته قايل دي. کوم وخت چې انګرېزي حاکمان هنديان رابولي چې نوې ماليه پرې وضع کړي نو يوه لوړه سوپه چې نژدې درې ګزه ارتفاع ولري جوړه کړي اوهلته د انګرېز بادارانو څوکۍ پرې کښېږدي او هنديان لاندي ټيټ پر ځمکه کښېنوي تر څو چې د دوی امتياز ثابت شي او د هغوی له ذلت نه د خپل عزت خوند واخلي. په داسي حال کښي چې هغوی يې د دې دپاره راغوښتي وي چې پاتي پوټکی يې هم ترې وباسي او پاتې وينه يې هم وزبېښي. نو آيا د نورو پخوانيو فاتحيو قومونو په باب به مو داسي څه اورېدلي وي؟ نه، او هيڅکله هم نه! کوم وخت چې د ايران برهمنيانو هند ونيو د هغه ځای له اصلي اوسېدونکو سره يې هيڅ بدي ونکړه که څه هم هغوی خپل ځانونه آسماني او د خدايانو زامن بلل، خو هغوی يې په حقوقو کښي له ځانو سره شريك کړل او ځان سره يې برابر وګڼل. مسلمانانو هم د هند ځمکه فتحه کړه او له هندوانو سره يې هغه معامله کوله چې له مسلمانانو سره به يې کوله له

مهمو وظيفو څخه يې محروم نه کړل او په هند کښي هيڅ يو مسلمان بادشاه تېر شوی نه دی چې هندي وزيران او حاکمان به يې نه درلودل. مسلمانانو له هندوانو سره د وررګلوۍ رفتار کاوه، مګر دا چې انګرېزانو په پنجاب او مدراس کښي د دوی تر منځ شقاق او نفاق واچاوه. انګرېزانو ګومان کاوه چې مسلمانان به د خپل ديني تعصب له مخي په هندوانو ظلم کوي او په انصاف به نه ورسره چلېږي، مګر موږ تر اوسه پوري ګورو چې د راجاګانو واړه-واړه حکومتونه او د مسلمانانو نوابۍ شته چې له راجاګانو سره مسلمانان وزيران او نور مامورين او له مسلمانو نوابانو سره هندوان وزيران او نور مامورين کار کوي او ښه يې سره ګالي. همدارنګه شيعه ګان سنيانو سره او سنيان له شيعه ګانو سره يوځای اوپه ورورګلوۍ ژوند کوي او ښه يې سره ګالي، خو د انګرېزپه ميليونو تابعينو کښي يو هندی هم نه ښکاري چې يوه شريفه او د اهميت وړ وظيفه ورته سپارل شوې وي. په دنيا کښي ډېر نعمتونه شته چې د انسان د بدبختۍ او خوارۍ سبب ګرځي د هند د خاوري سرسبزي او هغه طبيعي ثروتونه چې خدای په دغه خاوره کښي امانت ايښي دي د دې سبب شول چې انګرېزان دغه ځای ته راشي او د هندي ملت دپاره يوه ځمکنۍ بلا شي. حتی نه يوازي د هنديانو دپاره بلا وه بلکي د هند د ګاونډيو هيوادونو او شاوخوا بحرونو دپاره هم يوه بلا وه. ځکه چې انګرېزانو هر هغه مملکت چې د هند دروازه او په هند کښي د خپل حکومت خطره بلله او د برتانيې د امپراتورۍ دپاره په کار او لازم و چې په هره حيله او خدعه چې وي هغه بايد لاندي کړي او هند له خطر نه خلاص کړي، له عثماني دولت نه يې د قبرس ټاپو په دې پلمه واخيست چې په متوسط بحر کښي خپل مستملکات وساتي او په حقيقت کښي د دغه ټاپو نيول د مصر د

خاوري د نيولو مقدمه وه. هغه مصر چي د سويس کانال چي د هند يوه بله دروازه ده په کښي و او سوډان چي په بحر احمر حاکميت لري او د هند بله دروازه ده او عدن، بوغاز (باب المندب) او جبل الطارق چي دغه ټول د هند د لارو شبکې دي. بل افغانستان او ايران چي د هند دوه لويي لاري دي هغه افغانستان او ايران چي که خدای کول له همدغو لارو به هند ته ورننوزي او له هند نه به د انګرېز لاس وباسي او برتانيه به له هند اوهند او نور اسلامي هيوادونه به له انګرېزانو نه په آرام پاتي شي په دې توګه چي انګرېزان به د لويي برتانيې په ټاپو کښي په فارغ او بې غمه زړه په آرامه خوب وکړي چي نه به د هند د خطر اونه به د هند د دروازو غم ورسره وي ځکه چي کور، به د کور خاوند ته وسپارل شي او د خپل کاله دروازې به په خپلو تورو او سرتېرو ساتي. انګرېزانو په افغانستان کښي خپلي ټولي حيلې او چلونه په کار واچول خو کامياب نه شول. تر څو چي يې خپلي شپېته زره لښکري چي په عصري وسلو مجهزي وې د افغانستان پر لور رواني کړې او د ارو بل امر يې ورکړ، خو څنګه چي افغانان يو جنګ جويه او توريالی قوم دی او د جنګ په ميدان کښي له مرګ نه وېره نه لري ټول په يوه تدبير او يوه تکبير راولاړ شول او په ډېره مېړانه يې انګرېزان له خپل ملک نه وشړل او د انګرېز د استېلا له بلا نه خلاص شول. هغه هم په دې ډول چي د انګرېزانو سرونه او مالونه پوپنا شول او بيا يې د ملايمت او غوړه مالۍ په حربه لاس پوري کړ (لکه چي د دوی خوی دی چي يو قوم به يې متحد وليد نو هغه قوم ته به يې شا کړه او د هغو هيواد به يې هماغه قوم ته پرېښود او بيا به يې په حيلو لاس پوري کړ) خو ايران د دوی له شر نه محفوظ پاتي نه شو، او څو کرته يې د روسيې له حکومت سره سازش وکړ او ايران به يې په خپلو

کښي سره ووېشه. کوم وخت به چي انګرېزانو د افغانستان د نيولو او ربړولو اراده وکړه نو د ايران له دولت سره به يې نرمي او مجامله راواخيسته او چي د افغانانو د ملاطفت او نرمۍ دوره به راغله له ايران سره به يې په سختۍ شروع وکړه او دواړه د خپل قوم سرنوشت له انجام نه غافل وو. او که دوی پوهېدای (که خدای کول ډېر ژر به پوه شي) چي که کوم مصيبت نن يوه ته رسيږي سبا ضرور بل ته رسېدونکی دی دغسي به يې نه و کړي او يوه به د بل غم او ښادي د ځان بلله. د شرقيانو له عجايبو او غرايبو نه يوه هم دا ده چي څومره چي دوی د فرېب او غولوني وسله کارګره لوېږي هغومره دوی د وهم د لښکر په مقابل کښي مقاومت نه لري او څومره چي د وهيم شيانو تابع دي د حقايقو نه دي.
هو! وهم عجيب او غرېب آثار او تاثيرات لري، په تېره بيا په ضعيفو ملتونو باندي چي کله ناکله د ډارونکو او وېرونکو څيزونو آيينه او مظهر شي او کله ناکله د خوشحاليو بارانونه اوروي او هغه په ټولو حالاتو کښي د حقيقت پرده او حجاب وي او له حقيقت نه ډېر ليري واقع اوسي خو د انسان په اراده باندي قوي سلطه لري او عزم يې د وهم محکوم اوسي نو بنا پر دې بايد د خير مانع او د شر غوښتونکی وبلل شي. هم ضعيف قوي، نژدې ليري، د آمن ځای، مهلکه ښکاره کوي، وهم سړی کوڼ او ړوند کړي، عقل ترې يوسي او د بصيرت په سترګو يې پرده واچوي او معدوم موجود او موجود معدوم ورته ښيي. وهم په غير موجود او غير مشهود جهان کښي شته او د سړي دماغ داسي مختلوي چي نه پوهېږي څه پرې شوي او څه بلا پرې لګېدلې ده؟

وهم يوه خبيثه روحيه ده چي انساني نفس ته د جهالت تور لباس ورپه غاړه کوي او حقايق يې له سترګو پټوي او کوم وخت چي حقايق

له انسان نه پټ شي اوهام پر سړي حاکم او په اراده يې مسلط شي او د وهم خاوندان د ګمراهۍ بېديا ته بيايي او داسي لار او ګودر ترې ورک کوي چي نه پوهيږي پر کومه لاره شي او څه وکاندي، لار او ځا ترې ورکه شي او لکه د ړندو په شان اردلي بردلي پښې ږدي اوځای پر ځای لکه شوکور اس بدري خوري. که چيرته وهم مولود اوسي نو د هغه مور او پلار جبن او بزدلي او بې زړه توب او مريی، پالونکی اور وژونکی يې هم بې زړه توب دی او هغه لوړو مقاماتو او عالي مقاصدو ته د اکثرو انسانانو د نه رسېدو اصلي علت دی. جبن هغه څيز دی چي انساني نفوس له کار او عمل، عمل او اقدام نه منع کوي او نه يې پرېږدي چي د قربانۍ ميدان ته ورودانګي او د کاميابۍ ناوي په غېږ کښي ونيسي، هغه د هر خلل، هري ناکامۍ او هري ناتوانۍ علة العلل او اصلي سبب دی. جبن هغه څيز دی چي د مملکتونو د ماڼيو ستني سستوي او د ملتونو روابط شکوي او نظام يې منحل کوي. دا هغه څيز دی چي د پادشاهانو عزمونه يې سست کړي او د لوړو خلکو زړونه يې ضعيف کړي دی چي بيا يې تختونه په بله اوښتي او قصرونه يې د خاورو شوي دي، دا هغه څيز دی چي د خير دروازې د خلکو په مخ تړي او د لارويو له سترګو د لارو نښي پټوي، خلک ذلت ته په تن ورکولو راضي کوي او د مسکنت او غربت دردونه ورته سپک کوي. د بردګۍ او مريیتوب دروند پېټی ورته سپک برېښوي او انساني نفس په هر اهانت باندي په سير کولو واداره کوي. په ذلت او خوارۍ، امانت او تحقير او په هر څه يې راضي کوي او کرامت يې ترې لوټي. جبن انساني نفس ته د عار جامه ورپه غاړه کوي او له سره مرګ نه يې وېروي هغه سور مرګ چي د پاکي روحيې او عالي همت خاوندان يې افتخار بولي، بې زړه خلک د احتياج ذلت آسان او

په کور کښي د عیش مضیقه نعمت ګڼي، د مرګ ترخه غوړپونه هره ګړۍ څکي خو په هر حال راضي اوسي که څه هم له دوو سترګو نه پرته چي خپل دښمنان پرې ګوري نور هیڅ ونه لري. دا وې د بې زړه خلکو ژوند چي هر څه یې له لاسه ورکړي او چي هیڅ ونه لري په هغه قانع وي او ګمان کوي چي خپل هدف ته رسېدلی او خپلي هیلي یې پوره شوي دي. جبن په انساني نفس کښي یوه نقیضه ده چي له ناملایماتو سره د انسان د مقابلې توان وژني، یو داسي روحي مرض دی چي د هستۍ او موجودیت د ساتني تون له سرې نه وړي هغه توان چي پاک خدای د موجوداتو د طبیعي ژوند له ارکانو نه یو رکن پیدا کړی دی. جبن ډېر اسباب لري خو که د ټولو اصلي حقیقت او جوهر ولټول شي وبه ګورو چي د ټولو اسبابو اصلي منشا له مرګ نه وېره ده. په داسي حال کښي چي مرګ د ټولو ژویو مآل او د هر ذی روح مصیر دی او هر څه چي په دنیا کښي ژوند کوي هرومرو به یوه ورځ مري او خپله جامه به بدلوي. البته مرګ کوم ټاکلی وخت ا معین ساعت نه لري (په دې معنی چي چا ته معلوم اوسي) او د پیدایښت له اولي ورځي نه د ارذل العمر تر وخته پوري یې هر ساعت او هره ګړۍ احتمال شته او واقع کیږي او ټاکلی وخت او ساعت یې له خدای نه پرته بل چا ته معلوم نه دی. له دغه یقیني څیز (مرګ) نه وېره کله-کله دومره سخته شي چي انساني نفس ته د غه مهلک مرض (جبن) ښي او بیا نېک مصیر ته د ګرځېدو د غفلت موجب ګرځي او د انسان دپاره پیدا کړی دی، خو په دې شرط چي خپلي قواوي په هغه لار کښي په کار واچوي چي د هغې دپاره خلق شوی دی. هو! کله-کله انسان خپلي نفسي قواوي هېروي او هغه څۀ چي د غنا سبب ګڼي چي په حقیقت کښي د حیات او بقا اصلي سبب دی چي هغه

له شجاعت او اقدام څخه عبارت دی. جاهلان ګومان کوي چي په هر قدم کښي مرګ او په هر حرکت کښي خطر شته دی، سره له دې چي يو وار وړاندي بېرته او شاوخوا وګوري او هغو آثارو ته په ځير شي چي د انسان د ارادې مولود دي او هغه کاميابۍ او لوړ مقامونه په نظر کښي ونيسي چي د عزم او ارادې د خاوندانو په برخه شوی دی نو سمدستي به په دې پوه شي او ورته به څرګنده شي چي دغه ډارووونکي څيزونه اوهام او د بيابان د غولانو آوازونه او شيطاني وسوسې دي چي له ده چاپېري شوي او د خدای له لاري يې ژغورلی او د خير له منابعو يې محروم کړی دی. جبن يو تلک دی چي د زمانې احوال او د شپو ورځو حوادث يې د خلکو د نفوسو د ښکارولو دپاره ږدي او قومونه او ملتونه په کښي نيسي، دا د شيطان دام دی چي انسانان او د خدای بندګان په کښي نيسي او د خدای له سمي لاري يې ژغوري. بزدلي د هر رذالت پای او د هر مذموم خلق منشا ده هيڅ بدبختي په دنيا کښي نشته چي هغه يې مبدا نه وي او هيڅ فساد وجود نه لري چي هغه يې مکروب نه اوسي هيڅ کفر به نه وي چي هغه يې باعث او موجب نه وي او هيڅ شر او ناکامي به نه وي چي هغه برخه پکښي ونه لري دغه مذموم خاصيت ټولني ټوټه-ټوټه کوي او د خلکو تر منځ روابط او علاقې سره پرې کوي، لښکرو ته ماتي ورکوي او لوړ بيرغونه پر ځمکه راپرېباسي او سلاطين د جلال او لويۍ له آسمان نه ځمکي ت راغورځوي کوم خاينان چي په وطني جنګونو کښي خيانت ته مجبوروي هغه هم همدغه جبن او بزدلي ده او بس. د رشوت اخيستلو ټيټ عمل ته څه شی انسان مجبوروي، آيا همدغه جبن نه دی؟ د خوارۍ وېره، د فقر او نادارۍ خوف يې دې ته اړباسي چي بل ته ارتشا لاس وراوږد کاندي. ځکه چي له فقر او لوږي

نه وېره په حقیقت کښې له مرګ نه وېره ده او هغه د جبن اصلي علت دی او له دې نه وروسته، ته کولای شې چې همدغه جبن د دروغو، نفاق او نورو اخلاقي رذایلو علت وګڼې. جبن د هر سالم انساني فطرت د خاوند دپاره عار دی، په تېره بیا د هغو کسانو دپاره چې په خدای او د هغه په رسولانو او د قیامت په ورځ ایمان لري او په دې تمه اوسي چې د خپلو اعمالو نېک اجرا او په زړه پوري ثواب وګټي او په لاس یې راوړي. د اسلامي ملت زامن ته په کار دی چې د خپل دین د اصولو په مقتضی تر بل هر ملته له دغه ټیټ او رذیل عادت نه لیري اوسي، ځکه چې جبن له ډېرو هغو سختو عواملو څخه دی چې انسان د ښو او مهمو کارونو له اجرا کولو نه منع کوي او نه یې پرېږدي چې د خدای رضا وګټي. چا چې قرآن لوستی وي پوهېږي چې له مرګ سره مینه لرل او له مرګ نه،نه ډارېدل د ایمان نښه ده. او پاک خدای په همدې سره خپل بایمانه او مخلص بندګان ازمایي او د هغو کسانو د ذم په باب چې ایمان ونه لري داسي فرمایي: ((الم ترالی الذین قبل لهم کفوا ایدیکم و اقیمو الصلوة و آتوا الزکوة، فلما کتب علیهم القتار اذا فریق منهم یخشون الناس کخشیة الله او اشد خشیة، قالو اربنالم کتبت علینا القتال، لولا اخرتنا الی اجل قریب. الخ آیه ۷۷ سورة نسا))....

د حق په لار کښي اقدام کول او د خدای د کلمې د اعلا په لار کښي سر او مال ښندل د مومنانو د ایمان لومړنۍ نښه او علامه ده. الهی کتاب په دې اکتفا کړې نه ده چې لمونځ دي ادا او زکات دي ورکړی شي ځکه دغه صفات یې د مومنانو او منافقانو تر منځ مشترک بللي دي بلکي د مومنانو یوازنۍ ممیزه او علامه یې دا بللې ده چې دوی د خدای د کلمې د اعلا او د الهی عدالت د استقرار په لار کښي خپل سرونه

ښندي او پروا نه کوي بلکي دغه خاصه يې د ايمان يوازنی رکن ګڼلی دی چي که هغه نه وي نور صفات يې څه قيمت او ارزښت نه لري. څوک دي دا ګومان ونه کړي چي د اسلامي دين او جبن تر منځ په جمع ممنه وي او لا به ايمان او جبن دواړه په يوه زړه کښي ځای ولري، دا به څنګه ممکنه وي په داسي حال کښي چي د دين هر جز د شجاعت ستاينه کوي او د خپل پيرو په اقدام واداره کوي او تل د قرباني توصيه ورته کوي. مومن په دې باور لري چي بې اجله مرګ نه شته او اجل هم د خدای په لاس کښي دی او د خدای تعالی د ارادې تابع دی او د ملي او ديني فرايضو له ادا کولو نه ځان ژغورل په هغه کښي کوم تاخير نه راولي او نه مهم کار ته اقدام کول د سړي عمر لنډوي، مومن هغه څوک دی چي يو له دوه نيکيو انتظار باسي، لا دا چي په پت او عزت ژوند وکړي او لا دا چي د مېړاني په ميدان کښي په شهادت ورسيږي او ځان مقربو ملکو ته ورسوي. که څوک دا ګومان کوي چي د محمدي (ص) د دين په اساس ايمان او جبن دواړه په يوه زړه کښي يو ځای کېدای شي خپل ځان غولوي او خپل عقل تېر باسي او هر وخت چي د اسلامي ملت د زامنو زړونه د جبن له عار نه پاک او اذهان يې د وهم له اشباحو نه صاف شول او ټولو په يوه اراده د خدای په محکمه رسۍ منګولي ولګولې نو بيا به بېرته هغه زمريان شي چي وو او خپل ورکه به با ومومي او موجود به وساتي او بيا به د نړۍ د ملتونو او خدای په نزد د شه مقام خاوندان وي. انګرېزانو څنګه له مکر او حيلې نه ګټه واخيسته ساو شرقيانو د جبن او وه له کبله زيان او تاوان وکړ. د انګرېزانو قوت مجتمع، عدد يې کامل او خبره يې يوه ده او د هر ډول پېشرفت دپاره يې چمتووالی درلوده او هغه هم په داسي وخت کښي چي شرقي

ملتونه تيت او پرک وو، بېل-بېل خواهشونه يې درلودل او هر څوک په خپل اغم اخته و او د غربيانو له صنعت او پېشرفت نه غافل او بې خبره و، شرقيانو هره نادره خبره معجزه او هره بديمه اختراع سحر او کرامت باله، انګرېزانو دغه فرصت غنيمت وګاڼه او مخه يې شرق ته کړه او هري خوا ته يې لاس وغځاوه انګرېزانو اکثره دغه ملتونه په خپلو ځينو عجيبو اروپايي صنعتونو لاندي کړل، په دې ترتيب چي د خپل صنعت يوه نمونه به يې شرقيانو ته وړاندي کړه او د هغوی زړونه به يې له اوهامو سره مخامخ کړل او بيا به يې په خپلو حېلو او مکرونو پيل وکړ او داسي به يې تر واهمې لاندي راوستل چي خپل هرڅه به يې هېر کړل، د دوی زړونه او عقلونه به يې تر تاثير لاندي راوستل او بيا به يې د دوی مالونه، د دوی ځمکي ترې واخيستې او دوی به يې له خپلو هيوادونو وشړل. او انګرېزی قوم په همدې مالونو غنی او بډای و او د مرفه ژوند خاوند وګرځېد. هو! انګرېزان په يوه قوي اداره د هند پر لور روان شول او له فرانسويانو، هالنډيانو او پرتګاليانو سره يې د هند په پراخه خاوره کښي په مسابقه شروع وکړه او په خپله دهاء مکر، حيله او ډېره هوښيارتيا يې له دغو ټولو نه د سبقت پنډوسکی يووړ، البته په دغه لار کښي د هنديانو غفلت هم له دوی سره ډېر مساعت وکړ، او لا د دوی پاک زړونه د انګرېزانو په وعدو وغولېدل او له دې کبله په آسانۍ سره يې د انګرېزي قدرت دپاره غاړه کښېوده او يو يې د بل د وروسته لاندي کړ. لومړنۍ حيله چي يې په دغه لار کښي په کار واچوله او د هنديانو زړونه يې د ځان پر لور رواواړول هغه د دوی دا خبره وه چي موږ غواړو تاسي د دغو ظالمو دولتونو(فرانسې، هالند او پرتګال) له شر نه خلاص کړو ځکه دوی غواړي چي ستاسي ملکونه لاندي کړي او قبضه پرې وکړي، او

موږ (انګرېزان) يوازې ستاسي ازادول او خپلواکي کول غواړو. په همدې توګه همدااوس ګورئ چي انګرېزان په اصلي هند او هند چين او برما باندي چي د ټولو نفوس دوه سوه او اتيا ميليونو ته رسيږي[1] سلطه لري او ټول انګرېزي حکومت بد ګڼي او غواړي چي د دغه ظالم حکوت له سلطې نه ځانونه خلاص کاندي که څه هم د يوه بل ظالم حکومت په مرسته وي، ځکه دوی يقين لري چي تر انګرېزه ظالم حکومت په دنيا کښې نشته، خو سره له دې بدبينۍ او دښمنۍ چي د انګرېز په نسبت يې لري، او سره له دې چي شمېر يې هم ډېر او خاوره يې پراخه ده، او شديداً هيله لري چي ځانونه له انګرېزي سلطې نه خلاص کاندي خو بيا هم د دغه مبقوض او ظالم حکومت چي له پنځو سوو زرو لښکرو نه زيات قسوت په لاس کښې نه لري څوک نه پيدا کيږي چي مقابله ورسره وکړي او مخې ته يې ودريږي او د دغو مستعمراتو د هر يوه ميليون خلکو په مقابل کښې دوه سوه سپايان دي چي حکومت پرې کوي او په ظلم يې مالونه خوري او په مقدراتو يې لوبې کوي، او که چيرته دغه په سوونو ميليونونو انسانان مچان هم وای د دوی بنګ-بنګ به دغه پنځوس زره انګرېزان کاڼه کړي وای او که چيرته پسونه وای نو پخپلو وړو-وړو ښکرو به يې د انګرېزانو خېټې څيرلي وای او له شره به يې خلاص شوي وای سره له دې چي ځيني واړه-واړه مملکتونه شته چي يو قسم استقلال لري او د باقيمانده له زوال نه وېرېږي که چيرته خپل قوت سره راټول او يوځای کاندي له درې سوو زرو نه به زيات سپايان برابر کاندي او دا طاقت به هم د هغو ښارونو له طاقت نه په غير

---

[1] دا د هغه وخت احصايه ده او که نه وي نو نن خو يوازې د هند نفوس تر څلور سوو ميليونو اوښتی دی.

وي چي خپلواکي يې څو-څو واري له لاس ورکړي او د انګرېزي حکومت د سلطې په حوزه کښي راغلی دی او په پټه او ښکاره د انګرېزد حکومت له دښمنۍ سره همکاري کول غواړي. که چیرته وهم د دغو ملتونو د خلکو پر زړونو مسلط شوی نه وای او جبن او بې زړه توب يې د ارادې دامن ګیر شوي نه وای د خپل لاس څیز به ترې نورو نه وای اخیستی او ته به د انګرېز غوندي د کم شمېره او ضعیف قوم تر سلطې لاندي راوستی وای. هغه انګرېزان چي په راز-راز ذلتونو خواریو يې اخته کړی او تل يې ربړوي او که دغو بېچارګانو په ځان باور درلودای او خپل موجودیت ته يې اعتبار ورکړی وای او په هغه طبیعي قوت او قدرت پوه شوی وای چي خدای ورکړی دی هرومرو به د انګرېز په ضعف خبر شوی وای او د هغه له سلطې نه به د ځان د خلاصون په تکل کښي شوی وای او په نره به يې خپل بایلودی حیثیت په لاس راوړی وای. او بیا به د دوی خپلواکي د دوی دپاره او هر څه به يې د ځان دپاره و او په دغه لار کښي ډېر مصرف ته هم اړ نه وو او نه ډېرو وینو تویولو ته اړوواو که هر څومره ویني يې تویي کړي هم وای هغې ته به نه رسېدې چي له انګرېزانو ته داسي پکښي د خلاصون دپاره چارج واشنګټن تویي کړي دي. په اروپا کښي هیوادو کښي ځیني دولتونه شته چي له انګرېز نه په دې ډاریږي چي د شرق ټول او ډېر قوت د انګرېزانو په لاس کښي دی او د امپراتورۍ ساحه يې ډېره اوږده او پلنه ده او کوم قوت او شوکت چي د برتانیې په جزایرو کښي ګوري هغسي يې په دا نورو لیري ملکونو کښي هم ګڼي په داسي حال کښي چي په حقیقت کښي داسي نه ده. ځکه دوی دې ته ملتفت نه دي چي د برتانیې د دولت د جسم ساحه دومره پراخه شوې او له اداري وتلې ده چي که په یوه

کونج کښې يې جزيي ترينه بې نظمي پېښه شي د تن رګونه به يې پرې او وجود به يې متلاشي شي. د دوی عسکري قوت په ټوله نړۍ کښې داسي تيت شوی دی چي په هيڅ ځای کښې ترې وېره نه کيږي، له دې نه علاوه د دوی د مستعمراتو رعيت هم له دوی نه داسي انتقام غوښتونکی او ورته په قار دی چي که له بېرونه څوک حمله پرې راوړي دوی به يې ټول ملاتړ وکاندي او خپله انتقام به له دغه ظالم حکومت نه واخلي. که دغه دولتونه چي د انګلستان له حکومت نه ډاريږي د خبري حقيقت ته ملتفت شي دقيق فکر ته به اړ نه شي او نه به خپل کار ټال کاندي، خو که د وهم جال نه وي (خدای دي وهم ووژني).

عثمانيان له ټولو دولتونو څخه په دغه باب ډېر خطاوتي دي او برتانيې ته په هغه سترګه ګوري چي روس ته ګوري، هغه له دې کبله چي دوی فکر کوي چي برتانيه خو پر دوه سوه اتيا ميليونو خلکو حکومت کوي او له دغسي يوه قدرت سره مقابله کول ګران څه چي محال دی. خو که دوی حقيقت ته ملتفت شي او د انګرېز عسکري طاقت ته وګوري دا به ورته معلومه شي چي دغه په سوونو ميليونو خلک نه ښايي چي د دوی قوت وبلل شي او نه يې د جنګ ميدانونو ته راوستی شي بلکي هغه د دوی د دښمنانو قوت بلل کيږي او فرصت لټوي او موقع ته ګوري چي خپل انتقام ترې واخلي، په تېره بيا هغه اتيا ميليونه مسلمانان چي د انګلستان د حکومت په قلمرو کښې ژوند کوي هغوی خو عثماني دولت خپله قبله، پناه ګاه او خپله ملجا او ماوا ګڼي او دوی به د هندی په قاره کښې لومړني جنګيان وي چي د برتانوي قواوو په مقابل کښې ودريږي او دغه د ذلت جغ له خپلي غاړي لري کړي. که چيرته عثمانيان په دې پوهېدای چي له مسلمانانو سره د برتانيې استمالت او نرمي له دې کبله

ده چې انګرېزان هغوی د عثماني دولت حليفان (قسميان) او ملاتړ ګڼي او دا يو ډېر عاقلانه سياست دی، دوی به د انګرېزانو په ترخه تحکم او هغو حق تلقيو صبر کړی نه و چې د سلطان په باره کښې يې کړی دی او کوي يې، په تېره بيا د مصر د مسئلې په باره کښې چې د عثمانيانو او د اسلام ډېره مهمه مسئله ده.مهم ترين هغه اسباب چې د انګرېز په چنګالو کښې د مصر د لوېدو موجبات يې فراهم کړل په خپل ذات کښې عجيب شانته وو او هغه دا چې دغه کار خپله د مصريانو له خوا او د همدوی په قوت وشو او په غلطه سره خارجي ګڼل کيږي. هو، مصريان د (عرابي) په وخت کښې په دوو برخو وېشل شوي وو، يوې برخې غوښتل چې خپله پخوانۍ وضع وساتي او خديوي رسم جاري پاتې شي، بلې برخې له يوې خوا (عرابي) ته ميلان درلود او له بلې خوا د پخواني رسم له سلطې نه وېرېدل. نو بنا پر دې دغه دوهمه برخه خلک په خپل کار او اراده کښې تردد او دوشکه وو، او لومړۍ طايفه په خمود او جمود کښې د غفلت په درانده خوب ويده وه، انګرېز له دغې موقع نه استفاده وکړه او په حقيقت کښې له جګړې نه پرته مصر ته داخل شو، او په يوه نوع ترهيب او لږ څه ترغيب او څه وسيله يې مصر ونيو، له (عرابي) نه يې خلک واړول او د ځان په لور يې کړل. سره له دې هم دوی ټول په دې عقيده وو چې انګرېزان بل څه نه غواړي مګر دا چې د (خديوي توفيق باشا) ملاتړ وکړي او د انقلابيانو له شر نه يې وساتي. نو بنا پر دې ګومان چې په انګرېزانو يې درلود په خپل کار کښې يې غفلت او مساهله وکړه او له دې سره دا حجت او دليل هم ملګری شو چې د شريعت د سيادت خاوند اعليحضرت(سلطان) له دغې خبرې سره موافق دی او د هغه په رضا دغه کار کوي. په همدې خبره انګرېزان موفق او کامياب شول او په

مصر کښي يې نوکه ونښته خو چي يو څه زمانه تېره شوه نو بيا د دوی غدر او بدنيتي ښکاره شوه او ټول مصريان داسي پرې وپوهېدل چي ګومان نه کوم په ټول مصر کښي به داسي څوک و چي انګرېزانو ته به يې تمايل درلود بلکي هيڅوک نه و چي انګرېزان بد ونه ګڼي او ورته مبغوض نه اوسي او د فنا او زوال غوښتونکی يې نه وي، هر يوه دا توقع درلوده چي موقع په لاس ورشي او د دوی د فنا په لار کښي يو څه خدمت وکړی شي او خپلي غاړي خلاصي کاندي. خو (وهم) چي دی د سړي تر سترګو خوف مجسم کوي او عزم ا اراده يې ضعيفوي او همدغه وجه وه چي مصريانو هغه اسباب او موجبات هېر کړي وو چي د هغو په وسيله انګرېزانو مصر نيولی و. دوی داسي ګومان کاوه چي مصريان ټول سره يو او په يوه عزم او يوه اراده دي خو سره له دې هم انګرېزان په خپل قوت پر دوی باندي غايب شول. لکه چي مصريانو هېره کړې اوسي چي په هغه وخت کښي دوی په څه حالت کښي وو او د دوی تر منځ څه و، د دوی داخلي نفاق او شقاق کومي درجې ته رسېدلی و او په څه وضع اخته وو؟ دې ته هم ملتفت نه وو چي انګرېزان خپله د دوی په مرسته ا معاونت مصر ته داخل شول، او له دې کبله چي د سلطان په فرمان (د دوی په ګومان) د دوی د پادشاه (خديو) دملاتړ دپاره راغلي دي دوی مقاومت ورسره ونه کړ او دا يوعجيب شانته وهم و! هغه کسان چي د انګرېز د بري او په وادي تبل کښي د دوی د راننوتلو سبب شوی دی اوس هم په دې ګومان دي چي انګرېزي لښکري په خپل قوت کولی شي چي د مصر ټول خلک لاندي کړي او د برتانيې حکومت ته غاړه کښېږدي او که چيرته دغه وهم نه وای انګرېزانو نه شو کړی چي مصر ته ورننوزي او لا يې نوکه پکښي ونښلي او دوی په همدې باطل او بې

اساسه وهم خپل دښمنم ته تسليم شول. د انګرېزانو په بدبينۍ، سؤتدبير او دا چي د خلکو سعادت په شقاوت او بدبختۍ بدلوي تر دې پورته بل دليل نه وي چي کوم وخت د مصر زمام د خپل عصر نابغه محمدعلي باشا ته وسپارل شو په لږه موده کښي هغه بدبختۍ له منځه لاړې چي د انګرېزانو په فضل دغلته راغلي وې. کوم وخت چي د مصر د چارو واګي محمدعلي باش ته وسپارلي شوې په لږه موده کښي د تمدن او مدنيت په نوې دوره کښي داخل او يو منظم حکومت جوړ شو چي له ټولو شرقي مملکتو نه د ژوندانه په ټولو ساحو کښي وړاندي لاړ. هو! د همدغه لوی سړي او د ده د خليف ګانو په دوره کښي د مصر ترقي دې درجې ته ورسېده چي د فکر خاوندان حيران ورته پاتي شول او د هر چا د تعجب وړ وګرځېد. له هري خوا يې په خوا يې پر مخ د سعادت او نېکمرغۍ دروازې پرانيستل شوې، په زراعتي چارو کښي يې عجيب او غريب پېشرفت په برخه شو، د تجارت دايره يې پراخه شوه، د علم مدرسې ابادي شوې، د وطن په ګوټ-ګوټ کښي د صحيح علم ډېوې بلي شوې، يوه ګوښه په بلي پور ونښلول شوه او د اوسپنو د پټليو په وسيله سره نژدې کړی شوې، د ټليفون او تلګراف وسايل په کار واچلو شول او د کلي او ښارونو تر منځ ارتباط قايم کړی شو، وطني وروړګلوي قوي کړی شوه او د مشترکو منافعو د ساتني او رعايت روحيه ژوندۍ کړی شوه، مذهبي اختلافات له منځه لاړل او هر چا به يوازي (مصر وطنوال) پېژاند او همدا يې د اتحاد او وصلت حلقه وه. د مصر له خاوري نه د ثروت او شتمنۍ چينې راوخوټېدې او خپل شاوخوا ګاونډيو ملکونو ته يې هم خير او برکت ورسېد، حتی د نيل له لاري يې غربي هيوادو ته د فيض او برکت برخه ورسېده او له هري خوا غريب کارو خلکو دې خوا ته مخه

کړه او د کسب او کار مرجع شوه. او د ډېرو غريبانو د آمالو قبله وګرځېده او د شرقيانو اميدګاه شوه هر شرقي به چي ورته راغی له خپلي کورنۍ نه به يې ښه کورنۍ وموندهِ او له خپل مسکن نه به د ښه مسن خاوند شو، آمن او آمان شاوخوا خپور او راحت عام شو، او چي د تامل خاوند به دغه سريع مسير او پېشرفت ته وکتل دا توقع به ورته پيدا شوه چي که نن وي او که سبا د مصر مرکز به د شرق د لويو مملکتو د تمدن او تمدنيت زانګو شي. خو لکه چي د زمانې رخه پرې راغلي وي او په خپله ورکړه پښېمانه شوی اوسي په هوښيارۍ وښويېد، څښتن سهل انګاري وکړه، غبي متهور او قوي ضعيف شو، د حکومت تار او پود وروست شو، د دسايسو دروازه پرانيستل شوه، د خلکو د مختلفو طبقاتو تر منځ اختلاف پيدا شو او د سياسي اغراضو د خاوندانو ته پيدا شوه او بيا د خلکو اتصال وشکېد او د وحدت رګونه يې پرې شول، حکومتي سلطه ضعيفه شوه او د اطاعت غړونددی خلکو وغورځاوه او د فتنو د اور لمبې پورته شوې.
دا مقدره وه او د دغې وضع بدترينه نتيجه دا شوه چي انګرېزان مصر ته رانوتل تر څو چي د (خديو) ملاتړ وکړي او د (عرابي) انقلاب خاتمه ورکاندي او د هند د لاري د خطر مخه ونيسي. مصر يې لاندي کړ او ښکاره يې کړه چي د امنيت راګرځول او د راحت تثبيت او هر څه خپلي عادي وضع ته راګرځول د دوی فريضه ده نو يې سوځول او ورانول، وژل او فرارول، بندي کول او لوټل شروع کړل. د مصر د نيولو لږه زمانه لا تېره شوې نه وه چي په زرګونو وطني وظيفه داران يې له حکومتي دايرونه نه وشړل او په دوی کي يو داسي هم نه و چي واړه ماشومان، کور کهول ونه لري او د هغو د نفقې باج د ده پر غاړه نه اوسي په داسي حال کي چي د خپل کاله د سرپرست له مياشتني معاش نه پرته

يې د ژوند بل ممر او عايد نه درلود، او نه په کار قادر و چې له هغې لارې خپل قوت برابر کاندي. نو تاسي خپله فکر وکړئ چې د دغسي کورنيو حال به څه وي، آيا په فقر او غربت به اخته نه شي؟ د لوږې شرمښان به يې ونه خوري؟ پرده داري به يې بې پردې نه شي؟ لاس به يې تنګ نه شي؟ آيا هغه چې په ښو او وريښمينو جامو آموخته و لوڅ لپړ به نه شي؟ او د مسرت او خوشحالۍ جامې به ونه غورځوي؟ دغه ټول واقعات د انګريزانو له خوا د مصر له نيولو او د (عرابي) له حوادثو وروسته به (۱۸۸۲) کال پيښ شول. د دوی د مظلوميت ژګېروی که څه هم له هري خوا اوريدل کېدل او د دوی د بدحالۍ انګازې په عربي، وطني او انګريزي منصفو اخبارونو کې ليدل کېدې خو چا پروا پرې نه کوله او نه يې خيال پرې راووړ، او ډېر ژر به ښېرته پاتي کسان په تللو کسانو پسي لاړ او د هغوی په سرنوشت به اخته شي، او لکه چې په هند کښې د سر په سترګو ليدل کيږي په مصر کښې به هم کوم مصري ته رسمي وظيفه ونه سپارله شي مګر دا چې د انګريز له شان سره وړ نه وي. همدغسي وشول او د خلکو له سخت عکس العمل سره مخامخ شول چې حکومتي سلطه متزلزله شوه او په داسي استبدادي روش يې شروع وکړه چې بندي خانې له مخورو ډکي شوې، د تعذيب او تخريب ټول اسباب په کار واچول شول، او د ظلم او جبر منګولي په کار ولوېدې تر څو چې پاتي مالونه هم ترې واخلي او له بده يې بدتر کاندي. داسي ورځ راغله چې له آسمانه او ځمکي عذابونه اورېدل او راخوټېدل. حکومتي دايرې وتړل شوې محاکم معطل شول او د ټولو خلکو سترګي په لار شوې چې د دغه کار انجام او عاقبت به څه وي؟ روی مهرفته بې ادارګي خپلي نهايي درجې ته ورسېده اداره او دسپلين له منځه لاړ او

هیڅا د چا پروا نه کوله، بزګر به د ملك او ملك به د خپلې علاقې د مامور او مامور به د خپل مدیر پروا نه کوله او نه به یې په خوله پیاز خوړ، دغه بې ادارګۍ پورته دایرو ته هم ورسېده او یوه عمومي بې ادارګي منځته راغله، تر دې چې د غلو بازار تود شو او لارې او کوڅې به وهل کېدې او امنیت له منځه لاړ ټولو وطني جرایدو شورماشو جوړ کړ، له بلې خوا پوروړو د پور له ورکړې ځانونه ژغورل، تجارتي اعتبار سقوط وکړ او داد او معاملې وتړل شوې، ځکه چې چا اطمینان او اعتماد نه درلود، او امنیت قایم نه و، عمومي وضع دې ته ورسېده چې چا یې مثل لیدلی نه و او نه یې اورېدلی و مګر دا چې په کیسو کښې یې لوستی وي. دا ټولې بدبختۍ د محمدعلي باشا له روی کارېدو دمخه وې حکومتي محصولات او مالیې ورځ په ورځ داسې زیاتېدې چې چا یې دورکړې توان نه درلود او سپاهیان به کور په کور ګرځېدل او خلك به یې ربړول او له دې کبله په ټول ملك کښې یوه عمومي تنګسه راغله او په زرګونو تجارت خانې او تجارتي مغازې وتړل شوې او د کارخانو خاوندانو خپلې کارخانې او فابرکې خوشې کړې او لاس یې ترې واخیست، بزګر یو قلم ورك شول او هر څه له منځه لاړل، مګر لږ هغه کسان چې د نورو په مالونو یې خېټې اچولې وې او د چور او چپاو له لارې یې خزانې ټولې کړې وې او ساتلې به یې. د خلکو شخصي حریت سلب و او په وړو-وړو خبرو او چټي-چټي تومتونو به خلك نیول کېدل او بندیانېدل به، عمومي وېره پیدا وه او هیڅا اطمینان نه درلود تر دې پورې چې هیڅ لاروی نه و چې بېرته-بېرته به یې نه کتل چې مبادا کوم پولیس یې له لمنې ونه نیسي او جېل ته یې بونه زي او لا یو څه ترې ونه شکوي، په پنځو کښې یا د هر مصري به په هر قدم کښې د یوه مصیبت انتظار ایست

او په هر حرکت کښې به د يوې بلا په فکر کښې و، له هر څه به وېرېده او د ځان په هيڅ څېز به يې اطمينان نه درلود. آيا په ژوند کښې تر دې لويه بدبختي به وي؟ او لا به کوم ژوندی سړی تر دې د زياتي بدبختۍ په انتظار کښې وي؟ دا هغه ترخه خاطرات دي چې د مصر په اوسېدونکو تېرېدل او تريخي يې ورچول دا يو څه له هغو مظالمو وو چې انسان يې په تصور زړه تنګی کيږي او خيال يې ځوروي. ټول خلک حيران دريان وو چې څه به پرې کيږي او له څه ناوړه عاقبت او انجام سره به مخامخ کيږي او عاقبت به يې څه وي؟ خپل پخواني دور او پخوانی حکومت به يې ياداوه او پر ژړل به يې هغه حالت چې اروپايي استعماري حکومتونو به استبدادي او ظالم حکومتونه ګڼل او بدنامول به يې مصريان په دغسي حال احوال اخته وو چې د مصر د چارو واګي لوی محمدعلي باشا ته وسپارل شوې او د هغه هيواد ټولي بدبختۍ يې په نېکمرغۍ وربدلي کړې. لنډه دا چې محمدعلي باشا په ډېره لږه موده کښې مصر د سعادت او نېکمرغۍ لوړي پوړۍ ته ورساوه، امنيت کامل او عدالت شامل و (په داسي حال کښې چې انګرېزانو د خپل تسلط له اولي ورځي نه مصر د ذلت کندي ته غورځولی و او په ذلت او خوارۍ، ظلم او ستم يې اخته کړی و) او دغه لوی تحول او بدلون له دوو کلونو نه په لږه موده کښې محمدعلي باشا راووست. ای خدايه! دا څومره ډېر فرق دی چې د دغو دوو عملونو تر منح ليدل کيږي؟! د محمدعلي باشا او د ښاغلو او محترمو انګرېزانو د عملونو تر منځ؟؟؟

نو بنا پر دې بايد ټول شرقي ملتونه هنديان دي او که مصريان او لا نور هغه کسان چې د انګرېز د استعمار په منګولو کښې پرېوتي دي په دې وپوهيږي چې انګرېزي دولت د نقشې له مخي روان دی او قدم په

قدم خپله نقشه تعقیبوي، کوم وخت چې یو مملکت د کوم سلطان اولا د کوم امیر په لاس کښي وګوري هغه له خپل تخت نه راپرې باسي او د خپل برې تضمین وکاندي که څه هم دغه برې په مړونو وي او که په الونو، په مکرونو وي او که په حیلو اونیرنګونو، دوی د افرادو پروا نه کوي که څه هم سلاطین اوسي او که امیران، او نه د لښکرو او سپایانو څه پروا کوي، بلکي له څه چې وېرېږي هغه د یوه قوم او ملت عمومي قیام دی چې د انګرېزانو مخې ته درېږي او وېروي يې دا یوازنی هغه وسله ده چې د برتانیې قوت وژني او د حیلو نقشې يې ورشنډوي.
همدغه یوازنۍ وسیله ده چې موږ ولیده چې ښارونه او خلک د انګرېز د ظلم له اور نه بچ ساتي، موږ مخ کښي یاده کړه چې د انګرېز شپېته زره منظمې لښکرې افغاني خاورې ته ورننوتلې او هرې خوا يې منګولې خښې کړې او سنګرې او جنګي کلاګاني يې ونیوې خو چې افغانان له هرې خوا پرې راتوی شول او د افغاني ملت په نامه يې توغ وتاړه ا راولاړ شول او یرغل يې پرې ورووړ دې ته يې اړایستل چې دغې خاورې ته شا کاندیاو پرې يې ږدي. دا ما ته هم وروسته له هغه وه چې نژدې دېرش میلیونه پونډه يې مصرف کړل او خپل نامتو منصبداران او مړونه يې له لاس ورکړل. کوم قدرت او طاقت چې انګرېزان يې د امریکا له مستعمرې نه وایستل؟ که چیرته امریکایان یو شوي نه وای او د امریکایي ملت په نامه راولاړ شوي نه وای او د خپل هیواد د خپلواکۍ په لار کښي قربانۍ او مرګ ته تسلیم شوي نه وای په دې به موفق شوي نه وای چې انګرېزان له خپل ملک نه وشړي او د خپل ملک مقدرات په خپل لاس کښي ونیسي. هو! کوم وخت چې انګرېزان پوه شي چې ملت مقاومت ورسره کوي او له اطاعت نه يې غاړه غړوي نو بیا خپله پخوانۍ

نقشه پرېږدي او په دې نقشه روانیږي چې باید ځمکه د هغې خاوندانو ته پرېږدي او ترې لاړ شي. انګرېزي پوهان او سیاستمداران په دې ښه پوهیږي چې د یوه متفق ملت له منځه وړل او فنا کول ممکن کار نه دی، په تېره بیا هغه ملت چې د خپلې خپلواکۍ د ګټلو او ساتلو په لار کښې ځانونه قربانوي. دغه څیز دی چې موږ پرې پوهېدلي یو او د زمانې حوادث او پېښې ګواهي پرې ورکوي او تاییدوي یې. نو که مصریان سره یو شي او د یوه ملت په توګه راپورته شي هرومرو به خپل استقلال ګټي او په عوض کښې به یې بل هیڅ څیز نه مني خو په دې شرط چې په لومړي سر کښې یو څه سختې په غاړه واخلي او فداکاري ومني او په سختیو صبر وکړي او که دایې وکړل دوی ته د ښې آیندې زېری ورکړئ او که خدا کول خپله خپلواکي به په لاس راوړي (انشاالله ولاحول و لاقوة الابالله). هر څه تچې هند دی په هغه کښې هم د بیدارۍ نښې نښانې راپیدا شوي او نژدې دی چې د دغې قارې خلک د خپل غفلت له خوبه راویښ شي او هندو او مسلمان په ګډه سره د خپل وطن د آزادۍ په لار کښې په فعالیت لاس پوري کړي او خپلو اختلافاتو ته چې نورو پکښې اچولي دي خاتمه ورکړي، ځکه چې انګرېزانو د دې په حکم چې (اختلاف واچوه او حکومت وکړه) مسلمانان او هندوان سره جلا کړي او د دواړو قومونو تر منځ یې د عداوت او دښمنۍ تخمونه کرلي او سره لیري کړي یې دي. په دې توګه چې کله یې یوې او کله یې بلې ډلې ته تمایل ښوولی او په دې ترتیب یې یو په بل وهلی او خپل نفوذ یې ساتلی دی. له هندوانو سره د انګرېزانوتعلق او پر هغوی باندې ددوی اعتماد نسبت مسلمانانو ته زیات و، ځکه په کومه سویه فداکار او مبارز شخصیتونه چې په مسلمانانو کښې وو په هغو کښې نه وو، دا ځکه چې

مسلمانانو د انګرېزانو په مقابل کښې هغه تلفات ورکړي وو چې هندوانو ورکړي نه وو انګرېزانو له مسلمانانو نه په هند کښې حکومت په لاس راوستی و نه له هندوانو نه. نو له دې کبله د مسلمانانو تاثر نسبت هندوانو ته زيات و او د خپل کسات د اخيستو دپاره يې خپلې مجاهدې او کوښښونه جاري ساتل همدغه وجوه وو چې له يوې خوا به انګرېزانو دوی ته ځيني وظايف ورسپارل او هندوانو به دوی ته د اطاعت سر ټيټاوه تر دې چې د سياست پاڼه واوښته او په هندوانو په قار شول نو بيا يې د هندوانو نوابان او راجاګان برطرف کړل او هر څه يې ترې واخيستل. د دوی مامورين يې تذليلول او سپکول به يې لنډه دا چې دوی يې تر هر ډول فشار لاندې راوستل او هغه معامله يې ورسره راواخيسته چې له مسلمانانو سره به يې کوله، او په دې ترتيب د هند خلک (مسلمانانو او هندوان) په دې وپوهېدل چې د دوی اصلي دښمنان انګرېزان دي او دوی يو په بل سره وهي نو ځکه د دوی تيت او پرک اجزا سره يو او متنافر زړونه يې سره نژدې شول او افکارو يې په يوه لار سره روانېدل غوښتل او د انګرېزانو له شر نه يې د خلاصون لارې لټولې او ژر ده چې دغه ناره به پورته کړي او غږ به يې سره جګ شي. اوس نژدې شوې ده چې په شرق او شرقي ملتونو دنوي ژوند او نشاط او فعاليت نسيم او وږمه راوالوزي او د غفلت له خوبه يې راويښ کړي او بيا سره يو شي او په يوه اراده او يوه قوت د خپل مشترک دښمن په مقابل کښې قيام وکړي. د افغانانو هغه وخت رارسېدلی دی چې خپلې سترګې وغړوي او په خپل رسا فکر او رشيد عقل او کامله پوهه او کامله بيدارۍ خپل برخه استقبلا کړي او خپلو ايراني ورونړو ته د اتفاق او يووالي لاس وروغځوي او پېش قدم شي ځکه چې د دوی تر منځ داسي

ځيز نشته چي په عمومي مصالحو كښي اختلاف سره وكړي، دوى ټول له يوه نژاده دي او يوه تر ټولو شريفه رابطه يې چي د اسلام د دين رابطه ده، سره نښلوي او بايده ده چي دوى وپوهيږي چي كه دوى خپلو اختلافونو ته ادامه سره ورکړي يوازي دوى ضرر نه کړي بلکي د دوى فارسي او هندي مسلمانان وروڼه يې هم متضرر كيږي. نو بنا پر دې په فارسيانو (ايرانيانو) او پښتنو(افغانانو) لازم دى چي خپله ديني رابطه او نژادي صله هېره نه کړي او په نظر كښي يې ونيسي او مذهبي فرعي اختلاف د اسلامي د كلمې د ټيټولو او د حقيقي صلي د پرې كولو سبب ونه ګرځوي، هو! دا معقوله نه ده اونه يې احتياط ايجابوي چي يو جزيي اختلاف د كل د اضمحلال سبب وګرځوي. دغه دواړه قومونه او ملتونه ښه پوهيږي چي د دوى تر منځ اختلاف، هغه څه پر دوى راوستل چي هر چا ته معلوم دي او د نورو د لاس اسيران يې کړل. نو په افغانانو دي چي له دغه فرعي اختلاف نه تېر شي او اصلي يووالي ته مخه کړي او خپلو ايراني وروڼو ته د تحالف او معاهدې لاسونه وروغځوي او دغه وحدت د خپلو هيوادونو د تماميت سبب او له دښمن سره د مقابلې بهترينه وسيله او د خپلو ښارونو او ملكونو د خير دپاره پرفيضه منبع وګرځوي او د دوى د ګاونډيانو دپاره پناه ګاه شي او بيا د شرق او غرب مسلمانان هغه د خپل روش مثال او نمونه وګرځوي او په دې توګه لوى شرف په لاس راوړي او ښرته پاتي نسلونو ته نه فنا كېدونكي مجد په ميراث پرېږدي او د ايرانيانو له همتونو او لوړو افكارو نه هم دا ليري نه ده چي د دغه اسلامي وحدت په تجديد كښي دوى پېش قدم شي او د ديني هيلي د تقويې عاملين وګرځي لكه چي د اسلام په لومړي سر كښي يې د اسلامي علومو د خپروني او د هغه د احكامو د ساتني او د هغه د

اسرارو ښكاره كولو دپاره يې قيام وكړ او د شرع شريفي په خدمت كښي يې خپل انتهايي كوښښونه صرف كړل او په دغه لار كښي يې ټول وسايل په كار واچول. هو! پخاري، مسلم، نيشاپوري، ترمذي، ابن ماجه، ابوداوود، بغوي، ابوجعفر بلخي او داسي نور د ايران په خاوره كښي زېږېدلي او روزل شوي دي. مشهور طبيب ابوبكر رازي، امام فخرالدين رازي له هغو كسانو څخه دى چي په تهران كښي لوى شوى دى. حجة الاسلام ابوحامد الغزالي، ابو اسحاق لاسفرايني، بيضاوي، خواجه نصيرالدين بن طوسي، ابهري او عضدالملة والدين او داسي نور هغه كسان دي چي د كلام او اصولو له علماوو څخه ګڼل كيږي د فارس له مفاخرو څني دي او ټول مسلمانان پرې وياړي. مشهور فيلسوف ابوعلي ابن سينا، مقتول شهاب الدين او دوى ته نور پوهان د فارس په خاوره كښي روزل شوي دي. د فارس خلك تر هر چا لومړى د عربي ژبي خدمت او د هغې د اصولو د ضبط او د هغې د فنونو د تاسيس داره راولاړ شوي او كتابونه يې تاليف كړي دي له دغي جملې نه سيبويه، ابوعلي الفارسي، رضي، او د دوى له جملې نه عبدالقاهر جرجاني دى چي د قرآن د اعجاز د بيان دپاره د بلاغات د علومو موسس ګڼل كيږي. د جوهري د صحاح مولف، مجدالدين فېروز آبادي، جارالله زمخشري، سكاكي، ابوالفرج اصفهاني، بديع الزمان همداني او داسي نور هغه علما چي د قرآن دقايق يې بيان كړي او د دين تاييد يې كړى دى ټول د فارس د خاوري دي. لومړى مورخ طبري او اصطخري او لومړى جغرافياداں قزويني هم د فارس دى، شبلي د نهاوند او ابو يزيد البسطامي د بسطان او استاد الهروي چي د شيخ اكبر محى الدين العربي حقيقي استاد دى د هرات و او دغه ښاونه د فارس ښارونه ګڼل كيږي. آيا

صدرالشريعة او فخرالاسلام بزدوي، آمدي، ميرغيناني، سرخسي، سعدالتفتازاني، سيدشريف او ابيوردي چي ټول د فارس دي له چا هېرېداى شي. ؟! قطب الدين شېرازي، صدرالدين شېرازي او په متاخرينو کښي د حکمت رييس مير باقرداماد امير فندرکسي او داسي نور د فارس له ښارونو نه وو [1] لنډه دا چي کوم فضيلت و چي دوى به په کښي اوږد لاس نه درلود کوم مزيت و چي خداى هغه په اسلام لورولى و او دوى دي هغه ته د رسېدو دپاره پېش قدم شوى نه اوسي. او له همدې کبله حضرت پيغمبر(ص) د دوى په باره کښي داسي فرمايلي دي: (لوکان العلم فى الثريالنا له رجال من فارس) يعني که علم په ثريا کښي هم وي د فارس خلك به يې حاصل کاندي. نو که فارسيان خپلو علمي سوابقو ته وګوري او د اسلام په باره کښي خپل آثار تر نظر لاندي ونيسي هرومرو به راپورته شي او د ديني وحدت دپاره به ستني شي، لکه چي د اسلام د تعميم او توسعې دپاره وقايه شوي وو. نو دوى بنا پر دې چي په دغه لار کښي لويه سابقه لري تر هر چا ددې وړ او مستحق دى چي اسلامي ملتونه بېرته هغې وضع ته راوګرځوي چي په لومړي سر کښي يې درلوده. دوى تر ټولو مسلمانانو د دې وړ دي چي د اسلامي وحدت بنسټ کېدې او دا د دوى له پاکو خټو او قومي عزمونو څخه لري نه ده. زه ګومان کوم چي اوس هغه وخت رارسېدلى دى چي له افغانانو سره د يووالي غږ پورته کړي او د مخالفينو او دښمنانو سره د مقابلې او مدافعې په غرض لوړه او تړون وکړي او له افغانانو سره د اتحاد له کبله د دښمنانو

---

[1] دا په يقيني ډول د مولف اشتباه ده چي د بلخ او هرات علما يې ايران ته منسوب کړي او دغه ښارونه يې د فارس ښارونه بللي دي لکه چي په دې کښي هم تېروتلى وي چي امام بخاري او ترمذي يې د ايران ګڼلي او د دوى خاوره يې د ايران خاوره بللې ده. (ارشاد)

د تېري په مقابل کښې يوه محکمه کلا او کلک حصار شي. زه ګومان کوم چې دوی به دا هېره کړې نه اوسي چې په هند باندې د انګرېزانو استېلا هغه وخت صورت ونيو چې د ايرانيانو او افغانانو تر منځ اختلاف واقع شو، آيا دا له دوی نه پټه ده چې په هندي کښې د هر اوسېدونکي مسلمان سترګې د پنجاب پر لوري کړې دي او د دوی د راتګ انتظار باسي خو که دوی له خپلو افغاني ورونو سره يو شي. دوی ته ډېرې تجربې حاصلې شوې او د پېښو له مظاهرو يې ډېر داسې څه ليدلي دي چې لوی عبرت په کښې دی او پند ترې اخيستی شي نو آيا له دې نه وروسته دا صحيح ده چې دوی په خپلو اختلافونو او نباعد مستمر پاتې شي سره له دې چې په دې پوهيږي چې وحدت او يووالی د شوکت او قدرت منبع ده؟ ددوی د ورورګلوۍ او توافق وخت دی. دا د تحالف او توافق زمانه ده ځکه ي د دوی په هيوادونو چارچاپېر د شرق او غرب له خوا د دوی دښمنان پراهت دي او هر يو توره په تېکې کښې ښوروي او په غشو لاس وهي او چې فرصت ومومي سمدستي به د دوی د هيوادونو پر لوري ودانګي، نو له دې کبله دوی بايد فرصت ضايع نه کړي او پوه شي چې د افغانانو له امارت سره د شاه د سلطنت اتفاق په شرق کښې يو نوی اسلامي قوت ايجادوي او داسې زمينه برابروي چې نور اسلامي ملتونه هم ورسره د انضمام هڅه کوي او بيا به دوی او نورو اسلامي ملتونو کښې نوې ساه چلوي او نوي هيلې يې راژوندۍ کوي او د مومنانو ارواګاني به آرام مومي او دا نعمت به څومره لوی، سطوت به يې زيات او قوت به يې ډېر شي چې که د دغه اسلامي وحدت د تشکيل واسطه د لوی خلافت خاوند او د کبری امامت پېشوا اعليحضرت سلطان شي او بيا د دوی غصب شوي ملکونه بېرته واخلي او لوټ شوي مالونه بېرته په لاس

راوړي او خپل مجد بېرته راوګرځوي، او بيا اسلامي ملك بېرته هغه حالت ته راوګرځي چې د غرب د اقصی نقذې او د چين د حواشيو تر منځ په اوږدو پروت و او سور يې د شمال له خوا له قازانه تر سرانديبه پوري چې د استوا تر خط لاندي دی پروت و او بيا هغه سيرت بېرته راوګرځي چې د اسلام لويو پادشاهانو درلود، هغه پادشاهان چې په خپل شوکت او لياقت يې د معموري کرې اکثره برخې اداره کولې دوی هغه کسان وو چې لښکرو به يې ماتې نه کوله او بيرغ به يې نه ټيټېده او خبره به يې چا نه شوه ورغبرګولای. کوم وخت به چې عباسي خليفه کومه خبره کوله د چين فغفور به سر ورته ټيټاوه، او د اروپا لوی-لوی پادشاهان به رېږدېدل. په منځنيو پېړيو کښې د اسلامي نړۍ د پادشاهانو د شوکت مثال نه ليدل کېده لکه غزنوي سلطان محمد، ملکشاه سلجوقي، صلاح الدين ايوبي او په مشرق کښې لکه تېمور ګورګان او په غرب کښې لکه سلطان محمد الفاتح، سلطان سليم او سلطان سلېمان شول. بحري سيادت هم د مسلمانانو په لاس کښې و او د دوی بېړۍ به په بحر ابيض، بحر احمر او هندي محيط کښې ښکته پورته ګرځېدې راګرځېدې او تر دې نژدې وختونو پوري د بحرونو سيادت له دوی سره و او خبره يې په هر چا بره وه، د دوی مخالفينو د دوی فضيلت ته سر ټيټاوه لکه چې د دوی د قدرت او سلطنت تابع او فرمانبردار وو. مسلمانان چې دې اوس هم هماغه مسلمانان دي دغه اقطار او همدغه امصار پرې ډك دي چې دغه مجد او دغې لويۍ ته د رسېدلو يوازنۍ وسيله همدغه وحدت او يووالی دی چې د پاك خدای(ج) په اذن به اتمام ته ورسيږي او د خدای په فضل به صورت ونيسي، او خدای ته هيڅ ګران نه دی او خدای(ج) په هر څه قادر دی (نعم المولی و نعم النصير).

د شرقيانو له دې وضع څخه د ده ډېر تعجب چي د خپلو اسلافو په عکس خبري ډېري کوي او په عمل کښي لږ دي او په دې باره کښي دوه مثالونه

دی وايي: زه فکر کوم چي په خبرو او باين کښي بلاغت، ايجاز(لنډوالی) او اعجاز د يوه ملت له قدرت او سطوت سره نږدې علاقه او رابطه لري. ډېر کرته ليدل شوي او داسي شرايط منځته راغلي دي چي لوی جنګونه پېښ او د شر اورونه ولګيږي خو يوې لنډې خطيبې او موجز بيان هغه له منځه وړي او آرامي يې منځته راوستلې ده. ډېر لښکريان ليدل شوي چي د خپل منصبدار په يوه خبره يې ځان مرګ ته ور کړی او په ډېره بې پروايی له خپل ژوند نه تېر شوی دی. د مثال په توګه دا ده د ابوبکر صديق(رض) لومړنۍ خطبه چي له ده سره له بيعت نه وروسته يې ايراد کړه:

(ای خلکو! ستاسي د چارو واګي ما ته راوسپارلي شوې که څه هم زه له تاسي نه بهتر نه يم. نو که په سمه روان وم ملاتړ مي وکړئ او که کوږ شوم سم مي کړئ، صدق، امانت او کذب خيانت دی، خپله توره به تر هغه پوري په تيکي کښي وساتم څو چي يې حق راوباسي، او تر هغه وخته پوري به په نرمۍ روان اوسم مګر دا چي له شدت نه پرته کار پر مخ لاړ نه شي، ستاسو ناتوان زما په نزد قوي دی څو چي يې حق ورته واخلم، او قوي مو زما په نزد ضعيف دی تر څو چي حق ترې واخلم، له جهاد نه لاس مه اخلئ ځکه چي هيڅ قوم جهاد نه دی پرې ايښی چي په ذلت مبتلی شوی نه وي. تر څو چي ما د خدای او رسول اطاعت کاوه

تاسي هم زما اطاعت وکړئ او که د خدای او رسول نافرماني مـي وکـړه نو بيا زما اطاعت پر تاسي نشته».

دا هم د صديق (رض) له موعظو څخه يوه موعظه ده چي اسـامه بن زيد ته يې چي د لښکر قوماندان و کړې ده: «مه خيانت او مـه غـدر او مه تېری کوئ. څوک مثله کوئ مه ((د چا غـوږ او پـزه مـه پـرې کـوئ) ماشومان، بوډاګان او ښځي مه وژنئ. د خرما ونـې مـه وهـئ او مـه يـې سوځوئ او مه مېوه داري ونې پرې کـوئ، د خلکـو پـسونه، غوايـان او اوښان مه حلالوئ، ډېر کرته به په رهبانانو پېښ شئ چي ځانونه به يې لـه دنيايي کارونو نه په خپلو عبادت خانو کښي فارغ کړي اوسي نو له هغوی سره غرض مه لرئ....»

د فصاحت د ميدان له پهلوانانو او د بلاغت له مېړنيـو او د ملـت له لويو فقهاوو او نامتو مجتهدانو څخه به څوک وي چي دا طمـع تـرې وشي چي د قضا اصول او د فروعو، مهم حکام په يوه ليک کـښي داسـي جمع کړی شي چي فاروق اعظم (رض) په هغه لنډ ليک کښي سره جمـع کړي وو چي د يمن قاضي ابو موسی اشعري ته يې لېږلی و. د ليک مـتن دا دی:

«اما بعد قضا يوه محکمه فريضه او د پيـروۍ وړ سـنت دی. کـوم وخت چي کومه قضيه درته وړاندي شوه په هغې کښي ښه فکـر وکـړه او بيا حقانه قضاوت وکړه، او خپل حکم عملي کړه، ځکه چي په حق خوله خوځول (چي تطبيق نشي) ګټه نه لري. د خلکو تر منځ په خپل کښي، په خپل مجلس او حکم کښي د مساوات رعايت وکړه، تر څو چـي د قـدرت او نفوذ خاوندان ستا د بې عدالتۍ طمع ونه کړي. او بـې وزلـي خلـک دي له عدل نه مايوس نشي، شاهدان په صدعي او قسم پـه منکـر بانـدي

دی. صلح د مسلمانانو تر منځ روا ده مګر دا چې حرام حلال او یا حلال حرام ګاندي، که پرون دي په یوه قضیه کښې حکم کړی و او نن خپلې غلطۍ ته ملتفت شوې خپله قضا دي حق ته د راګرځېدو مانع نه شي ځکه چې حق پخوانی او حق ته راګرځېدل په وارو-وارو تر دې بهتر دي چې سړی د تل دپاره په باطل کښې پاتې شي. ګوره که له داسې موضوع سره مخامخ شوې چې نه د خدای په کتاب کښې او نه د رسول الله(ص) په سنت کښې وه او ډېر-ډېر فکر وکړه او د هغې مسئلې امثال، نظاير مطالعه او په هغو یې لباس کړه. هغه چا ته مناسب مهلت ورکړه چې دخپل حق د ثبوت دپاره پرې شاهدان او اسناد لري، نو که یې خپل شاهدان حاضر کړی شول حق به یې ورته واخلې او که نه د ده په ملامتۍ به حکم وکړې. ځکه چې دا کار سړی له شک نه وباسي او خطا یې لري کوي. ګوره چې د عوی خاوندان متضجر او مضطرب نه کړې او نه له حق نه سترګې پټې کړې، ځکه چې حق حقدار ته ورکول د خدای په نزد ډېر اجرونه لري او د سړي د نېک نامۍ سبب ګرځي....)

او د حضرت فاروق(رض) له موجزو او لنډو اعجازآسا وصایاوو نه چې د لښکرو د قوماندانانو په نامه به یې صادرول یو هم هغه وصیت او نصیحت دی چې په عراق کښې یې د جنګ قوماندان سعد بن مالک بن وهب ته ویلی و: (په دې مغرور نشې چې د رسول الله(ص) ماما وبلل شې، او لا دي د رسول الله ملګری وبولي، په دې پوه شه چې خدای بدي په بدۍ نه محوه کوي، بلکې بدي په نېکۍ له منځه وړي، په دې هم پوه شه چې د خدای او هیڅ بنده تر منځ د نسب او خپلوۍ رابطه نشته، بلکې یوازنۍ رابطه د عبادت رابطه ده. خدای د بندګانو پروردګار(روزونکی) او هغوی یې بندګان دي او یوازې د عبادت له لاري

يو په بل بهتري مومي او د طاعت په نامه ياديږي. كوم كار چې حضرت پيغبر(ص) پر ځاى لازم كړى و ته هم هغه پر ځاى لازم كړه او ترک كوه يې مه او د هغه په اجرا صابر اوسه). كوم وخت چې يې عتبه بن غزوان د بصرې پر لور لېږه داسي يې ورته وفرمايل: (اى عتبه! ته مي داسي ځمكي ته مقرر كړې چي ډېره برخه يې د دښمن په لاس كښي ده، له خداى نه هيله لرم چي ته برى پرې ومومې... خو په څه چي دي لاس بر شي په هغه كښي له خدايه وويرېږه او مغرور كېږه مه چي دغه غرور به دي له نورو سره ورورګلوي درفاسده كړي. ته د حضرت رسول الله(ص) په صحبت مشرف شوى يې او د دغه صحبت له بركته له ذلت نه وروسته معزز او له ضعف نه وروسته قوي شوې، تر دې چي د يوې سيمي مسلط امير او مطاع پاچا شوې، داسي چي خبره دي اورېدل كيږي او امرونه دي منل كيږي، د نعمت قدر وكړه او داسي يې وساته لكه چي ځان له ګناه نه ساتې، په نعمت ونه غولېږې اونه پرې مغرور شې چي كه نه وي نو داسي به دي راپرځوي چي د دوږخ كندي ته به ورولوېږې، ځان او تا ته له دغسي سقوط نه په خداى پناه غواړم. خلك خداى غواړي خو چي دنيا ته ورسيږي هماغه غوره ګاندي نو ته خداى غوره كړه او له دنيا نه تېر شه او د ظالمانو له بازګشت نه وويرېږه).

هو! حضرت فاروق اعظم(رض) ته دا ميسره شوې وه چي څلور داسي كلمې راوړي چي د احكامو په بهترينو نتيجو احتوا ولري او د خلكو د مختلفو طبقو د انتظار په مطابق چي د حكامو او واليانو عدل ته يې لري، اوسي لكه چي مغيره بن شعبه ته چي والي يې مقرر كړى و ويلي وې: (اې مغيره! نېكان بايد درڅخه مامون او بدان درڅخه په وېره كښي وي). د ده د معجز ايجاز له جملې څخه يو هم هغه ليك ګڼل كيږي

چي د يوه مامور په عزل او د بل په مقررۍ او د معزول د ګناه په غټوالي او مقرر مامور ته د کار په ورسپارلو او په چټکۍ سره د معزول مامور په راتګ احتوا درلوده او دغه ټول مطالب يې په يوه کرښه کښي ځای کړي وو. دا دی د هغه ليک متن چي مغيره ته يې استولی و: (اما بعد ما ته ستا په باره کښي غټي خبري رارسېدلي دي. ا ابو موسی مامور درولېږه نو چاري او هر څه چي دي په لاس کښي دي ده ته وروسپاره او ته ژر راشه). په دغو لنډو خبرو کښي ګورئ چي مطلق عدالت موجود دی او د اخلاقو مبدا او منتهی ګڼل کيږي. د فاروق(رض) دا جمله هم د يادابښت وړ ده چي عمرو بن العاص ته يې ويلې وه: (خدای ټول خلک احرار پيدا کړي دي نو تاسي يې ولي مريان کوئ؟) دا هم د ده له خطبو څخه ده: (ای خلکو! ما خپل واليان او حاکمان د دې دپاره درلېږلي نه دي چي تاسي په مخونو ووهي او لا مو مالونه درڅخه واخلي. بلکي خاص د دې دپاره يې درلېږم چي تاسي ته تعليم او لارښوونه وکړي او که له چا سره له دې نه پرته بل څه وشول نو ما ته دي يې راورسوي او زما دي په خدای قسم وي چي دده قصاص او انتقام به تري اخلم! باخبر چي مسلمانان ونه وهئ چي ذليل يې کړئ او مه يې مداحي کوئ چي مفتون کيږي او مه يې له خپلو حقونو محروموئ چي کافر کيږي او مه يې په باغچو او عيش په ځايونو کښي اوسوئ چي ضايع کيږي) د حضرت عمر(رض) دا عقيده وه چي که مسلمانان په عيش اور احت اموخته شي خپله مېړانه او سخت سري له لاسه ورکوي اوټنبل کيږي او دا د تل دپاره ده چي که يو قوم خبري لري او ښې يې کوي او په الفاظو کښي نه پېچيږي له هغه سره قدرت او قوت ملګری وي او چي د تقهقر او انحطاط دوره يې راشي نو خلک کوښښ کوي چي د خپلو مطالبو د

بيان دپاره ښه مقفي عبارتونه پيدا کړي او دې درجې ته ورسيږي چې ډېر کرته يې سرې د خبرو په مطلب نه پوهيږي او يو موټی پوچ او غليظ کلمات سره راټول او خپل وخت په الفاظو ضايع کاندي. دی وايي: چي يوه ورځ د بصرې له جامع مسجد نه د جمعې له لمانځه نه وروسته ووتم او په زړه کښې مي دا حسرت و چي له يوه خطيب نه داسي يو څه واورم که څه هم يوه کلمه اوسي چي اعراب يې صحيح وي! په دغه وخت کښې مي په سيبو په رحم راغی او پوه شوم چي د ده کتاب (البحر) و چي بصريان او کوفيان يې غرق کړي او بيا ورسره نور عرب هم د دغه بحر په قعر(تل) کښې غرق شوي دي. دا خو د اعراب له حيثه زما حسرت و او هر څه چي د معنی له حيثه و پرته له دې چي خدای ته وژاړم او شکوه وکړم بله چاره مي نه وه. په جامع مسجدو کښې د خطبې منبرونه رسول الله(ص) ودرول، تر څو چي له هغو څخه د مسلمانانو د زدکړي، ويښولو، د هغو د همتونو د تحريک آواز پورته شي او دوی يووالي او هغه څه ته راوبولي په کوم کښې چي د هغوی د دنيا او آخرت خير او سعادت مضمر اوسي د بصرې او کوفې په منبرونو باندي به اميرالمؤمنين علي ابن ابی طالب(رض) او داسي نور هغه اصحاب درېدل چي د فصاحت او بلاغت او د حسن بيان دريابونه وو او نن د عربو ا عجمو جاهل ترين وګړي په دغو منبرونو دريږي او خلکو ته وعظونه کوي چي (لاحول ولا قوة الابالله). د افسوس خبره لا دا ده چي دغه خلك په دغو منبرونو باندي ځانونه له صالحو سلفو سره مقايسه کوي او د هغوی د کړو وړو مثالونه راوړي او هغوی يادوي مګر خپل روش ته نه ګوري چي هغوی څنګه وو او دوی څنګه دي؟ کاشکي دغه لباس يوازي مع الفاروق وای؟! بلکي قضيه بالکل بالعکس ده.... که موږ ووايو چي سلفو

خپل عهد نه ماتاوه او وعده خلافي يې نه کوله او يا وغواړو چې په خپل روش پوه شو بله چاره نشته پرته له دې چې قضيه بالعکس کړو، نو ثابته به شي چې موږ (خلف) دعهد رعايت نه کوو، او په وعدو باندي وفا نکړو. د هغوی ايجاز او زموږ تطويل، د هغوی صبر او استقامت او زموږ بې صبر او جزع، د هغوی شجاعت او اقدام او زموږ بزدلي اوټنبلي، د هغوی عزت نفس او زموږ پستي او داسي نوري د غم او اندېښنې خبري دي چې موږ ته له خپله لاسه پېښي دي، (ان الله لا يغير ما بقوم حتى يغير واما بانفسهم، ذالک بان الله لم يک مغيراً نعمة انعمها على قوم حتى يغيرو اما بانفسهم الا به) د معنى حاصل: (خدايا چا ته په ورکړي نعمت کښي څه تغير نه راولي مګر دا چې دوی په خپل لاس د نعت په اسبابو کښي تغير راولي او داسي روش غوره کاندي چې د خدای د نعمت د زوال موجب وګرځي).

دا د حکيم د کتاب هغه آيتونه دي چې موږ ته د حقې او سمي لاري لارښوونه کوي او په دې کښي له ګمراهانو پرته بل څوک شک او تردد نلري، آيا پاک خدای په خپله وعده او وعيد کښي تخلف کوي؟ په داسي حال کښي چې پاک خدای له ټولو وعده کوونکو رښتينی او د خپل وعيد په انجام کښي تر هر چا قادر دی. آيا پاک خدای خپل پيغمبران په دروغو رالېږلي او لا يې خپل بندګان غولولي او د ګمراهۍ په لار يې روان کړي دی! (نعوذبالله) آيا خپل ښکاره آيتونه يې عبث نازل کړي او لا پيغمبرانو په ده د دروغو افترا کړې ده او لا يې بهتان پرې کړی دی؟ او که نه خپل بندګان يې په داسي رمزونو مخاطب کړي چې نه پرې پوهېدل او په داسي اشارو يې پوهولي دي چې نه شول ورته رسېدای؟ آيا په داسي توګه يې سمي لاري ته رابللي چې عقل يې ورته نه

رسېده؟ (نستغفرالله). آيا پاک خدای قرآن په داسي عربي ژبه نازل کړی نه دی چي هيڅ کوږوالی په کښي نشته او هر څه يې په تفصيل پکښي بيان کړي نه دي؟ (د پا خدای صفات له دې نه پاک او ذات يې له دې نه ډېر لوړ دی چي ظالمان يې وايي) پاک خدای په خپله وعد او وعيد کښي صادق او رښتينی دی. رسولان يې په دروغو نه دي رالېږلي او نه يې يو څه بې فايدې پيدا کړی دی. موږ ته يې له سمي لاري پرته بله لار ښوولې نه ده. د ده په آيتونو کښي څه تغير او تبديل نه راځي که څه هم آسمانونه او ځمکه پر بله واوړي. د ده د کتاب په احکامو کښي هم څه توپير نه راځي. هغه کتاب چي نه د مخي او نه له وروسته باطل لار ورته لري. پاک خدای فرمايي: (ولقد کتبنا في الزبور من بعدالذکران الارض يوتها عبادی الصالحون).

يعني(موږ په زبور کښي ليکلي وو چي د ځمکي ميراث زموږ د صالحو بندګانو دی) (والله العزة لرسوله وللمؤمنين) (او دا چي عزت د خدای او د ده د رسول او مومنانو دی) او دا چي فرمايي: (و دين الحق ليظهره على الدين کله و کفی بالله شهيدا) يعني (پاک خدای د اسلام حق دين نازل کړی دی تر څو چي يې په ټولو اديانو غالب کړي او په دې باره کښي د خدای شاهدي بس ده) دا هغه وعدې دي چي پاک خدای په خپل هغه کتاب کښي ورکړي دي چي هيڅ تاويل نه مني اونه يې څوک د تاويل اراده کوي. مګر چي ګمراه شوی وي او خبري له خپل اصلي مفهوم نه اړوي او تحريف په کښي کوي دا وې له دې مرحومه امت سره د پاک خدای وعدې او خدای له خپلي وعدې څخه نه اوړي او نه تخلف ترې کوي. خدای د عزت او نصرت وعده ورکړې او د خپلو وعدو د انجام دپاره يې د قيامت تر ورځي لار ورته اواره کړې

ده په داسي توګه چي لوړتيا يې پايو او عزت يې حد او انتها نه لري. دا هغه امت او ملت و چي له يوې ګمنامي او له مدنيت نه لري سيمي نه راولاړ شو او د لوړتيا وروستۍ څوکي ته ورسېد، تر دې پوري چي لوړي ژوري، وچي او لمدې يې لاندي کړې او لويو ملتونو د حيرت ګوتي ورته په غاښ کړې ټول خلك ورته حيران شول او د چا سد نه ورسېده چي اسباب يې څه وو او په څه دې درجې ته ورسېدل؟ خو د حق خاوندانو ته دا پته لګېدلې وه چي دغو خلکو د خدای لوری او د خدای لار نيولې وه او خدای هم له دوی سره مل و، يوه ډله وه چي د خدای ملاتړ يې وکړ او د الهی کتاب په لارښوونه روانه شوه او پاك خدای په خپل نصرت د دوی امدا وکړ. دغه امت په لومړي سر کښي څه ذخيرې مخبرې نه درلودې او تش لاس او بې وسلې او وسيلې وو د جنګ او جګړې وسايل ورسره نه وو او نه يې زاد او راحله درلوده خو سره له دې يې د قوي ايمان په زور د مجهزو ملتونو صفونه مات او ملکونه لاندي کړل، نه د مجوسو برجونو او خندقونو دفع کړای شول او نه د روان محکمو کلاګانو او سنګرونو ته يې د لارو صعوبت او سختۍ مانع شوې او نه يې په عزم او همت کښي توپير راغی، نه يې د نورو ثروتونو ته سترګي ونيوې او نه يې د پاچاهانو جلال، شان او شوکت په زړونو کښي وېره واچوله، نه يې له وسلو ووېرېدل او نه يې له راز-راز صنايعو، نه يې د فنونو او قوانينو پروا وکړه او نه يې له پخوانيو سياستمداريو وډار شول. هر مملکت ته به چي ورننوتل د څه شي پروا به يې نه کوله او هر څه به سپک ورته برېښېدل، د هيچا په زړه کښي نه ګرځېدل چي دغه لږه ډله (له اسلام نه وروسته عرب) به د لويو-لويو دولتونو د ماڼيو ارکان ولړزوي او د هغوی نومونه به د مجد او لوړتيا له صفحو نه محوه کړي، د هيچا

په خيال کښې هم نه ورتله چي دغه وړوکی ملت به بلکې دغه وړوکې ډله به په دغو لويو-لويو ملتونو برى ومومي او هغه به لاندي کوي، او دا قدرت به مومي چي د هغوی له زړونو نه به د زړګونو کلونو عقايد وباسي او خپل ديني عقايد به د هغوی پر ځای پکښې متمکن کوي په داسې توګه چي د اسلام مرحومه امت له خپل ضعف سره-سره دغې درجې ته ورسېږ چي بل هيڅ امت ورته رسېدلی نه دی. هو! دغه قوم و چې په څه يې چي له خدای سره عهد کړی و وفا يې وکړه او خپل پوره اجر او مزد يې واخيست په دنيا کښې يې عزت وموندہ او په آخرت کښې يې سعادت په برخه شو. د دغه امت شمېر نن تقريباً دوه سوه او اتيا ميليونو ته رسيږي او ځمکه ي له اتلانتيک نه نيولې تر جبنه پوري ده چي ښه خاوره او سمسوره ده او آباد ملکونه لري خو سره له دې ګورو چي ديار يې منهوب او اموال يې مسلوب دي چي نور پرې مزې چړچې کوي، پردي ملتونه يې يو د بل د وروسته لاندي کوي او ځمکي يې ټوټه-ټوټه سره وېشي، مملکت په مملکت يې سره بېلوي او ولايت په ولايت يې سره وېشي او اوس يې نه څوک خبره اوري او نه يې څوک اطاعت کوي تر دې پوري چي پاتي ملکونه يې هم په وېره کښې دي او هره ورځ يوه بلا پرې نازليږي او وېره يې له اميد نه زياته ده. دا هغه امت و چې لويو دولتونو به جزيه ورکوله او خپل ژوند به يې ساته او نن مشران خپله بقا په دې کښې ګوري چي د دغو پرديو دولتونو لمنو ته لاس واچوي او د هغوی په حمايت خپل ځانونه او خپل مقامونه وساتي. هې افسوس دا څه مصيبت دی؟! د دې هبوط علت او د دې انحطاط او سقوط سبب څه شی دی؟ آيا موږ د خدای په وعدو بدګومانه يو؟ (العياذبالله) آيا موږ د خدای له رحمت نه نااميده يو؟ او ګمان کوو چي له موږ سره يې د

دروغو وعده کړې ده(معاذالله) ؟ آیا له موږ سره د خدای د مرستې په وعدو کښې موکدې کړې یې دې شک لرو(حاشا سبحانه) ؟ نه، دا یو شی هم نشته او نه به وي. نو پر موږ ده چې موږ خپلو نفسونو ته وګورو او خپل ځانونه ملامت کړو چې موږ هغه لار پر ې ایښې ده کومه چې خدای موږ ته ښوولې وه... ځکه چې پاک خدای په خپل بالغه حکمت سره د امتونو د پېشرفت دپاره سمې لارې وضع کړې دي (و لن تجد لسنة الله تبدیلا) پاک خدای په خپلو آیاتونو کښې موږ ته لارښوونه کړې ده چې هیڅ یو ملت د خپل عزت او قدرت له عرش نه پرېوتی نه دی او نه یې نوم د هستۍ له تختې نه محوه شوی دی مګر دا چې د الهی سنت له لارې منحرف شوی وي او هغه لار یې پرې ایښې وي چې خدای ورښوولې وي. ځکه چې پاک خدای د کوم قوم په عزت، قدرت، رفاهیت، ښه عیش، آمن او راحت کښې تغیر نه راولي مګر دا چې دغه قوم په خپلو عقلونو، فکرونو او بصیر کښې تغیر راولي او د نورو قومونو په باب د خدای له کړو نه عبرت وانخلي او د هغو قومونو په حال احوال کښې تدبر ونه کړي او پند ترې وانخلي کوم چې د خدای له سمې لارې اوښتي او تباه شوي وي، دوی چې د عدل لار پرېښوده او د بصیرت او احتیاط او حکمت له چوکاټ نه ووتل نو له دغسې تباهۍ سره مواجه شول.په عمل کښې له استقامت نه، کاږه او په خبرو کښې له صدق نه محروم شول او له سینو نه یې راستې او درستې ووتله او له شهواتو نه یې عفت پرېښود او په حق باندې یې غیرت ونه خوړ او د حق ملاتړ یې ونه کړ او د حق د حمایت په لار کښې یې یو د بل مرسته ونه کړه نو له هغه څه سره مخامخ شول چې موږ او تاسې یې په حال احوال خبر یو. حق یې پرېښود او خپل همتونه یې د حق د کلمې د اعتلا په لار کښې په

کار وانه چول او د باطلو خواهشونو پيرو او د فاني خواهشاتو او شهواتو په ډنډ کښي ډوب شو لاو غتي ګناوي يې وکړې نو انجام يې هغه شو چي تاسي يې ګورئ. په همدې توګه پاک خدای د ملتونو بقا او د هغو نما او ارتقا د هغو فضايلو په اکتساب پوري تړلې ده چي مخ کښي مو ورته اشاره وکړه او هلاک او تباهي يې د هغو په انتفا پوري تړلې ده. دا يو ثابت او غير متغير قانون دی چي د ملتونو په تبدل نه بدليږي او نه تغير مومي. لکه چي د خدای قانون د خلق او ايجاد، د ارزاقو په تقدير او د عمرونو په تحديد او ټاکلو کښي تغير نه مومي. نو په موږ ده چي خپلو زړونو ته مراجعه وکړو او خپل مدارک وازمايوو او خپل اخلاق ښه کړو او د خپل روش لار ملاحظه کړو او وګورو چي آيا د هغو کسانو په لار روان يو چي له موږ نه دمخه يې ايمان راوړی دی؟ آيا موږ د صالحو سلفو پيرو يو؟ آيا خدای په راکړي نعمت کښي تغير راوستی او که موږ يې موجبات فراهم کړي دي؟ (نه هيڅکله نه، او خدای تر دې لوړ او پاک دی چي خلک ګکوما پرې کوي) بلکي خدای له مو سره خپله وعده پر ځای کړې ده، خو چي موږ تيت او پراګنده شوو او په خپلو کښي مو په نزاګانو لاس پوري کړ او د هغه د امر عصيان مو وکړ او خپل ډېروالي متعجب او مغرور کړو نو عزت مو په ذلت او غنا مو په فقر او سيادت مو په هبوديت، باداري مو په مريي توب بدل شو. موږ ګورو چي پردي خلک مو ملکونه غصبوي او موږ شړي او زموږ د بې ګناه وګړو ويني بې ګناه تويوي او موږ ورته هيخ نه شو ويلی او نه ځانونه ښوروو. د دې ملت دغه ډېر وګړي اونور شرقيان د خپلو وطنونو او خپلو ځانونو د دفاع په لار کښي له خپل حاجت نه زيات مالونه نه صرفوي او دنيوي ژوند خوښوي. هر ي غواړي چي زر کاله عمر ولري که څه هم خوراک يې

ذلت، پوښاک يې مسکنت او استوګنځی يې رسوايي اوخواري وي. شرقيان عموماً او مسلمانان خصوصاً سره متفرق شوي او خبره يې يوه نه ده(په داسي حال کښي چي ملکونه يې مسلوب او مالونه يې منهوب شوي دي) يو ورور د بل ورور په حال افسوس نه کوي او يو ګاونډی د بل ګاونډي په حال نه ژاړي او نه يې پروا کوي. نه د ديني شعايرو احترام کوو او نه يې له حوزې نه دفاع، نه يې د ارواحو په بزل عزت ساتو او نه يې د مالونو په ورکړه تقويه کوو. آيا د ايمان د جماې اغوستونکی دا ګومان کوي چي خدای به له دوی نه په همدې راضي اوسي او چي په خوله کلمې وايي او په عمل کښي د ايمان نښي نښانې ترې نه ليدل کيږي آيا خدای به له دوی راضي اوسي چي په خبرو يې بندګي کوي چي که خير ورته ورسيږي خاطر جمع اوسي او که له څه زيان او تاوان سره مخامخ شي نو بيا په شا ګرځي؟ (چي په دې صورت کښي خسر الدنيا و الاخره شي) له خدای نه هدايت غواړو چي سمه لار راوښيي (فهو حسينا و نعمت الوکيل).

د مستعمراتو او مستعمرینو په باب د ده رایه او دا چې استعمار د هر دولت چې وي که څه هم ډېر لوی او د لوی قدرت خاوند وي مستعمرې یې عاریتي جامې دي چې بېر ته یې باید خپل خاوند ته ورکړي

ده ویلي دي چې: اروپایانو د خپلو ملکونو د پراختیا دپاره په ډول-ډول او راز-راز سیاستونو لاس پوري کړی او په دغه لار کښې له هیڅ راز وسیلو او وسلو مخه نه اړوي. د دوی له جملې نه انګرېزان په سیاست کښې له ټولو نه مخ کښې دي او له ټولو نه په زیاتو ملکونو استېلا لري او له نورو غربیانو نه د ملکونو د نیولو په چل ښه پوهیږي. ځکه چې په زور سره د نورو د ملکونو نیول او په لښکرو وردننوتل او په جنګ او وسله لاس پوري کول آسان کار نه دی او د مکر، نرمی، خدعې، فرېب له لاري دغه کار په آسانه کېدای شي او انګرېزانو همدغه وسله اخیستې او له همدغې لاري یې ډېر موفقیت، بری او کامیابي په برخه شوې ده. او که کوم ځای یې په زور او جنګ جګړه هم نیولی اوسي بیا هم دوهمه وسله (مکر او خدعه) اخلي او د اتلس نرمه جامه وراغوندي او خپل دغه کار ته د استعمار(آبادی) نوم ورکوي او وایي چې موږ د دې دپاره دا کار کوو چې دغه وراني ویجاړې ځمکي او ښارونه، آبادي او ودانی کړو. مګر د دوی دغه کلمه (استعمار) که څه هم د لغت او اشتقاق له مخې همدغه معنی ورکوي مګر بې ځایه یې استعمالوي او دا د اسماوو د اضداد له قبیلې نه دی. نو بایده ده چې دغه کار ته د (خراب) اولاد

(تخريب) نوم ورکړی شي نه د (استعمار) بايد د (استرقاق او استعباد) نوم پرې کېښودل شي نه د (اعمار، عمران او استعمار) استعماري دولتونه هر ملك ته نه ورننوزي بلکي هغه ملکونه نيسي کوم چي له طبيعي ثروتونو نه غني اوسي، ښه معادن ولري او د سمسورو زراعتي ځمکو خاوند وي، او خلك يې جاهل او غافل اوسي چي د حرکت او مقابلې توان ونه لري.

او که چيرته ندرتاً استعماري دولتونه په ځينو ممالکو کښي د کوم پاچا او لا امير له مقاومت سره مخامخ شي خو څنګه چي د استعماري دولتو په اندازه عصري وسلې او جنګي آلات په لاس کښي نه لري نو هغه پاچا اولا امير د هغو په لاس کښي اسير پرېوزي اوله خپل کور کهول سره په ذلت او خوارۍ ليري ځای ته بېول کيږي او مملکت يې د استعماري دولت تر مداخلې لاندي راځي او په پای کښي د هغه ځای عزتمند ذليلان شي او د حريت ځای بردګي ونيسي، خولو ته يې فيضي ورواچولی شي او که څوك د دوی نظام او انتظام ته کاږهٔ وګوري او لا د انتقاد ګوته ورته ونيسي او لا د آزادۍ نوم په خوله واخلي نو تحقيق او استنطاق شروع شي او په راز-راز عذابونو معذب کيږي د ملك په ښېګڼو کښي برخه نلري او راز-راز ماليې او محصولات پرې ايښوول کيږي او بلاوي پرې نازلي شي. دا خو چي په جنګي لوبه کوم ملك ته ورننوزي او که د کوم امير او پاچا د ملاتړ او لا د ملي انقلابيانو د خاموشولو په نامه کوم ملك ته داسي شي نو په دې صورت کښي د اخلاص او صداقت لباس په غاړه کړي او د خلکود عمراني او عرفاني او اقتصادي چارو د ښه کولو د ښې پېښي کوي او داسي برېښوي چي د دوی په چارو کښي ګوتي ونه وهي بلکي دوی پوه شه او ملك يې. دغه وخت ظاهراً ټولي چاري او ځيني تش دودونه محفوظ او امون پرېږدي او له امير نه دساي پوچه قبه(ګبزه)

جوړوي چي يوازي د آواز انعكاس ترې راځي او نور هيڅ اختيار نه شي كولى، دوى نور هيڅ اختيار نه لري پرته له دې چي د استعماريانو د امر اطاعت او د هغو د ارادې پيروي وكړ. لنډه دا چي د استعمار صحيح معنى او صريح مفهو په ضعيفو او جاهلو قومونو باندي د قوي او پوهو ملتونو تسلط موندل دي او دا نتيجه ترې اخيستل كيږي چي د قوت او علم د بري او غلبې اصلي عوامل دي چي تل به په ضعيو او بې علمه ملتونو حكومت او باداري كوي او دا يو ثابت قانون دى چي هر وخت يې پيروي كيږي. څنګه چي د ملتونو او دولتونو د حيات، تكونو پيدايښت، تعالى او ترقۍ دپاره يوه موده او دوره وي او بيا دريږي او په انحطاط پيل كوي او دا ټول شيان اسباب او عوامل لري همدارنګه استعمار هم بايد د هدغه قانون او كوني نواميسو محكوم او تابع اوسي او په دې معنى چي يوې درجې او معلومې دورې ته رسيږي او بيا د هغو اسبابو په زوال له منځه ځي چي د هغو په وسيله منځته راغلى اوسي او د هغو په ذريعه يې نور ملتونه د خپلي ارادې او تسلط تابع او خاضع كړي وي. هو! هر وخت چي د ارتقا او صعود اسباب ضعيف شي د هبوط او انحطاط دره شروع شي، او هر وخت چي د سقوط او هبوط عوامل او اسباب ضعيف شي نو صعود شروع شي چي په دې اساس د حاكم او محكوم دوران تغير مومي او يو د بل لازم او ملزوم ګڼل كيږي. ضعيف ته د قوي له صدمې نه دهشت او جاهل ته د علم له آثارو وېره او خشيت پيدا كيږي او د دغو دوو قوتونو (علم او قوت) تر منځ حيران، خوار او ذليل ولاړ وي او همدغه حال دى د استعماريانو او مستعمرينو تر منځ. كوم وخت چي د استعمار لومړۍ دوره په جبر، جور، اكراه او فشار روانه وي او استعمار شوي ملتونه له وېرې خوله نشي خوځولى او په

ډېره خضوع او خشوع د استعماريانو د امر او ارادې اطاعت كوي نو بيا استعماريان په ډېره بې رحمۍ د دوی معنويات هم مصادره كوي، شخصي حريت، عزت، نفس او هر څۀ يې وژني او له منځه يې وړي او بيا يې د مادياتو د له منځه وړلو دوره شروع كيږي او د خپل ملك له خيراتو يې محروموي او مالونه يې استشماروي. لنډه دا چي له هر خير نه يې محروموي او هر شر پرې نازلوي. او بيا داسي ملاماتوونكي ماليې او محصولات پرې وضع كوي چي وړی يې نشي او ملاوي يې خموي. خو چي د استعمار ظلم او فشار خپلي انتهايي درجې ته ورسيږي په دغه وخت كښي په استعمار ځپلو ملتونو ي د ژوند يو څه آثار راپيدا شي او د (احتلاج) له حالت سره شباهت لري. نو چي وګړي يو له بل سره مخامخ شي يو بل ته ګوري ا د حسرت او ندامت په توګه يو بل ته سر ښوروي او د قهر لاسونه سره موښي او د خپلي بې همتۍ له كبله خپل ځتونه ګروي. دا د ملي شعور د بيدارۍ لومړنۍ نښي دي چي په يوه ملت كښي پيدا كيږي. او بيا افكار جولان پيدا كوي او بيا سرسر او پس پس شروع كيږي او يو له بل سره په پټه خواله كوي او ورو-ورو دې درجې ته رسيږي چي آوازونه پورته شي، تازياني رابرسېره او توري له تيكو راوايستل شي او بيا د مظلومانو د مهربان خدای عدالت منځته راشي او جابر قوتونه له منځه ځي. كه چيرته روا وای چي يو استعماري دولت دي په نادره توګه له استعمار شوي هيواد سره په عدالت وچليږي او ظلم او تيری دي پرې ونه كړي نو لازم و چي انګريزانو له امريكايانو سره (چي د دوی په قبضه كښي و) دغه روش تعقيب كړی وای. ځكه چي دوی په يوه ژبه ګړيمي، يو دين او يو مذهب لري او په اخلاقو او هر څه كښي سره يو دي او يو په بل باندي د شفقت او ښې رابطې ايجاب كوي. مګر

چیرته او کله کېدای شي؟ ځکه چي استعماري قاعدې استثنا نه لري اونه يې قبلوي، موږ ټولو ته معلومه ده چي انګرېزانو څه ظلمونه نه وو چي پر امریکایانو يې ونه کړل او امریکایانو څه مظلومیتونه نه وو چي د انګرېزانو له لاسه يې ونه ګالل، د راز-راز مالیاتو په وضع کولو يې مالونه ترې سلب کړل او هر څه يې ترلاسه کړل او وروستنۍ مالیې او لا وروستنۍ ضربې چي امریکایان يې راوېښ کړل او دې ته يې اړایستل چي د انګرېزانو د ظلم اور په توره او وسله مړ کاندي د مالیې هغه ورقه وه چي (تمغه) یادېده او انګرېزانو چاپ کړې وه او هیڅ یوه سند قانوني اعتبار نه درلود مګر دا چي په دغه پاڼه لیکل شوی وي. هو! دغه کار امریکایان په لومړي سر کښي د یوه ضعیف په توګه مجبور کړل چي خپل شکایت د انګلستان پای تخت او اشرافو(اعیان) مجلس ته وړاندي کړي. (دا وروسته له هغه و چي په نیویارک کښي يې یو عمومي جمعیت تاسیس کړی و او خبره يې یوه شوې وه) او دا د قوت هغه لومړنۍ طلیعه ده چي انګرېزان له هغه نه پرته بل قوت نه مني او نه غاړه ورته ږدي او هغه د ملت د خبري له یووالي او اتفاق څخه عبارت دی. په دغه وخت کښي انګرېزان دې ته اړ شول چي د امریکایانو اعصاب تخدیر او د دغي پاڼي له ترویج نه صرف نظر وکاندي. خو په مقابل کښي يې په هغه چایو باندي زیات ګمرکي محصول کېښود چي له بېرون نه امریکا ته واردېده او د دغه محصول تاثیر د هغه پاڼي له تاثیر نه زیات و چي د معاملاتو دپاره يې چاپ کړې وه او په بیه به يې پر خلکو خرڅوله. انګرېزانو وغوښتل چي د قوت له لاري دغه قانون پر امریکایانو ومني او عملي يې کاندي، خو په دغه وخت کښي په امریکایانو کښي د ژوند نوې ساه چلیدلې وه او د (اختلاج) او پس-پس دوره يې تېره شوې او د آواز د پورته کېدو او د توري د را

ايستلو دوره يې شروع شوې وه نو د ټولو هغو چايو ورود يې د بحر له لاري بند کړ چې امريکا ته راتلل. په دغه وخت کښې انګرېزي استعماري قوت د امريکا د ملت له ملي طاقت سره مخامخ شو او امريکايانو ټولي چاري او د جنګ او جګړې اداره د خپل استقلال او خپلواکۍ لوی پېشوا (جنرل واشنګټن) ته وسپارله. بېشکه چې توره يوازنی څېز دی چې حق له ناحقه بېلوي او د هغې په تېغ سره يو ملت خپله ابرو او خپل پت بېرته راګرځوي. که چيرته امريکايانو يو دهر پرله پسې له انګرېزي واليانو نه خپل شکايتونه د انګلستان د وزيرانو مجلس ته لېږلی او په دغه توګه يې د جهان رنګونه خلاص کړي او د دنيا ټول کاغذونه يې په خپلو شکايتونو تور کړي وای او دغسي عملي اقدام يې نه وای کړی آيا د دوی خپلواکۍ ته به يې څه فايده رسولی وای؟ او لا به يې د دوی له سره نه د برتانيې د استعمار با بچ کړې وای؟ نه قسم په هغه خدای چې جنت يې د تورو له سيوري لاندي ښوولی دی! نو بنا پر دې د هر ملت قوت د هغه ملت په وګړو کښې پټ پروت دی چې يوازي اتحاد او اتفاق يې برالا کولای شي او تفرق او اختلاف يې پټوي. نو که کوم ملت غواړي چې خپل مجد او عزت پېرته په لاس راوړي او د ذلت ګردونه له خپلې لمنې نه وڅنډي بله چاره نه لري مګر دا چې د اتحاد او يووالي لار غوره کړي او په دې توګه د پردي استعمار له بلا نجات ومومي او خپلې غايې ته ورسيږي. له مرګ سره مينه ملت ته له دايمي مرګ نه نجات ورکوي او په دغه اراده سره انسان يو له دوو راحتو څخه مومي، لا دا چې په خپل استقلال او حريت په نېکمرغه ژوند کوي او لا به د وطن په لار کښې مري او د شهادت افتخار به ګټي. ما ته راوښيات چې داسي ملت او مملکت به وي چې پاچاهان او اميران يې په سفاهت او اسراف ژوند تېروي او ملت

يې سر تر ايه په جهالت کښې ډوب پروت وي او متفرق او پراګنـده او پـه ځانځنی توګه ژوند کوي او بيا به يې پاچاهان له خپلو تختونو پرېوتی نـه وي او استعمار به مريان کړي نه وي او ملت به يې برباد شوی نـه وي؟؟؟ او داسي يوه قاره او لا يو مملکت هم راوښياست چي خبره يـې يـوه وي او مريتوب ته يې غاړه نه ده ايښې او توري يې لـه تېکـو رااېـستلي وي او خپل استقلال ګټلی نه وي او له خپل حريت نه متمتع شوی نه وي؟ کـه څه هم استعماري دولت ډېر لوی او ډېر مقتدر هم اوسـي دې تـه هـيڅ حاجت نشته چي موږ د خپلي دغي خبري د اثبات دپاره ډېر دلايل او ډېر مثالونه راوړو ځکه چي پـه وارو-وارو لېـدل شـوي دي چـي ډېـر واړه ملتونه د همدغي پاکي عقيدې په رڼا کښي په لويو-لويـو دولتونـو غالـب شوي او خپل حريتونه او خپلواکی يـې ګټلـي دي. يونانيـان(د مـوري د ولايت اوسېدونکي) څوک او څومره وو چي د عثماني دولت پـه مقابـل کښي چي تر شپېتو ميليونو نه زيات نفوس يې درلـود او د هغـوی وګـړي دوه ميليونو ته نه رسېدل ودرېدل او خپله خپلواکي يې ترې واخيـستله؟ همدارنګه (صربيان) هم له دوه نيم ميليونو نه زيات نه وو او په خپله ملـي مبارزه کښي کامياب شول، همدارنګه د (جبل اسود) اوسېدونکي څومره وو او څه قوت او څه لښکر يې درلود چي د وګړو شمېر يـې د اسـتالې د ولايت د (بېک اغلو) د کلي وګړو ته نه رسېده او د عثماني دولت د قـوت او لښکرو په مقابل کښي ودرېدل او بری يې ومونده؟! بلغاريـه او رومانيـا هم همدغسي درواخله. نو له دغو ښـکاره دلايلـو او روښـانه مثـالونو نـه وروسته چا ته دا شک پيدا کيږي چي استعماري دولت که څـه هـم ډېـر قوت او شوکت ولري خو مستعمرات يې عاريتي جامې ته پـاتي کيـږي او هرومرو به يې لا ژر او لا وروسته بېره خپل خاوند ته مستردوي او پښې بـه

ترې وباسي او هغه هم په نوموړو لارو او تېرو شوو قوانينو. آيا مصريان چې تر لسو ميليونو[1] زيات او ټول د توريالیو او غازيانو پلرونو او نيکونو زامن او لمسيان دي او د عربي قبايلو او قبطيانو نامتو خلک ګڼل کېږي، د هغو نيکونو چې د دوی آثار د دوی په لويی دلالت کوي په دې کښې شک لري چې که چېرته راپورته شي او په يوه تدبير او يوه تکبير رالواړ شي خپله خپلواکي به په لاس رانه وړي؟! هو! موږ يقين لرو چې يوه ورځ به دوی راويښ او راولاړ شي (انشاالله تعالی) او ټول به په يوه اراده د خدای په رسۍ منګولې خښې کړي او خپل پخوانی مجد او لوړتيا به بېرته په لاس راوړي (والله علی کل شئ قدير) خدای پر هر څه قادر دی.

[1] دا د مصر د (۱۳۱۰-۱۸۹۳ع) کال د احصايې له مخې د نفوسو شمېر دی چې په هغه وخت کښې د غه مقاله ليکل شوې وه.

په دې باره کښې د ده خبره چې مسلمانان عرب دي او که عجم په خپله ګذشته او اسلافو وياړي او تعجب کوي خو د خپل حال او استقبال په باره کښې په سخت غفلت کښې دي او څنګه بايد وکړي ؟

دی وايي: زمانه شاهدي ورکوي او آثار يې په دې دلالت کوي چې مسلمانانو د خپلو لوړو همتونو او راسخو عزمونو په برکت ډېر مفاخر ګټلي او آثار يې په يادګار پرې ايښي دي چې څوک ترې انکار نه لري. خو متاسفانه دغه ټول مفاخر له هغو نيکونو سره يو ځای خښ شول کوم چې د مروت پېشوايان، د رحمت نمونې، د شفقت نښانې، د غيرت ټوټې، د قوت، عدل او انصاف غرونه او د مظلومانو لاس نيوونکي او فرياد رسېدونکي وو. دا و د اسلافو ځيني صفات چې اخلاف او بېرته پاتې نسلونه يې په کتابونو کښې لولي او بيا افتخار پرې کوي او وايي چې مو د هغو توريالیو زامن يو چې د تورو بريښ يې له شرق نه تر غربه ليدل کېده او د قياصره وو او اکاسره وو سرونه ورته خم شوي وو او ملتونو ورته د اطاعت غاړه ايښې وه. د دوی فتحي هر ځای ته چې رسېدلې له هغه ځای نه يې د ظلم او استبداد خبري وينځلي او له مهربانۍ او عدل نه يې ډک کړی دی. همدارنګه تر اوسه پوري له عربو او عجمو اورېدل کيږي چې د همدغو نيکو لمسيان او د دغو توريالیو بېرته پاتې کسان يو. هو! موږ پلرونه او نيکونه همدغسي وو چې زمانې پر موږ لورولي وو خو که دوی وپوښتې چې موږ د هغوی په ميراث پرې ايښو مفاخرو څه وکړل او هغه ممالک او ښارونه مو څه کړل چې دوی راته پرې ايښي وو نو يا به له حسرت او خجالت نه پرته بل څه ونه لرو او نه به څه ځواب

ورکړې شو. ای لويو او کره او د افتخار وړ نيکونو! تاسي چيرته ياست؟! ای هغو نيکونو چي په انصاف چليدئ او په عدل ولاړ وئ، او له حکمت نه پرته مو په بل څه خوله نه ښورېده، او د ملتونو جوړوونکي وئ يو وار خپل سرونه له قبر نه راپورته کړئ او وګورئ چي له تاسي نه وروسته ستاسي ښرته پاتي کسانو څه وکړل او له څه بدبختيو سره مخامخ شول؟! دوی ستاسي سنت پرېښودل، او ستاسي له لاري واوښتل او بيا يې ستاسي لار ورکه کړه، هر فضيلت يې په رزالت بدل کړ او هر څه يې په بله واوښتل، د دين حکمت او د سيدالمرسلين(ص) د شرع پيروي يې پرېښوده، سره ټوټې-ټوټې، فرقې-فرقې او بېل-بېل شول، د دوی پاچاهان په ناحقه له تختونو نه راپرې ايستل شول او د حق خاوندان په ظلم له خپلو حقونو محروم کړی شول، عزتمن يې بې عزته او روغ رمټ يې مريضان، نامتو وګړي يې حقير، بډايان فقيراو زمريان يې ګيدړان شول، او د ضعف او بېچارګۍ دې درجې ته ورسېدل چي له تاسفه زړونه پرې ويلي کيږي او له غمه لړمونونه ورته سوځي، د غربي ملتونو ښکار شول چي نه د مقابلې توان لري او نه له خپلو حوزو او سيمو نه دفاع کولای شي، آيا څوک نشته چي پرې راغبږ کړي چي غافل تنبيه او ويده راويښ او ګمراه ته سمه لار وښيي(انالله وانااليه راجعون). هو! په دې فاني جهان کښي ځيني پاکي ارواګاني سره له دې چي په خاورينو جسدونو کښي نغښتې وې داسي شريفې پيدا کيږي چي د خپل ذاتي استعداد په برکت او د خپلو لوړو همتونو په وسيله کولای شي چي خپل په خاورو پرېوتي قومونه او ملتونه آسمان ته وخېژوي او آبدي افتخار ورته وګټلی شي، او همدغه ارواګاني که له خاورو لاندي هم شي خو که موږ په روحي حس غوږ ورته کښېږدو او ورته په خير شوو نو پوه به شو

چي دوی زموږ په دغه ورځ درديږي او وير پرې کوي او راتـه وايـي: ای لمسيانو! تاسي زموږ په هغو تورو نازيږئ او پرې وياړئ چي بريښ يـې لـه شرق نه تر غرب پوري رسېدلی و، هو موږ دغه توري تاسـي تـه پـه تېکيـو کښې پرې ايښي وې، آيا تاسي په غاړه کړې او له تېکيو مـو راوايـستې او هغو کسانو ته مو وبرېښولې چي ستاسي ملکونه يې نيولي او تاسي يـې پـه ذلت او غربت اخته کړي ياستئ؟ تاسي په دې وياړئ چـي مـوږ ملکونـه درته فتحه کړل او موږ په دغه لار کښې ډېر تکليفونه او کړاوونه وګالل او ډېر خطرونه مو پر غاړه واخيستل خو خجالت نه باسئ او غمګـين کېـږئ نه، چي هغه له تاسي نه ستاسي دښمنانو ونيول او درڅخه نيسي يـې خـو تاسي په يوه اړخ پراته ياست او ښوريږئ قدر هم نه، په ذلت او خـواری مو اخته کوي او رډې-رډې ورته ګورئ او ورته دريږئ نه، حتـی خولـه هم نه ښوروئ، تاسي زموږ په صبر، استقامت، ثبات، اقدام، زړورتيا او پـه دې وياړئ چي د خدای په رسی مو منګولي لګولي او د هغه د نبي(ص) د سنت پيرو و خو تاسي د دې په عکس رفتار کوئ، نه مو اخـلاق هغـسي دي او نه مو صفات، او دې کار تاسي له افتخار او افتخار يې له تاسـي نـه لري کړی دی .تاسي د دې وړ ياستئ چي سرونه ښکته وځړوئ او له شرم نه ښکته ګورئ او له خدای او زموږ له هغو ارواګـانو نـه وشـرمېږئ او د افتخار او وياړ نوم په خوله وانخلئ کومي چي ستاسو د کړو وړو له کبلـه به د خدای په نزد، بېزاره او ستاسي له بې ايمانی نه شرمساره وي، تاسـي په دې وياړئ چي موږ د دين په اصـولو منګـولي خـښي کـړي دي او د يقين او باور خاوندان وو او د کتاب او سنت التزام و درلود او عمـل مـو پرې کاوه او زموږ تر منځ د ورورګلوی مزی ټينګ و او له دې کبلـه لکـه ټينګه ولاړه مانۍ وه (هو موږ همدغسي وو) مګر تاسي يوازي ديني عقيده

لرئ خو عمل مو هغسي نه دی، يو له بل سره وروړګلوي نه لـرئ يـو لـه بل نه تبنتئ او نه سره زوښېږي ستاسي علما چي پـه واقـع کـښي د دينـي عقايدو حاميان او د خلکو رهنمايان دي په خپلو منځونـو کـښي تواصـل راشه درشه، نژدېکت او يووالی سـره نـه لـري او د خمـود او جمـود پـه خوب ويده پراته ديې ترکي عالم له حجازي عالم له حالـه خبـر نـه دی او هنديان د افغانانو له شئونو اطلاع نه لري حتی د يوه قطر او يوې سـيمي علماوو تر منځ هم کومه رابطه نشته او نه يو په بل خيال راوړي د دوی تر منځ هيڅ صله او دوستي وجود نه لري مګر دا لکه چي د عوامو تر منځ د خاصو غرضونو له مخي څه دوستي او خپلوي موجوده اوسي هر يـو پـه خپلي ګټي پسي ګرځي او اجتماعي ګټي يې هېري کړي دي، لکه چي د خپلي ټولني غړی نه اوسي او ځانګړی غـړی وي. تاسـي پـه دې ويـاړئ چي زموږ صـفات، د فکـر آزادي، عفـت، سـخا، قناعـت، نرمـي، وقـار، تواضع، لوړ همتي، صبر، حلم، شجاعت، ايثار، صدق، وفـا، آمانتـداري، لورېينه او عدم کينه، عفو، مروت، حميت، عدالت، دوسـتي، شـفقت او داسي نور وو، هو! په موږ د خدای احسان هدغسي شوی و، خـو تاسـي اې لمسيانو داسي نه یاست، ستاسي په اکرو باندي سفاهت، بالهـت، بـې عقلي، جبن او بزدلي، د نائـت او پـستي، عـذر او زاري، حقـد او کينـه، حسد او رخه، کبر او ريا، عجب او لجاجـت، غـدر او خيانـت، کـذب او نفاق، بدل او مسکي غالبه شوې او هغه صفات مو پرې ايښي کوم چي مو پلرونو درلودل. آيا تاسي په دغو صفاتو غواړئ چـي کاميـاب شـئ؟ او لا تعجب وکړئ چي ولي زموږ ملکونه نور نيسي او تاسي ترې محرومـوي؟ ايا تاسي هيله لرئ چي له دې سره-سره موږ ته راورسيږئ او زموږ حـای ونيسئ؟ په داسي حال کښي چي تاسي زموږ سيرت پرې ايښی او اخـلاق

مو بدل شوي دي. دا خو ځيني هغه مناجات وو چې زموږ اروا ګاني يې زموږ د اجدادو له نداګانو احساسوي، او اوري يې او تر دې به د حق خبره نه وي او دا يو واقعيت دی چې که موږ ورته په حير شو زموږ وجدان به دا ويني او ملامت به مو کاندي او دا خپله يو ښکاره شاهد دی چې موږ د خپلو سلفو مخالفت کړی او د هغوی لا رمو پرې ايښې ده. آيا دا معقوله ده چې که موږ د دوی اخلاق په ميراث وړي وای او د دوی فضايل مو ساتلي وای او د دوی روش مو تعقيب کړی وای او د دوی له لاري کاږه او بې لاري شوي نه وای بيا به چا زموږ ميراث راخخه اخيستی وای؟ نه او هيڅکله هم نه! بلکي زموږ ميراث به موږ ته پاتي وای او د نور د استبداد په اور به نه کړېدو. لمسيانو د نيکونو د ميراث د حق دعوی يوازي د زمانې په محکمه کښي داير ېدای شي او هغه شاهدي چې د حکم موجب ګرځي يوازي د سلفو په اخلاقو تحلي او د هغو په اخلافو متخلق کېدل او د هغوی پر لار تلل، د هغوی د سننو او روشونو التزام کول او په کړو وړو کښي د هغوی پيروي کول دي چې په دغه صورت کښي ممکنه ده چې مړ خپل هدف ته ورسيږو او په خپله دعوی که په حقه اوسو او که نه وي نو زموږ د ذلت او خوارۍ او بدبختۍ دپاره همدا بس دی چې ګورو يې او ورسره مخامخ يو. وروسته له هغه چې جمال الدين يو څه چوپ پاتي شو داسي يې وويل:

عجبه خبره ده او د سړي حيرانتيا زياتوي چې مسلمانان د خپل شريعت په حکم او د هغه د صريحو نصوصو په موجب په دې مکلف دی چې خپل هيواد د نورو له مداخلې څخه وساتي او پرې نږدي چې څوک د دوی په کورنيو چارو کښي ګوتي ووهي، او په دې کښي دا فرق نشته چې له يوې ختې و ي او که مختلف قوميتونه ولري، بلکي دا د ټول ملت ملي

فرض دی او که یو قوم د خپلي حوزې حمایت ونه کړي ټول ګناه کاریږي، او دا هم د دوی د غاړي فریضه ده چي په دغه لار کښي سر او مال وښندي او هر راز ربړونو ته غړه کښېږدي، هیڅ روغه په دغه لار کښي ونه مني. حتی اسلامي شریعت په دغه لار کښي دومره تاکید ړی دی چي که یو اسلامي ملت د بل له سلطې څخه ځان خلاص نه کړي شي بایده ده چي له هغه ځای نه بل ځای ته هجرت وکړي او د فرصت په انتظار اوسي، څو چي یې وخت راشي او خپل ملك دنورو له سلطې څخه خلاص کاندي. هر مسلمان له هري خوا نه د شریعت د هافت غږ اوري چي ورته وایي پر تا باندي شریعت دا فرض کړې او ایمان دي دا حکم کوي چي د بل حکم ته غاړه مه ږده او خپل سیادت وساته، خو له دې سره-سره د دغه دین اهل په دې ورځو کښي ځیني د ځینو نورو له حال احوال نه ځان نه خبروي او نه هم شریکي ورسره کوي، مثلاً بلوچستانیان په افغانستان کښي د انګریزانو ناخوالي او نادودي ګوري خو ځان پرې نه خبروي او نه یې مقابلې ته ورولاړیږي. همدارنګه افغانان ګوري چي انګریزان په ایران ورننوزي او غږ ورته نه کوي، دا دواړه بیا ګوري چي انګریزان په هند کښي څه ظلمونه او تعدی کوي، د خلکو مالونه لوټي او تېري پرې کوي او دوی ځانونه، نه ښوروي انګریزان د مصر په خاوره کښي ځي راځي، خلك وژني او لوټوي یې او د وینو سېلابونه بهوي او د دغو وینو د مجاریو په غاړه پراته وروڼه یې خیال پرې نه راوړي، دغه مصیبتونه او بلاګاني ګوري چي پر مصریانو نازلي شوي دي او څه ورته نه وایي. هو! د مسلمانانو چاري په همدې توګه رواني دي او عاقبت یې هم ډېر وران دی او هر څوك غواړي چي د هغو په

اسبابو ځان پوه کړي خو که ټول اسباب راوړو خبره اوږديږي نو لـه دې کبله به په مجمله توګه اشاره ورته وکړو، نو ده بيا وويل:

په دې کښې څه شک نشته چې عقلي افکار، ديني عقايد او داسې نور معلومات او مدرکات او نفسي وجدانيان که څه هم د اعمالو د صدور باعث دي خو خپله اعمال دغه عقايد او افکار تثبيتوي او قـوت وربـښياو دې درجې ته يې رسوي چې په (ملک) تعبير ترې کـاوه شـي او خلـق او طبيعت ګرځي او بيا هغه آثار پرې مرتبيږي چـې ورسـره مناسـب اوسـي چې په دې حساب هره مشاهده فکر پيدا کوي او هر فکر يوه داعيه لـري چې خپل اثر بيرون ته راوباسي او هره داعيه د عمل موجـب ګرځـي او بيا له عمل نه فکر ته ورګرځي او دوردي تسلـسل کـوي او تـر څـو چـې ارواګاني په بدنونو کښې وي د عملونو او فکرونو په منځ کښې انفعال نـه قطع کيږي او يو بل ته د ستني او اساس مثال لري پـه دې معنـی چـې د فکر انتها د علم ابتدا او د عمل آغاز د فکر انجام دی. د ورورګلـوۍ او د خپلوۍ نور نسبتونه په عقل او ذهن کښې يو صورت لـري چـې کـه نـور ضروريات او احتياجات يې د خپلوانو ملاتړ او عصبيت تـه اړنـه باسـي پـه خپله دغه خپلوي په دغه باره کښې څه تاثير نه لري مګر د دې دپاره چـې يو د بل له مرستي اوحمايت نه برخورداره وي، يو د بل مرسـته کـوي او يو د بل ملاتړ د ځان فريضه بولي، تر څو چې يو بل ته ګټور ثابت شـي او يو د بل له مرستي او حمايت نه اسـتفاده وکـړي او پـه دې توګـه د هغـو ضرورونو مخنيوی وکړي چې دوی ته متوجه وي او دغه ملاتړ، معاونـت او يو د بل مرسته کول ورو-ورو د انسان طبيعي او وجداني غريزه ګرحي او د ورور او نورو خپلوانو د ملاتړ احساس لکه د لوږې او تندې احـساس يو طبيعي امر ګرځي او دومره قوي ښکاري چې ځيني وګړي يـې اصـلاً

يو طبيعي کار ګڼي، مګر حقيقت داسي نه دی ځکه چي که څوک له خپلوی نه سترګي پټي کړي او لا يې د ژوندانه ضروريات او اړتياوي او محيطي شرايط ددغه کار ايجاب ونکړي او لا يو څوک له خپلو خپلوانو پرته نور مرستيالان او ملاتړ پيدا کړي او لا يې د ژوندانه ضروريات دغه کار ته اړباسي نو بيا ګورو چي د دغي نسبي رابطې اثر له منځه تللی او بيا يو ورور د بل ورور د ملاتړ او حمايت خپله وظيفه نه ګڼي او نه پروا پرې کوي نو معلومه ده چي دغه کار طبيعي نه دی بلکي د ژوندانه د شرايطو او ايجاباتو مولود دی او بيا دغه ذهني صورت د نورو ذهني صورتو او روايتونو په څېر په حافظه کښي محفوظ پاتيږي او نور څه پرې مرتب کيږي نه. او د نسب د رابطې د مثال پر بنا چي د بشري وګړو د باهمي روابطو له ډېرو قوي رابطو او علايقو څخه ګڼل کيږي نور عقيدوي او علمي صورتونه دي چي په اجتماع کښي خپل تاثير ښيياو که چيرته دغه ذهني او علمي صورتونه له عمل سره مقارن او ملازم نشي او د تکرار او مداوم تمرين په اثر طبيعي شکل پيدا نکړي نو د خپلو آثارو منشا ګرځېدای نشي او نه به څه پرې مرتب شي، بلکي يو علمي صورت به وي چي په ذهن کښي به پروت وي او د نورو محفوظاتو په څېر به د التفات په وخت کښي دايرې ته راځي. په دغو اصولو کښي له تدبر او حکيمانه نظر نه وروسته به تا ته هغه سبب څرګند شي چي د مسلمانانو د سکون او خمود موجب شوی دی، او سره له دې چي په خپل دين ټينګ ولاړ دي د دې خبري په علت به هم وپوهېږئ چي دوی ولي د خپلو ديني ورونو له نصرت او معاونت نه ډډه کوي؟ دا ځکه چي د دوی تر منځ له يوې ديني عقيدې نه پرته بل داسي څيز پاتي نه دی چي دوی سره يو او سره راغونډ کاندي او دغه ديني عقيده هم داسي ده چي عمل ورسره نشته،

هغه عمل چې د منفعت جلب او د ضرر دفع او تعارف او تواصل، لوړونه او ايثار هغه له لوازمو او آثارو ګڼل کيږي او چې دا نشته نو ګورو چې قضيه بالعکس شوې اونتيجه دا راوتلې ده چې يو بل ته شا ګرځوي، يو له بل نه ځان شلوي، يو له بل سره جفا کوي او هغه څه کوي او هغه څه کوي چې د امت او د هغه د علماوو د حالت د بيان په باب يادونه وشوه. او څنګه چې د مسلمانانو د پوهانو او عالمانو تر منځ دغه جفا او لرېوالی شته همدارنګه د مسلمانانو د زمامدارانو او سلاطينو تر منځ هم شته. آيا دا د تعجب وړ خبره نه ده چې عثماني دولت په مراکش او د مراکش دولت په عثماني دربار کښې سفارت نه لر؟ آيا دا عجيبه او غريبه خبره نه ده چې عثماني دولت له افغانانو او په مشرق کښې له نورو طايفو سره صحيح علاقې نه لري؟ دغه تدابر (يو بل ته شا کول) او دغې تقاطع (يو له بل نه پرې کړه) په ټولو مسلمانانو کښې داسې عمومي پيدا کړې دی چې که وويل شي چې د يو قوم له بل قوم او يو ښار له بل ښار سره هيڅ علاقه او رابطه نشته صحيح به وي مګر دا چې د دوی تر منځ يو ضعيف او ناڅيزه احساس شته او هغه دا چې ځيني کسان يې احساسوي چې هغوی هم د دوی په دين دي او د دوی په شان عقيده لري او که تصادفاً د حج په موسم کښې يو له بل سره وګوري يو بل ته د خپل مملکت موقعيت معرفي کړي او يو له بل سره پېژندګلوي وکړي نو دغه ناڅيز احساس د غمجنتيا او د سينې دتنګسيا باعث ګرځي. ملت يوه داسې لوی او عظيم جسم ته ورته دی چې بنيه يې قوي او مزاج يې صحيح اوسي خو چې بيا کله ناکله د ځينو عوارضو معروض وګرځي نو د اجزاوو التهام يې ضعيف کاندي او يو له بل نه منحل او تيت او پرک شي. دغه انحلال او د اسلامي ملت د روابطو ضعف هغه وخت شروع شو کوم وخت چې د

علم مرتبه د خلافت له مرتبې نه جلا شوه، او دا هغه وخت و چې له مامون الرشيد نه وروسته عباسي کورنۍ يوازي د خلافت په نامه راضي او قانع شوه پرته له دې چې ځانونه د علم په جامه آراسته کړي او د دين په اصولو او فروعو ځانونه وپوهوي او په دې ميدان کښې د راشدينو خلفاوو په څېر د اجتهاد مقام ته ځانونه ورسوي. له دغه کبله بيا مذهبونه زيات شول او اسلامي ملت خپل وحدت او يووالی داسي بايلود او سره تيت او پرک شول چې په بل هيڅ يوه دين کښي يې نظير او سابقه نه درلوده او بيا خلافت هم خپل يووالی له لاسه ورکړ او داسي منقسم شو چې په بغداد کښي عباسي خلافت او په مصر کښي فاطمي خلافت او په اندلس کښي اموي خلافت موجود و او په دې سره د ملت خبره متفرقه او همسا يې ټوټه-ټوټه شوه او د خلافت رتبه امارت ته راټيټه شوه او هيبت او شوکت يې له زړونو نه ووت او د ملك او اقتدار طالبانو د ځان د اقتدار د ساتلو او په لاس راوړلو وسايل راټولول او د خلافت د اسلامي ملت د يووالي رعايت يې نه ساته، حتى دغه اختلاف يې ډېر شدت وموند او د چنګيز خان او تېمور لنګ او د دوی د زامنو او لمسيانو په ظهور هر څه له منځه لاړل او د مسلمانانو وژل، ربړول او ذليلول دې درجې ته ورسېدل چې هر څه يې ترې هېر کړل او په کلي ډول اسلامي يووالی له منځه لاړ او د زمامدارانو او علماوو رابطه سره وشکېده او هر څوک د ځان په غم اخته شول او ټول خلك فرقې-فرقې شول داسي چې هره فرقه په يو چا پسي روانه شوه اعم له دې څخه چې دغه څوك د ملك او حکومت غوښتونکې وه او که ځان يې مذهبي پېشوا باله، نو له دې کبله هغه عقايد او لا هغه عقيده د خلکو په زړونو کښي ضعيفه شوه چې خلك يې يووالي ته رابلل او د دوی تر منځ يې رابطه قوي کوله او

بيا دغه مفکوره په عقلونو کښي د ذهني صورتونو په څېر پاتي شوه چـي د خيال مخزنونو د معلوماتو په څېر ساتله او له بېروني آثـارو څخـه يـې لـه تاسف او حسرت نه پرته بل څه نه ليدل کېدل، او هغه به هم هغه وخت و چي په مسلمانانو به کومه بلا نازله شوه او د دوی د پراګندګۍ له کبلـه بـه يې علاج او چاره نشوه کړای، او دغه غم او حزن، حسرت او ندامت دې ته پاتي کيږي چي سـړی لـه ورخ تېـرو اوبـو پـسې بېـل وروخلـي او لا خپلوان خپل مړي وژاړي. نو په پوهانو او علماوو د هغه وراثت د حق د ادا کولو دپاره چي د شارع په ژبه دغه شرف او کرامت د دوی پـه برخـه شوی دی لازم دی چي د ديني رابطـې د احيـا او ژونـدي کولـو دپـاره راپورته شي او د هغه اختلاف د له منځه وړلو دپاره متې رابډ وهـي کـوم چي په ملک کښي راغلی او د هغه اتفاق او يووالي دپـاره زمينـه مـساعده کړي چي دين د هغه دعوت کوي، او بايده ده چي دغه کار په مسجدونو او مدرسو کښي شروع کړي تر څـو چـي هـر مـسجد او هـره مدرسـه د وحدت او يووالي د روح د راژوندي کولو مسرح او نمايشګاه وګرځي او د دين له وګړو څخه هر يو د يو لوی زنځير يوه داسي کـړۍ جـوړه شـي چي که يوه کړۍ يې وښوروله شي ټول زنځير په شور راشي او آواز ترې پورته شي او بايده ده چي علما، خطيبان، امامان او واعظان د ځمکي پـه هر ګوټ کښي چي وي يو له بل سـره ارتبـاط ولـري او ځـای پـر ځـای مرکزونه وټاکي او د خپـل وحـدت او يـووالي د شـئونو د تنظـيم دپـاره مراجعه ورته وکړي او د عـوا مـو لاس ونيـسي او پـه هغـه لار يـې روان کاندي چي قرآن کريم او صحيحو آثارو ورته ښوولې ده او بيـا ټـول يـو مرکز خپل مرکز وګڼي چي هغه د مکې په پاکه خاوره کښي واقع او بيـت الله الحرام بلل کيږي، تر څو چي په دې توګه وکولای شي چي د خپـل

دين ملاتړ وکړي او له بدو سترګو يې وساتلی شي او د ضرورت په وخت کښې د ملت د ضروریاتو د پورته کولو دپاره قیام وکړی شي او د پردو د ګوتي وهلو مخه ونیوی شي او بیا د علومو د خپرولو او افکارو د تنویرولو او د مضرو بدعتونو د شایع کېدو د مخنیوي دپاره په ښه توګه ودرېدی شي او دغه رابطه هغه وخت قوت او استحکام مومي چي علم یدرجې تعین او د هر چا وظایف وټاکل شي او که څه پېښ شي نو بیا د مختلفو طبقاتو تر منځ د دغه ارتباط او تواصل په اثر د دغسي پېښو مخنیوی پخوا له دې چي په عوامو کښي افشا شي وکړی شي او د بشریت د خاوندانو له نظره پټه نه ده چي دغه کار ملت ته قوت بښي او خبره يې لوړه کيږي او د هري ناوړي پېښي د مخنیوي دپاره زیات قدرت مومي. زه په دې ډېر افسوس کوم چي د مسلمانانو پوهان او هوښیاران دغي وسیلې ته چي تر هري وسیلې ښه وسیله ده متوجه نه دی، زه هیله لرم چي د عزت او غیرت خاوندان دغي وسیلې ته ملتفت شي او د مسلمانانو زمامداران او علما د هغوی ملاتړ وکړي او د هغوی د هغه څه تایید وکړي کوم چي د دوی جمعیت یو کوي او تیتوالی يې راټولوي او دا چي لري ملکو ته داعیان(مبلغین) ولېږلی شي او نژدې خلکو ته لاس وروغځوي او یو د بل په حال احوال خبر شي او د هغه څه د مخنیوي تدارک وکړي چي د دوی دین او لا دنیا ته مضر وي او دوی به یا په دغه ښه عمل سره خپله فریضه ادا کړي او د نېکمرغۍ غوښتنه به يې کړې اوسي، ځکه چي رمق باقي او هیلي مخ په راتلو او مصیر خدای ته دی.

د شرقي تعليم يافته نوو ځوانانو په باب د ده خبره د ښه ويلو او بد ويلو دواړو اړخونو

له مخې او د ګډوډ تقليد په باب د ده مثالونه او د ده له خوا د جاپاني شرقي دولت مثال راوړل او له سقوط نه د راپورته کېدو د بهترينو وسايلو بيانول

سيد جمال الدين ته وويل شول: چې په شرق کښې هغه نوي ځوانان چې تعليم يې کړی او تعليم يافته او ليکوال ګڼل کيږي او په شرق کښې د غربيانو په سياسي اهدافو او مرامونو ښه پوهيږي او د دغه راز ځوانانو شمېر هم ښايسته زيات هم دی خو د خپلې جامعې په اصلاح او ترقۍ او د خپل قوم د اجتماعي وضع په اصلاح کښې کوم تاثير نه لري سبب يې څه دی؟ ده په ځواب کښې وويل: د شرق د پايمالېدو لوی عامل او په هغه باندې د غربي طماعانو د هجوم لوی باعث او په شرق کښې د هغوی د بقا او د هغوی د قدم د ثبوت لوی عامل همدغه تعليم يافتګان دي چې يوازې د هغوی د ژبې په زدکړه او د هغوی د تيتو آدابو په تادب او پيروۍ عقيده کوي چې ټول کمال د دوی د ژبې په زدکړه پورې اړه لري او چې د دوی د وړاندې تګ مظاهر وګوري داسې پرې فريفته شي چې پرته له دې چې د هغوی د وړاندې تګ او ترقۍ اصلي عوامل وپېژني په ظاهر غوليږي او بيا دغسې ګومان کوي. شرقي تعليم يافته ځوان عقيده لري چې ټول رذالتونه او د انحطاط عوامل او دواعي او د تقدم موانع خاص د دوی په قومونو کښې دي نو بيا داسې موقف نيسي او عجيبه او غريبه شېوه غوره کوي چې هر شرقي عادت ته

په اهانت ګوري او په هيڅ يوه کار کښي له هغوی سره ګډون نه کوي تـر ځو چي کوم يوه پردی پکښي ګډون کړی نه اوسـي او بيـا هـري هغـي خطا ته په تقديس ګوري او تصويبوي يې چـي د يـوه خـارجي لـه خـوا شوی اوسي او د هغه د مطلب دپـاره ټـولي سـختی، لـه منځـه وړي او د خپل قوم له ضعف او لغزشونو نه يې خبروي لنډه دا چي د اجنبي دپـاره د خپل قام د جسد په نسبت يوه قاطعه او پرې کـوونکې آلـه ګرځـي او د پرديو د استثمار او استعباد وسيله کيږي، پرته له دې چي په دې وپوهيمي چي د دغه کار شر او ضرر به دی هم د ځمکي او په خپل تاريخ کښي بـه د خاينانو په ډله کښي حساب شي او که له دوی څخـه کـوم يـو د خپـل عمل شناعت او بدی، احساس هم کړی خو بيـا هـم د ټـولني د ګټـو پـه مقابل کښي خپله ناځيزه او موقته ګټه غوره کوي او د خپلـي ټـولني لـه منافعو سترګي پټوي اعم له دې څخه چي څوک د دغي خطا د پوهي له مخي مرتکب کيږي او که په ناپوهی، ترې صادريږي خو په هر حال شـرق و شرقيان د خپل تفريط له کبله په دغه ازميښت تر ازمويني لاندي راغلـي او له همدې کبله له تنکسيا څخه د وتلو او له دردونو نه د شفا او د روغتيا موندلو لار نه مومي. بيا يې وويل: له انحطاط او سقوط نه د پورتـه کيـدو په وسايلو کښي د نظر د خاوندانو تر منځ اختلاف ډېر شوی او ډول-ډول مفکورې منځته راغلې او د دغي موضوع په شاوخوا کـښي ډېـر ګمانونـه پيدا شوي دي، نو د باطلو ګمانونو د له منځه وړلو او د شک د خاونـدانو د شک د لري کولو دپاره نن بيا هغه څه وايـم چـي څوکالـه دمخـه مـي ويلي و او هغه دا دی: آيا تا به کوم ملت له ملتونو نه ليدلی وي چي هيڅ شی نه وي نه د چا په ياد وي خو د هغه ملت د وګړو په همت د ګمنـامی، وريځي خپرې او د هغه د وګړو په غيرت او همت داسي يوه ټولنـه تـرې

جوړه شي چي ښه نظام او قوي ارکان ولري او بنيان يې داسـي محکـم وي چي ته به وايې چي د شجاعت او مېړاني کلک دېوال ترې راچـارپېر شوى او د همـت پيـره داران چارچـاپېر تـرې ولاړ دي چـي د حوادثـو برېوکۍ پکښي خاموشه کيږي او هيڅ پرې کړى نشي او د هغې ټـولني د مدبرانو د تدبير په لاسونو مشکلات حل کيږي او د عزت ښاخونه وروسـته له هغه چي ريښې يې ټينګې شوي اوسي پکښي نمـو کـوي او د نفـوذ او اقتدار لمن يې په لرو او نيژدو سيمو امتداد مومي، شروکت يې نفوذ پيدا کوي او خبره يې لوړيږي، قوت يې کمال مـومي او آداب يـې پـه نـورو آدابو پورته کيږي، اخلاق او عادات يې دې درجې ته رسـيږي چـي نـور ملتونه فکر کوي چي د نېکمرغۍ او سعادت بله لار نشته مګـر دا چـي پـه دغه لار لاړ شي او د هغې ټولني شريعت او قانون ومني، او دغه ټولنه کـه څه هم وګړي يې لږ اوسي داسي برېښي لکه چـي نـور عـالم بـدن او دا روح اوسي. او چي بيا يې ورځ وګرځي او د خپل عزت او وقار وسايل له لاسه ورکړي له دغه مجد او ترقۍ سره-سره ګورو چي په بنيان يې سست او نظم يې تيت او پرک شوى او خواهشونه پراګنده شوي او همسا يې ما ته شوې، ټولنه يې تيته او پرکه او غ وټه يې خلاصه شوې ده، د تعـاون او لاسنيوي تار يې شلېدلى او يوه بل ته د اوږې ورکولـو ارتبـاط يـې پـرې کړى شوى او د وګړو عزم يې له هغه څه نـه منـصرف شـوى دى چـي د هستۍ ساتنه يې کوله او هر يو د خپل ځـان پـه غـم بوخـت او يـوازي د ځان په غم اخته دى چي په سترګو کـښي يـې د خپلـو کلـي او جزيـي حقونو بارقه نه برېښي او په داسـي حالـت کـښي ښـکاري چـي د خپلـو حوايجو له ضرورياتو او د ژوند او د ژوندانـه د کمـالاتو لـه اسـبابو پـټ شـوى دى، د ژوندانـه هغـه کمـالات چـي د ټـولني د وګـړو لـه ګـډې

همکارۍ نه پرته ميسر کېداى نشي، او فرد بايد په دې پوه شي چي جامعه او ټولنه دې ته زياته اړه لري چي ملاتړ يې وشي نسبت دې ته چي ټولنه د ده لاس ونيسي، او کوم وخت چي د ټولني وګړي په ځانځانۍ اخته شي دغه وخت چي ملت خپل مجد او خپله لويي له لاسه ورکوي او د زمانې حوادث يې پايمالوي. په دغسي شرايطو کښي کـه کـوم وخـت د کوم يوه وګړي په خيال کښي دا راشي چي خپل ملت تـه خپـل بـايللى شرف او مجد بېرته وګټي هغه هسي يو ذهني هوس او هـذيان ګڼـي او د خپل مزاج د ضعف او لا په بنيه کښي د خلل له کبله داسـي ګمـان کـوي چي که د خپلي ذمه وارۍ بلونکى(داعي) ته لبيک ووايي هغه به د ده پـر زيان تمام شي او تهلکې ته به يې ورواچوي، ا لا دا چي په خپل لاس به د خپل نعمت د زوال اسباب فراهم کړې او په دې ترتيب د ځـان دپـاره د وېري او بې زړه توب(جبن) او ناامېدۍ زنځيرونه جوړوي او کار او عمل نه د اقدام کولو خپل لاس تړي او له کوښښ نه يې پښې دربېري او له دې وروسته بيا د هر هغه کار او عمل له اجرا څخه د زيـات عجـز او نـاتواني احساس کوي چي په هغه کښي يې خير او صلا مضمره اوسي او فکـر يـې هغ څه درک کولى نشي چي له دوى نه پخـوا يـې اسـلافو او پخوانيـو کړي و او قريحه يې د هغه خه له فهم نه قاصره وي چي پلرونو يـې ورتـه درېدلي و، هغه پلرونه چي هغه يې په خپلو ګټلو شيانو ګمارلي او په هغـه څه يې چي د هغه لپاره په ميراث پرې ايښى قيم او ساتونکي مقرر کـړي و او دغه مرض بيا دې درجې ته رسيږي چي ملـت هـلات تـه رسـوي او د مرګ په بستر يې پرې باسي چي د هر متجاوز مړۍ ګرځي. هـو! مـا ډېـر ملتونه ليدلي چي هيڅ نه وو او بيا يو څه تـرې جـوړ شـوي، کلـه پورتـه شوي او کله راغورځېدلي دي، کله قوي شـوي او کلـه ضـعيف شـوي،

عزت ته رسېدلي او بيا خوار شوي دي، روغ شوي او بيا مريضان شوي دي، مګر آيا د هري ناروغۍ دپاره دارو درمل نشته ؟ هو شته! ما ډېر کرته افسوس کړی دی. هو! اوس هم افسوس کوم او وايم چي درد څومره سخت دی او دارو نايابه او د علاج په لارو چارو پوه کسان څومره لږ دي؟ څنګه ممکنه ده چي دا تيت او پرک خلك او دا ورانه ويجاړه خبره سره راټوله کړی شي؟ په داسي حال کښي چي خبره ورانه ويجاړېږي نه مګر دا چي هر څوک د ځانځانۍ په رنځ اخته وي او اجتماعي درد ورسره نه وي او که دغه احساس ورسره وای او خپل شان ته ملتفت وای نو هيڅکله به له خپل ورور نه چي د ده قوي بازو ګڼل کيږي نه جلا کېده خو موږ ګورو چي ده دنورو شئونو ته مخه کړې او ګمان کوي چي دا د ده خپل شئون دي. هو! ډېر کرته هر هغه څه ته چي د هر زوی په فطرت کښي شته ملتفت شوی چي د هغه څه ملاحظه وساتي چي د ژوند د بقا او ساتني وسيله وي لکه غذايي مواد شول، په داسي حال کښي چي نه پوهيږي له کومي لاري يې په لاس راوړي او څنګه يې حاصل کاندي؟ هو! دا احساس له هر ژوندي سره شته، خو انسان چي د پوهي او عقل له نعمت څخه برخه لري بايده ده چي د سمي لاري نه د رزق د ګټلو احساس هم ورسره وي او دا هت ولري چي د ژوند بقا وسايل او لوازم له داسي لارو په لاس راوړي چي د ده کرامت ته صدمه ونه رسوي او همت يې مړ نشي، او که نه وي نو بيا څنګه کېدای شي چي مړه همتونه بېرته راژوندي کړی شي؟ او همتونه، نه مري مګر وروسته له هغه چي يوه اوږده موده په داسي وضع پاتي شي چي هغه د مروت او انساني کرامت له اصولو لري اوسي. آيا دا آسانه ده چي په دښته کښي روان سړی سمي لاري ته راوګرځولی شي؟ هغه هم په داسي حال کښي چي

دی معتقد وي چي په دغه لار له سلوك او تګ نه پرته نجات او بری ميسر دی، خصوصاً چي د مقصد له پړاو نه تېر شوی هـم وي څنګـه ممكنـه ده چي په درانده خوب ډوب او په خپلو احلامو او روياګانو خـوښ كـسان چي په غوبرونو کښي يې پردې هم وي راويښ کړی شي؟ آيـا داسـي يـو آواز به وي چي د يوه داسي لوی امت د تيتو پرکو وګړو زړونـه وټکـوي او راويښ يې کړي چي يو له بله لري سره پراته او عادتونه او طبيعتونه يې متبائن او آرا او افكار يې سره متنافي دي؟ هغه هم په داسي حـال كـښي چي جهل ي په اوږو سپور وي او نژدې لـري او سـهل او آسـان سـخت ورته ښكاري. د حق په عزت قسم دی چـي دا ډېـر ګـران كـار دی چـي حاذق طبيب او بصير حكيم يې په علاج نه پوهيږي ا و حيران ورتـه پـاتي كيږي. ممكنه نه ده چي دوا تعينه شي مګر هغه وخت چي درد تـشخيص او لومړني اسباب يې معلوم او په هغو عوارضو پوه شـي چـي مـريض تـه طاري شوي وي، او كه مرض په يوه امت كـښي وي نـو د هغـه عللـو او اسبابو ته رسېدل ممكن نه دي مګر وروسته له هغه چي د هغه ملـت عمـر وپېژندل شي او په هغه څه پوه شي چي څه حالات پـرې راغلـي او څـه اطوار يې تېر کړي دي؟ آيا د كوم طبيب دپاره ممكنه ده چي د يوه معين شخص تداوي كوي او يو نوعه علاج ورته غوره کړي؟ هغه هم پخـوا لـه دې نه چي ځانته معلومه کړ چي له دې نه پخوا په ژوند كښي ده تـه څـه پېښ شوي او له څۀ عوارضو سره مخامخ شوی دی؟ تر څو چـي هغـه د مرض د حقيقت دليل او شاهد ونيسي، ځكه چي كه داسي نه وي نو ډېـر مرضونه شته چي خپل مكربونه او جراثيم د عمر له اطوارو نه په يوه طور كښي زېږوي او بيا د هغو اثر د عمر په يوه حالت كښي ظهور كوي او چي كوم وخت طبيعت د مرض په ماده باندي قوي او پياوړی اوسي نو بيا يې

هيڅ اثر نه ليدل کيږي او چې يوه ماهر طبيب ته سخته اوسي چې د يوه معين شخص د مرض تشخيص وکړي چې د عمر سن يې محدود او د ژوند عوارض يې محصور دي نو بيا به هغه چا ته څنګه ممکنه او آسانه وي چې غواړي د يوه داسي ملت تداوي وکړي چې موده يې اوږده او د وګړو شمېر يې زيات اوسي. نو له دې کبله په ډېرو پېړيو کښي د داسي مړونو او رجالو شمېر ډېر لږ پيدا کيږي چې غواړي خپل ملتونه احيا او خپل شرف او مجد يې ورته اعاده کاندي (که څه هم د دغه کار مدعيان ډېر دي) او لکه چې د طب د قاصرو مدعيانو د بدني مرضونو په علاج کښي کوښښ مطلوبه نتيجه نه ورکوي بلکي د مرض د زيادت او شدت سبب ګرځي او کله ناکله چې تصادف او اتفاق ورسره مساعدت ونکړي د ده د علاج د مريض د مرګ موجب ګرځي همدارنګه د هغو کسانو حال هم همدغو ناقصو طبيبانو ته ورته دی چې د قوم د اعتلا او شئونو په وسايلو له کاملي خبرتيا او مهارت نه پرته غواړي چې د هغوی اخلاق تعديل او رسېدلی ملت ترې جوړ کاندي همدارنګه پرته له دې چې د هغه قوم د اعتلال او ناروغۍ اصلي علل او عوامل وپېژني او په دې ځانونه وپوهوي چې څه عادات لري او په عقيده او تفکر کښي يې د افرادو تفاوت او اختلاف څومره دی، د ترقۍ علل او موجبات يې څه وو او اوس څه عوامل منځته راغلل چې هغه يې د انحطاط کندي ته ورواچاوه نو که د ملتونو اصلاح طلبان د دغو مباديو په درک او تشخيص کښي خطا وزي او دغه شيان چې موږ ذکر کړل په نظر کښي ونه نيي دوا درد ګرځي او وجود اوهستي په فنا او نېستۍ بدليږي نو څوک چې له انساني کمال نه يو څه نصيبه ولري او له زړه نه يې د الهي الهام ځای محوه شوی نه وي د دې جرئت نه کوي چې د ملتونو د تربيې او د هغه

څه د اصلاح وظيفه پر غاړه واخلي چي فاسد شوی اوسي، او هغه هم په داسي حال کښي چي د دغه لوی او عظيم امر پـه انجـام کـښي علمـا او عملاً د ځان د قصور او ناتوانی احساس ونکړي. هـو دا کـار هغـه کـسان کاندي چي د باطل افتخار دوسـتان او پـه وظـايفو کـښي د هغـه عـيش طالبان وي چي استحقاق يې ونلري. زموږ په زمانـه کـښي ځينـي کـسان ګمان کوي چي د ملتونو د مرض علاج د ورځپاڼو او جرايدو د دفتـر پـه وسيله کېدای شي او دغه نشريات او جرايد د هغـوی د راپورتـه کولـو او نهضت او د هغوی د افکارو د راويښلو او اخلاقو ښه کولـو ضـامن دي دا ګمان به څنګه صدق پيدا کړي؟ ځکه که موږ فرض کړو چـي د جرايـدو ليکوال د ملت له انجاح او اصلاح نه پرته بل هيڅ غرض او غايه نلـري او په پاک نيت دغه عالي هدف ته رسېدل غواړي نو وروسـته لـه دې چـي ذهول او هېره عامه شوې او په عقلونو دهشت او وېره مستولې شـوې ده او په عين حال کښي د لوستونکو شمېر کم او په زړه پوري ليکوال ناچيز وي، نو اول خو د دغو جرايدو لوستونکي نه پيدا کيږي او که پيـدا شـي نو د فهم سويه يې دومـره ټيټـه وي چـي د نـشريې پـه اصـلي مطلـب نـه پوهيږي او هغه څه ترې اخلي چي د ليکوال مراد نه اوسي. نـو لـه دې کبله د جريدو تاثير مطلوب نه راحي او هغې غذا ته پاتي کيـږي چـي لـه طبعي سره موافقه نه اوسي او بيا يو په دوه مضره ثابته شي. سربېره پر دې کوم وخت چي ملت د هبوط او انحطاط ژوري کندي ته لوېدلی اوسي څوک کولای شي چي هغه د جرايدو په فايدو خبر کاندي تر څو چـي د هغوی فکر دې ته راوګرځوي او دې ته يې راغب کاندي چـي ځانونـه د جرايدو په محتوياتو وپوهوي، په داسي حال کښي چـي وخـت لـږ او د حوادثو سېلابونه زيات دي. هو! په خدای چي همدغـسي ده. او ځينـي

نور بيا ګمان کوي چې د ځمکې په پراخو ګوټونـو کـښې تيـت او پـرک امت چې پراګنده او متفاوت خواهشونه لري او د ژوند په لږ څـه راضـې او له ځپلې لوړې درجې راپرېوتې اوسي او لـه پرديـو د شـرف التمـاس لري. هغه پردی چې په واقع کښې د هغه امت د سيادت تابع او د قوانينو يې خاضع و څنګه کېدای شي چې له دغو ټولو علتونو سره-سره له دغـو وژژونکو امراضو شفا ومومي؟ مګر دا چې دفعتاً د دغـه امـت پـه ګـوټ-ګوټ کښې په اروپايي طرز او نوې توګه مدرسې او ښوونځې تاسيس شي ترڅو چې په لږه موده کښې پوهه او عرفان په ټولو وګړو کښې عموميـت پيدا کړي او هر څوک د علم او پوهې له فيض نه برخوردار شي. او هـر وخت چې عارف تعميم ومونده نو بيا به د ملت اخلاق کامـل او خبـه بـه يې يوه او قوت به يې متمرکز شي، دا څومره لرې ګمان دی؟ ځکه چـې دا لوی کار او عظيم اقدام د يوه داسې قوي او با اراده سلطان[1] له لاسـه پوره څه دي چې خپل ملت په هغه څه واداره کړی شي چې ډېـره زانـه يې هغه بد ايسېدلی وي او بد ترې وړي، تر څو چې يې خوند وڅکي او مېوه يې وخوري او بيا د ملت رښتيني ميـل او رغبـت د دغـه سـلطان د سلطې قايمقام او نايب شي او هغه څه چې سلطان د هغوی د خير دپـاره غوښتل تنفيذ کاندي او د خپل ميل او رغبت په سايق يې سـرته ورسـوي او دغه هدف ته رسېدل ډېر ثروت او شته غواړي چې د دغو ډېرو مدرسو د مصارفو تکافو وکاندي په داسې حال کښې چې زموږ د بحث موضـوع ضعف او د هغه د دوا در دی نو آيا له ضعف نـه د يـوې غـالبې سـلطې او استغنا راوړونکي ثروت هيله کيږي؟ او که يو ملت دغسې سلطه او دغسې

---

[1] د سلطان اطلاق د هغه وخت په اصطلاح پر هغه چا کېده چې څو مملکتونه به يې تر اداري لاندي وو او د امپراتور په معنی استعمالېده.

کافي ثروت ولري نو بيا به ولي له لوېدلو او پرېوتلـو ملتونـو څخـه ګڼـل کيږي؟ او که دوی ووايي چي دغه کار په تـدريج سـره چـي اسـتمرار او ثبات ورسره مل وي ممکن دی موږ به ورسره موافقت وکړو او دا امکـان به ورسره منو خو په دې شرط چي دغه څه نه وای چي شته اووي بـه او هغه د زور د خاوندانو طمعي او مطامع دي چي د کمزورو دپاره موقع نه ورکوي چي د قوت نسيم استنشاق او د زور عطر بوی کانـدي نـو د دغـو بطي آلاتو وسايلو دپاره وخت او فرصت چيرته دی؟ سره له دې هـم کـه موږ فرض کړو چي زمانه له موږ سره سازګاره ده او زموږ په امـت دومـره لورېينه لري او ورسره فرصت ورکوي چـي دغـه علـوم ځينـو وګـړو تـه ورسيږي او څه ناڅه زيادت وومي نو بيا آيا دا صحيح ده چي حکـم وړو چي دغه تدريجي حرکت زموږ امت ته يـوه جـوهري او مطلوبـه فايـده رسولی شي او لا دا چي دغه ځينـي کـسان چـي د علـم لـه فـضيلت نـه برخودار شوي دي دوی کولای شـي چـي د خپـل قـام د بـاقي کـسانو لارښوونه وکړي؟ په ډېر تعجب سره وايو چي دا به څنګه وشي؟ په داسي حال کښي چي ملت د دغو علومو له زدکړي او معرفت نه لري پـاتي دی او هيڅ نه پوهيږي چي د دغو علومو تخم څنګه وپاشل شو او بيـا څنګـه زرغون شو او بيا په خپلو ساقو ودرېد او بيا په مېوه راغی، په کومـو اوبـو خړوب شو او په څه ډول خاوره تغذيه شو؟ په دې هم واقف نه دی چي هغه غايه چي د دغو علومو له مناشيو نه مقصود ده هغـه څـه ده؟ پـه دې هم خبر نه دی چي په دغو علومو مرتبي ثمرې او نتيجې څـه شـی دی؟ نو آيا سره له دې هم دا ګمان مصيب وي چي که په ناڅـاپي توګـه ځينـو وګړو دغه علوم زده کړل او بيا يې د نورو اذهانو نه چي لـه نـورو شـيانو ډک اوسي وروشړل د هغوی افکار به سم او اخلاق به يـې تعـديل او پـه

سمه لار به يې روان کاندي؟ ښايي لنډه خبره دا ده چــې د دغــو علومــو نقل کوونکی هغه هم دغسي ملت ته چي شان او حــال يــې دا وي او لــه دې سره-سره دا هم په نظر کښي ونيول شي چي د قوم مالوف او عام بـه هم د دوی په اذهـانو مـنعکس شـوی وي او د کـوچني تـوب د وخـت خيالات به يې په نفوسو کښي رسوخ موندلی وي او کـوم ملـت تـه چـي دوی دغه علوم له هغوی نه زده کړي په ډېره درنه سترګه ورته ګـوري او په لويې ورته قايل دي، په خپل قوم کښي هغه پردي متملق ته پاتي کيږي چي طبيعي فساد يې لا ورزياتوي. له دغسي تعليم يافته نوو ځوانانو چي د علومو سرچينه يې اصلاً له خپلو سينو څخه نه وي کـه څـه هـم د خپلـو وطنو په خدمت کښي صادق او رښتيني اوسي څه ساخته ده؟ دوی څـه چي زده کړي او اورېدلي يې وي هغه خلکو ته اوروي او د هغـه نـسبت رعايت نه ساتي چي د دوی او د قوم د مشرب او طبيعت تر منځ شته او نه د قوم د عاداتو او معتقداتو مراعـات کـوي نـو پـه اصـلي وضـع يـې نـه استعمالوي، او له دې کبله چي د قوم له حـال او ماضـي او آينـدې پـه غافل او د قوم له محيطي شرايطو او محلي ايجاباتو نه لري لوېـدلی دی دوی کولای شي چي په آسانۍ سره خپـل قـوم راويښ کـړي او لا هغـه خپلي ناروغۍ ته ملتفت او خپلي تداوۍ ته يې مجبور کانـدي او پـه دې توګه له ماشومانو نه هغه څه غواړي چي له مشرانو نـه يـې هيلـه کېـدای شي او لا په عکس دوی خپلي زدکړي او علمي صورتونو تـه ګـوري او د هغو کسانو استعداد په نظر کښي نه نيسي چــي خپـل علـوم ورتـه عرضـه کوي، نو په دغه صورت کښي تاسي څه فکر کوئ چي دغسي کسان بـه د خپل قوم په زړونو کښي داسي ځای ونيسي چــي د ســتايني وړ وي او لا به خپل قوم د ستايني وړ مقام ته ورسولی شي او که نه؟ فساد او ضعف بـه

يې ورزيات کاندي؟ او دا بل سبب او موتجب نلري مګر دا چې دوی اصلاً د دغو علومو خاوندان نه دي او نه د ملتونو د تربيې پوهه او استعداد لري بلکې دوی په حقيقت کښې د علم پنديان او ناقلين دي. نو دغه نوي ځوانان (مګر دا چي له دوی څخه کوم يو د الهی عنايت په برکت خدای موفق کاندي) هغي مهرباني مور ته ورته دي چي که کوم خواږه خوندور کاندي نو له خپلي ژوولي خوندوري مړی، نه يو څه خپل شيرخواره ماشوم ته چي له شيدو نه پرته نور خواږه خوړلی نشي په خوله کښې ورکوي چي په دغه خوند کښې هغه هم له ځان سره شريک کاندي خو په نتيجه کښې د هغه د ناروغتيا سبب ګرځي او تلف کوي يې.

نو په دې حساب د دوی منزلت د ملت په نسبت د هغې پرې کوونکې آلې منزلت لري چي پاتي جمعيت تيتوي او التيام شوي زخمونه بېرته څيروي، بنايي ډېر کرته دوی د خير اراده ولري (که چيرته له مخلصانو څخه دي) خو په غيرشعوري توګه سوری آزادوي چي دروازې ترې جوړې شي تر څو چي د پرديو د مداخلې لپاره لار آواره کړي او بيا دغه پردی د خيرخواهانو په نامه او د مصلحينو او د اصلاح طلبانو په عنوان ورننوزي او خپل ملت فنا او اضمحلال ته وسپاري (څه بد مصير دی دا).

عثمانيانو او صريانو په نوي طرز يو شمېر مدرسې بنا کړې او پرايې نستلې او يو شمېر ځوانان يې غربي هيواد ته واستول تر څو چي د ضرورت وړ علوم، معارف، صنايع، آداب او ټول هغه څه چي په هغو کښې يې د طبيعت د نظام او د هغه ځای د انساني اجتماع د سير په تقاضا نشئت کړی دی نو آيا مصريانو او عثمانيانو له هغه نه څه ګټه واخيستی شوه (په داسې حال کښې چي ډېره موده پرې تېره شوه) او آيا اوسنی حال يې تر پخوا ښه شو؟ آيا خپل ځانونه يې د فقر او فاقې له پنجالو خلاص کړی شو؟ آيا

په دې سره يې له هغه څه نجات ومونده کوم چې په هغه سره پرديو خپلو کړو وړو ته مجبورول؟ آيا خپلي کلاوي(خپل حصون) يې مخکمي او خپل سرحدونه يې وتړلی شول؟ آيا په دې سره يې هغه څه ومونده شو چې په هغه سره د دښمنانو غارت، چور او چپاو منع او دفع شي؟ آيا په دې سره په عواقبو باندي د بصيرت او په افکارو کښي د تصرف سهغې درجې ته ورسېدل چې په هغې سره د طمعې د خاوندانو د ناوړي ارادې دغه ونيوی شي؟ آيا په دوی کښي داسي زړونه چې د وطني ژوند روح ورسره ممزوج وي پيدا شول؟ هغه زړونه چې د وطن مصلحت په بل هر مصلحت غوره وګڼي او د هغه دپاره سعي او کوښښ وکاندي او ويې غواړي که څه هم د دنيا د ژوند له محيط نه تجاوز وکړي او په دغه لار کښي ځانونه بايلي؟ او بيا په همدغه توګه او په همدې شکل راتلونکی نسل دغه لار تعقيبوي او خپل ملي مجد ساتي لکه چې په ډېرو وړاندي تللو ملتو کښي ليدل کيږي. هو! ډېر کرته په دوی کښي ځيني داسي وګړي پيدا کيږي چې د حريت، وطنيت، قوميت او دې ته ورته الفاظ له خولې راوباسي او دغه مطالب په راز-راز رنينو کلماتو چې نه يې په غايه پوهيږي او نه يې بدايت ورته معلوم وي ادا کوي او بيا ځانونه د حريت زعماګڼي او لا بل عنوان ځانته غوره کوي او بيا په همدې حد دريږي.
او له دوی څخه ځيني نور د هغه علم په وسيله چې ورته رسېدلی دی د عملي اقدام قصد او اراده کوي او بيا نو د کورونو او استوګنځيو وضع په بله اړوي او خوراکونو، پوښاکونو، فرضونو او د خوراک د لوښو او د کاسې او څمڅې هيئت بدلوي او د هغو په تطبيق کښي دومره مبالغه کوي چې له هغې وضع نه بايد ډېر بهتر اوسي چې په اجنبي مملکتو کښي رواج لري او بيا هغه له خپلو مفاخرو کښي او د افتخار او مباهات

نندارتون ته يې وړاندي کوي، او په دې توګه خپل ثروتونه بېرون ته استوي او په عوض کښي يې زينتي شيان واردوي. هغه زينتي شيان چي منظر يې ښه برېښي او اثر يې نه ستايل کيږي. نو له دې کبله د خپل قوم د صنايعو خاوندان وژن ياو په وظيفو کښي کاريګران هلاک کوي، ځکه چي دوی داتوان نه لري چي ټول هغه څه تهيه کاندي چي دغه نوي علوم يې غوښتنه کوي، او لاسونه يې هم له دغي نوي صنعي سره عادت نه لري، او ثروت يې هم کفايت نه کوي چي دغه نوي آلات له لري ملکونو نه راوغواړي، او دا د قوم پوزې پرېکاوی دی چي د قوم مخ بدرنګوي او شان او حيثيت يې راټيټوي، او دا بل څه نه دی مګر دا چي دغه علوم په دوی کښي په خپل اساس ايښوول شوی نه دی او په ناځاپي توګه له خپل وخت نه پخوا راغلی دی. موږ ته تجربو راښوولې او تېر حوادث ګواهي ورکوي چي د هر ملت مقلدين چي د نورو د افکارو او اطوارو پيرو وي د پردو د تدخل منافذ او کړکۍ ګڼل کيږي، بلکي دوی (د هغه څه له کبله چي د دوی زړونه ترې ډک دي او هغه د هغو کسانو د زړه له کومي تعظيم دی چي تقليد يې کوي او د هغو کسانو تحقير دی چي د دوی په څېر نه وي) د خپل قوم د سر بلا شي او تذليلوي يې او د هر څه تحقير يې کوي او ټول اعمال يې که څه هم ښه اوسي توهينوي او که د ملت په خپلو وګړو کښي يو څه ملي غرور او د همت نښي نښانې پاتي وي نو ټول پرې راټول شي او تر داسي فشار لاندي يې ونيسي تر څو چي د شهامت اثر ترې محوه او د غيرت حرارت يې خاموش کاندي او بيا دغه مقلدين د پرديو غارت ګرو د لښکرو طلايع او مقدمة الجيش ګرځي چي لاري ورته آواروي او دروازې ورته وازوي او بيا يې ځای پر ځای کوي او سلطې او نفوذ ته يې تمکين ښښي. زه د چار له دې ملامتۍ

څخه نه ډارېږم چي ووايم: که په افغاني ښارونو کښي لږ څه دغسي کسان واى نو هغه وخت چي انګرېزانو د دغه هيـواد يـو څـه ځمکـي ونيـوې ابدالابد به تر ېوتلى نه واى، ځکه چي د علم نتيجه د دوى (د تعليم يافتـه مقلدينو) په نزد د خپلو متبوعينو د مسلك توطيد او استحكام او د هغـوى قوت ته ميلان کول او د هغوى د فنونو د تجليلـو اسـتقبال دى. او بيـا د خلکو د نفوسو په تطمين او د زړونو پـه تـسکين کـښي دومـره مبالغـه او جدي کوښښ کوي څو چي د هغوى له زړونو نه هغه وحشت لري کړي چي د هغه په وسيله خپل حقوق او خپله خپلواکي ساتي، نو له دې کبلـه هر وخت چي اجنبيانو د هر ملت پـه خـاوره کـښي پـښه ايـښې ده دغـه متعلمين او زدکـوونکي بـه ګـوري د دوى مخـي تـه ورځـي او د دوى خدمت ته ځانونه چمتو کړي ښيي، هغه هم وروسته له هغه چـي د دوى په راتګ خوشحالي کوي او ښه راغلى ورتـه وايـي. او بيـا د هغـوى لـه داسي خاصانو او اعتماديانو نه ګرځي لکه چي له همـدوى ځنـي وي او په خپلو هيوادو باندي د پرديو غلبه پر ځانونو او بېرتـه پاتـه کـسانو لـوى برکت شمېري. نو اوس حيله څه او وسيله کومه ده؟ ځکه چي د جرايدو فايده ليري او اثر يې ضـعيف دى، هغـه هـم کـه د جرايـدو د چلوونکـو ضميرونه صحيح اوسي. او نوي علوم او د هغو نقل هم د نوو ځوانانو پـه وسيله مو وليدل چي د ناوړه استعمال له کبله څه بد عواقب لري؟ نو پـه دغسي شرايطو کښي چي وخت تنګ او حال سخت دى څه بايد وکـړى شي؟ چيرته دي هغه جګ آوازونه چـي د غفلـت پـه بـستر ويـده خلـك راويښ کاندي؟ چيرته دى هغه رعد آسا آواز او د تالندي په شان غږ چـي جامد طبيعتونه ولړزوي او خامد افکار وښوروي؟ چيرتـه ده هغـه نفخـه چي دغه سړې اروا ګاني بېرته په جسدونو کښي ژوندى او د خپلي صلاح

او فلاح دريځ ځای ته يې محشوري کاندي؟ اقليمونه پراخ او ليري سره پراته دي، د شرقي او غربي، شمالي او جنوبي تر منځ مواصلات نشته او يو بل ته رسېدل ګران دي، سرونه ټيټ او پښو ته ځړېدلي او لا پورته آسمان ته حيران-حيران ګوري، سترګي جولان نلري چي وړاندي وروسته، ښي او کيڼ خوا ته وګوري، غوږونه له اورېدو لوېدلي او په زړونو کښي رغبت نشته، خو اوهام او خواهشونه او وسوسې په زړونو او ارادو حکومت کوي او تر نفوذ يې لاندي دی. نو په ملت باندي مشفق او مهربان خلك څه وکړي. وخت لنډ دی او فرص نشته، څه ته لاس واچوي؟ په داسي حال کښي چي خطرونه تر دوی چاپېر دي. په کومه وسيله متوصل شي؟ په داسي حال کښي چي د مصيبتونو استازي د دوی په دروازو کښي ولاړ دي. بحث نه دربانـدي اوږدوم او د بيان لري ميدانونه دې ته بيايم، خو نظر دي هغه سبب ته او هغې وسيلې ته راګرځوم چي په ټولو اسبابو او وسايلو احتوا لري (او د دغه مطلب معنا مخکښي تېره شوې ده) خپل فکر ته جولان ورکړه د هغه ملت د راژوندي کولو په تکل کښي شه چي له نباهت او بيدارۍ نه وروسته خمول او پرامښۍ پرې راغلې اوسي، له قوت نه وروسته ضعيف شوی، له باداري نه وروسته مريی شوی وي، او د لومړي ځل د نهضت او ترقي اسباب يې وپلټه تر څو چي د هغه د خلل مکروبونه او د مرضونو جراثيم درمعلوم شي، نو هلته به پوه شې چي هغ څه چي د هغه خبري د يووالي، د هغه د وګړو همتونو د نهضت او ويښتوب، د هغه د وګړو تر منځ د وحدت او يووالي، د هغه د لوړتيا او سيادت او په ملتونو باندي د هغه د حکومت او نغوذ چلولو عامل يوازي او يوازي هغه دين دی چي اصول يې قايم، قواعد يې محکم، د حکمت به ټولو انواعو شامل، د قوم

په زړونو کښي د الفت اچولو باعث او مينـي او محبـت تـه رابلـونکی، د نفسونو مزکي او د زړونو پاک کوونکی او د حق په برېښولو د عقولو منور کوونکی دی او د بشري اجتاعاتو د مبانيو د هر راز نيازمنديو او اړتيـاوو د پوره کولو ضامن او د هغو د هـستۍ سـاتندوی دی او خپـل پيـروان او عقيدت مندان د مدنيت ټولو مراتبو ته رسوي. نـو د کـوم ملـت شـريعت چي همدا وي او د دوی د اصلاح او فلاح دپاره راغلی وي او د هـستۍ لوړي مرتبې او منزلت ته يې رسولی هم وي نـو کـه کلـه داسـي خللـي عوارض منځ ته راغلل چي هغه يې له خل مقام او منزلت نـه راپرځـولی وي، د هغې ع لت به هم يوازي همدا و چي دغه ملت به د دغو اصـولو او مباديو له تطبيق نه سترګي پټي کړي او هغه به يـې شـا تـه غورځـولي وي، او لا به يې داسي بدعتونه پکښي راوړي وي چ يهغه بېخـي لـه ديـن څخه نه وي او د دين معتقدين او پيروان هغه د ديـن د ثـابتو اصـولو پـر ځای د دوی او له هغه څه نه مخ اړوي چي دين يې لارښوونه کـړې او د هغه دپاره راغلی او الهی حکمت ته تيار کړی وي، تر دې پوري چـي لـه هغه دين څخه له هغو نومونو نه پرته چي ياداوه شي او له هغـو عبـارتونو نه پرته چي لوستل کيږي نور څه نه پاتيږي، او بيا دغـه نـوي پيـدا کـړل شوي شيان د ملت او د هغه حق تر منځ پرده او حجاب ګرځي کوم چـي کله ناکله يې آواز او ندا اورېدل کيږي. نو د دغه ملت موفـق او کاميـاب علاج په دې کښي دی چي د خپل دين لـه قواعـدو او اصـولو نـه بېرتـه وروګرځي او څنګه چي په لومړي سر کښي و هغسي يې تر تطبيق لانـدي ونيسي او احکام يې عملي کاندي، او عوام به پرله پس موعظـو د زړونـو پاکۍ او د اخلاقو تهذيب نه راوبولي او په زړونو کښي يې د غيرت اور پـه لمبو راولي او دې ته يې دعوت کاندي چي ټول پـه يـوه خولـه او يـوه

خبره شي او خپل ځانونه د قوم د شرف د ګټلو پـه لار کـښې قربـانۍ تـه چمتو کاندي او د خپلو زړونو نه د يـاس او نااميـدۍ لار پـرې نـه ږدي، ځکه چې د دين ريښې له ډېرو زمانو راپه دې خـوا د ميـراث پـه توګـه د خلکو په نفسونو کښې زغلېدلې او په زړونو کښې يې ځای نيـولی دی، او د زړونو په ګوټونو کښې د دين په نسبت د مينې يو پټ نـور ځـای نيـولی دی چې د ملت د ژوندي کولو طالبان کولی شي په يوه پوکې سره هغـه نور په شغلو راولي او په لږ وخـت کـښې يـې افـسون ټولـو اروګـانو تـه ورننوزي نو که د خپلو شئونو د اصلاح دپاره ودرېدل او د خپلې کاميابۍ په لار روان شول او د خپل حـق ديـن اصـول يـې خپـل نـصب العـين وګرځول نو هيڅوک او هيڅ شـی بـه د دوی د لارې مـانع نـشي چـې ځانونه د انساني کمال پای ته ورسوي، او که څوک د يوه دغسې ملت په شان او حال يې دا وي چې موږ بيان کړ له دې نه پرته په بله توګـه او بلـه لار اصلاح غواړي خپل ملت په غلطـه لار روانـوي او تربيـه او د وجـود نظام بالعکس کېږي او بدبختۍ يې لا پسې زياتوي. که څوک زمـا پـه دې خبره تعجب کوي چې د دين حقه اصول چې د بدعت له محدثاتو پـاک وي ملتونو ته د يووالي قوت ښيي او پراګندګي يې راټولوي او د فضيلت شرف ته د ژوند په لذت او خوند ترجيح ورکوي او د فضايلو پـه اکتـساب او د معارف د دايرې په پراخولو يې باعثوي او د مدنيت وروستۍ غايې ته رسوي نو زما تعجب د دوی تر تعجب زيات دی، او که نه وي نـو د عربـي ملت تاريخ خو مو په مخ کښې پروت دی او بد ورته وګورئ چـې د ديـن له بعثت نه دمخه په څه حالت کښې و او په څه بده ورځ او بـدروزګارۍ اخته و؟ ټيټ او پست کارونه به يې کول، منکرات پکـښې رواج او د بـې شپانه رمې په څېر به يې ژوند کاوه خو کوم وتخ چې د اسلام د دين لمـر

پرې راوخوت او پلوشې يې شاوخوا خپرې شوې نو بيا يې دوی سره يو کړل، قوي يې کړل، مهذب يې کړل، عقلونه يې منور ا و ورصيقل کړل، اخلاق يې ورسم کړل، احکام يې ورټينګ کړل، د جهان سيادت يې په لاس کښې واخيست او څوک يې چې د حکوت او نفوذ تر ادارې لاندې راغلل له هغوی سره په عدل او انصاف وچلېدل او انصاف يې د دولت د تشکيل لومړی اساس و. دا هم وروسته له هغه د فرزندانو او زامنو عقلونه يې د مدنيت له لوازمو او د هغه له مقتضياتو په غفلت کښې وو، خپل شريعت راويښ کړل او د خپل دين اياتو د ډول-ډول فنونو زده کړې او په هغو کښې تمحر ته يې راوپارول او بيا يې خپلو هيوادو او ښارونو ته د بقراط او جالينوس طب، د اقليدس هندسه، د بطليموس هيئت او د افلاطون او ارسطو حکمت راووړ چې له دين نه پخوا له دغه يوه سره هم آشنا نه و. ممکنه ده څوک ووايي چې دغه دی د جاپان دولت چې د دين له وساطت نه پرته د غربيانو د تقليد په برکت د ترقۍ پړاو ته رسېدلی او په خپلو پښو درېدلی دی، جواب دا دی چې هو! د جاپان دولت چې يو شرقي ملت دی د چين له ملت نه په هيڅ شي کښې هيڅ توپير نه لري، نه په مذهب او اقليم کښې، نه په عوايدو او اخلاقو کښې، خو دغه دولت عزت وموند، نمو يې وکړه او مترقي شو. او د دې عامل او فاعل له دې نه پرته بل څه نه دی چې دوی په ښه (احسن) منګولي ولګولې او په مدنيت کښې د وړاندي تللو ملتونو په تقليد کښې يې ښه پروګرامونه تعقيب کړل او د هغوی سمي لارې يې غوره کړې. د بتانو پرستش يې پرېښود او د دنيوي علم په زدکړه پسي روان شول او د ډېرو لويو ملتونو تقليد ته يې په ښه توګه غاړه کېښوده او خپلو ښارونو ته يې د سالم مدنيت د قواعدو د راننوتو لار پرانيسته چې د ټولو له طبيعت سره موافق اوسي،

او هغه چې د غربیانو مالوف و او په شرق کښې د شرقیانو له طبایعو سره سازګار او برابر نه و پرېښوده او په تدریج سره په دغه لار روان شول او د ارتقا قواعد یې د خپل قام دپاره زینه وګرځول او نوو زېږېدلو ته یې (نر وي که ښځه) خاصه پاملرنه معطوفه کړه تر څو چې له هغه نه یو واقعي جاپانی مخلوق جوړ شي چې لومړی د خپل قوم دپاره او بیا د انسانیت دپاره مفید او ګټور غړی ثابت شي، نو په دې توګه یې په خپل مطلوب لاس وموندو او په لږه موده کښې یې خپله ورکه پیدا کړه. هر څه چې دا خبره ده چې د دغه شرقي ملت ارتقا د دین له وساطت نه پرته اتمام ته ورسېده جواب دا دی: چې جاپانیانو له خپلې بت پرستۍ نه له دې کبله چې هغه د دوی دین و ګټه وانخیسته، دا ځکه د بت پرستۍ دین که څه هم له یو څه آدابو او اخلاقو بې برخې نه دی خو سره له دې هم د هغه په اصولو او مبادیو کښې داسې څه نشته چې د نیوي چارو او د مدنیت مطالبو ته ګټور ثابت شي چې انسان اړه ورته لري، دین که څه هم د هغه په اصولو کښې هر هغه څه وي چې انسان سعادت ته رسوي او قواعد یې نهضت راولي او انسان د مجد او لوړې څوکې ته پورته کوي خو چې له عمل نه مجرد او یوازې عقیده اوسي نو څه اثر نه پرېږدي او نه خپلو عقیدت مندو ته ګټه رسوي، بلکې په دغو اصولو باندې د نه عمل کولو له کبله خپل پیروان د عزت له جګې څوکې نه د ذات ټیټې کندې ته راپرځوي. او هغه دین چې په اصولو کښې یې هغه څه وي چې دنیایي چارو ته هم ګټه رسوي نو خامخا او هرومرو په اصولو کښې به یې دا هم وي چې خپل پیروان د فضایلو اکتساب ته ولمسوي او په خپلو ځانونو کښې کریمه اخلاق او حمیده صفات زیات پیدا کړي او د ګټورو علومو او فنونو زدکړه خپله فریضه وګڼي. هو! په قرآن کریم کښې راغلي دي چې

خلك د علم زدکړي ته لمسوئ او د علـم بهتـري او برتـري ثـابتوئ او دا منع کوئ چي غيرعالم عاقل اوسـي لکـه چـي فرمـايي: (ومـا بعقلهـا الا العالمون) يعني له عالمانو پرته بـل څـوک پـرې نـه پـوهېږي. او دا هـم ثابتوئ چي عالم او جاهل برابر نه دي لکه چي وايي: (هل يستوی الذين يعلمون والذين لايعلمون) يعني آيا هغه کـسان چـي عالمـان دي او هغـه کسان چي عالمان نه دي او نه پـوهيږي سـره برابـر دي؟ مـصطفی (ص) فرمايلي دي: (اطلبوا العلم من المهد الی اللحد) يعنـي لـه زانګـو نـه تـر لحده پوري د علم په طلب کښي اوسئ. او داسي نور چي مثالونه يې ډېر دي. او د هغو عواملو له جملې څخه چي د جاپـان پـه ترقـی کـښي يـې رول درلودی او په دغه لار کښي يې مساعدت ورسره وکړ او موانع يې له لاري لري کړل په شرق اقصا کښي د جاپان د مجمتعو ټاپوګانو موقعيت و چي د غربي طمع کوونکو لـه نظـره لـري پراتـه او د د هـر مـسالمت او سازګاری ورسره مل وه له دغه سبب سره يو بل سبب چي تر ټولو اسـبابو لوی سبب او يو بل عامل چي له نورو ټولو عواملو قوي عامل و مل شـو او هغه د امپراتور (ميکادو) مخلصانه ميل و چي خپل حکومت د اساسـي قانون په ارزښتونو مقيد کـړي او د زړه لـه کـومي شـوری ومنـي او پـه اخلاص سره مشروطه نظام ته تن کېدي، او په دې اخلاص د دغـه نظـام حامي اوسي تر دې پوري چي له خپلي کورنی نه يې يو غړی د رعيت له پوهانو نه يې څو هيئتونه اروپا ته ولېږل تر څو چي د پارلمـاني حکومـت قواعد مطالعه کړي او خپل نظريات او مطالعات تر تطبيق لاندي ونيـسي. حتی د فرانسې امپراتور هغه وخت چي د ميکادو د تره زوی له ده سـره د ډوډی پر مېز ناست و ونـشو زغملـی او ورتـه ويـې ويـل: (زه ستاسـي د امپراتور روش ته په تعجب کښي يم چي کوښښ کوي په خپل ملک کښي

پارلماني نظام راولي او د ملت نمايندګانو ته د حکومت په چارو کښي برخه ورکړي. په داسي حال کښي چي موږ په اروپا کښي که راته ممکنه شي غواړو له نيابي حکومت او پارلماني نظام نه ځانونه خلاص کړو او د نمايندګانو له تحکم نه ووزو) جاپاني شهزاده ورته وويل: (اعليحضرت ميکادو-چي معني يې عادل دی- له څلورو شيانو سره مينه لري او څلور شيان پرې ګران دي: لومړی له خپلي خاوري او خپل هيواد او بيا له خپل ملت سره مينه لري او دريم يې عدالت خوښ دی څلورم خپله ارامي غواړي، او دغه څلور شيان چي زموږ امپراتور ته تحسوب دي په بل هيڅ ډول نه ميسريږي مګر دا چي د پارلماني حکومت او دستوري او قانوني نظام په وسيله او په دې چي ملت د خپل ځان په نهضت او د خپل ملک په صيانت او ساتنه کښي برخه ولري.) هو! په شرق او شرقي هيوادونو کښي د شقاوت او بدبختۍ مصدر او منشاو د مصيبتونو او بلاګانو منبع هغه اجنبي امتيازات دي چي (د کاپيتولاسيون) په نامه يادېږي، دغه امتيازات لکه چي مخکښي مو وويل په لري ختيځ (چين او جاپان) کښي او په نژدې شرق(په عثماني هيوادو او فارس) کښي څنګه شروع شول او څنګه په لومړي سر کښي د مهربانۍ په شکل راغلل او بيا د دغو هيوادو د سر بلا شول؟

جاپان دې پوهېده چي له جهل سره قوت او له علم سره ضعف نه وي، نو خپل قهر يې پټ وساته او د غربيانو جور او ستم او د هغوی امتيازات يې وزغمل او صحيح تقليد ته يې لاس واچاوه او اروپا ته يې د خپلو شاګردانو لېږلو ته دوام ورکړ او د علومو او فنونو په ټولو شقوقو کښي يې لکه مالي، سياسي، اقتصادي، علمي، زراعتي، طبي او هندسي مسايل شول په سوونو کرته خپل شاګردان واستول. نو په دغه جاپان

باندي د پېړۍ ځلورمه برخه تېره نه شوه چي خپلي محکمې يې تنظيم کړې او په خپلو ځوانانو کښي يې صحيح علم تعميم کړ او بيا دغه منوره طبقه په دې وپوهېده او ملتفته شوه چي څه شي پر دوی واجب دي چي ويې کړي او د قوم نورو طبقاتو ته يې په وطني مدرسو کښي ور زده کړي؟ نو بيا دوی ته په دغه کوښښ سره يو اجتماعي، قومي او مدني صحيح هيئت برابر شو چي غربي پرنګسانو ته يې مجال پرې نښود چي دا دعوی او لا پر دوی باندي افترا وکاندي چي دوی (شرقيان) د ادارې په چارو ښه نه پوهيږي او لا له عمومي حقونو او بشري مطلق عدالت سره آشنايي نلري، بلکي بالعکس ورته ښکاره او ثابته شوه چي د دغو قونسيلي محکمو چي د دغو امتيازاتو په اثر منځته راغلي دي په وړاندي د اروپايي مجرمانو محاکمه کول په مراتبو د جاپاني عادلو محکمو له عدالت نه لري دي، ځکه چي جاپاني قاضيان ډېر پاک او بې الايشه او د رښتيني وجدان خاوندان وو او د هيڅ نوعي نفوذ تر تاثير لاندي نه راتلل، د دغو قونسلانو او قونسلي محکمو بالعکس نه بډو تاثير پرې کاوه او نه د چا جاه او جلال او نه د چا مال او منال تاثير پرې اچولی شو. نو له دې کبله د اروپايي هيوادو سفيرانو (د هغو د هيوادو د ټولو تبعه وو په خواهش) اتفاق سره وکړ چي له ميکادو څخه وغواړي او دا غوښتنه يې ومني چي دغه امتيازات (کاپيتو لاسيون) لغوه کړي او د دوی قضاياوي او د مجرمانو محاکمه يې په جاپاني محکمو کښي وشي ميکادو د دغو سفيرانو دغه پېشنهاد رد کړ او ورسره يې ونه منله چي په جاپاني محکمو کښي د پرديو قضاياوي حل او فصل شي، په دې دليل چي د دوی قاضيان يوازي دومره وخت لري چي د جاپانيانو قضاياوي حل اوف صل کاندي او خپل وخت د پرديو د قضاياوو او شئونو دپاره ضايع کولای نشي، او

شفاهاً يې اشاره ورته وکړه چې دوی باید ډېر دغه امتیازات خوندي وساتي. خو مربوطو دولتو پافشاري وکړه او څو واري يې پېشنهادونه وکړل او رد شول تر څو چې بالاخره د جاپان دولت د دې دپاره چې خارجیان او پردي خلك يې هم له شامل عدل نه برخوردار شي د دغو امتیازاتو د الغا امر صادر کړ. په دغه وخت کښې يو شمېر خارجي متخصصین د ټاکلي مودې دپاره په ټاکلي معاش د جاپان په ځینو ادارو کښې په خدمت بوخت وو او چې جاپاني کوم شاګرد به په اروپا کښې په ډېر شق کښې ډېر تحصیلات پای ته ورسول او ډېر هیواد ته به راستون شو دستي به د ډېر دولت له خوا په ډېر شق کښې له دغو خارجي متخصصینو سره ملګری کړی شو او دغه جاپاني شاګرد به د هغې څانګي کارونه په ډېر دقت او حسن صورت انجامول او په لږه موده کښې به يې داس ډېر لیاقت ورڅرګند کړ چې د ده فرنګی رییس به خجالت ایسته او بیا دغه خارجي اجیر رییسان له ځانه وشرمېدل او د جاپان له دولت نه يې وغوښتل چې د ټاکلي مودې له تېرېدو نه دمخه دوی له خدمت نه معاف کاندي او له ډېرو معاشونو نه تېر شي. دوی په دې اعتراف وکړ چې د کوم کار دپاره چې دوی استخدام شوي جاپاني ځوانان د هغه په انجام کښې تر دوی بهتر او لایقتر دي او په ښه توګه هغه انجامولای شي په دې ترتیب د جاپان دپاره د نافع تقلید له کبله فوز او کامیابي په برخه شوه او هغه مفید علوم، فنون او صنایع يې چې اړه يې ورته درلوده په ډېر هیواد کښې ترویج کړل او بیا د لویو او وړاندي تللو هیوادو په صف کښې ودرېد، داسي شرقي دولت ترې جوړ شو چې له شجاعت، علم او اتحاد څخه يې وېره کېده. (خلك د هغه څه زامن دي چې ښه يې ګڼي او خدای په ډېر خلق کښې د شئونو خاوند دی).

په دې باره کښې د ده خبره چې په دې عصر کښې تر هر څه ضعیف ترین څیز د ضعیف حق دی چې زور ونلري او قوي ترین شی د قوي باطل دی چې په خپل زور خپل باطل حق ګرځوي

ده به ویل: په کایناتو کښې ټول موجودات یوه عظیم ناموس تهخاضع او تابع دي چې هغه (زور دی) موږ د قوت آثار په حیوان، نبات، جماد او افلاکو کښې ګورو او له دغو څخه عربو اضطراري حرکات او وظایف لري چې که په خوښه وي او که په ناخوښه، په هغو انیان کوي، او په همدغه قوت چې په (جاذبیه) تعبیر ترې کیږي د دې لوی او پراخ جهان نظام محفوظ پاتې دی، او هغ څه چې موږ ګورو چې شپې او ورځې په منظمه توګه یوه بل پسي ځي راځي او هغه څه چې د ځمکې پر سر چې د ثقل او کثافت له مخې مختلف مواد شته او بیا کثیف په لطیف او لطیف په کثیف بدلیږي، دا ټول او داسي نور هغه شیان چې د یوه دایمي نظام په توګه خپل حرکت ته دوام ورکوي او د زور او قوت مولود ګڼل کیږي، هغه قوت چې له مادې نه پرته یې تصور نشي کېدای او نه د مادې تصور له هغه نه جلا ممکن دی، او همدغه قوت دی چې د هغه نظام ساتنه کوي کوم چې زموږ په مخ کښې او زموږ په شاوخوا کښې پروت دی او زموږ پر سر سیوری کوي او لا په فضا کښې ګرځي راګرځي. له دې وروسته که موږ (ګیا) راواخلو نو په هغې کښې به د قوت اثر په ډېر وضاحت وګورو، ځکه که ته د ځمکي په یوه برخه کښې ډېر نیالګي کښېنوې چې د هغې ځمکي غذایي مواد د ټولو دپاره کافي نه اوسي نو وبه ګورې چې دغه ژوندي نامي نباتات په خپلو کښې سره په تنازع اخته

کيږي، او بياډېره موده نه تېريږي چي ځيني يې زياته نمو کوي او حيني نور مضمحل کيږي او بيا وچ کلک شي او په دې کښي شک نشته چي دغه نامي نباتات يوازي په خوراکي موادو سره تنازع کوي، خو هغه چي قوي وي غذايي مواد ترې جذبوي او هغه بل چي ضعيف وي ترې محروميږي او لا پسي ضعيفيږي څو چي محکوم په زوال او له قوي نه پخوا فنا شي. څوک چي د نباتاتو د اعضاوو په باره کښي تامل وکړي د هغو په منځ کښي ګوري چي په هغو کښي ځيني د دفاع او ځيني د غذا د جذب دپاره وي، هغه چي د دفاع دپاره وي د اغزو په غاښونو مجهز وي او په هغو سره د متجاوزينو تجاوز دفع کوي. او هر څۀ چي حيواني عالم مخصوصاً انسان دی نو له نورو ټولو شيانو نه په هغه کښي د قوت اثر په ډېر زيا وضاحت ليدل کيږي، ځکه که ته د انسان هر غړی بېل-بېل او حتی د هغه د وينو له کرواتو نه يوه کره راواخلي او تر مطالعې لاندي يې ونيسې وبه ګورې چي دغه اعضاوو او دغه کرې په دايمي توګه په تنازع کښي وي او د غذا د جذب په ميدان کښي يو پر بل باندي سبقت کوي او بيا قوي پر ضعيف باندي غلبه مومي. نو بنا پر دې، قوت د ژوند او بقا او ضعف د خفا او فنا مظهر دی، نو هر چيرته او هر وخت چي په دغو مواليدو کښي قوت پيدا شي له هغه سره جوخت او د هغه په څنګ کښي د غير دپاره د ضعف او اضمحلال نښي نښانې ظاهريږي. او دغه قوت ظهور نه کوي او نه څوک پرې پوهېدای شي مګر دا چي غير، ضعيف او مسخر کاندي، او هغه څه چي يو وخت په يوه طبقه کښي زور بريښي له دې نه په قويتر کښي ضعف ګڼل کيږي او په دې حساب زور او کمزوري نسبي امور دي، نو په ځينو هغو نباتاتو چي په يوه ځای ي کرل شوي وي د ضعف اثر نه ليدل کيږي مګر هغه وخت چي په هغه ځای ي تر

هغو قوي تر نباتات موجود اوسي او د دغو قوي نباتاتو وجود د ضعيفو نبتاتاو د زمول توب، مړاوي توب او وچوالي سبب ګڼل کيږي او دغه قوي نباتات د دې پروا نه کوي چې د خپل ګاونډي نبات طراوت او تازګي او بالاخر د هغه مستي د دوى له بقا نه قربان شوه، او په همدې توګه په ټولو ژونديو طبقاتو کښي قوت ګورو چې د تبجيل او اعجاب مظهر ګڼل کيږي او قوي د ضعيف له خوړلو پروا نه کوي. نو که ته کوم باغ او لا باغچې ته ورننوزې او هلته تازه ګلان وګورې او د هغو په څنګ کښي نور مړاوي او رژېدلي ګلان او داسي نوري وچي او مړاوي ګياوي پرتې وي نو ستا نظر يوازي تازه غوړېدلي ګلان ځانته جلبوي او د رژېدلو ګلانو مړاوو پاڼو او نورو ژړو وچو ګياوو ته هيڅ ملتف کيږي نه، دا د دې دپاره چي هغو خپل نضارت ، طراوت او تازګي د قوي د غلبې په نسبت له لاسه ورکړې او قوي له ضعيف نه د حيات او بقا اسباب غصب کړي دي او عيناً دغه روش او دغه عمل په جماد او حيوان کښي هم ليدل کيږي. ته د هغو ملتونو په باره کښي تامل وکړه چې د نورو قوي ملتونو له خوا هضم شوي او لا ي هضم د (زورورو) ملتونو له خوا متنازع فيه وي او لا د هضم، خوړلو او تېرولو دپاره آماده شوي او نورو لاندي کړي اوسي، خپل هيڅ واک او اختيار نلري او قدم پر قدم د محوي او فنا پر لور مخ پر وړاندي درومي، اعم له دې څخه چې په زور نيولي شوي وي او لا په نورو دسيسو چي کښي ورته اشاره وشوه. د دغو ملتو حال هغه کوربه ته ورته دی چي يو مېلمه په خلاصه تنده او پراخه سينه په خپل کاله کښي ومني او هرکلی يې وکړي خو بيا په لږه موده کښي دغه مېلمه لومړی د کور د بنا په شاوخوا کښي په مداخله پيل کوي او بيا د کور په اثاثيه او بيا د هغه په مصرف، بيا په خوی، عادت، ژبه او اخلاقو

کښې يې مداخلې کوي تر څو چې بالاخره يې هغه کار ته مجبوروي چې د هغه خوښ نه وي او په زور هغه څه پرې کوي چې اراده يې نلـري، او په هغه څه يې مجبوري چې نه يې له طبيعت سره برابـر وي او نـه يـې د ژوند له ايجاباتو سره، لنډه دا چې عربي ترې جوړ او حريـت يـې سـلب کاندي، او دا په واقع کښې د هر حر او اصيل انسان دپاره په ونيـو لړلـی مرګ او د هر ژوندي او باهمته نفس دپاره فنا ګنل کيږي. نو چې ته دغـه ضعيف ملتونه له قوي ملتونو سره پـه داسـي حـال کـښې وګـورې چـې ساعت په ساعت د فنا او ضمحلال پر لور درومي او وروستۍ سلګۍ وهي او په دوی کښې د لويو نيکه ګانو هيڅ اثر نه ليدل کيږي او لـه عـزت نـه وروسته ذليل شوي، له غنا نه وروسته فقيران شوي اوسي نو ډېر کرته بـه ته د دوی په دغه خواره زاره وضع افسوس کوې او پرې غمګـين کېـږې په ځکه چې تا دغه باغ تر او تازه، ښـکلی او بـامزه ليـدلی و او اوس وچ شوی او پاڼي او ګلان يې رژېـدلي دي. ای کاشـکي زمـوږ هغـه شـرقي ملتونه چې په دغسي بلا کـښې مبـتلا کيـږي او لا مبـتلا شـوي د حيـوان مرتبې نه ځانونه د نباتاتو مرتبې ته راکـوز او ځانونـه د اغزيـو پـه غاښـونو مجهز کاندي او بيا په هغو سره متجاوزين دفع کانـدي او خپلـه هـستي د طمعه کوونکو له طمعې نه وساتي. د هند په تصرف او اسـتملاک کـښې د انګليس دليل دا و چې هند غني او د طبيعي ثروت او شمتنۍ خاوند دی او په آسيا کښې نظير نلري نو بنا پر دې او د دې اسبابو په موجـب د هنـد امتلاک او استملاک د برتانيې دپاره لازم او حتمي وګرځېد ځکه چـې د برتانيې امپراتوري د هند مالونو او شـتو تـه اړه ده. دا هغـه حـق و چـې انګرېزانو په هند کښې غوښته او ادعا يې کوله!! آيا دې خبري ته ضـرورت شته چې ووېل شي چې دا (قبـيح تـرين او باطـل دی) او دا چـې هـيڅ

طمع كوونكى مبطل به په خپله باطله دعوى كښې تر دې بد او رسوا نه وي چې په دغسې پلمو د نورو مشروع حقوق تر پښو لاندې كړي څه شى و چې دغه باطل يې د انګليس دپاره حق وګرځاوه؟ آيا له زور او قوت نه پرته بل څه و؟ او څه شى و چې د هندیانو صريح حق او د دوى دا صحيح دليل: چې كه زموږ د هيواد شته او مالونه د انګليس دپاره لازم وي نو زموږ دپاره خو لازمتر دي، باطل وګرځاوه؟ آيا له ضعف نه پرته بل څه و؟ او كه هنديان ضعيف او انګرېزان قوي نه واى او بهتره به دا وه چې درې سوه ميليونو هنديانو د لويې برتانيې ټاپو نيولى او استعمار كړى واى، ځكه چې د هغوى شمېر له څلوېښتو ميليونو نه زيات دى، په مراكش كښې هم همدغسې خبره ده چې هسپانيې په دې دليل چې ورته نژدې دى ونيو او هر څه يې ترې يوړل او ويل به يې چې دغه ملك د هسپانيې دپاره لازم دى، په داسې حال كښې چې حق دا و چې مراكشيانو په عين همدغه دليل هسپانيه نيولې واى او په خپل دليل يې دا دليل هم ورزيات كړى واى چې موږ ته دغه ملك له موسى بن نصير او طارق نه په ميراث پاتې دى او د باهمتو عربو آثار دلته ډېر شته او زموږ په استحقاق شاهدي وركوي. او ژر ده چې پاك خداى پر مسلمانانو ورحمېږي او دوى د خداى د كتاب احكامو ته په رجوع كولو سره هغه څه چې يې له لاسه وركړي بېرته په لاس راوړي او د حق خاوندان بېرته د ملك، عزت، مجد او قدرت خاوندان شي چې ده خپله فرمايلي او وينا يې حق ده: (وكان حقاً علينا نصر المؤمنين) يعني او په موږ دى د مومنانو نصرت.

په عامه توګه د اسلام او مسلمانانو او د هغو اسبابو په باره کښي د ده نظر چي د دوی د انحطاط موجب شوی دی، سره له دې چي د دوی په دين کښي د نهضت دواعي او د ترقۍ ټول اسباب په وفرت شته، د هغو ملتو په عکس چي د دوی په دين کښي هيڅ يو داسي څيز نشته چي دوی هغه څه ته ولمسوي چي پکښي شته، او نه هغه څه پکښي شته چي حربي امادګي ونيسي او لا يې هغه نهضت ته ولمسوي چي پکښي مشهور دی او په دغه باره کښي د ده فلسفه

هو! جمال الدين په دقيقو معانيو او د هغو په تحديد او په بهترين صورت د هغو په ابراز باندي ښه تسلط درلود او د مشکلاتو او معضلاتو پــه حل کښي د ښه قوت خاوند و او هر چا ته چي به په هره موضــوع کــښي مشکل پيدا شو او ده ته به يې وړاندي کړ ده به په لنډه او بليغه وينـا هغـه مشکل حل کاوه او د غموض پرده به يې ترې لري کوله نـو بيـا بـه پــټ، ښکاره او مشکل به حل کېده، له دې جملې څخه يوه ورځ جمال الدين په بېلو-بېلو ساعتو کښي له يو شمېر د فضل لـه خاونـدانو سـره مقابـل او مخامخ شو داسي برېښېده لکـه چــي دوی سـره وعـده دار وي او لا يــې اتفاق سره کړی وي چي له سيد نه د يو مشکل پـه بـاره کــښي توضــېحات وغواړي او پوښتنه ترې وکړي، او هغه دا و چي نصاری او مسلمانان دوه ملتونه دي چي د خپلو ديانتو د اصولو پر خلاف لومړي ملــت(نـصاری) د دوهم ملت (مسلمانان) پر عکس د حربې وسايلو په تهيه او د غلبې مونـدلو په تکل دی او هر راز آمادګي نيسي، تر دې پوري چي د دغو دواړو ملتـو د پيروانو په باره کښي نظر کوونکی حکم کوي چي له دوی څخه هر يوه

د بل پر كتاب عمل كړی دی. په دې معنی چې نصاراوو په هغه څه عمل كړی دی چې په قرآن كښي دي او مسلمانانو په هغه څه عمل كړی چې په انجيل كښي دي. د سيد جواب د وروستني پوښتونكي د پوښتني په برابر چې عين هغه پوښتنه يې كړې وه چې تر ده پخوانيو واردينو كړې وه دا و: چې آيا تاسي يو له بل سره وعده دار وئ او اتفاق مو سره كړی و چې دغسي پوښتنه له ما وكړئ؟ هغوی وويل: چې نه! نو سيد د دوی د پوښتنو له توارد څخه په تعجب كښي شو او ويې ويل:

كوم شي چې تاسي درسولي وئ زه يې هم درولی وم او دغه مشكل زه هم له تاسي نه پخوا حيران كړی او د هغه حل ته يې رابللی وم او زه اوس ستاسي پاملرنه هغې مقالې ته راګرځوم چې يوولس كاله دمخه مي ليكلې وه او مقدمه يې دا وه:

پاک خدای انسان يو (صناعي) عالم پيدا كړی او د ځان د پاره يې د كار لار ورته آواره كړې او د ابداع او اختراع قدرت يې وركړی او د ده روزي يې د ده د لاس په عمل مقدره كړې ده. بلكې دغه كار او عمل يې د ده د هستۍ ركن او د ده د پايښت ستن ګرځولې ده. نو انسان په هر حالت كښي چې وي، په تنګسيا كښي وي او كه په پراختيا كښي، په سختۍ اخته وي كه په آسانۍ، په بدويت كښي وي او كه په مدنيت كښي په دا ټولو حالاتو كښي دی د خپ لاس عمل ته اړی دی، هغه څه چې دی اغوندي او په هغه سره ځان له يخنۍ او ګرمۍ نه ساتي د ده د لاس د عمل نتيجه ده د اغوستو د اولي موادو له ټولېدو نه نيولې تر اوبدلو او ګنډلو پوري د انسان د عمل اثر دی، د ده د استوګني ځايونه، كوټۍ او مانۍ داسي نوري سرپناوي د ده د تقدير او تدبير، عمل او تفكير مظاهر دي، او ټول هغه څۀ چې په هغو كښي د رفاهيت او نعيم د دواعيو تفنن

کېږي خاص د ده دعمل صور او د ده د افکار د جولان اثر ګڼل کیـږي، او که څوک د زمانې په يوه ساعت کښې لاس لـه کـاره وباسـي او ځـان طبیعت ته وسپاري چې د ده د ژوند وسايل ورته فراهم کانـدي هرومـرو به هغه بخل پرې وکړي او هيڅ يو شي به ورنکړي بلکې د عدم او نېستۍ کندي ته به يې ورواچوي. او دی په خپله صنع او ابداع کښې يوه داسي استاد ته چې اعتماد پرې لري او داسي هادي ته چې لارښوونه يې کـوي احتياج لري، او څنګه چې د معيـشت د لوازمـو د ډېرښـت او د ژونـد د ضروریاتو د تامين دپاره کار کوي همدارنګه کار کوي چې څه زمده کړي او زده کوي يې چې څنګه کار وکړي او قدرت پيـدا کـړي چـې پـه ښـه توګه خپل کار سرته ورسوي(نو کار هم د ده له صنعي ځنې دی) نو دی د ژوندانه په ټولو شئونو کـښې (صـناعي عـالم دی) لکـه ګـواکې چـې لـه طبیعت او د هغه له آثارو بېخي منفصل او جلا وي او طبیعـت تـه دومـره اړه لري لکه چې کارګر يې د کار آلاتو او اسبابو ته لـري. انـسان همدغـه انسان دی چې تا وپېژاند چې په خوراک، څښاک، لباس او مسکن کښې خپل عمل ته ضرورت لري. دی همدلتـه پرېـږده او د ده نفـسي حـالات، لکه ادراک، تعقل، اخلاق، ملکات او روحي انتفعالات شول په نظر کښې ونيسه، په دغه ساحه کـښې بـه هـم دی يـو صـناعي عـالم ومـومي، د ده شجاعت او جبن، وارخطايي او صبر، سخا او بخل، شهامت او خساست، نرمي او قساوت، عفت او بې عفتي، او نـور هغـه شـيان چـې فـضايل او رذايل ګڼل کېږي دا ټول د لومړنۍ تربيې او د هغـه محـيط مولـود دي دی پکښې لوی شوی او نشئت يې پکښې موندلی دی. نـو د ده د افکـارو هدف او د تعقل نهج او د ميل مذهب او د رغبنـون نظرګـاه او پـه الهـی اسرارو باندي د پوهېدو اشتياق او په طبيعي خواصو کښې بحث تـه د ده

ميلان او په هر څه کښي د حقيقت د کشفولو څېړنه او نور هر څه چي پـه فکري حرکاتو پوري ارتباط لري دا ټول هغـه شـيان دي چـي پلرونـو او مېندو، خپلوانو او کور او کلي ده ته امانت سپارلي دي، او مزاج، دماغ، د بدن ترکيب او نور طبيعي شيان په نفسي اعراضو او روحي صفاتو کـښي هيڅ تاثير نلري مګر دا چي د استعداد او قابليت له مخي توپير سره ولـري او که څه هم ولري خو تربيه او هغه څه چي د ده په نفس کښي د کور او کلي د معاشرت او د استادانو د تعليم له کبله انطباع مومي دغه اثر داسـي له منځه وړي لکه چي طبيعت هيڅ شی د ده دماغ ته سپارلی نه وي. هو! دا منم چي افکار تجدد مومي او نوي کيږي او معلومـات يـو لـه بـل نـه زېږي، صفات لوړيږي او همتونه لوړتيا مومي او بيا ګمان کيږي چي دا د طبيعت له تصرفاتو څخه دي نه د اکتساب له آثارو څخهو خو حقه خبـره دا ده چي دا د هغې وني مېوه ده چي ابښوول شوې او د هغه څه نتجـه ده چي کسب شوی دی. نو انسان په خپل عقل او په روحي صفاتو کـښي هم يو صناعي عالم دی لکه چي دمخه وويـل شـو. دا هغـه حقيقـت دی چي هوښياران او د پوهي خاوندان شک نه پکښي لري، خو آيـا لـه دې سره-سره دې ته دي هم فکر کړی دی چي بدني اعمال خاص له ملکـاتو او روحي عزمونو او ارادو نه صادريږي او روح په بـدن بانـدي حکومـت کوي، ګمان کوم چي دا خبره ثبوت ته ضرورت نلري، ځکه چي دا خبره له اذهانو نه پټه نه ده، نو پخوا له دې چي په موضوع کـښي داخـل شـو بايده ده چي د دين په باره کښي يو حقه خبره وکړم. ديـن چـي دی يـوه الهی وضع ده او هغه معلم او هغه ته رابلونکی هم بشر دی چي عقول يې له (مبشرينو او منذرينو) زېری ورکوونکـو او ډاروونکـو زده کـوي او لـه دوی څخه په تبليغ، تعليم او تلقين سره رانقليږي. او دين د ټولـو ملتونـو

په نزد او عقيده لومړنی ځيز دی چي په زړونو کښي ځای نيسي او پکښي راسخ کيږي او په عقايدو سره يې انساني نفوس رنګ اخلي چي په حقيقت کښي د روح سلطان هدغه دين دی او تل د هغه څه لارښوونه کوي چي په هغه سره د بدن تدبير کيږي، ګواکي انسان په خپل لومړي نشئت کښي صيقل شوې لوحه او تخته ده او تر هر څه لومړی چي په هغې کښي نقش مومي هغه دين دی، او بيا د دين په بلنه او لارښوونه يې نورو کارونو ته لمسوي، او هغه څه چي له دين نه پرته پره ځينو نفوسو طاري کيږي هغه شاذ او نادر دی بلکي که يو څوک له خپل دين نه ووزي هم د هغه له اثراتو بېخي وتی نشي او لکه چي د زخم پرهار پاتي کيږي همدارنګه د دين ځيني آثار هم په سړي کښي پاتي کيږي. له دينه وروسته اوس زموږ بحث موضوع (مسيحي ملت) او (اسلامي ملت) دی، او دا اوږد بحثدی، خو زه به يې په داسي مجمله توګه بيان کړم چي تا يې له تفصيل ځني خبر کاندي. مسيحي ديانت په مسالمت او په هر څه کښي په آسانتيا بنا دی ، قصاص او کسات اخيستل له منځه وړې دنيا او د دنيا نوري ګټي شا ته غورځوي او د جاه او جلال احساس وژني او خپلو پيروانو ته وعظ او لارښوونه کوي چي د هر حکومت تابع او خاضع اوسي، او د سلاطينو مالونه سلطانانو ته پرېږدي، او له خپلو شخصي او قومي شخړو ا منازعاتو ګشه شي، حتی ديني منازعات هم پرېږدي، دا د انجيل له وصاياوو څخه دی چي که چا په يوه مخ ووهلې بل مخ ورواړوه. دا هم د انجيل له اخبارو څخه دی چي وايي، (د پادشاهانو ولايت او حکومت په اجسادو باندي ((چي فاني دی)) دی او حقيقي او دايمي ولايت په ارواګانو باندي يوازي تر خدای پوري مختص دی). نو څوک چي د دغه دين په مباديو واقف وي او زموږ دا خبره هم په نظر

کښي ونيسي چي (دين په افکارو باندي قوي سلطه لري) او دا ملاحظه هم وساتي چي (هر خيال او فکر په اراده باندي يو اثر لري چي بدن د هغه په حکم حرکت کوي) نو بيا به د دغه مسالمت آمېزه دين د پيروانو او اطوارو ته په ډېر تعجب پاتي شي، ځکه چي دوی د دغه ژوند په زينت او د هغه د عيش په رفاهيت، مفاخره او مباهات، وياړ او افتخار کښي مسابقه کوي او يو له بل نه ځان وړاندي کوي. او د هغه د لذتونو په فتحه کولو او د لري-لري ملکونو په نيولو کښي چټکي کښي، او هره ورځ د جنګي فنونو نو يفن اختراف کوي او وژونکي، ورانوونکي او هلاک کوونکي حربي آلات جوړوي او يو پر بل يې استعمالوي او د هغو په وسيله پر نورو باندي حمله کوي او د جنګ په ميدانون کښي د لښکرو په ترتيب او د سوق په تدبير کښي ډېره مبالغه کوي او خپل عقول او افکار د عسکري نظام په احکام او استحکام کښي صرفوي، تر دې پوري چي نن عسکري فن تر ټولو فنونو پراخ او سخت ګرځېدلي دي، په داسي حال کښي چي دد وی د دين اصلو دوی له دې نه منع کوي چي دغه کار ته اعتنا او پاملرنه وکړي، حتی دوی د خپلو مالونو له ساتني نه منع کوي، دا خو لا پرېږده چي دوی د بل چا مال ته طمعه وکړي او نور خلک ووژني او بيا د هغوی مالونه ترې واخلي ؟! او د اسلامي ديانت اساس د غلبې او شوکت، فتح او عزت په طلب ايښوول شوی او مسلمانانو ته امر شوی دی چي هر هغه قانون شا ته وغورځوي چي د دوی د شريعت پر خلاف اوسي ا و هيڅ يوه حکومت ته غاړه کښېږدي چي د دوی د شريعت احکام نه تنفيذوي. نو د دغه ديانت په اصولو کښي د نظر او مطالعې خاوند او چا چي د دغه شريعت د منزل کتاب يو سورة لوستی وي له شکه وتلې حکم کوي چي د دغه دين معتقدين او پيروان بايد په جهان

کښې لومړی حربي ملت وي او د حربي آلاتو په اختراع او د عسکري علومو په اتفاق او کره والي او د دغو علومو په تبحر کښې تر هر چا وړاندي وای او له دې سره-سر بايده ي چي په طبيعياتو، کيميا، هندسه او داسي نورو ضروري علومو کښې يې لوی لاس درلودای. او څوک چي په دې آيت کښې: (واعدو الهم ا استطعتم من قوة) تامل وکړي يقين به يې راشي چا چي د دغه دين رنګ اخيستی اوسي په دې رنګ به هم رنګين شوی وي چي له غلبې سره به مينه لري، په هغې پسي به ګرځي او هر هغه څه ته په لاس اچوي چي دغه مطلب ته يې د رسېدو لار آواروي او په دغه لار کښې به د بشري توان په اندازه خپل کوښښ جاري ساتي. دا خو لا څه کوې چي د نورو له تقلب نه ځان وساتي؟! څوک چي وګوري چي اسلامي شريعت شرط ايښوول (مراهنه) په هر څۀ کښې حرام کړي مګر په آس دوانۍ او نښه ويشتو کښې، دا به ورته څرګنده شي چي د اسلام شارع د عسکري فنون زدکړي ته څومره رغبت لري؟ خو له دغو ټولو سره-سره به هک پک حيران شي چي ګوري د دغه دين پيروان په دې وختو کښې د قوت پروا نه کوي او د قوت د لوازمو په طلب او غوښتنه کښې سستي کوي او د جنګ په فنونو ا د هغو د آلاتو په اختراع کښې د تفوق خيال نه ساتي. تر دې پوريچي نورو ملتونو په هغه څه کښې په دوی تفوق وموندہ چي کړی يې د دوی له واجباتو نه و او دې ته مجبور شول چي په هغه څه کښې د هغوی تقليد وکاندي چي دوی احتياج ورته لري چي هغه دغه عسکري فنون او حربي آلات دي او اکثره يې د خپلو مخالفينو تر سلطې لاندي راغلل او د هغوی اطاعت يې ومانه او د هغوی احکامو ته يې غاړه کېښوده او څوک چي دغه دواړه ديانتونه سره وتلي او موازنه يې کاندي حيران به شي چي د لومړي

دیانت زامنو څه راز-راز حربي لوازم اختـراع کـړل او د دوهـم دیانـت زامن ترې خبر قدر ته هم نه دي؟ هغوی چې د مسالمت آمېـزه او صـلح خوا دیانت پیروان دي د همدغه دیانت د زامنـو پـه مـساعدت یـې ټـول حربي فنون زده او حربي آلات یې اختراع کـړل او د جنـګ او غلبـې د دین خاوندان محروم ترې پاتي شول؟ څنګه به حکیم حیران نشي که څه هم حاذق اوسي؟ څنګـه چـي خبیـر او بـصیر اناسـن د دغـه حقیقـت د معلومولو دپاره توقف ونکړي؟ آیا تېري پېړۍ او تېري زمانې کافي نه وې چې د دغو دواړو دینونو د پیروانو په زړون کـښي خپـل دیانتونـه رامـخ کاندي؟ آیا د دواړو دینو پیرانو خپـل ادیـان لـه پخـوا پېړیـو نـه شـا تـه غورځولي وو؟ آیا نصاراوو په خپل دین کښي یوازي د موسـی د شـریعت او د یوشع بن نون د سیرت پیروي غوره کړې ده؟ آیـا د خـدای سـنت د دواړو ملتونو په باره کښي بدل شوی؟ آیا په دواړو ملتو کـښي د طبیعـت مجری ګرځېدلی؟ آیا بدنونه په ارواګانو غالب شوي او لا افکار د دین لـه تسلط نه وتلي دي او لا انساني نفـوس د دیـن پـه نقـشه بانـدي د انتقـاش استعداد له لاسه ورکړی دی؟ په داسي حال کښي چـي دیـن پـر نفوسـو باندي اعلی حاکم او په هغو قوي موثر دی آیـا علـل لـه خپلـو معلولاتـو تخلف کوي؟ آیا د اسبابو او مسبباتو تر منځ نسبت قطع کیږي؟ څه شی به وي چې د دغو ټېو شیانو کشف او ددغـو معمـی ګـانو حـل تـه د عقولـو لارښوونه وکړي؟

آیا دا اوس ددواړو ملتونو نژادي توپیر تـه منـسوب کـړی شـي؟ حال دا چي د دواړو ملتونو ډېر قومونه یوه اصل ته رسیږي او په نسب او نژاد کښي سره نژدې دی. آیـا دا د دواړو ملتونـو د هیـوادو او اقلیمونـو اختلاف او تفاوت ته منسوب شي؟ حال دا چي د دغو دواړو قبیلو اکثـره

اقليمونه د ښارونو په طبيعت کښي سره ورته او سره ګاونډي دي. آيا هغه وخت چي مسلمانان د خپل دين په ځواني کښي وو له دوی څخه داسي کارونه ونشول چي سترګي يې وبرېښولې او زړونه او عقلونه يې هک پک حيران کړل؟ آيا له دوی څخه د فارس، عربو او ترکانو په څېر نور نشته چي ملکونه يې لاندي کړل او د سيادت او باداری په کرسۍ کښېناستل؟ هو! مسلمانانو په صليبي جنګونو کښي او رين (ناري) آلات چي توپونو ته ورته وو درلودل چي مسيحيان يې ووېرول او وارخطا يې کړل. ملکام سرکم انګليسي مورخ ليکلي دي چي غزنوي سلطان محمود له هندي بت پرستانو سره په توپونو جنګېده چي په څلورمه هجري پېړۍ کښي د هنديانو د ماتي له مهمو اسبابو ګڼل کيږي. نو دا د دهر کومه مرسته وه چي د مسيحيانو لاس يې ونيو او هغه څه ته يې وړاندي بوتلل چي د دوی د دين په اصولو او قواعدو کښي نه و، او بيا دا د د دهر کومه صدمه وه چي مسلمانان يې پر سينه ووهل او د هغو وسايلو له تدارک نه يې شا ته وتنبول چي د هغو تدارک د دوی د دين لومړۍ فريضه وه؟ دا د حيرانتيا مقام او د تعجب ځای دی؟ هرومرو به دلته يو سبب موجود وي، هو! سبب شته او تفصيل يې اوږد دی خو موږ به يې په مجمله توګه وړاندي کړو.

په اروپايي هيوادو کښي د مسيحي دين د سيوري امتداد او اوږدوال ياو د هغه د دعوت عموميت خاص په روماني نسل کښي رواج وموندو او دوی ته له خپلو پخوانيو اديانو علومو، او شرايعو نه ځيني عقايد، آداب، ملکات او عادات په ميراث پاتي شوي وو او مسيحي دين دوی ته په مسالمت آمېزه توګه راغی چي د دوی له عوايدو او د عقولو له مذاهبو سره يې کار نه درلود او د اقناع له لاري ورداخل شو نه د

قمچيني او برچې په زور، او هغه څه يې چې ترې سلب نکړل چې له خپلو پخوانيو نه په ميراث ورته رسېدلي وو. له دې سره-سره د انجيل له هغو صحيفو سره چې خلك يې صلح او سلم ته رابلل عام خلك آشنا نه وو بلكې يوازې له روحاني رييسانو سره پټ پراته وو، له هغه نه وروسته كوم وخت چې روماني عالمانو د قانون ګذارۍ منصب پر غاړه واخيست او د صليب جنګ ي قانوني وګاڼه او د دين په نامه يې خلك هغه ته راوبلل نو د دغه دعوت آثار له ديني عقايدو سره ګډ شول او يو په بل كښې سره ننوتل، او د دې په اثر په اروپا كښې د مسيحيانو عقايد مضطرب شول او بېلې-بېلې ډلې ترې جوړې شوې او د بېلو-بېلو مذهبو پر لار روان شول او په دين كښې له سلطې سره په تنازع كښې شول او بيا هغه څه چې د دوی اجدادو او نيكه ګانو د دوی د وجود په ريښو كښې په آمانت ايښی و د برق په څېر وپركېدل او لمبه شوه او د ډېرو فنونو زدكړې ته يې لاس ورواچاوه او د دوی دپاره د فكر مجال پراخ شو، او ډېر څه چې دوی ته يې فايده ورسوله هغه په صليبي جنګونو كښې د شرق پر لور د دوی لښكركښې وه او له دغه وخت نه په عسكري فن او د دفاع او جنګي آلاتو په اختراع كښې د دوی تفوق شروع شو او په نورو فنونو كښې هم د تفوق خاوندان شول. هر څه چې مسلمانان دي، دوی كه څه هم د خپل دين په لومړي سر كښې له هر جنګي كمال نه برخه په لاس راوړه او په هر عسكري افتخار كښې يې غشي په نښه ولګېده، بلكې د نېزه بازۍ په فن او د آسانو د سپرلۍ په جنګ او د تن په تن د جنګ په علومو كښې تر ټولو ملتونو وړاندې لاړل خو بيا په دوی كښې د دين په نامه ځيني كسان پيدا شول او په دوی كښې يې راز-راز بدعتونه رواج او د دين له اصولو سره يې ګډ كړل چې د دوی له دين څخه نه وو او

داسي ي د دوی په زړونو او دماغونو کښي ځای ونيو چي دوی يې له کار او عمل نه وايستل، دا هغه څه وو چي په دريمه او څلورمه پېړی کښي زنديقانو او له هغه وروسته سوفسطايانو په دين کښي ورننويستل، هغه سوفسطايان چي د وجود له مشاهرو منکر وو او هر څه يې خيالي شيان ګڼل او ويل به يې چي دغه ټول شيان اوهام او خيالات دي چي په نظر برېښي او ثابت حقيقت نلري، او له دېنه برسېره د احاديثو دروغجنو ناقلينو په خپلو کتابونو کښي جعلي احاديث داخل کړل او د شرعي خاوند ته يې منسوبول چي هغه ټول د غيرت د روح وژونکي زهر وو. که څه هم د حق د خاوندانو د تحقيق په اثر صحيح له باطل نه جلا کړی شول خو تاثير يې له عوامو پورته نشو، مخصوصاً وروسته له هغه چي د تحصيل په طرز کښي ضعف او نقصان راغی او د دين د حقه اصولو په ارشاد کښي قصور پېښ شو، هغه ثابت مباني او اصول چي نبي(ص) او د هغه يارانو هغو ته خلک رابلل او پرې معتقد کول به يې. د دين تعليم په سمه طريقه نه کېده او ديني درس له واهياتو ډک و، مګر دا چي ځيني خاص او ډېر لږ علماوو چي دغه نقصان ته ملتفت شوي او په سمه طريقه به يې درس ورکاوه، او دغه راز علما که له يوې خوا لږ وو له بلي خوا به له محيطي مشکلاتو سره مخامخ شول او موانع به يې مخي ته ودرېدل. شايد همدا يې د توقف علت بلکي د بېرته پاتېدو موجب وي، او همدغه شی دی چي موږ يې نن سخت ستومانه کړي يو او له خدای نه هيله لرو سلامت مو ترې وساتي. خو باخبر! چي دغه عوارض چي د دين پر مخ يې پرده اچولې او د مسلمانانو زړونه يې د هغه له رعايت نه ګرځولی (که څه هم دغه پرده پنډه او پرېړه ده) مګر د دغو عوارضو او صحيحو عقيدو تر منځ دايمي تدافع او تغالب موجود دی، او د حق او باطل تر منځ

منازعه هغې مدافعې ته ورته ده چې د مرض او مزاج د قوت تر منځ همېشه روانه وي، او له دې کبله چې حق دين لومړنی رنګ دی چې د مسلمانانو د زړونو لوحه يې رنګ کړې او د هغه د برق رڼا د دغو عارضي وربځو لاندې د دوی په زړونو رڼا اچوي يوه ورځ به راشي چې روښنايي يې راپورته شي او د غفلت وربځې وشيري. او تر څو چې قرآن په مسلمانانو کښې لوستل کيږي (هغه قرآن چې د دوی منزل کتاب او د دوی حق امام او پېشوا دی او تل دوی ته د خپلې حوزې په ساتنه او له خپل هيواد نه په دفاع کولو او په تجاوز کوونکو باندې د غلبې موندلو او په دفاعي ترتيباتو نيولو امر کوي) موږ څه شک او تردد نلرو چې دوی به بېرته هغه څه ته راوګرځي چې د نشئت په لومړي سر کښې و او هغه څه چې ترې سلب شوي بېرته په لاس راوړي او بيا به له نورو نه په جنګي فنونو کښې وړاندې شي او خپل حقوق به وساتي او ځانونه به له ذلت او خوارۍ نه وباسي او د ملت د ضياع مخه به ونيسي. (او ټول امور خدای ته راجع کيږي).

د جبريه او معتزله مذهبونو يادونه او د قضا او قدر په باره کښي د ده رايه او په دغه باره کښي د ده افاضه

په تېرو بحثونو کښي چي مـوږ د سـيد جمـال الـدين سـيرت او صفات بيانول دا خبره معناً تېره شوې ده چي (خلکو د ده پـه بـاره کـښي مختلف نظريات درلودل او د ده په پېژندګلوی کښي لري سره لوېدلي او د ده د معرفت صورتونه د ده د حال د پېژندلو د هيله منـدو پـه مخيلاتـو کښي متباين وو) تر دې پوري چي ګواکي دا يو کلي حقيقت دی چي په هر ذهن کښي له هغه ذهن سره په مناسـب ډول متجلـی شـوی او لا يـو روحي قوت دی چي د هر چا په نظر کـښي پـه يـوه شـکل برېـښېدلی او حقيقت يې پېژندلی نه دی، په داسي حال کښي چي دغه شخص چـي د صاف جوهر او پاک طينت خاوند و د واهمينـو وهـم او د اټکـل چيـانو اټکل ورته رسېدلی نه و او نه يې په هغه توګه پېژندلی و چي و. هـو! د ده حاسدانو د هغه څه له کبله چي د فلاسفه وو کتابونو د ده فکر ته سـپارلی او د هغو بحثونو له کبله چي ده بـه پـه خپلـو جـدلي منـاظراتو کـښي د هغوی د عقايدو د بيانولو په باره کښي کول وکولی شو چي په ده ځينـي تهمتونه او تورونه ولګوي په داسي حال کښي چي د ده مطلب به له دغو بحثونو نه د هغوی د مذاهبو او بدعتونو ښکاره کول وو پرته له دې چـي په هغو عقيده ولري او لا ورته مايل اوسي، بلکي د هغو ترديد به يې کـاوه او په بطلان به يې دلايل اقامه کول، او دا خبره د سيد جمال الدين هغـه وينا تاييدوي چي په (آستانه) کښي يې يوه چا ته چي د علمـاوو پـه لبـاس ملبس وو او د ګېلې په څېر بګړۍ يې پر سر او د خاکش په څېر چپن يـې اغوستې وه وويل: (ای سړيه! د خپلو ناوړو معقولاتو او په منقولاتو باندي

د خپلي ناپوهۍ له کبله مو د دين حقايق ضايع کړل). سبب دا و چې دغه سړی يوه ورځ د سيد جمال الدين مجلس ته راغی او پرته له دې چې ست ورته شوی اوسي په لوړ سر کښې کښېناست او سيد جمال الدين د خپل عادت له مخې چې د خپلو مېلمنو او زيارت کوونکو عزت به يې ساته هيڅ ورته ونه ويل او پرې يې ښود چې تر ټولو لوړ کښېني، خو چې دغه وخت بحث د معتزله وو، قدريه وو، او جبريه وو د خبرو او عقايدو په باب روان و دغه پګړی والا ملا راپورته شو او په بحث کښې راولوېد او د دغو اختلافاتو او نظرياتو په شرحه يې پيل وکړ. هغه اختلافات او نظريات چې د هغو په حل کښې لوی-لوی پوهان او د کلام د علم نامتو عالمان عاجز شوي او له عهدې يې وتلي نه دي. جمال الدين پرېښود چې ښکته پورته وځغلي او هغه خوا او دې خوا غوټې ووهي او په ناپوهۍ ځان وستايي اوهر څه چې په خوله ورځي ووايي تر څو چې يې جعبه ا کيسه تشه شي. نو د شيخ تمه پيدا شوه چې د ده خبرو په مجلس اثر کړی او معقولي او په زړه پوري خبري کوي. او په لومړني چا چې يې حمله وکړه او پر ورويې دانګل جارالله زمخشري و او ډېر بدرد يې ورته وويل او تر طعن او لعن لاندي يې ونيو تر دې چې ويې ويل: دغه زمخشري چې دی هر څوک چې د ده کشاف نومی کتاب لولي د اهل سنت له ډلي وزي او د ملحدانو له جملې څخه ګرځي. په دغه وخت کښې سيد جمال الدين اوږد اوسپلی له خولې وايست او د خپل عادت پر خلاف يې چې له خپلو مېلمنو سره به يې مماشات اکوه پر مخ يې د تاثر نښې نښانې څرګندي او وچولی يې تريو شو او ويې ويل: ای حضرت شېخه! آيا کولای شې چې د جارالله زمخشري د لغزشونو ځايونه موږ ته وښيې ترڅو چې موږ هم ځانونه ترې وژغورو ؟ او هغه څه ته به مو ملتفت کړې

چي ده افراط پکښي کړی او ستا په ګمان د هغه د الحاد سبب شوی دی؟ ملا ورته وويل: چي د ده په باره کښي همدومره بس ده چي دی له معتزله وو څخه دی او په خپل تفسير کښي د جبريه وو له مذهب نه دفاع کوي او د ده د تکفير دپاره هم همدا بس ده چي علامه ابن خلدون په خپله مقدمه کښي ويلي دي چي واجب او لازم دی چي دزمخشري تفسير ونه لوستل شي او هر عالم چي د ابن خلدون له دغه اجتهاد سره مخالفت کوي هغه به له دين نه وتلی، ګمراه او د مسلمانانو ګمراه کوونکی ويز په دغه وخت کښي جمال الدين له خپل ځای نه راولاړ شو او د ملا مخي ته ودرېد او ورته وېي ويل:

ای حضرت شېخه! که تا جواب راکړ چي د اشتقاق او مذهب له مخي د اعتزال معنی څه ده او الحاد لغتاً او اصطلاحاً څه معنی لري او جبر او جبريه، قدر او قدريه لغتاً او اصطلاحاً څه معنی ورکوي نو بيا به زه بحث درسره وکړم چي ته پر حقه يې او که جارالله زمخشري؟ نو بيا دغه ملا د هغه معهود عادت له مخي چي دغه راز ملايان يې لري او يو څو جملې يې له مختلفو علومو نه زده کړي وي او بيا د مجلسونو په سر کښي کښېني او هغه له خولو څخه وباسي او ساده خلک پرې غولوي چي دوی د علم له محيط بحر نه خړوب شوي او له متبحرو علماوو ګرځېدلي او د محققو وارثينو مرتبې يې موندلي دي داسي جواب ورکړ، ای حضرت سيده! دا ماته کوم اهميت نلري چي په هغه څه لغتاً او اصطلاحاً پوه نشم چي تا يې له ما نه پوښتنه کړې ده او زما دپاره همدومره بس ده چي الحمدالله د سلېمانيې د مدرسې له لويو علماوو او مدرسينو څخه يم او د ټولو عقلي او نقلي علومو او خلاقياتو او د هغه څه زدکړه مي پای ته رسولې چي د کلام علماوو ويلي دي او په دې پوه

شوی يم چي جبريه، قدريه او معتزله وايي چي د بنده ټول افعال خدای ته منسوب او د خدای په تقدير دي او بنده هيڅ تاثير پکښي نلري بلکي دی د جماداتو په څېر دی چي هيڅ اراده او حرکت نلري. حتی کفر او ګناه هم د خدای په تقدير ده (نعوذ بالله من الشيطان الرجيم) دا ای حضرت جمال الدين! د هغو کسانو مذهب دی چي تا ياد کړل او له دين نه وتلی او ګمراه کوونکی زمخشري د دوی په سر کښي واقع دی! ملا دغه خبري په ډېر شدت او حدت کولې چي لاسونه او ګوتي يې ښورولې، سترګي يې الوزولې او وريځي يې ښکته پورته کولې او جمال الدين په ډېر تېز نظر ورته کتل او په ډېره آرامۍ او پوره اطمينان يې د ده د حرکاتو مراقبت کاوه او ملا چي د سيد جمال الدين اوږد سکوت وليد په مخ يې ډېري د سرور او خوښۍ نښي ښکاره شوې. دغه وخت جمال الدين وويل: ای حضرت ملا! که زمشخري درته ووايي چي پاک خدای ته د بنده د افعالو په استاد کښي زما حجت او دليل د قرآن له صريح نص نه اخيستل شوی لکه چي وايي (ولا تقو لی لشيئی انی فاعل ذلك غدا الا ان يشا الله) يعني او هيڅ څيز ته مه وايه چي زه به دا سبا کوم مګر دا چي د خدای رضا شي. او لکه دا (وما تشاؤن الا ان يشاالله) يعني او تاسي د خدای له مشيت نه پرته څه کولای نشئ. (ليس لك من الامر شئ) يعني تا لره په هيڅ کار کښي څه نشته. (و من يضلله فما له من هاد) يعني او هغه څوك چي خدای بې لاري کړ، ده لره بل لارښوونکی نشته. او که بيا زمخشري درته ووايي چي کفر او ايمان هم د هغه خدای په تقدير اړه لري چي يکي او يګانه او په خپلو بندګانو غالب دی او بيا له قرآن نه دليل درته راوړی چي خپل رسول(ص) ته يې ويلی و(انك لا تهدی من احببت، و لکن الله يهدی من يشا) يعني ته چا ته هدايت نشې کړی، خو

خدای هغه چا ته هدايت کاندي چي خوښه يې شي. نو بيا به ای مـلا تـه څه ورته ووايې؟ چي د بنده افعال د پيغمبر(ص) ددې خبـري پـه دليـل (الشقی من بطن امه وسعيد من بطن امه و کل ميسر لما خلق له) خـدای ته منسوب دی ته به څه ورته ووايې؟ د حديث د معنی حاصل: شـقي او د بدبخت د مور په ګېډه کښي شقي او سعيد اونېکمرغه د مور په نس کـښي سعد وي او هر څوک په هغه لار ځي چي ورته پيدا شـوې اوسـي. او لا درته هغه لوی حديث راوړي چي يوه برخه يـې دا ده: (لواجتمـع اهـل السما والارض علی ان يضروک بشی لم يضرک الله به ما اضـروک ولـوا اجتمعوا) يعني که د آسمانو او ځمکي اوسېدونکي ټول وغواړي چـي تـا ته يو څه ضرر ور ورسوي چي خدای ستا د ضـرر اراده کـړې نـه اوسـي هيڅ ضرر به در ونه رسوی شي که څه هم اتفاق سره وکړي. او لا دا لکـه چي ويلي يې دي: (مانفعوک جفت الاقلام و طويت الصحف الخ) يعنـي او څوک به ګټه در وانهړوي، قلمونه وچ شوی او پاڼي ټولي شـوي دي. او بيا ای حضرت شېخه! که زمخشري درته ووايي چي د بنده د تقـوی او فجور اعمال هم خدای ته راجع دی او له قرآن نه دليل درته راوړي: (و نفس و ماسواها فالهمها فجور ها و تقوا ها) يعني او قسم دی په نفس او په هغه ذات چي څنګه يې انسان درست اندام کړ او بيا يې هغه تـه بـدکاري او پرهېزګاري ور زده کړه. او بيا درته ووايي چي ستا ايمان صحيح کيږي نه تر څو چي په دې ايمان ونلري چي خير او شر د خدای له لوري دي، او لا درته ووايي چي: (الاله الخلق والامر، والی الله ترجع الامور) يعنـي خلق او امر ده لره دی او هر څه خدای ته راجع کيـږي. او داسـي نـور چي په قرآن او حديث کښي په مکرر ډول راغلي درته وړاندي کـښي نـو ته به څه ورته ووايې؟ جواب به دې څه وي او څنګه به يې دفـع کـړې؟

بيا يې وويل: اى حضرت شېخه! زه په خپل پخواني تېر ژوند کښي هغه وخت چي زه به له علماوو پسي د هغو له منقولات او معقولاتو نه استفادې دپاره تلم او په علمي مجلسونو او مقاماتو په تېرېدم او ګډون به مي پکښي کاوه او ډېر څه به مي ليدل او اورېدل به مي. چي د دغو مجلسونو له جملې نه عجيب ترين او دهشتناك ترين يې دا و چي ما به چي له خپل استاد نه د کومي جملې استفاده کوله غرور به هجوم راباندي راووړ او د استاد په کلماتو به مي تنقيد کاوه که څه به هم د هغه صرف او نحوي په باره کښي و چي له ده به مي زده کړي وو او کله ناکله به مي د ده غلطۍ نيوې او بيا به مي له ډېري کلان کارۍ پوښتنه نه ترې کوله (دا زما د ځوانۍ ورځي وې) که څه به نه پوهېدم هم، لکه د قدريه، جبريه او معتزله د مذاهبو تر منځ فرق شو. تر دې پوري چي يوه ورځ د ده د درس په مجلس کښي ناست وم او زما د ملګرو له جملې نه يو تن چي زما په څېر مغرور و او زموږ د استاد په مخ کښي يې د جبريه، قدريه او معتزله مذهبونه سره خلط کړل او ټول يې سره يو وګڼل او يوه فرقه يې له بلي نه جلا نکړه، نو بيا استاد په ناصحانه توګه او لهجه وويل عزتندو بچيانو! علم له هغه چا زده کړي چي علم ادب ورښوولی وي، نو بيا د هغه د اعزاز دپاره ورټيټ او په تېز نظر ورته په ځير شو او په ورو او ټيټ اواز يې ورته وويل: هر څه چي معتزله دي انصاف نه دی چي د دوی ټول مذهب ته د دښمنۍ او کراهيت په سترګه وګورو او لا هر څه چي دوی ويلي دي ويې ومنو او رضامندۍ په سترګه ورته وکاته شي، ځکه چي په دوی کښي ډېر لوی-لوی داسي علما او امامان تېر شوی دی چي وروستي خلك د احترام سر ورته ټيټوي. مثلاً او اصل بن عطا در واخله هغه چي د خپل استاد حسن بصري ددرس له مجلس نه ولاړ او ترې

ګوښه شو او د نبوي(ص) مسجد له ستنو نه يوې ستنې ته کښېناست او په منزلتينو قايل شو او ويې ويل چې د هر څه دپاره ابتدا او انتها وي او د هغو تر منځ به هرومرو وسط هم وي نو د مطلق کفر او مطلق ايمان تر منځ به ضرور يوه متوسط مرتبه وي چې نه به د مطلق کفر او نه به د مطلق ايمان حکم پرې کاوه شي، په دې معنی چې د کبيره ګناه مرتکب ته نه په مطلق ډول کافر او نه په مطلق ډول مومن ويلی شو بلکې بايده ده چې په يوه متوسط منزلت ورته قايل شو. او بيا يې وويل چې دا يوه داسې نظريه ده چې صحيح نه ده چې شا ته واچوله شي او اعتنا پرې ونشي. په داسې حال کښې چې شارع(ص) ويلی دی: (څوک چې مړ شو او په دې يې شاهدي ورکوله چې له يوه خدای نه پرته بل خدای نشته جنت ته به ننوزي) هر څه چې د معتزله وو دا نظر او لا هغه څه چې له دوی نه نقل شوی او لا دوی ويلی دی چې دوی له دوو ګمراهو او بې لارو ډلو (لکه خوارج او اهل سنت شول) اعتزال کړی او ګوښه شوی دی په دې کښې يو څه افراط او مبالغه وينم او همدغه څيز دی چې دې ته مفضی شوی چې علماوو د دوی د افکارو د قدحې دپاره ځانونه فارغ کړي او نفياً او لا اثباتاً يې په داسې فرعي امورو کښې دلايل اقامه کړي چې ښه دا ده چې اقتصار يې پرې کړی وای او په هغو حدودو دريدلی وای چې په عباداتو او معاملاتو کښې د شارع د مقاصدو د فايدې او ګټې په فهم پای ته رسېدلی وای. بيا يې وويل: د جبريه وو مذهب چې دی (که څه هم په خپل وخت کښې د اسلامي فرقو له جملې نه يوه لويه فرقه او له ټولو نه ډېره جدلي فرقه وه) خو په هر څه کښې په حقه نه وه او نه ټولو مسلمانانو ته روا ده چې عمل پرې وکړي، ځکه چې ددوی په مباحث او د دوی د مذهب په اساسونو کښې دا ده چې د بنده ټول

افعال خدای ته اسناد وي او د عمل له اختياري او کسبي جز نـه د دوی انکار د ضعيف العقولو او لنډنظرو خلکو د ښويېدو سبب ګرځي او له دغه لغزش نه څوک سالم او مامون پاتي کېدای نشي مګر هغه کسان چـي پـه خپل ايمان کښي ثابت او په خپلو عقيدو کښي ټينګ وي. ځکـه چـي پـه دغو بحثونو کښي شديد صعوبت او داسي مقامات شته چي له هغو څخـه تېرېدل له پل صراط څخه د تېرېدو ډار تـه ورتـه دی، او دغـه مقامـات د جسماني علم په نسبت روحاني علم ته نژدې دی. او هر څه چي د جبريـه وو له خولې چي معتزله وو هم موافقت ورسره کړی په دې بحث کـښي راغلي چي انسان(اعوذبالله من الشيطان الرجيم) وايي نو که دغه استعاذه د دې دپاره وي چي شيطان ده ته وسوسه وروانه چـوي تـر څـو چـي د خپل خدای نافرماني ونکړي او له ښويېدو يې وساتي نو دا به بيـا لـه دوو حالاتو خالي نه وي، لا به داسي وي چي خدای به په ټولو محدثاتو عالم وي او په خپله ازلي قضا کښي به يې لـه دغـه کـار څخـه د شـيطان منـع راغلې وي او لا به نه وي راغلې، نو که منع راغلې وي او مقدره وي چي د خلکو په زړونو کښي وسوسه وانه چوي او دغه کار ونکړي نو بيا شيطان تر دې حقيرتر او عاجزتر دی چي د خدای د امر مخالفت وکـړي، او پـه دې صورت کښي استعاذه څه معنی نلري، او که شيطان د خدای له خـوا په دې مامور وي چي د انسان په زړه کـښي وسوسـه واچـوي نـو بيـا بـه شيطان دغه کار ته داسي مجبور اوسي چي هيڅ خلاصون به تـرې نلـري او ضرور به دغه کار کوي چي بيا هم استعاذه څه فايده نلري، تـر پايـه....
(په داسي حال کښي چي خدای(ج) خاص د بنـده اصـلاح غـواړي او د خپلو بندګان له خبر نه پرته د بل څه اداره نه کـوي او سـتا پروردګـار لـه بندګانو سره ظلم نه کوي). دا او داسي نوري ټولي شبهې چي دي د هغو

په ظاهر باندي عمل كول روا نه دي او لكه چي د مخه مـو وويـل دا لـه هغو مقاماتو څخه يو مقام دی چي انسان ته حاصلېدای نـشي او نـه ورتـه رسېدای شي مګر په نفسي مجاهداتو او رياضتي امدادونو چـي پـه لـوی شارع پسي روان شي او ځان واحد خدای ته ورسوي، او له خـدای نـه پرته بل فاعل نـشته. د مـصطفی(ص) پـه دې دليـل، (اعـوذ برضـاكه مـن سخطك، واعوذ بعفوك من غضبك، واعوذ بك منـك، ولا احـصی ثنـا اعليك انت كما انت، و كما احصيت علی نفسك) د معنی حاصل: ستا پـه رضا ستا له سخط او ستا په عفو ستا له غضب نه پناه غواړم او په تا له تـا نـه پناه غواړم، او زه پر تا ثنا ويلای نشم لكه چي ته يې وړ يې او نـه هغـه ثنـا ويلی شم چي ته يې پر ځان وايې. دغه لوړ مقام د محمـدي(ص) مقامـاتو له جملې نه يو مقام دی. (هغه مقامات چي په هغو باندي د عالم شهود په وسيله چي د تعيناتو د مقام دپاره ده پوه شوی چي خـاص پـاك خـدای فاعل مختار دی او له ده نه پرته بل پروردګار نشته. زمـا اسـتاد علـي مـنلا خان وويل: هر څه چي قضا او قدر دی، لازم دی چي تعريف يې وشـي، ځكه چي ډېر خلك ګمان كوي چي دغه دواړه يـو شـی دي، او بهتـرين تعريف يې دا دی چي قضا عبارت دی له هغه څه څخه چي پاك خـدای په مجمله توګه په لوح محفوظ كښي په ازلي تعيناتو حكم پرې كـړی دی او قدر عبارت دی له هغه څه نه چي په تدريج سره له دغي مجمـوعې نـه يو د بل د وروسته په معلوم شخص او په ټاكلې موده كښي په معين سـبب په ځمكه نازليږي لكه په فلاني مر كښي د فلاني علت له كبله او پـه فلانـي وخت كښي د زيد مرګ شو، دا زما د استاد وينا وه، او ګمان كم چـي تـا حضرت شېخ دغه مسايل په سلېمانيه كـښي لوسـتي او بيـا در څخـه هېـر شوي دي، نو ته زمخشري او د جبريه وو، معتزله وو او قدريه وو د مذهب

د رد او دفع دپاره څه لرې؟ نو بيا شېخ د هغه چه په څېر مات او مبهـوت شو چي پر مخ يې د دې خبري نښي نښانې ښکاره شوي وې چي په دغـو خبرو کښي په يه هم پوهېدلى نه دى او نه غواړي چـي عجـز او نـاتواني يې نورو ته ښکاره شي، نو ځان يې راټول کړ او بيا يـې پـه خپـل جرئـت منګولي خښي کړې او ويې ويل: اى حضرت سيده! ابن خلدون له مـا او تا نه عالمتر دى او هماغه خلك د زمخشري د تفسير له لوستلو منـع کـړي دي نو ته د ابن خلدون په دغه منع کښي څه وايې؟ نو بيا جمال الدين د ابن خلدون مقدمه راوغوښته او د تفاسيرو فصل يې ولوست تر څو چي د زمخشري ذکر ته ورسېد او ويې ليده چي داسي يې ليکلي و: (په تفاسـيرو کښي بهترين تفسير د زمخشري کشاف کتـاب دى خـو لـه دې کبلـه چـي مولف يې په عقايدو کښي لـه معتزلـه وو ځنـي دى او د دوى پـه فاسـدو مذهبونو يې دلايل راوړي د اهل سنت محققين ترې ګرځېـدلي او عـام خلك يې له لوستلو منع کړي ديو سره له دې چي په هغه څه چي تر ژبي او بلاغت پوري تعلق لري د ده د قدم په رسوخ اعتراف کـوي، نـو کـه د دغه کتاب لوستونکى د اهل سنت په مذهب کښي پوره معلومـات ولـري او پوره پرې واقف اوسي او د ښه استدلال خاوند وي هرومرو به د هغـه له شر او فساد نه مامون پاتي شي نو له دې کبله چي دغه کتاب پـه نـادرو فنونو احتوا لري مطالعه يې غنيمت وګڼه). نـو بيـا يـې ورتـه وويـل: اى حضرت شېخه! دا و هغه چي ابن خلدون ويلي دي او لـه هغـه څخـه دا معلومېږي چي که څوك غواړي چي د زمخشري لـه تفـسير نـه اسـتفاده وکړي غټ شرط يې دا دى چي لوستونکى په عقايدو کښي د ثابـت قـدم او د عباداتو په حقايقو کښي د راسخ علـم خاونـد وي او دغـه راز خلـك کولاى شي چي په خپله خوښه د زمخشري لـه تفـسير نـه هـر څـه چـي

غواړي استفاده وکړي ځکه چي په دغه تفسير کښي ډېر ښه نوي-نوي شيان شته. دا ای حضرت شېخه! هغه څه و چي د هغه په شان کښي ابن خلدون څه ويلي و نو ته د نورو طعنونو د اثبات دپاره څه لرې؟ شېخ وويل: ای حضرت سيد جمال الدين! له تا او له زمخشري او د منطق له نورو هغو علماوو سره چي ستاسي په څېر دي زما په شان يوه چا ته ګرانه ده چي مجادله ورسره وکړی شي او له تاسي سره له مقابلې نه زما عجز د جبريه د مذهب چي معتزله وايي له مهمو مسايلو سره موافقه کړې ده د ثبوت دليل کېدای نشي، جبريه او معتزله وايي چي له شيطان استعاذه او پناه غوښتل څه فايده نلري په داسي حال کښي چي د قرآن په صريح نص کښي راغلي: (فاذ اقرت القران فاستعذ بالله من الشيطان الرجيم) يعني کوم وخت چي دي قرآن لوسته نو په خدای سره له رجم شوي او رټل شوي شيطان نه پناه وغواړه نو بنا پر دې آيا د نص په موده کښي اجتهاد صحيح دی؟ او آيا د ابن خلدون له خبري دا نه ثابتيږي چي د زمخشري له تفسير نه ډار په کار دی او په اهل سنت باندي د هغه مطالعه منع ده؟ جمال الدين جواب ورکړ: ای حضرت شېخه! ما خو تر اوسه پوري په دغه باره کښي خپل مذهب اعلان کړی نه دی او نه مي تصريح پرې کړې ده، خو ما د دغو بدعتونو د خاوندانو خبري راوړې او غوښته مي چي بحث درسره وکړم او ستا عمق وازمايم او د هغه څه اندازه ځان ته معلومه کړم چي له تا سره د هغو دلايلو له جملې څخه شته چي اهل سنت د خپل مذهب د ثبوت دپاره اعتماد پرې لري او د معتزله وو او جبريه وو د مذاهبو دلايل پرې ماتوي او دغه دواړه مذهبونه د خپل اجتهاد په ظاهر کښي د عتاب وړ نه بريښي، ځکه چي دوی د خدای د لاندي فرمودې په حکم د خپلو عقلونو جلو ايله کړی او د قرآن په حکم

د قرآن په معانيو کښي له تعقل او تدبر نه کار اخلي لکه چي فرمايي: (انا انزلنا قرآنا عربيا لعلکم تعقلون) يعني موږ قرآن په عربي نازل کړی دی ښايي چي تاسي تعقل وکړئ او تدبر په کښي جاري وساتئ (انا جعلنا قرآنا عربيالعلکم تعقلون) اې حضرت شېخه! عقل چي دی د هر شي له ورود او راتګ نه دمخه د تکليف د تحمل وړ و يعني عقل تر ټول مخلوق نه لوی دی او له شيطان نه پناه غوښتل د جبريه وو او نورو په نزد له هغو امورو څخه دي چي انساني عقل ته حق ورکوي چي هغه له څو لارو تر څېړني لاندي ونيس: لومړی دا چي آيا تر شيطان نه مقتدر تر څوک شته؟ دوهم دا چي آيا د شيطان قادره او قاهره قوت په ټولو محدثاتو محيط دی او که نه؟ په دغو محدثاتو عالم دی او که نه؟ ای حضرت شېخه! جواب خو به هرو مرو دا وي چي پاک خدای له شيطان نه قادرتر او همدغه پاک خدای په ټولو حوادثو احاطه لري، ايا داسي نه ده؟ شېخ وويل: هو! همدغسي ده. نو بيا يې ورته وويل: په دې صورت کښي که شيطان (هغه ورځ چي هر څوک له ځانه دفاع کوي) ووايي چي ای زما پروردګاره! ما له خلکو نه (زيد) ته وسوسه واچلو چي فلانی کار وکړي او هغه ستا په لوح محفوظ او هغه مسطور کتاب کښي ليکل شوی و چي مخ کښي ستا حکم او قضا پرې شوې وه نو ما څه قدرت درلود چي ستا قضا محو کړم او د څه قوت خاوند وم چي ستا مبرمه اراده نافذه نه کړم؟ تا زه ورټلم او ملعون دي وګرځولم نو که ستا دغه کار زما د هغه جرم په سبب وي چي له ما صادر شوی او ستا د علم له سبقيت او ستا له ارادې او قضا نه پرته اوسي په دې صورت کښي خو وايم چي ستا عظمت لوړ او قدرت دي تر دې پورته دی چي ستا له ارادې پرته يو څه کار وشي، تر دې لوړ يې چي په خپله بې سارې پادشاهۍ کښي شريک ولرې ته واحد يګانه يې چي د

خلق او امر مالك يې نو پر ما باندي ستا دغه حكم اى عادله خدايه! ظلم محض دى. (په داسي حال كښي چي زه ستا د بندګانو له كتار نه وتلى نه يم) او تا ويلي او ستا خبره حقه ده (و ما ربك بظلام للعبيد) يعني او ستا پروردګار پر بندګانو ظالم نه دى. او كه تا كوم بل شيطان پر ما مسلط كړى وي چي د هغه په لمسون بندګان اغوا او ګمراه كړم نو له تا نه پرته بل څوك دى چي هغه پر ما مسلط ګاندي؟ او له تا نه پرته په آسمانونو او ځمكه كښي د بل څه دپاره مطلق سلطان او كامله قدرت نشته (ان استطعتم آن تنفذو امن اقطار السماوات والارض فانفذوا، لا تنفذون الا بسلطان) يعني اې پېريانو او انسانانو! كه تاسي كولاى شئ چي د آسمانونو او ځمكي له ګوښو نه بېرون ته وتښتئ نو وتښتئ (مګر) د خداى د قدرت او نفوذ له حوزې نه له كوم سند او اجازه نامې نه پرته وتى نشئ نو بيا اى حضرت شېخه! د دغو معتزله وو او جبريه وو په دې خبره كښي څه وايې؟

شېخ وويل: اى حضرت سيده! د معتزله وو او جبريه وو دغه ټولي مغالطې او سفسطې زموږ استادانو د تفاسيرو په مطولاتو كښي لكه د فخر رازي تفسير او په كشاف باندي د ابن طيبي شرحه شول لوستې او د اهل سنت علماوو د دوى د دلايلو فساد ثابت كړى دى او سره له دې چي زه اعجمي ژبى او د دليل له اقامې څخه لري يم په خپل بسيط عقل او لږ نقل كولى شم چي د جبريه وو او معتزله وو د علماوو او امامانو ټول هغه څه چي له دوى نه راغلي په يوه خبره رد كړم او هغه دا ده چي ټول اديان چي اسلام د هغو له جملې څخه دى حق دي او هغه تكاليف چي په هغو كښي راغلي دي واجب الاتباع دي او پيروان يې د ثواب او مخالفين يې د عذاب وړ دي او كه د جبريه وو او معتزله وو مذهبونه حق او صحيح اوسي چي د بنده ټول افعال خير دي او كه شر، په وحدانيت

باندي اقرار وي او ک شرک، فسق وي او که فجور، غلا وي او که خون او که داسي نور مذموم افعال چي بنده يې کوي د خداى په امر او د ده په قضا او قدر باندي د عمل له مخي اوسي او بنده ته روا ده او حق لري چي له دې کبله چي د ده د امر او قضا او قدر اطاعت يې کړى له خداى نه ثواب وغواړي او وايي چي قتل غلا او کفر يې د ده د قضا او قدر په حکم کړى دى، او لکه چي د زکات او نورو فرايضو په ادا کښي د ثواب مستحق دى همدارنګه د منهياتو په ارتکاب سره هم د ثواب غوښتنه وکړي.

نو اى حضرت سيده! ته چي ځان د دې امت د نبي له اولادې بولې او په مسلمانانو کښي د ډېر شهرت خاوند يې او څوک دي له بهترينو علماوو او د شرعې او د هغې د احکامو په حقايقو او دقايقو باندي له ښو پوهانو ګڼي او څوک دي له دين نه داسي وتلى بولي چي په اديانو او په هغه څه ښځي ايمان او عقيده نلرې چي رسولانو راوړي دي او تا په ما باندي د زمخشري، واصل بن عطا معتزلي او د خوارجو اووه ګونو مذهبونو له خولې سوالونه وکړل او له دغه مجلس نه دمخه د دوى د مذاهبو په تفصيل هيڅ پوه نه وم نو که خوښه دي وي لومړى مي په خپل خاص مذهب پوه کړه چي ته څه عقيده لرې؟ او چي ستا په مذهب خبر شوم که مي له خپلي عقيدې سره موافق وموند، پيروي به دي وکړم او که نه نو درنه ګوښه به شم، ځکه چي د جبريه وو شبهې او د دوى دلايل او نتيجه اخيستل داسي دي چي په ترديد کښي يې عقلونه ګمراه کيږي، مخصوصاً هغه څوک چي زما په څېر ضعيف اوسي. په داسي حال کښي چي قرآن او شرعي تکاليف د دوى د مذهب معارض او زما په فکر د دوى په رد کښي د اهل سنتو دلايل ضعيف دي. اى جمال

الدین! لنډه خبره دا ده چې لا به ټول هغه شیان چې په دین کښې له امر او نهي نه راغلي د پیروۍ وړ وي او لا به مطلق جبر اوسي چې په امر او نهي به تکلیف لزوم ونلري، او له امت نه زما په څېر خلکو په لار کښې همدغه یوازنی مشکل دی. نو ای حضرت سیده! که ته کولی شې چې زموږ دپاره د دغه حقیقت له مخه نقاب لري او سختۍ راته آسانه او حقیقت په داسي توګه راته څرګند کړې چې د زړه د مریضانو او کوتاه نظرانو له نفسونو نه هغه څه لري کړې چې له شک او ارتیاب نه پرې طاري کیږي، نو دغه کار وکړه چې د شکر او ډېر اجر وړ وګرځې.

جمال الدین ورته وویل: ای محترمه شېخه! ستا موقف نن عیناً هغه موقف دی چې ما د خپل استاد علي منلاخان په حضور کښې درلود. هغه استاد چې د هند له ګوښو او د افغان د ښارونو له ګوټونو نه به د طالبان کډې ورته رابار وې او د خپلو مشکلاتو او معضلاتو د حل دپاره به ورته راتلل او زه به د هغه څه یادونه درته وکړم چې په دغه مهمه او خطیره موضوع کښې ده خپلو شاګردانو ته ویلي او افاده کړي وو.

ده ویلي و: ای عزیزانو! اسلامي دین چې له قرآن نه اخیستل شوی اجازه ورکوي چې په ښه توګه او محموده طریقه مجادله او مباحثه پکښې وشي. (وجادلهم بالتسی هی احسن) او په بحث کښې یې د خشونت او زشتۍ منع کړې ده. څه ښه هغه مجادله او مباحثه ده چې منظور یې د حقیقت څرګندېدل او د حق برېښېدل وي. ای عزیزانو! ښه په ځیر شئ او په دقت سره غوږ ورته کښېږدئ چې موضوع ډېره مهمه او خطرناکه ده، د خدای په کتاب او په هغه څه چې دغه کتاب له امر او نهي له ځان سره راوړي پوهېدل ډېر دقتر غواړي، موږ ګورو چې تکلیف یوازي په انسان تحمیل شوی او نور ځناور ترې معاف دي، په داسي حال کښې

چې په دغو حیواناتو کښې داسې صفات شته چې انسان ته ورته دي او ځینې یې په ځینو صفاتو کښې لکه حس، شعور، وفا او صبر شول تر انسان پورته دي، خو سره له دې هم تکلیف پرې تحمیل شوی نه دی، دا ولې؟ هو! له دغو صفاتو سره-سره ولې بیا ټول د انساني حیوان دپاره مسخر شوي دي؟ په داسې حال کښې چې انسان د هغو له اکثرو نه په بنیه کښې ضعیف تر، په صبر کښې کمتر، په سرکښۍ کښې ډېرتر او د نعمت په کفران کښې کافرتر دی او چې یو څه ضرر ورته ورسیږي تر ټولو زیات جزع او فزع کوي، هو په ده کښې داسې یو قدرت شته چې د ځمکې د مخ ټول شیان یې ورته مسخر کړي او د دغو موجوداتو د تسخیر آله ګرځېدلې ده او هغه د ده د عقل روحانیت دی چې د هغه په وسیله نور موجودات لکه حیروان، جماد او نبات شول ورته مسخر شوي او په خپله خوښه تصرف پکښې کوي. دغه انسان یې په ښه قد او قامت پیدا کړی. او د همدغه عقل په برکت یې په ځمکه کښې خپل خلیفه ګرځولی دی. نو خدای(ج) چې دی په ټولو محدثاتو پوه شو او خپله قضا یې وکړه او خپل تقدیر یې مقدر کړ او انسان ته یې له خپل الوهیت نه یو څه وروښل چې په هغه سره د ځمکې پر سر ټول حیوانان او غیره د ځان دپاره مسخر کاندي او په هغه سره پورته عالم ته ځان ورسوي، او د ده روح ته یې هم داسې یو څه ورکړل چې په خپل واړه مرګ (چې د ده خوب دی) په غیب باندي احاطه وکاندي دغه انسان دغه وړوکی جرم، هغه چې لوی عالم پکښې پېچل شوی، د دې وړ دی چې د ترجېح لړ مرتبه وپېژني. عزیزانو! له موږ او تاسي نه به کوم څوک وي چې په بې څښتنه مال لاس وومي او بیا د هغه د اخیستو او پرېښودو تر منځ متردد نشي، نو که د هغه پرېښوول ورته مرجح شو د ترک فعل واقع شو، او که اخذ یې مرجح وباله او وایې

خيسته هرومرو به د اخذ فعل واقع شوی وي، نو په دغه ترجيح سره چي لا کړو او لا ترک ته منجر کيـږي انـسان د ثـواب او لا د عـذاب مـستحق ګرځي. او هغه امور چي د انسان ترجيح پکښي دخل نلري او نـه يـې پـه کړو او نه کړو کښي جزيي ترين تاثير لري نو په هغو کـښي نظـر شـته او د بحث وړ دی، همدغه شی دی چي په پوهېدو کښي يـې خلـک مـشوش شوي او د دغه راز امورو او هغه کارونو تر منځ فرق او توپير نـشي کـړای چي د انسان ترجيح دخل پکښي لري. او دا هغه څه دي چي کـسب او لا د اختياري جز په نامه يادېږي. او بيا يې په لاندي ډول مثالونه راوړل: پـه شريعت کښي حرام قتل په مطلقه توګـه د نفـس وژل دي خـو پـه شـرعه کښي يې تفصيل راغلی او په څو قسمونو يـې وېـشلی دی، پـه دې توګـه چي قصدي او عمدي قاتل وژل کيـږي او د نـورو قتلونـو دپـاره نـوري جزاګاني ټاکل شوي دي. قصدي او عمدي قاتل مخ کښي له هغه چـي د قتل مرتکب شي د هغه تصور کوي او ضرور به تصميم نيسي او دا فرصـت لري چي په دغه باره کښي فکر وکړي چي ايا د قتل اقدام وکـړي او کـه ترې تېر شي؟ او د وژلو او نه وژلو تر منځ متردد وي او د قتـل د تـرجيح او د هغه د ترک د ترجيح تر منځ فکر وهي او بيا د عمل جانب ته تـرجيح ورکوي او بيا قتل ترې پېښيږي او بيا په همدغه ترجيح سره د قـصاص وړ ګرځي او وژل کيږي او دغه قتل ته د عمد قتل وايي او حکم يې قصاص او ګناه ګاري ده. او که د کوم معدن خاونـد پـه خپـل معـدن کـښي يـو څوک استخدام کاندي او بيا يوه تېره پرې راولوېږي او دغه مستخدم مړ ړکي په مستاجر باندي هيڅ نوعه تاوان نشته، همدارنګه کـه څـوک نـښه ولي او په خطايي سره پر چـا ولګيـږي او مـړ شـي دغـه سـړی نـه پـرې قصاصيږي، دا ولي؟ پـه داسـي حـال کـښي چـي پـه دغـو دريـو واړو

صورتونو کښې د نفس قتل راغلی او نتيجه يې يوه ده چې د نفس وژل دي، مګر موږ ګورو چې په لومړي صورت کښې چې قصدي قتل دی د فعل د يوه طرف ترجيح شوې ده او لازمه ده چې هغه جزا وګالي چې ده دپاره ټاکل شوې ده او په نورو واړو صورتو کښې دغسې نه ده نو ځکه يې احکام فرق سره لري او تقدير ورته ورسېږد چې د چا ترجيح پکښې برخه نلري.

دا و هغه څه چې زموږ استاد علي منلاخان ويلي و، ای حضرت شېخه! او زموږ دغه استاد په منقول او معقول کښې د رياست مقام ته رسېدلی و، خو سره له دې به هم د ځينو شاګردانو د ژبې له نېښ نه خلاص نه و او يوه تن ورته وويل: مولانا! که موږ ترجيح ومنو او مرجح د خپلي ترجيح له کبله د عقاب او عتاب وړ وبولو نو بيا پوښتنه کوم چې آيا مرجح يوازې انسان دی او په دغه ترجيح کښې يې خدای(ج) هيڅ دخل نلري؟ او آيا انسان په هغو ظروفو کښې چې تا اشاره ورته وکړه د خالق له امر نه پرته د خپلو افعالو خالق دی؟

د دې سوال په جواب کښې استاد وويل: هغه څه مې چې دمخه درته وويل کفايت کوي او لنډه يې دا ده چې د بنده هغه افعال چې ترجيح پکښې واقع کيږي مسدود او محدود دی او دا، هغه دی چې په هغو تکليف راغلی او شرعي عمل پرې منع کړې او عذاب يې پرې لازم کړی دی. نو شارع اعظم(ص) د هغه څه مصدق و چې تر ده دمخه راغلي وو لکه تورات او انجيل شول او د ده شرعه واضحتره، صريحتره او فطرت ته نژدې خبره ده او د سليم عقل خاوندان ښه نتيجه ترې اخيستی شي. نو په ټولو شرايعو کښې منع شوي شيان له دې نه وتلي نه دي چې قتل مه کوه غلا او زنا مه کوه او داسې نور چې د کتاب

خاوندانو ته معلوم دي او د اسلام روښانه او حنيف دين يې تصديق کړی دی او په هغه چا يې عقاب لازم کړی چې د منهياتو مخالفت کوي. او دغه ټول منهيات د انسان افعال ګڼل کيږي چې وروسته له هغه منځ ته راځي چې انسان يې تصور کړی او د کړو او نه کړو تر منځ يې متردد شوی وي، نو فعل په قتل او سرقه کښي هغه هم وروسته له هغه چې د غلا وسايل او اسباب يې فراهم کړي وي هرمرو به د انسان په ترجيح اوسي او له دې نه هيڅوک منکر نه دی مګر دا چې مکابره کوي او متعنت اوسي او که خپل نفس ته مراجعه وکړي په يقيني توګه به پوه شي چې دی د خپل عمل په ترجيح نيول کيږي او هغه څه چې د بنده له ترجيح نه بېرون اوسي له هغه څخه نه پوښتل کيږي او نه يې په هغه عذابوي. همدارنګه ټول هغه احکام چې انبياوو(ع) راوړي هغه په دې کښي د خدای له حکمت سره موافق دی چې بنده يې د کړو توان ولري او هغه څيزونه چې د بنده له توانه بېرون اوسي په هغو کښي پر ده باندي عذاب او عتاب نشته. او په ټولو شرعي تکليفاتو کښي چې په هغو کښي ثواب او لا عذاب دی داسي تکليف نشته چې د انسان ترجيح په کلي توګه پکښي دخل ونلري او بيا يې په مکرر ډول وويل: هغه سارق او غل چې د غلا وسايل تهيه کړي او قلفونه پرانيزي او هغه څه چې له جنس او نقد نه په خونه کښي وي له ځان سره واخلي او چې بيا د قضا په لاس ورشي نو ووايي چې (د خدای تقدير و) او همدارنګه هغه زاني چې د عمل له اجرا نه وروسته رسوا او مفتضح شي او د قضا په ګوتو ورشي نو وايي چې (د خدای تقدير و) په دې به خلاص شي؟ حقيقت په دغو ټولو کارونو د همدغه مرجح چې انسان دی دا شعور دی چې هغه څه چې ده کړي دي يو قبيح او ناولی کار دی، او که له ده سره هغه څه وشي چې

ده له بل سره کړی یعني مال یې غلا شي او لا یې آبرو توی کړای شـي او بې ناموسي ورواوړي او لا یې خپلوان ووژل شي هرومرو به خبـره غټـه شي او هرومرو به د دغه مرتکب د سختي جزا غوښتنه وکړي که څـه هـم له لویو جبریاتو ځنی وي او ضرور به د جبر له مذهب نـه تېـر شـي او پـه اختیاري او کسبي جزا به قایل شي او د مجرم د جزا مطالبـه بـه وکـړي.
وروسته بیا استاد خپلې خبرې داسي پای ته ورسولې:

عزیزانو! پاک خدای له عقل نه شریف تر څه پیدا کـړي نـه دي، هغه عقل چي په ځمکه کښي یې خپل خلیفه انسان ته ښنلی او بیا یې هغه څه چي په آسمانونو او ځمکو کښي دي د ده دپاره مسخر کړي دي نو بیا نه ښایي او ورته وړ نه ده چي خپل خاورین بدن په هغه پاک روح غالـب کاندي چي له پورته جهان او ملکوتي عالم سره علاقه لري، او هغه هـم د داسي امورو دپاره چي نتایج یې پښېماني او د خوندونو حقیقت یې د الم او درد دفع وي، له تاسي نه به یو څوک هم په دې کـښي شـک او تـردد نلري چي لوی شارع(ص) د خپل امت دپاره انفع او اصلح غوره کړي او بیا یې د مطلق خیر دپاره له ځینو کارونو نه نهي کړي او په هغـه څـه یـې امر کړی دی چي د امت دپاره وړ او شایسته وي قطع نظر لـه دې څخـه چي په آخرت کښي ثواب او لا په دنیا کښي عـذاب پـرې مرتـب اوسـي.
شېخ وویل: ای حضرت سیده! ستاسي د استاد مولانا علي منلاخان خبرې چي تا زموږ عقلونه پرې منور او زمـوږ سـینې دي پـرې خلاصـي کـړې بهترینې خبرې وې چي تر اوسه پوري مي اورېدلي نه وې خو یوه ډېـره مهمه خبره پاتي ده او هغه دا ده چي د مسلمانانو ځینـي فرنګـي مآبـان د دین د دښمنانو د ملاتړ دپاره په اسلام او مسلمانانو حملي کـوي او وایـي چي د مسلمانانو د بېرته پاتېدو او انحطاط، بې عزتۍ او بـې قـدرتۍ او د

ځمکي د ډېري برخي د نه تسخير يوازنى علت دا دى چي دوى په (قضا او قدر) عقيده لري او دغي عقيدې دوى د ذلت او خوارۍ، عبوديت او بردګۍ دغي درجې ته رسولي دي چي موږ يې د سر په سترګو ګورو نو په دې باره کښي د سيد رايه څه ده؟ خداى دي د هغې ثواب درکړي او ستا علوم دي ګټور شي. نو بيا جمال الدين موسکى شو او يې ويل: حضرت شېخه! معلوميږي چي ته په عربي ښه ګړېداى شې! او ګومان کوم څه شى چي لولې ښه به پرې پوهېږې سبا ته به که خداى کول يوه چاپي رساله درکړم چي د (قضا او قدر) په باره کښي بحث کوي او يوولس کاله دمخه ما ليکلې او د په پاريس کښي چاپ شوې ده او په ګډه به يې سره ولولو او که څه مشکل په نظر راځي يو د بل په مرسته به يې حل کړو. په سبايي نوموړى شېخ لومړنى ملاقات کوونکى و چي د پذيرايۍ په خونه کښي يې پلټۍ وهلي وې او له سيد نه يې د خپلي وعدې د پوره کولو غوښتنه وکړه. سيد لبيک ورته ووايه او په لاندي ډول يې موږ او ده ته د قضا او قدر رساله ولوسته:

په خپل خلق کښي د خداى(ج) سنت په دې تلې دي چي قلبي عقايد پر بدين اعمالو يو راز سلطه لري چي د هري صلاح او هر فساد مرجع د هغه د عقيدې صلاح او فساد څخه دى، يعني که عقيده صالحه وه صالح اعمال ترې صادريږي او که فاسده وه د فاسدو اعمالو مصدر ګرځي. ډېر کرته يوه عقيده د افکارو اطراف تر تاثير لاندي نيسي او بيا نور عقايد او مدرکات د هغې په پيروۍ منځته راځي او بيا له بدن نه داسي اعمال صادريږي چي په نفس کښي د هغې له اثر سره وړ اوسي، او کله ډېر واري د خير له اصولو نه يو اصل او د کمال له قواعدو نه يوه قاعده چي د شرعي په تعليم او لا په تبليغ کښي خلکو ته وړاندي کيږي په

اورېدونكي باندي په هغې كښې اشتباه راځي، نو بيا حقيقت تـرې الونيـا شي او لا ده ته ځيني ردي صفات او باطلـه عقيـدې پيـدا كيـږي، او پـه دواړو حالاتو كښې د عقيدې مخه اوړي او اثر يې مختلف كيږي، او ډېـر كرته په فهم كښې د غلطۍ او لا د استعداد د خيانت له كبله فاسـد عقايـد ځاى پكښې نيسي او بيا ناصالح اعمال ترې صادريږي، او دا پرتـه لـه دې چې عقيده كوونكى په دې وپوهيږي چې دغه عقيده څنګـه ورتـه پيـدا شوې؟ او لا يې خپله عقيده څنګـه پـه كـار اچـولې؟ خـو پـه ظـواهرو غولېدلي خلك ګمان كوي چې دغه اعمـال خـاص د دې دپـاره لـه ده څخه صادريږي چې په دغه اصل او دغه قاعده عقيـده لـري، او پـه فهـم كښې د دغه انحراف او غلطۍ په څېر غالباً د اديانو په ځينو اصولو كـښې تحريف او تبديل راغلى او په غالب ګمان په هره دين كـښې د بـدعتونو د ننوتو علت همدغه غلط فهمي ګڼل كيږي او ډېـر كرتـه دغـه انحـراف او هغه بدعتونه چې ددغه انحراف په اثر منځته راځـي د خلكـو د طبـايعو د فساد او بدو اعمالو منشا ګرځي، تر دې پورې چې د ځينو هغـو كـسانو د هلاكت سبب ګرځي چې خداى(ج) تر ابتلا لاندي نيولى وي. او همدغه شى دى چې ځيني بې خبره خلك چې د ځينو ساده ګـانو او بـې علمـه كسانو له عقايدو نه په يوه حقه عقيده طعن ووايي. له دغې جملې نه يوه د (قضا او قدر) هغه عقيده ده چې د دين له اصولو ګڼل كيـږي او پـه دغـه باره كښې د اغفال كوونكو فرنګيانو آوازونه ډېر شوي او په هغـې بانـدي يې راز-راز ګمانونه كړي دي، او داسي ګمان كوي چې د كـوم قـوم پـه زړونو كښې چې دغه عقيده ځاى ونيسي همت او قوت تـرې سـلبوي او ضعف او سستي ځاى پكـښې نيـسي، دوى مـسلمانانو تـه راز-راز نـسبتونه

کوي او هغه ټول په (قدر) باندي تـر اعتقـاد پـوري منحـصروي او وايـي چي:

مسلمانان په فقر او فاقه ژوند تېروي او په حربي او سياسي قواوو کښي تر نورو ملتونو ښېرته پاتي دي، او په دوی کښي اخلاقي مفاسـد عـام شوي دي، دروغ ډېر وايي، نفاق، خيانت، کينه، بغض او بې اتفاقي ډېـره پکښي ليدل کيږي، له خپلو حاضرو او راتلونکو حالاتو جاهل او لـه هغـه څه چي ضرر ورته لري او لاګټه ورته رسوي غافل دي، په دې ژوند چي وخوري، وڅښي او ويده شي قانع دي او له نورو سره په فـضيلت کـښي رقابت او همچشمي نه کاندي، خو چي هر وخت کوم يوه ته ممکنه شي چي خپل ورور ته ضرر ورسوي نو نه يوازي کوتاهي نکوي، بلکي په ډېره چټکتيا سره د هغه په ضرر رسولو اقدام کوي، نو بيا خپلـه زورآزمـايي پـه خپل منځ کښي سره شروع کوي او اجنبيان د شا له لوري پرې راځي او يو د بل د وروسته خوري او مړی ترې وهي، په هره عارضه راضي کيږي ژر او بيا خپلو استوګنځيو ته راځي. زمامداران او مشران يې په لهو او لعب کښي ډوب وي او خپل ملي فرايض او واجبات نه پـر ځـای کـوي، مصارف يې ورځ په ورځ زياتيږي او د ملت د ګټي په لار کښي يـوه غازکـه هم نه لګوي، عمومي مصالح د خپلو خصوصي ګټو دپاره له پـښو لانـدي کوي او کله چي د دوی تر منځ اختلاف نظر پيدا شي د هغـه پـه اثـر يـو ملت له منځه وړي او تباه کوي يې. نو بيا اجنبيان او پـردي ګـوري چـي قوت يې فاني شوی او وژونکی ضعف پرې مـسلط شـوی دی پـه آسـانۍ سره هغه لاندي کوي او په شتو يې چرچې چاغوي خوف او وېره، جـبن او بزدلي ترې داسي چاپېريږي چي له پس-پـس نـه ډاريـږي او لـه لاس وروړو نه درديږي، عزت او شوکت ته د رسېدو حرکت نـه کـوي او نـه د

خپل حيثيت د اعادې دپاره ځان ښوروي، او په دې ټولو کښې د دين له اوامرو مخالفت کوي، سره له دې چې خپل ګاونډيان بلکې هغه کسان چې په دوی مسلط دي ګوري چې ورځ په ورځ وړاندې ځي او پر دوی باندې په خپل پېشرفت وياړي او مباهات پرې کوي، او که د دوی له ورونو نه کوم قوم ته څه مصيبت ورسيږي او لا کوم تېری پرې وشي د هغوی د مصيبت د لرې کولو په لار کښې څه کوښښ نه کوي او نه د هغو د کومک دپاره ځانونه ښوروي، په دوی کښې لوی او واړه ملي جمعيتونه، نه په پټه او نه په ښکاره پيدا کيږي او نه کوم ملي فعاليت لري، داسې جمعيتونه، چې مقصد يې د خلکو د غيرت او حميت راويښول د ضعيفانو لاسنيوی، او د زورورو له بغي او تجاوز څخه د خپل حق ساتل او د پرديو له تسلط څخه خپل هيواد ته نجات ورکول وي. په دې توګه دوی مسلمانانو ته دغه راز نسبتونه کوي او په اسلام باندې تورونه لګوي او ګمان کوي چې د دې خبرې منشا په (قضا او قدر) باندې له عقيدې نه پرته بل څه نه دي او بيا حکم کوي چې تر څو چې مسلمانان په دغه عقيده اوسي هيڅ به ښه ورځ ونه ګوري، نه به عزت ومومي او نه به خپل مجد ا لويي راوګرځوي، نه به خپل حق په لاس راوستی شي او نه به د چا تېری دفع کړی شي . نه به د کوم سلطان د تقويې دپاره راپورته او نه د کوم پادشاه د تاييد دپاره، بلکې تل به په ضعف او ناتوانۍ کښې وي او هيڅ به ترې پوره نه وي، تر څو چې يې د هلاکت او زوال کندې ته وروغورځوي (العياذبالله) ځيني به ځيني نور په خپلو شخصي منازعاتو او اختلافاتو له منځه وړي او هغه چې له دوی نه پاتې شوي وي پردي (اجنبيان) يې ربېي او له منځه يې وړي. دغه فرنګيان عقيده لري چې په (قضا او قدر) باندې اعتقاد او د جبريه وو د مذهب تر منځ توپير نشته او

دواړه يو ځېز دي، هغه جبريه چي په دې قايل دي چي انسان په خپلو ټولو کړووړو کښي مجبور محض دی او ګومان کوي چي مسلمانان په قضا او قدر باندي د عقيدې له کبله ځانونه د هغې بښي په څېر ګڼي چي په هوا کښي ځوړنده وي او بادونه يې هري خوا ته وړي راوړي او دا هم ثابته ده چي که د کوم قوم په زړونو کښي دا خبره راسخه شي چي په کړووړو کښي، په کار او ګفتار کښي، په حرکت او په سکون کښي هيڅ واک او اختيار نلري بلکي دا ټول په يوې جابري قوې سره او په يوه قاهر قوت سره کيږي نو هرومرو به يې قواوي له کاره لوېږي او د هغو مواهبو مېوه له لاسه ورکوي چي خدای دوی ته ښښلې او هغه له ادراکاتو او نورو مادي او معنوي قواوو څخه عبارت دي. همدارنګه دغه عقيده د دوی له زړونو نه د سعي او کوښښ داعيه او د کسب او کار روحيه محوه کوي او له دې نه وروسته بيا د دې وړ ګرځي چي د وجود او هستۍ له عالم نه د عدم او نېستۍ عالم ته تحول وکړي. په دې توګه له فرنګيانو نه يوې ډلي دغسي ګومان کړی او د دوی په مذهب ډېر فرهنګي مآبان او په مشرق کښي نور ضعيف العقله خلک تللي دي او زه له دې نه وېره نلرم چي ووايم: ګومان کوونکي دروغ ويلي، او وهم کوونکي خطا شوی او زغم کوونکي پر باطله تللي او په خدای او مسلمانانو يې په دروغو افترا کړې ده، او په دې وخت کښي يو مسلمان هم نه پيدا کيږي اعم له دې چي سني وي او که شيعه، زيدي وي او که اسماعيلي، او وهابي وي او که خارجي، چي د محض جبر په مذهب قايل او له ځانه د اختيار په سلب باندي قايل وي. بلکي ټولي دغه مسلماني طايفې په دې معتقدي دي چي دوی په خپلو اعمالو کښي د اختياري جز چي کسب نوميږي خاوندانې دي او همدغه اختياري جز او

کسب د ثواب او عذاثب دارمدار دی او دوی په هماغـه څـه تـر حـساب لاندي نيول کيږي چي پاک خدای(ج) دوی ته ښيلی او هغـه اختيـاري جز دی او په همدې جز سره د الهی اوامرو او رباني نواهيـو پـه امتثـال مامور شوی دی چي د هـر خبـر دپـاره بلـونکی او هـري رسـتګاری تـه لارښوونکی دی او همدغه ډول اختيار د شرعي د تکليف مورد دی او په هغه سره حکمت او عدل پای ته رسيږي. هو! په مسلمانانو کښي يوه طايفه وه چي جبريه نوميده او په دې قايله وه چي انسان په خپلو ټولو کړو وړو کښي داسي مجبور او مضطر دی چي هيڅ اختيار نلري او ګومانيې کاوه چي د دې تر منځ چه سـړی د خـوراک او ژوولـو دپـاره خپلـي ژامـي وښوروي او لا ي سخته يخني ولړزوي څه فرق نشته، او د دغـي طـايفې مذهب، مسلمانان يوه فاسده سفـسطه بـولي او د دغـه مـذهب پيـروان د هجري څلورمي پيړۍ په وروستيو ګړيو کښي له منځه لاړل او هـيڅ اثـر يې پاتي نشو او په قضا او قدر باندي اعتقاد عيناً په جبر بانـدي اعتقـاد نـه دی او نه د دې اعتقاد له مقتضياتو څخه هغـه څـه دی چـي دغـو وهـم کوونکو ګومان کړی دی. په قضا باندي اعتقاد نه يوازي په قطعـي دليـل تاييد شوی بلکي انساني فطرت ورته هم لارښوونه کوي او هر څوک چي يو څه فکر ولري ورته آسانه ده چي دې ته ملتفت شي چي هر حـادث او نوی پيدا شوی څيز به ضرور يو داسي سبب ولري چـي پـه زمـان کـښي ورسره مقارن وي، او دغه سړی د اسبابو له سلسلې نه يـوازي هغـه سـبب ګوري چي ده ته حاضر اوسي او تېر سببونه يې د دغه نظام لـه مبـدع نـه پرته بل چا ته معلوم نه دي او له دغو اسبابو، نه هر يو په مابعد او مـستقبل کښي دخل لري چي هغه د عزيز او دانا خدای پـه تقـدير پـوري مربـوط دی. او د انسان اراده ددغي سلسلې له کړيو نه يـوه کـړۍ ده، او اراده د

ادراک اثر او ادراک په هغه څه د نفس د انفعال اثر دی چي پــه حواســو او مشاهرو طاري کيږي او په هغه اړتياوو چــي پــه فطـرت کــښي آمانـت ايښوول شوی دی. نو بنا پر دې د دې جهان ظواهر او طبيعي عوامل پـه انساني فکر او اراه يوه داسي سلطه لري چي هوښياران لا څه چي ابلهان او ناپوهان هم ترې منکرېدای نشي. که موږ يو جاهل فرض کـړو چــي د جهان د صانع خدای په وجود باندي له اعتراف نه ګمراه شوی نو بيـا دا ورته ممکنه نه ده چي په بشري ارادو باندي د طبيعــي عواملـو او دهـري حوادثو د تاثير له اعتراف نه وتښتي، او آيا انسان کولای شي چي ځـان د خدای له دې سنت او قانون څخه وباسي چي د خپل خلـق دپـاره يـې وضع کړی دی، دا يو امر دی چي د علم لوړ مقام ته رسېدلی څه چــي د علم طالبان هم اعتراف پرې کوي، بل دا چي د فرنګيانو ځيني حکمـا او د سياست علما هم دې ته اړ شوي دي چي د قضا سلطې ته غاړه کښېږدي او د هغې د اثبات دپاره يې اوږدې خبري کړي دي چي مـوږ د دوی پـه آراوو باندي استشهاد ته اړه نلرو. ځکه چي تـاريخ يـو علـم دی چــي لـه روايت نه پورته دی او د هر امت علماوو په هغه کښي بحث ته زياته توجه کړې او خاص عنايت يې ورته مبذول کړی دی. او دا يو علم دی چــي د ملتونو د ترقۍ او تنزل او د لويو پېښو د طبايعو د خواصو، او په اخلاقـو، عاداتو او افکارو کښي د تغير او تبديل په باره کښي، بلکي د باطن احساس او وجدان د خصايصو په باره کښي او د هغه څه په باب بحث کوي چي د دغو شيانو په تبيعت راځي او د ملتونو له نشئت، د دولتونو له تکـون او د حينو له منځ نه تګ څخه عبارت دی. دغه فن هغه فن دی چــي خلکـو د ادبي فنونو له جملې نه د قدر وړ او ډېر فايده منـد فـن بللـی دی، دا لـه دې کبله چي په دغه علم کښي په (قضا او قدر) باندي د اعتقاد او په دې د

يقين کولو بحث شته چي بشري قواوي د کايناتو د مدبر په قبضه کښي دي او که بشري قدرت مستقل تاثير درلودای لوړ ملت به راټيټ شوی او قوي به ضعيف شوی نه وای او نه به د چا د مجد ماڼۍ نړېده او نه به د چا نفوذ او قدرت انقراض مونده. په قضا او قدر باندي اعتقاد چي د جبر له شناعت او ناولتيا نه مجرد شي په سړي کښي د شجاعت او زړورتيا، جرئت او اقدام صفت پيدا کوي او له هغو مهلکو سره يې پنجه ورکولو ته لمسوي چي د زمريانو زړونه رېږدوي او د پړانګانو تريخي چوي، دغه اعتقاد نفسونه په ثبات او د سختيو په تحمل او د ډارونو او اهوالو په ټکولو او له منځه وړلو عادت ورکوي او دغه کارونه يې طبيعت ګرځي. د جود او سخا په ګاڼه يې ښکلي کوي او دې ته يې رابولي چي له خپلو ټولو ګرانو څيزونو نه تېر شي، بلکي دې ته يې لمسوي چي خپلي ارواګاني وښندي او د ژوند له تازګيو او ښکلاوو تېر شي، دا ټول د هغه حق په لار کښي چي په دغه عقيده باندي د اعتقاد کولو دپاره يې رابولي. هغه څوک چي په دې عقيده لري چي اجل محدود او معين دی، د رزق ضمانت شوی دی او ټول څيزونه د خدای په لاس کښي دي او په خپله خوښه يې اړوي راړوي څنګه به له خپل حق نه د دفاع کولو، د خپل ملت او لا امت د لوړتيا په لار کښي او د هغه څه دپاره په قيام کولو له مرګ نه ووېرېږي چي پاک خدای(ج) په ده باندي له دغو کارونو نه فرض کړي دي؟ څنګه په د اللهي اوامرو او د بشري ټولنو د اصولو مطابق د هغو مالونو په لګولو له فقر او نادرۍ نه وډار شي کوم چي د حق د اعزاز او د لوېيۍ او مجد تشئيد او تحکيم دپاره وي. پاک خدای(ج) د دغه اعتقاد درلودلو له کبله د مسلمانانو ستاينه کړې او ورسره يې د هغه فضيلت او ښه والی بيان کړی او داسي يې فرمايلي دي:

(الذين قال الهم الناس ان الناس لقد جمعوالكم فاخشوهم فزدهم ايمانا و قالو احسبنا الله و نعم الوكيل فانقلبو بنعه من الله و فضل لم يمسهم سؤ واتبعو ارضوان الله، والله ذو فضل عظيم) يعني هغه كسان چې دوی ته خلكو وويل چي خلكو (قريشو) ستاسي د مقابلې دپاره لښكر جمع كړی دی نو ترې ووېرېږئ، نو بيا دغي خبري د دوی ايمان ته قوت وباښه او ويې ويل: موږ ته خدای كافي او ښه كارساز دی، نو بيا د خدای په نعمت او فضل و كرم پرته له دې چي كومه بدي ورته ورسيږي او له كومي ناوړي پېښي سره مخامخ شي ببرته راستانه شول، او د خدای د خوښي او رضامندۍ پيروي يې وكړه او خدای د لوی فضل څښتن دی. مسلمانانو د خپل نشئت په لومړي سر كښي نورو مملكتو ته مخه كړه او داسي يې يو د بل د وروسته فتحه كړل او تر خپلي سلطې لاندي يې راوستل چي زړونه يې په دهشت كښي واچلو او عقلونه يې حيران كړل، لوی-لوی دولتونه يې لاندي كړل او په سترو ملتونو بريالي شول، او سلطه يې د پيرني له غرونو نه چي فرانسه او هسپانيه سره بېلوي د چين تر دېوالونو پوري اوږده شوه او لكه چي دمخه وويل شول چي په دغه وخت كښي د دوی شمېر او جنګي وسايل ډېر لږ وو او د دغو اقاليمو له مختلفو هواګانو او د راز-راز هيوادونو له طبايعو سره عادي هم نه وو خو له دې سره-سره يې لوی-لوی پادشاهان له تختونو نه راوپرځول او له اتيا كلونو نه په كمه موده كښي يې قيصران او كسراګان خوار او زار كړل، په رښتيا چي د مسلمانانو دغه فتوحات د عاداتو له خوارقو او لويو معجزو ګڼل كيږي. په دغه لږه موده كښي يې ډېر ښارونه لاندي او غرونه يې ولتول او د ځمكي پر سر يې د جنګ د ميدانونو له دوړو او ګردونو نه بله ځمكه جوړه كړه، د غرونو څوكي يې د آسانو په سمانو ريز مريز كړې

او په عوض یې د هغو کسانو له سرونو ته نـور غرونـه او غونـډې او تپـې جوړې کړې چې د دوی حکومت ته یې غـاړه نـه ایـښوده. هـر زړه یـې وربېرداوه او ټول خلك یې په سخته وېره کښې واچول، او په دغـو ټولـو کښې د دوی قاید او سایق په (قضا او قدر) باندې له عقیدې نه پرته بل څه نه و. همدغه اعتقاد و چې له دوی څخه یې د یو څه لږ شـمېر سـپایانو او غازیانو پښې ټینګې کړې او د دومره ډېرو دښمنانو په مخ کـښې ودرېـدل چې د پښو ګردونو یې فضا پېچله او سپېرې ځمکې تنګې ورته کولـه خـو مسلمانان د همدغې عقیدې په زور دوی له خپلو سنګرونو نه پاڅول او پر شا یې وتنبول. په دغه اعتقاد یې په ختیځ کـښې تـورې وبرېـښېدې او پـه غربي متهاجمو لښکرو یې بڅرې ور واورول. همدغه اعتقاد و چـې دوی یې د خپلې کلمې د اعلا په لار کښې د خپلو مالونو او هـر څـه چـې یـې درلودل په لګولو او صرفولو داسې وادار کړل چې نه له فقره ډارېدل او نه یې له فاقې نه وېره کوله‌و همدغه اعتقاد و چې د عالم په لرې ګوټونـو کښې د جنګ میدانونو ته د اولادونو، ښځو او هر څه چې د دوی پـه پـه غېږ و او ساتنه کښې وو، وړل آسانه کړل. داسې چې تا به ویل چې باغونو او چمنونو ته د سیل او تماشا دپاره ځـي او لا ګـواکې دوی پـه خـدای باندې د توکل له کبله له هرې ناوړې پېښې آمان اخیـستی او پـر خـدای باندې د اعتماد په سبب داسې محکمو کلاګـانو کـښې پـه آمـن او آمـان ناست دي چې د هیچا له داړې او چپاول څخـه نـه وېرېـږي. او د دوی ښځې او اولادونه به ګډ ورسره وو او له دې نه پرته چې وسلې به یـې نـه اخیستې په نورو ټولو کارونو کښې به یې ګډون ورسره کـاوه او د غازیـانو خدمتونه به یې کول چې نه به د جنګ مړو نه ډارېدل او نه به کوچنیـانو وېره پېژنده. همدغه اعتقاد و چـې دوی یـې د لوړتیـا هغـې درجـې تـه

ورسول چې د ودې د نامه یادول به زړونه ویلي کول او لړمنونه بـه یـې خپرل، تر دې پورې چې دښمنان به یې له نامه ډارېدل او همدغه ډار به د هغوی د ماتې او د دوی د برې سبب کېده. زه وایم او لـه چـا څخـه ډارېږم نه چې د بشري ټولنې د تاریخ له ابتدا نه تر اوسه پورې کوم لـوی فاتح تېر شوی نه دی چې په متوسطو طبقو کښې پیدا شوی او بیا لـوړې درجې ته رسېدلی وي او بیا سرونه ورته خم شوي وي، مګـر دا چـې پـه (قضا او قدر) عقیده ولري. سبحان الله! انسان چې د فطرت او طبیعت پـه مقتضا په خپل ژوند حریص او په خپل وجود بخیل دی نو بیـا څـه شـی دی چې خطراتو ته غېږ ورکول، مهلکو ته وردانګل او له مرګ سره غېـږ نیول او پهلواني کول ورته آسانوي، دا بل څه نه دی مګر دا چې په قـضا او قدر عقیده ولري او زړه یې ډاډه وي چې مقـدر، کېـدونکی وي او د مظاهرو هول او دهشت څه اثر نلري. موږ ته تـاریخ ثابتـه کـړې ده چـې کوروش کبیر(کیخسرو) چې د پخوانیو په تاریخ کښې لـومړنی فـاتح بلـل شوی د ده پراخ فتوحات د دې مولود ګڼل کیږي چې په قضا او قدر یـې عقیده درلوده او د دغې عقیدې په برکت وېروونکو شیانو نـه ډاراوه او د سختیو په مقابل کښې یې په عزم کښې سستي نـه راتلـه، او کبیـر سـکندر (مقدوني) هم له هغو کسانو څنې و چې په نفسونو کښې یې راسخه شـوې وه او تاتاري چنګېز خان چې د مشهورو فتوحاتو خاوند و د دغې عقیدې له خاوندانو څخه و او لومړنی ناپلیون (فرانسوی بوناپارت) له ټولـو نـه د قضا په عقیده کښې ټینګ تر و او همـدغې عقیـدې د ده لـږې لـښکرې د ګڼو-ګڼو لښکرو په مقابل کښې درېدو او جنګېدو ته لمسولې او برې به یې ورپه برخه کاوه. او د هلاکت ځای ته به ورغوځېـدې او ځانونـه بـه یـې مرګ ته ورکول او پروا به یې نه کوله نو واقعـاً دا ډېـره عقیـده ده چـې

زړونه د بزدلۍ او بې زړه توب د رذالت له خيرو پاکوي او د شجاعت او مېړاني فضيلت يې په برخه کوي او څوک چې د بزدلۍ په خيرو ککړ اوسي د کمال ذروي څوکي ته رسېدای نشي بلکي د هر پېشرفت او وړاندي تګ لومړنی مانع ګڼل کيږي. هو! موږ انکار نه کوو چې دغه عقيده د ځينو عامو مسلمانانو په نفسونو کښي د جبر له عقيدې سره خلط شوې او ښايي چې هغوی يې بې لاري کړي اوسي. خو د عصر له راسخو علماوو او پوهانو نه زموږ هيله دا ده چې خپل ټول ممکنه کوښښونه په کار واچوي او دغه پاکه عقيده له هغو شوائبو نه خلاصه کړي کوم چې کله ناکله له بدعتونو څخه د خلکو په اذهانو او افکارو طاري کيږي او عوامو ته د اسلافو او نيکه ګانو په سنتونو پند ورکړي او هغه څه پکښي خپاره کړي چې پخوانيو امامانو(رض) لکه امام غزالي او ده ته ورته امامان(رح) شول ثابت کړي دي دوی ويلي دي چې توکل او قضا ته تمايل کول له موږ نه شرعي په عمل کښي غوښتي دي نه په لټۍ او تنبلۍ کښي، خدای موږ ته امر کړی نه دی چې خپل فرايض مهمل پرېږدو او د توکل په دليل خپل وجايب شا ته واچوو، بلکي دا له دين نه د وتلو او له سمي لارينه د بې لاري شوو کسانو دليل دی او په دې کښي له مسلمانانو نه هيڅوک شک او تردد نلري چې په دې وختونو کښي له خپل ملت نه دفاع کول په هر مکلف مسلمان باندي له عيني فرايضو ګرځېدلي دي، او هغو حقه عقايدو ته د مسلمانانو ملتفت کول کوم چې دوی سره يو کوي او دوی بېرته خپل عزت ته ورګرځوي او د دوی همتونه د خپل لومړني شان د استرداد دپاره راپاروي بل څوک نشي کړای مګر هغه علما چې د تل دپاره د خير لاري ته خلک رابولي او هغه د خپلو غاړو فريضه ګڼي. او د مسلمانانو د انحطاط او بېرته پاتېدو په باره

کښي چي د دوی په ګمان منشا يې دغه عقيده او لا نور عقايد دي صحيح نه ده او نه دغه عقايد د دغه انحطاط او بېرته پاتېدو دليل کېدای شي ځکه دغي عقيدې ته د بېرته پاتېدو نسبت کول دې ته ورته دي چي نقيض ته يې نسبت وشي، بلکي دې ته ورته دی چي څوک واوري ته د حرارت او اور ته د برودت نسبت وکاندي. هو! مسلمانان ته د خپل نشئت په لومړي سر کښي د بري نشه او د عزت او غلبې مستي پيدا شوه او دوی په همدغه حالت کښي وو چي ناڅاپي له دوو قوي صدمو سره مخامخ شول، يوه په دوی باندي د شرق له لوري د چنګېز خان او د هغه د لمسيانو د تهاجم صدمه او بله د غرب له لوري د ټولو اروپايي هيوادو ګډې حملې صدمه وه چي دوی ته ورسېده او دن شې په وخت کښي صدمه د طبيعت په حکم د انسان فکر او رايه له منځه وړي او د وارخطايي او پرامښي موجب يې ګرځي او له هغه وروسته د دوی د حکومت واګي داسي خلکو ته په لاس ورغلې چي په سياست ښه نه پوهېدل او حکومتي چاري ناآهلو ته وسپارلي شوې، نو بيا د دوی حکام او زمامداران په خپلو اخلاقو او طبايعو کښي د فساد د جراثيمو او مکروبونو ښه نمونه وه او د دوی د بدبختۍ او آفتونو سبب شول نو بيا ضعف ځای پکښي ونيو او د اکثرو د نظر نقطه هغه جزيات شول چي خوند يې له يوه ګړي نه تجاوز نه کاوه او هر يوه د بل ګريوان ته لاس واچاوه چي ضرر ورته ورسوي او له هر لوري بدي ورواړوي بې له دې چي کوم صحيح علت ولري او لا کوم قوي سبب موجود اوسي، نو نتيجه دا شوه چي ضعف او نااميدي پرې مستولي شوه او په دغه وضعه اخته شول. خو زه وايم او حق وايم چي دغه ملت تر هغه وخته پوري نه مري څو چي دغه شريف عقايد د دوی په زړونو کښي خپل اصلي مقام

نیولی اوسي او هر وخت چي په دوی نفسي امراض عارض او پـه عقلـي ناجوړی اخته شي هرومرو به یې د حقه عقایدو قوت دفع کوي او امر بـه بېرته هغه څه ته ګرځي لکه چي شروع شوی و او بیا به د خپلو فعـالیتونو ګوندېږ خلاصوي او د حکمت پر لارو به درومي. او دا لري نه ده، ځکـه چي تاریخي حوادث یې تاییدوي، تاسي عثمانیانو ته وګورئ چي له دغـو قوي صدمو (تاتاري او صلیبي جنګونو) نه وروسته راپورته شول او خپلـي لښکري یې لور پر لور او هري خوا ته رواني کـړې او پـه نتیجـه کـښي د فتوحاتو میدانونه ورته پراخ شول او ښارونه یې لانـدي کـړل او د ډېـرو زمامدارانو پزې یې په خاور ورسپېرې کړې او ډېر فرنګـي دولتونـه ورتـه تابع شول. تر دې پوري چي عثمـاني سـلطان پـه دولتـو کـښي د (لـوی سلطان) په لقب یادېده او له دې نه وروسته بیا ستړګي ورواړوه او وګـوره چي د وروستیو هغو پېښو په اثر چي د دوی هستي یې تهدیدوله او له بـد انجام سره یې مخامخ کول څنګه یو حرکت د دوی په نفسونو کښي پیـدا شو او په فعالیت یې شروع وکړه داسـي یـو حرکـت و چـي د ختـیځ او لوېدیځ په اکثرو ګوټونو کښي د بصیرت د خاوندانو په افکـارو کـښي یـې سرایت وکړ او دوی له بهترینو وګړو نه یې د حق دپـاره جمعیتونـه جـوړ کړل، داسي جمعیتونه او ټولګي پر ځان یې فرض کړې وه چـي د عـدل او شرعي ملاتړ به کوي او د هغه د افکـارو د خپرولـو او د تیتـو او پرکـو خلکو د راغونډولو او د خبري د یو کولو دپاره بـه پـه ټـول همـت سـره خپل کوښښونه په کار اچوي او دغه ماته بېرې به د مقصد پړاو ته رسـوي. د دوی له کارونو نه وړوکی یو کار دا و چي دوی په عربي ژبه یوه مجلـه خپروله چي هغه څه چي په دغه مجله کـښي لیکـل کېـدل هغـه د لـري خلکو تر منځ خپاره کړي او یو څه هغـه څـه ورتـه ورسـوي چـي پردیـو

اشغالګرو د دوی په نسبت په زړونو کښي پټ درلودل او موږ ګورو چې د (صالحه جمعيت)[1] د وګړو شمېر ورځ په ورځ زياتيږي او له پاک خدای نه د دوی د اعمالو کاميابي او د حق مقصد تاييد غواړو او د ده له کرم نه هيله من يو چي د دوی په نېکو کوښښو د شرقيانو دپاره عموماً او د مسلمانانو لپاره خصوصاً مفيد اثر مرتب شي. بيا يې وويل: دغه عقيده (قضا او قدر) چي په اسلامي دين کښي د عقايدو له اصولو ګڼل کيږي. حقيقت يې څنګه د جاهلو فرنګيانو او په شرق کښي د هغو ضعيف العقولو او غافلو فرني مآبانو په نزد منقلب شوی او څنګه يې نامطلوبه نتيجه ترې اخيستې ده چي د هغې له لوازمو کرټ نه ګڼل کيږي، بلکي په حقيقت کښي د هغې نقيض دی، او وروسته له هغه چي دغسي شريفي عقيدې خپل مقصد دې ته لمساوه چي د جرئت او اقدام په کامل ترينو صفاتو متصف شي او په ځان کښي د شجاعت او زړورتيا، مهالکو ته غېږ ورکولو او د سختيو تحمل، وجود او سخا، عالي اخلاق پيدا کړي او د حق په لار کښي مرګ سپک وګڼي او د مجد او لويۍ په طلب کښي شي، خو چي ويې ليدل چي مسلمانان په فقر او فاقه کښي ژوند تېروي او ضعف او ذلت ته يې تن ورکړی او نور مذموم اخلاق پکښي شته نو بيا يې هغه ټول د مسلمانانو دې عقيدې ته منسوب کړل چي دوی په قضا او قدر عقيده لري او که مسلمانان د خپلې عقيدې پر اساس روان وای نو بيا به دغسي نسبتونه ورته نه کېدل او له هغو څخه به بري وو، خو د وجود له سننو او د ملتونو د انحطاط له مقتضياتو او بېرته پاتېدو له لوازمو ځني

---

[1] له صالحه جمعيت نه د سيد مقصد هغه د (ځواني ترکيې هغه سياسي ډله ده چي د هغې له ځينو رجالو سره سيد په پاريس کښي ليدلي و او بيا يې دغه مقاله په ١٣٠١هـ کال په پاريس کښي خپره کړې وه.) (مولف)

دا دی چي په هره بدۍ وويشتل شي او هر فضيلت ترې سلب کړی شي او بيا يې نېکۍ په بدۍ بدليږي او د کمال هر وصف يې نقصان ګڼل کيږي. لنډه دا ده چي ټول هغه محاسن چي لري يې ترې سلبيږي او د نورو بديو جامې دوی ته اغوستل کيږي، اعم له دې څخه چي په عقايدو کښي وي او که په ښو صفات وکي له دغي جملې څخه يو هم (تعصب) دی او دا يو لفظ دی چي په خاصه توګه يې د شرقي خلکو خولې مشغولي کړې او شخوند پرې وهي او په غونډو او مجلسونو کښي يې له خولو راوباسي، تر دې پوري چي کم عقلان او د جامد فکر خاوندان د خبرو په وخت کښي پر هغه اتکا کوي او هيڅ يوه جمله له خولې څخه نه وباسي چي دغه لفظ يې لا فاتحه، او لا حاشيه او لا خاتمه نه اوسي او په دغه صفت متصف د هري بلا علت او د هري سختۍ منبع ګڼي او ګومان کوي چي دغه صفت په هغه سره د متصفو، کاميابۍ او بري تر منځ پريږ حجاب او ټينګ سد دی او هغه د هر نقصان عنوان او د هر رذالت نښه نښانه بولي او هغه فرنګي مآبان چي په خپل ړانده تقليد سره د خبط او خلط پر لارو روان دي او د حق او باطل تر منځ توپير نشي کولای تر ټولو زيات په دغه نوي بدعت ژامي کړپوي او د تعصب د مقاسدو په باب سرونه ښوروي، په خپلو ړيرو لوبي کوي او برېتونه الوزوي. او څوک چي په دغه تور تورن شي نو د دې دپاره چي د هغه له کرامت نه يو څه نور هم کم کاندي نو د هغه له تعصب څخه په فرنګي لفظ(فناتيک) تعبير کوي او که يو څوک وومي چي د دوی له مشرب سره يو څه مخالفت لري هغه متعصب ګڼي استهزا پرې کوي او د سترګو په اشارو، غمزو او سترګک وهلو يې تحقيروي او بد-بد يې يادوي او چي ويې ګورې خپلي ټنډې تريووي، خپلي پزې ګونجي کړي او له ډېره قاره شا ورواړوي او

ورته ګوري قدر هم نه، او په درد او بلا يې له ځانـه رټـي. زه نـه پـوهېږم چي د دوی فکرونو ته له دغه لفظ نه څه معنی ورغلـې او څـه يـې تـرې فهمولي دي چي د هري بدي مبدا او د هري نقيصې مصدر يـې بـولي؟ آيا د دې لفظ په حقيقت باندي يو څه پوهه لري او که نـه؟! (تعـصب) پـه مصيبت باندي قيام ته وايي، او هغه لـه نـسبتي مـصادرو څخـه دی چـي عصبي ته يې نسبت شوی دی او هغه د انسان له قـوم څخـه عبـارت دی، هغه قوم چي د انسان قوت او طاقت تقويه کوي او له ده څخه د نـورو د تېري او تجاوز مخه نيسي، نو بنا پر دې تعصب د انساني نفس صـفت دی چي له هغه څخه د خپلوانو تحفظ نهضت او له خپلوانـو څخـه د دفـاع عمليه صادرېږي. او همدغه وصف دی چي پـاک خـدای(ج) د هغـه پـه وسيله سره قومونه تشکيل کړي او د ملتونو د بنا بنسټ يـې پـه هغـه سـره ايښی او هغه په هر ملت کښي د روابطو د تړون حيثيت لري چـي د هغـه ملت مختلف، تيت او پرک وګړي سره يو کوي او د پاک خـدای(ج) پـه تقدير يو څيز ترې جوړوي او د يوه بدن په څېر چي له متعـددو اجـزاوو او عناصرو نه ترکيب شوی دی او يو روح يې تدبير کـوي د يـوه شـخص غوندي ګرځي او په خپلو اطوارو او شئونو، نېکمرغۍ او بدمرغۍ کـښي له نورو اشخاصو سره توپير پيدا کوي، او همدغـه وحـدت او يـووالی د ملتونو او قبايلو تر منځ د وياړ او مباهات وسيله ګرځي او هر ملت چـي د دغه يووالي په برکت يې د رفاهيت او ښه ژوند اسباب برابـر کـړي او د عزت او لوړتيا، د مقام د لوړتيـا او د خبـري د نفـاذ وسـايل يـې پـه لاس راوستي وي د دې حق لري چـي پـه نـورو ملتونـو وويـاړي او فخـر او مباهات پرې وکړي. د ملتونو تر مـنځ رقابـت او همچـشمي د افـرادو او اشخاصو تر منځ رقابت او همچشمۍ ته ورته ده او دغه رقابت د ژوند پـه

ټولو لوازمو کښي چي د انسان په وس کښي دي د کمال وروستۍ درجې ته د رسېدو دپاره لوی باعث دی. تعصب یو کلي روح دی چي د هبوط او نزول ځای یې د ملت هیئت او صورت دی او د نورو افرادو اروا ګانی یې حواس او مشاعر ګڼل کیږي، نو که د کوم پردي له لوري له دغو مشاعرو نه په یوه باندي داسي څه وشول چي ورسره وږ او مناسب نه وو نو بیا دغه کلي روح متاثر کیږي او طبیعت یې د هغه د دفعي دپاره په څوښ راځي او بیا دغه تعصب له دغه کبله د ټولو حمیت او غیرت راپاروي او د قومیت د نارو اور پر لمبو راولي او همدغه شعور او احساس د وګړو او افرادو نفسونه د دنائات کندو ته له لوېدو او په هغه څه کښي د خیانت له ارتکاب نه نجات ورکوي چي ضرر یې ملت ته راجع کیږي او لا یې له ناوړه عاقبت سره مخامخوي. نو بیا په دې کښي څه شک نشته چي په هر ملت کښي د طبیعت استقامت او د فضیلت رسوخ او ټینګښت په هغه ملت کښي د تعصب د درجې په اندازه وي او د ملت د ټولو وګړو تر منځ دغه نژدې والی به هر یو له دوی څخه لکه په یوه ژوندي بدن کښي د سالم غړي په څېر ګرځوي، په داسي توګه چي سر به له خپلي لوړتیا سره-سره له پښو نه مستغني نه وي او پښي به د وجود په مرتبه کښي له خپل ټیټوالي سره-سره د انحطاط احساس نه کوي او د بدن هر غړی به د بدن د ساتني او بقا په لار کښي خپل وظایف سر ته رسوي. او هر وخت چي د یوه ملت د افرادو تر منځ د تعصب د ضعف له کبله د ارتباط قوت ضعیف شو نو بیا یې پلې او اعصاب سستیږي تنابونه یې ورستیږي او رګونه یې له کاره لوېږي او د ملت د هستۍ بنا ا مانۍ انحلال ته رابولي، لکه چي دغه راز عوامل د بدني بنا مانۍ فنا کوي او له منځه یې وړي او بیا کلي روح مري او د ملت هیئت له منځه ځي که

څه هم افارد يې باقي وي ځکه چې دغه پاتې افراد به د تيتـو او پراګنـده اجزاوو په څېر لا به د هستۍ د ضرورت په حکم پـه نـورو بـدنونو پـوري نښلي او لا به د مرګ په قبضه کښې لوېږي تر څو چـې د وروسـتي نـشات ساه په کښې پو کړی شي. دا په حقيقت کښې د خدای(ج) جـاري سـنت دی چې کوم وخت په کوم قوم کښې تعصب کمزوری شـي نـو هغـه پـه ضعف او جبن محکوموي او بيا يو د بل له حال نه غافـل کيـږي او د دې پسې د روابطو انقطاع راځي. يو بل ته شا کوي او يو له بل نـه تـښتي، پـه داسي توګه چې پښې يې نه ټينګيږي او هر څه له لاسـه ورکـوي. نـو بيـا پرديو ته ميدان پراخ شي او په دوی کښې د ګوتو وهلو مجال پيـدا شـي او په خپله خوښه پرې لوبې کوي مګر دا چې پاک خـدای(ج) پـه دوی کښې بيا د دوهم ځل دپاره د تعصب ساه وچلوي او بېرتـه يـې راژونـدي کړي. هو! دا منم چې تعصب د نورو صفاتو پـه څېـر يـو صـفت دی چـې اعتدالي حد او د افراط او فريط دوه پلوونه لري. اعتـدال يـې هغـه دی چې مورِ يې مزاياوي بيان کـړې او تفـريط يـې هغـه دی چـې مـورِ يـې ضررونو ته اشاره وکړه، افراط يې هـم داسـي مـذموم دی چـې ظلـم او تېري ته منجر کيږي په تعصب کښې افراط کوونکی نه خپلو منـسوبينو نـه په حق او ناحقه دفاع کوي او يوازي قـوم د کرامـت مـستحق بـولي او پرديو ته د مهملو څارويو په سترګه ګوري او په هيڅ ورته نه قايليږي او نـه يې د ذمه واری رعايت ساتي، او بيا په دې سره د اعتدال له چوکـاټ نـه وزي د تعصب ګټه پر زيان بدليږي او د ملـت ارزښـت او مجـد لـه منځـه وړي. ځکه چې عدل د انساني ټولني د قـوام اسـاس او پـه هغـه سـره د ملتونو د ژوند او بقا مانۍ ولاړه ده، او هر قوت چـې عـدل تـه غـاړه نـه ږدي وروستۍ برخه يې زاوال دی او په تعصب کښې د افراط دغه حد ته

د شارع(ص) په ژبه په دې قول بد ويل شوي دي (ليس منا من دعا الى عصبية) يعني هغه څوك زموږ له ډلې څخه نه دی چې عصبيت ته رابلل كوي، تعصب څنګه چې مطلق ذكر شي او قومي ناره ترې مراديږي (او مرجع يې د نسبت رابطه او د قوميت يوه ريښه ده) همدارنګه د عرف خاوندانو په هغه كښې پراختيا راوستې او په هغو كسانو يې هم اطلاق كړی چې د دين په تار سره پېيل شوي وي او يو د بل مرسته كوي، او هغه غافله فرنګي مآبان چې په تعصب طعت او لعن وايي په خاصه توګه دغه ډول تعصب ته ډېر بد رد وايي او مذمت يې كوي او موږ خيال نه كوو چې د دوی دغه روش به د عقل له مذهب سره برابر او له واقعيت سره متفق وي، ځكه هغه رشته او هغه تار چې تيت او پرك اجزا داسي سره نښلوي چې له هغو څخه يو داسي قوت جوړ كاندي څو د ناوړو پېښو دفاع وكړي او هر راز كمال ته يې ورسوي په دې كښې سره څه توپير نه لري چې دغه رشته د دين وي او كه د قوميت، او دا د عزيز او دانا خدای(ج) له تقدير څني دی چې د بشر په مختلفو اقوامو كښې يې دغه دواړي رابطې او رشتې پيدا كړي او له هري يوې څخه يې د انساني هستی د افتخار وړ آثار منځته راوستي او د عقل په نزد د دې خبري تر منځ چې يو خپلوان له بل خپلوان نه دفاع او لا دا چې د ژوندانه په ضروریاتو كښې ورسره مرسته كوي او د دې تر منځ چې د يوې عقيدې خاوندان او لا د دين په تار سره تړل شوي كسان يو د بل مرسته كوي هيڅ توپير نشته. نو په دين كښې د هغو مشتركينو تعصب چې د عقايدو په اصولو كښې سره يو وي كه د اعتدال پر حد او پوله ولاړ وي او په معامله كښې تېری او د مخالفينو د حرمت هتك ته منجر نشي او نه يې د تړون د ماتېدو سبب وګرځي نو دا بيان نه يوازي دا چې د انساني فضايلو لوی

فضيلت او ډېر ګټور تعصب دی، بلکي ډېره مقدسه او ډېره اعلی رابطه ده چي که محکمه وسائل شي د مکنت خاوندان به د سيادت لوړي درجې او د مجد لوړي څوکی ته ورسوي. مخصوصاً هغه کسان چي په دوی کښي د دين نفوذ قوي او نور خواهشونه يې د دين تر تسلط لاندي وي، لکه چي په اسلامي ديانت کښي مو ورته اشاره وکړه مسلمانان وو. موږ دي په دې ونه نيول شو چي موږ دغه رابطه له ډېرو سپېڅلو رابطو وګڼله، ځکه چي دغه رابطه څنګه چي د زياتو وګړو او اشخاصو تر منځ د اختلاف رسوم له منځه وړي او په مقاصدو، عزايمو او اعمالو کښي يې سره يو کوي، همدارنګه د قبايلو او قومونو بلکي په ژبه او عاداتو کښي د مختلفو اقوامو او په صورت او شکل او رنګونو کښي د متفاوتو ملتونو تر منځ نفرت او کرکه له منځه وړي او په يوه مطلب يې سره راټولوي چي هغه تر يوه جامع نامه لاندي د مجد او لويی ټينګښت او د شرف تاييد او د ذکر پايښت او دوام دی. دغه د قدر وړ اثر د ديني تعصب قوت ښکاره کړی او تاريخ وروسته له هغه چي صحيح عقل ورته لارښوونه کړې شاهدي پرې ورکړې ده. په دې وختو کښي ځينو زنديق مآبانو د ديني تعصب د مفاسدو په بيان کښي ژامي کړېولي او ګومان يې کړی دی، هغه څه چي د دين د خاوندانو دپاره د مدنيت کمال ته د رسېدو مانع او د دوی او د علم او معرفت د نور تر منځ حاجب شوی او دوی يې د جهل او نادانی په تورو تيارو کښي غورځولی او د دين په مخالفينو باندي يې ظلم او تيري ته لمسوي هغه له خپلو وروڼو نه د ظلم د پردو د ليري کولو دپاره د دوی حميت او له دين څخه د ضعف او سستی د عواملو د له منځه وړلو دپاره د دوی اتفاق دی، او دا هم د دوی له آراوو څني ده چي د مفاسدو د له منځه وړلو او د مصالحو د تکميل دپاره بله لار نشته

مګر دا چي ديني تعصب منحل، آثار يې محوه او عقلونه د عقادو له تسلط نه خلاص کړی شي. دغه د اټکل خاوندان دروغ وايي څکه چي دين د نفسونو دپاره لومړی معلم لارښوونکی استاد او لار موندونکی قايد دی چي د علومو د زدکړي او د معارف په پراختيا توصيه کوي، مهربان مؤدب، او ښه بينا نقاش دی، چي د روح په لوحه باندي ښه آداب، عالي اخلاق او کريمه سجايا نقشوي، د عدل په لويه لار يې روانوي او د انسان د رحم او شفقت شعور راويښوي. خصوصاً د اسلام دين همدغه دين و چي عربي ملت يې چي تر ټولو زيات وحشي، سخت زړی او ډېر کلک و په لږه موده کښي د حکمت او مدنيت لوړي درجې ته ورساوه، هو! په ديني تعصب باندي لکه په قومي تعصب کله ناکله داسي غلو او افراط طاري کيږي چي ظلم او تيري ته مفضي شي او ډېر واري د دين خاوندان د خپلو مخالفينو ورکاوي او له منځه وړلو ته راپاروي لکه چي غربي ملتونه راوپارېدل، په شرقي هيوادو راتوی شول او وچ او لانده يې وسوځول او د چا د کرامت او هستۍ احترام يې ونه ساته او دا به هغه خونړۍ او ډاروونکې جګړه کښي و چي د (صليب) د جګړې په نامه معروفه ده او لکه چي هسپانويانو د اندلس په مسلمانانو وکړل، او لکه چي له دغې او هغې نه پخوا، هغه وخت چي مسيحي دين په لومړي سر کښي شوکت وموندی دغه راز کارونه وکړل، څکه چي مسيحيانو د قدرت او او تسلط خاوند ټول يهوديان په قدس کښي سره راټول کړل او په اور يې وسوځول خو د دغه راز پېښو موده له دې کبله چي د دين له اصولو نه مخالفي وې نه اوږديږي او بيا د دين خاوندان د دين هغو اصولو ته بېر ته رجوع کوي چي د سولي، رحم او عدل په قواعدو او ستنو ولاړ وي. خو د اسلامي دين د خاوندانو له جملې نه ځينو په تېرو پېړيو کښي

په خپل تعصب کښي يو څه افراط کړی دی، مګر د دوی دغه افراط دوی دې درجې ته ونه رسول چي مقصد يې له ځمکي د خپل دين د مخالفينو شړل او ورکول وي. لکه چي مسېحيانو په لومړي سر کښي وکړل اودا د مسلمانانو په تاريخ کښي وروسته له هغه چي د عربو د ټاپو له پولو نه تېر شول ساری نه لري او په دې زمونږ روښانه دليل دا دی چي د دوی د هيوادونو په داخل کښي تر اوسه پوري مختلف ملتونه وو او شته چي په دوی باندي د مسلمانانو د تسلط له اول سر نه تر اوسه پوري خپل عقايد او خپل عادات خوندي ساتلي او د عقيدې په پرېښودو نه دي مجبور شوي، هغه هم په داسي شرايطو کښي چي مسلمانان د خپل قوت نهايي او وروستۍ درجې ته رسېدلي او دغه ملتونه د ضعف او ناتوانۍ په وروستي پړاو کښي وو. هو! مسلمانانو د خپلو مملکتو په پراختيا او د فتوحاتو په غځولو کښي ډېر شوق درلود او د دوی د سلطنت له معارضينو سره به يې شدت کاوه خو له دې سره-سره به يې هم د نورو د اديانو احترام ساته، د هغوی د ذمې د حق رعايت به يې کاوه او د مختلفو ملتونو چي د دوی حکومت ته به يې غاړه کېښوده حق به يې پېژاند، د نورو تېری او عدوان به يې ترې دفع کاوه او دې ته په يې نه پرېښوول چي تجاوز پرې وشي، دا د دوی په زړونو کښي ټينګه عقيده شوې وه: (هغه څوک چي به ددوی په حکومت او ذمه وارۍ راضي شول هغوی د هغه څه مستحق وو چي دوی وو او پر هغو هغه، څه پر دوی وو) او له نورو سره په خپلو معاملاتو کښي د خدای له دې فرمودې څخه د يوه وېښته قدر هم نه و کښل شوی لکه چي وايي: (يا ايهاالذين ولاقربين الايه) يعني ای مومنانو! په عدل او انصاف قايم او مستقيم او خاص د خدای دپاره شاهدان اوسئ که څه هم دغه شهادت ستاسي او

ستاسي د مور او پلار او د خپلوانو پر زيـان وي. د مـسلمانانو د نـشئت لـه لومړۍ ورځې نه تر اوسه پورې د خپلو مخالفينو له جملې نه دهيڅ يوه د تقدم او وړاندي تګ او لوړي رتبې ته د رسېدو نه دی مانع شوی بلکې په اسلامي دولتونو کښي د نورو مختلفـو اديـانو وګـړي د خپـل لياقـت او استحقاق له مخې ډېرو لوړو رتبو ته رسېدلي او لوی-لوی منصبونه يې په برخه شوي دي، پرته له دې چې د دوی عقايد او لا قوميت په نظر کـښي ونيول شي، او دا هم هغه وخت و چې اسلامي دولتونه د خپلي ځوانۍ د قوت او سطوت په حال کښي وو، خـو پـه دې شـرط چـي د اسـلامي دولت په نسبت به مخلص وو او د اسلامي دولت په نسبت به يـې تـوطيې نه جوړولې او نه به يې کارشکنۍ کولې، او ګومان کوم چې غربي ملتونه به تر اوسه پوري د عدل او مسامحې دغې درجې ته رسېدلي نـه وي. نـو هغه کسان چې ګومان کوي، مسلمانان د خپل دين مخـالفينو تـه د خپـل تعصب له کبله خپل حقوق ورکوي له حق او حقيقت نـه ليـري لوېـدلي دي. مسلمانانو په نورو باندي د خپل دين د قبلولو پـه لار کـښي د زور او اجبار لار نه ده تعقيب کړې که څه هم د خپلو دولتونو په لومړي سر کښي په خپلو جنګونو کښي د شدت خاوندان او د هيوادو په نيولو او د خپـل مملکت په پراختيا کښي ساعي وو. دوی له ځان سـره يـو دعـوت درلـود چې که چا به په خپله خوښه قبول کړ نو ډېر ښه او که قبول به يې نه کـړ نو يو څه مالي تاوان به يې پرې کښېښود چې د نورو په نزد د خـراج قـايم مقام و، هغه هم د هغو عادلانه شرايطو له رعايت سره-سره چې د اسلامي فقهي له کتابونو نه څرګنديږي. دا د رومانيانو او يونانيـانو د هغـه بـري او غلبې پر خلاف و چې د خپل شوکت په لومړي سـر کـښي يـې پـه برخـه شوی و ځکه دوی هيڅ ځمکه او هيواد نه و لانـدي کـړی چـې د هغـه

ځای خلك به يې د خپل دين په پرېښودو او د دوی د دين په منلو مجبور کړي نه اوسي. لکه چي په ځينو شرقي ملکونو بلکي په خپلـه پـه فرنګـي هيوادو کښي او په مذهب کښي يې له خپلو مخالفينو سره وکـړل لکـه د (لوتير) له پيروانو سره چي يې د خپل مذهب (پروتستان) په لومـوړي سـر کښي عمل کړل. دا يو فصل و چي بيان کړی شو او په دې کښي پند شته که څوك غواړي چي پند ترې واخلي. او اوس ستا فکر بېرته هغه څه تـه راګرځوم چي موږ يې د بيـان پـه لټـه کـښي وو او هغـه د دينـي تعـصب موضوع وه. نو آيا د چا چي عقل په کـوم مـرض نـه وي اختـه شـوی او هوښيار اوسي دا حق به ولري چي ديني معتدل تعصب نقيـصه وبـي؟ او آيا ددغه تعصب او قومي تعصب تر منځ څه توپير شته، مګر دا چـي دينـي تعصب ډېر سپېڅليو پاك، او ډېر ګټور دی زه خيال نـه کـوم چـي کـوم عاقل سړی به د هغه څه په صحت کښي شـك او تـردد ولـري چـي مـوږ ثابت کړل، نو بيا څله دغه کسان په هغه څه خوله خوځوي چي پـرې نـه پوهيږي؟ په قومي تعصب باندي افتخار او مباهات کول د عقل له اصولو نه کوم اصل ته مستند بولي او هغه په څه له بهترينو فضايلو ګڼي او له هغه څخه (د وطن د ميني) تعبير کوي؟ او د بشري عمران لـه قواعـدو نـه پـه کومه قاعده باور کوي چي ديني معتدل تصب ښه نه دی او داسي نقيـصه يې ګڼي چي له هغه څخه بايد ځان ژغورل شي؟ هو! فرنګيانو تـه دا پتـه لګېدلې ده چي د مسلمانانو تر منځ له بلي هري رابطـې نـه دينـي رابطـه ډېره قوي او ټينګه رابطه ده او په دې هم ډېر ښـه پوهېـدلی دی چـي د مسلمانانو قوت د همدغه تعـصب د اعتقـاد زېږنـده ده او دغـه فرنګيـان د مسلمانانو په هيوادو کښي سياسي مطامع لري نو ځکه يې خپله ټوله توجه دې ته راګرځولې ده چي دغه راز ټيټ او بې ارزښته افکار په کښي خپاره

کاندي او دا ورته ښه وبرېښوي چې له دغې سپېڅلي رابطې نه تېر شي او دغه رشته یې پرې کړي او د اسلامي ملت بنا ونړوي او دوی ټوټې-ټوټې کاندي، ځکه چې دوی زموږ او د نورو ټولو هوښیارانو پـه ځیـر پـه دې پوهېدلي دي چې مسلمانان په خپل دیني تعصب کښي ډېـر ټینـګ او پـه دغه لار کښي له هر څه نه تېر دي. دغو مفسدیونو تـه پـه ځینـي اسـلامي هیوادو کښي په دغه باب یو څه بری په برخـه شـوی او پـه نـاپوهی او د تقلید له مخې یې ځینو غافلو مسلمانانو پیروي کړې او د دیني تعـصب پـه نسبت یې د کرکې پیدا کولو په باب د دوی د مساعدت کړی دی. هغه هم وروسته له هغه چې دغه رابطه یې له لاسه ورکړه او پـر ځـای یـې قـومي رابطه قایمه کړای شوه. او په دې کښي دوی هغه چا ته پاتې کیـږي چـې خپل روغ رمټ کور ړنګ کړی او بل استوګنځی یې د ځان دپـاره برابـر کړی نه وي او بیا دې ته اړ شي چې په دښته کښي پرېوزي او د یخنـۍ او نورو جوي حوادثـو د حملـې مـورد وګرځـي او خپـل ژونـد لـه لاسـه ورکړي. له دغې جملې نه هغه څه وو چې انګرېزانو په هند کښي وکـړل. کوم وخت چې انګرېزانو وغوښتل، چې په هند کښي د خپـل حکومـت نفوذ ته دوام ورکړي نو د مسلمانانو افکار یې تر مطالعې او څېړنې لانـدې ونیول او بیا ورته څرګنده شوه چې د دوی په دین کښي داسي څـه شـته چې دوی دي راوپاروي خو خپل له لاسـه ورکـړی ځیـز بېرتـه پـه لاس راوړي او د ملتونو په طبایعو کښي مطالعې او څېړنې دوی تـه لارښـوونه وکړه چې د مسلمانانو ژوند د دین په صـله او رابطـه ولاړ وي او تـر څـو چې په دوی کښي محمد(ص) عقیده او دیني تعصب موجود وي لیري نه ده چې د خپلو حقونو مطالبه وکړي نو بیا یې یو څه داسـي کـسان پیـدا کړل چې په ظاهر کښي یې اسلامي جامې په تن وې او په باطن کښي لـه

دين نه وتلي وو چي دغه ډله په هند کښي د (نيچريه) يعني د دهريانو په نامه يادېدله نو هغوی يې د ځان کړل او د مسلمانانو د عقايدو د فاسدولو په لار کښي يې په کار واچول چي د ديني تعصب د علايقو توهين به يې کاوه او هڅه به يې کوله چي دغه علايق ضعيف کاندي. تر څو چي په دې ترتيب د مسلمانانو د حميت اور مړ او د دوی د غيرت لمبه سړه کړي، جمعيت يې تيت پرک او ټولنه يې ټوټه-ټوټه کاندي، له دغي ډلي سره يې د يوې لويي درسې په جوړلو او د يوې مجلې په خپرولو کښي هر راز مساعدتونه وکړل تر څو چي د هنديانو په منځ کښي دغسي باطل افکار خپاره او په عقايدو کښي يې ضعف تعميم کړي او د مسلمانانو تر منځ د روابطو تارونه وشکوي تر څو چي انګرېزان په دوی باندي د خپل تسلط د جاري ساتلو په لار کښي له خنډونو سره مخامخ نشي او ددوی له لوري يې زړونه ډاډه شي لکه چي د نورو له خوا ډاډه شوي وو. او دغه زنديقان د برتانيې د رجالو او وظيفه دارانو په صوري رعايت چي ورته به يې ښکاره کاوه او لا به يې د ځينو خسيسو او ناڅيزو وظايفو په ورکړه، ځانونه نژدې کول غولېدلي وو (ودي مري هغه څوک چي خپل ملت په يوه مړۍ پلوري او خپله ذمه واري په ناڅيز عيش ورکوي). دا د اروپايي سياست اسلوب دی چي اروپايي دولتو په کره توګه ازمايلي او د هغې مېوې يې ټولي کړي دي او په همدغه اسلوب يې شرقيان نيولي او لاندي کړي او بيا خپلو مطامعو ته رسېدلی دی. نو له دغو دولتو څخه ډېرو په عثماني ښارونو کښي لکه مصر اونور اسلامي هيوادنه شول خپل دامونه غوړولي او خلک په کښي نيسي او د خپلو سياسي اغراضو د حصول په لار کښي يې استعمالوي. موږ د هغو دهريانو او زنديقانو چي ځانونه د اسلام په لباس پټوي، دې کار ته په تعجب نه ګورو چي دغو

باطلو خواهشونو ته ميلان کوي او د پردو د لاس آله ګرځي خـو پـه دې ډېر تعجب کوو چي چي ځيني ساده مسلمانان سره له دې چي پـه خپلـو عقيدو پاتي او په خپل ايمان ثابت ولاړ هم دي د ديني تعصب د مذمت په باب خبري کوي او برالا ورته بدرد وايي او هغه نوي مدنيت ته د رسـېدو مانع بولي، او دغه مسلمانان په دې نه پوهيږي چي پـه دغـو خبـرو سـره دوی خپله همسا ماتوي او خپل شئونات فاسدوي او په خپلو لاسونو او د دغو له دين نه وتلو پـه لاسـونو خپـل کورونـه ورانـوي. دوی د معتـدل تعصب محوه کېدل غواړي او دې ته ملتفت نه دي چي د هغه پـه محـوه کېدو ملت محوه او د پردو لاسونو ته ورکول کيږي، او تـر څـو چـي دا ځمکه او دا آسمانونه وي دوی به مريان کوي. په خدای چي له دغـو او هغو نه زموږ تعجب د هغو غربيانو او فرنګيانو په حال تعجـب ډېـر سـخت دی چي په شرقيانو کښي د دغسي افکارو د خپرولو په لار کښي خپل ټول کوښښونه په کار اچوي او له دې څخه خجالت نه باسي چي ديني تعصب بد يادوي او د تعصب خاوندان په خشونت رتي. په داسي حال کښي چي دغه فرنګيان په دغه راز تعصب کښي تر ټولو سـخت او پـه خپلـو سياسـي حکومتونو کښي د هغه په اساسي دواعيو باندي د قيام دپاره تر نـورو ډېـر حريص دي چي هغه د دين له داعيانو او د هغه د خپرولـو لـه مقـصديانو څخه له دفاع کولو او د هغوی د کاميابېدو په لار کښي لـه دوی سـره لـه مساعدت کولو څخه عبارت دی، او که کوم وخت کومـه داسـي حادثـه ورته پېښه شوه چي هيڅ بشري ټولنه ترې خلاصېدای نشي نـو بيـا نـارې سورې وهي او په ژړا او انګولا، په وير او ستاينو داسي لاس پوري کـړي چي انګازې د غربي مدنيت ټوله فضا پېچي او ټول يو بل ته نـارې وهـي چي هلئ! لويه بلا نازله شوې او مهمه پېښه، پېـښه شـوې ده! تـول سـره

راڅول شئ او ددغي واقعې د تدارک دپاره تياري او احتياطي ترتيبات ونيسئ چي بله دغسي پېښه، پېښه نشي تر څو چي زموږ د يني جامعې ته صدمه ونه رسيږي. او دوی به ګوري چي په قوميت کښي له اختلاف سره-سره او په خپلو کښي د بغض او کينې، رخې او نه لوړېني او په سياست کښي له رقابت لرلو سره-سره او دا چي له دوی نه هر يو د بل د ښويېدو انتظار باسي چي ضرر ور رسوي او له ځان نه يې کمزوري کاندي. له دې او له دې ټولو سره-سره کوم وخت چي يو له دوی نه د دين ناره له خولې راوباسي بيا داسي سره نږدې او سره يو شي چي خپلي ټولي جنګي او سياسي قواوي د هغه چا د حمايت او نصرت په لور روانوي چي دوی ته په دين کښي ورته وي او شرکت ورسره لري که څه هم د چين په ليري سر کښي او لا د ځمکي په يوه ليري کونج کښي وي او هيڅ قومي رابطه ورسره ونه لري. خو که په نورو ځايونو کښي د فتنو توپانونه راوالوزوي او د ځمکي مخ ونيسي او په دين او مذهب کښي د دوی د مخالفينو ويني ټوله نړۍ ولړي نو بيا يې رګ هم ورته نه ښوريږي او نه يې احساس ورته راويښيږي، بلکي سترګي ترې ړوماري او پرېږدي يې چي خپل انتهايي حد ته ورسيږي، او هغه انساني شفقت او طبيعي مرحمت هېروي چي په بشري فطرت کښي آمانت ايښوول شوی دی، لکه چي دوی له خپل دين نه بېرون او وتلي خلک څرېدونکي څاروي او مهمل ځناور ګڼي او هغه انساني نوعه يې نه بولي لکه چي اروپايان ګومان کوي چي دوی يې حاميان او ساتندوی او ملاتړي دي، او دا يوازي ددوی ديندارانو پوري مختصه نه ده بلکي د دوی دهريان او هغه کسان چي په خدای(ج) او د هغه په کتابونو او رسولانو عقيده نه لري هم په ديني تعصب کښي تر دوی وړاندي درومي او د خپل قوم په تقويه

کښي له جد او جهد نه ځانونه نه ژغوري او کاشکي په دغه باب د حق پر پولو درېدای، خو د حق له حدودو او پولو تېرى کوي. فرنګيان د ديني تعصب په تمسک کښي (مخصوصاً انګرېزان) عجيب شان ته دي مثلاً که له دوی څخه يو تن په فکري آزادۍ کښي لوړي درجې ته ورسيږي تر دې پوري چي د حزب د رياست څوکۍ هم اشغال کاندي لکه (ګلاډستون) او د ده امثال شول، خو د دوی له خولو نه يوه خبره هم بهر نه راوزي چي په هغي کښي د (قديسينو) د يوه تن د روح پوکی نه وي او په هيڅ يوه عمل او کار پيل نه کوي تر څو چي په انجيل کښي يې استخاره کړې نه اوسي. او که دي باور نه راځي نو د همدغه (ګلاډستون) کتابونه او پخوانۍ خطابې او مقالې وګوره. نو ای مرحومه امته! دغه ستاسي ژوند دی او ويې ساتئ، دغه مو ويني دي بې ځايه يې مه تويوئ، دغه مو ارواګاني دي بې موجبه يې له لاسه مه ورکوئ، دغه مو نېکمرغي ده له مرګ نه پرته په نورو پيسو يې مه خرڅوئ. دا مو ديني روابط دي چي وسوسې مو ونه غولوي او خوشي باطلي او بې معنی خبري مو تېر نه باسي، او باطل زرنګار مو فرېفته نه کاندي. د فهم له سترګو، د وهم پردې ليري کړئ او د ديني رابطې په رسۍ ټينګي منګولي ولګوئ، هغه رابطه چي تر ټولو رابطو کلکه او په هغې سره ترکي له عربي، فارسي له هندي او مصري له (المغربي) سره تړل شوی او د نسب د رابطې ځای يې نيولی دی، تر دې پوري چي يو له دوی نه په هغه څه دريمي چي بل ديني ورور ته يې رسيږي که څه هم هيوادونه يې ليري سره پراته وي، او دا له ډېرو ټينګو هغو رابطو څني ده چي خدای ستاسي په برخه کړې او عزت او قوت، حکومت او سيادت مو له هغې نه قوت مومي، نو هغه له لاسه مه ورکوئ. خ په تاسي لازمه ده چي د هغې په ساتنه او رعايت کښي د عدل

نفوذ ته تابع اوسئ چي عدل د هستۍ اساس دی او په هغه سره يې قـوام ساتل کيږي، هيڅ يو قوم نجات نه مومي او برى يې نـه پـه برخـه کيـږي چي د عدل د اصولو رعايت نـه سـاتي، او پـه تاسـي لازمـه ده چـي لـه خدای(ج) نه ووېرېږئ او د خپلو ذمه واريو په ساتنه کښي د هغه د اوامرو التزام وکړئ، د حق د خاوندان حقوق وپېژنـئ او پـه معاملـه کـښي ښـه اوسئ. د وطن په منافعو کښي خپل اتفاق او يـووالی وسـاتئ، لـه خپلـو وطنوالو سره خپل روابط ټينګ کړئ له خپلو ګاونډيانو سره که څه هم د مختلفو اديانو پيروان وي پـه ښـه توګـه وچلېـږئ او د ګاونـډي تـوب د حقونو رعايت يې وساتئ ځکه چي ستاسي مصالح د هغـوی پـه مـصالحو پوري اړه لري لکه چي د دوی مصالح ستاسي په مـصالحو پـوري پـوري مربوط دي په خپل وطنيت کښي سره ورونه او يو د بل مرسـتيال اوسـئ چي څوک مو د خوړلو طمعه ونه کړي. خپل ديني تعـصب مـو د تېـري وسيله او د حقونو د پايمالولو ذريعه مه ګرځوئ ځکـه چـي ديـن مـو لـه دغسي کار څخه منع کوي او په سخت عذاب مـو وېـروي. دا پـه خـاطر ولرئ او خپل تعصب مو يو بل ته مجرد ميل مه ګرځوئ بلکي په اتفاق او ګډه سره هغه څه ته مخه کړئ چي له نـورو ملتونـو سـره مـو پـه قـوت، شوکت، سطوت او په هر څه کښي سيالي برابره شي او د ګټورو علومو په زدکړه او د فضايلو او نورو انساني کمالاتو په اکتساب کښي لـه نـورو سـره رقابت وکړئ خپل تعصب مو د خپلي خبري د يووالي او د وګړو د اتفاق وسيله وګرځوئ او يو بل ته د مرستي لاس وروغځوئ، تر څو چي هغه د نقصان له کندي نه د کمال څـوکي تـه ورسـوئ (وتعـاونوا علـی البـر و التقوی ولا تعاونوا علی الاثـم و العـدوان) يعنـي او پـه نېکـۍ او تقـوی

باندي يو د بل سره مرسته وکړئ او په ګناه او تېري باندي يــو د بــل ســره مرسته مه کوئ.

د سيد جمال الدين ځيني وجيزې او حيكمانه متلونه

حقايق اوهامو ته زايل کېږي، د ذلت له عواملو يو هم مسکنت (فقر) دی، شرافت او سيادت له عزة النفس سره وي. ټيټ همتی هغه څوک دی چي د فضيلت په موقع او د دعوت په صدق پوه شي او هغو ته په چټکۍ ورونه دانګي بلکي انتظار باسي چي په دغه باره کښي د بل تابع او مقلد وي د بې عقلۍ له دلايلو يو دا دی چي سړی يوازي په عمر او زړښت ځان له بل نه بهتر وبولي او ډېر دروند پېټی هغه دی چي د رخي خاوندان(حاسدان) وغواړي د محسود فضيلت پټ کاندي. اعتماد په نفس او توکل د ظفر او کاميابۍ له ډېرو قوي عواملو څخه دي. په انسان کښي داسي غړی نشته چي بې مقصده او بې غايې وښوربږي نو هر حرکت چي انسان کوي او په غايه يې نه پوهيږي دغه حرکت د ده په ناپوهۍ حکم کوي. حقيرترين د خلکو هغه څوک دی چي د ځان د ژوند دپاره د نورو مرګ غواړي او د دوی ډېر لوی هغه څوک دی چي د نورو د ژوندي ساتلو دپاره ځان وژني که څه هم يو تن وي. ممکنه ده چي انسان د زمرو کار وکاندي مګر ممکنه نه ده چي زمريان د انسان کار وکړی شي. ذلت او صحيح علم دوه ضدين دي چي سره نه يو ځای کيږي. فقر د فضيلت دشمن او ثروت د رذالت مرستيال دی. تيره تر هغه انسان شه ده چي بې له کوم علت نه کرار ناست وي او د ځان په شان د بل احتياج باسي. د زماني عالمان زمانه ښکاره کوي. د حق خاوند قوي دی که څه هم ضعيف اوسي او مبطل ضعيف دی که څه هم قوي اوسي. حق اخيستل کيږي او ورکول کيږي نه، له حق نه ساکت محروم دی.

ډېر لږ کړته حق بې تکليفه لاس ته راځي. کامل انسان هغه دی چې د ځان وقار او د بل د حق رعايت وساتي. ځيني خلک د مرګ له ډاره په مرګ راضي وي او د ذلت له وېرې د ذلت جامې اغوندي. هيڅوک د خپل ملت په مينه کښي مړ شوی نه دی چي هغه ملت ژوندی کړی نه اوسي. که څوک له خپل ژوند سره مينه لري د خپل ملت د ژوند په لار کښي دي ځان ووژني. امت بې اخلاقو او اخلاق بې عقيدې او عقيده بې له فهم څخه نه وي. د ملتونو بهترين موازين د هغو اخلاق دي. د همت د لوړتيا لوی دليل دا دی چي انسان د خپل هغه معتاد څيز برالا مخالفت وکړي چي بطلان يې ورته ثابت شي. په هيڅ قوم کښي د صلاح او اصلاح مجرده دعوی نه ده ډېره شوې مګر دا چي فساد پکښي عموميت نه وي موندلی، د شرقيانو ډېر بد مرض په اتحاد باندي د دوی اختلاف او په اختلاف باندي د دوی اتفاق دی په داسي حال کښي چي ګواکي دوی اتفاق کړی دی چي متفق نشي. استقلال يوه هيله ده چي عمل غواړي د هغه څه پرېښوول چي د صعود سبب وي سقوط او هبوط ته مفضي کيږي. کوم وخت چي د چارو واګي ناپوهانو ته وسپارل شي احوال ناوړه کيږي. کوم وخت چي ميدان له هوښيارانو خالي شو جاهلان مسابقه کوي. زمری هر چيرته چي لاړ شي خپل ښکار مومي. حريت اخيستل کيږي او ورکول کيږي نه. استقلال په خبرو نه اخيستل کيږي. د وطن د حيات په لار کښي د مرګ غوښتنه داسي ده چي لا به شجاعانه شهادت مومي او لا به د عزت مند بادار په شان ژوند کوي. څوک چي د ځان له اصلاح کولو عاجز وي بل به څنګه اصلاح کړی شي. د خپل حق د اخيستلو دپاره د يوه ملت له خوا د يوه ساعت جهاد جاري ساتل هغه ملت چي په پټه د قيامت تر ورځې پوري په ذلت کښي

ژوند وکړي. هغه ملت چي په پټه د خپل حاکم بدرد وايي او برالا يې بندګي کوي د ژوند حق نه لري. مظلوم ژوندی دی که څه هم مړ شي او ظالم مړ دی که څه هم ژوندی اوسي، ډېر پلرونه شته چي د خپلو زامنو د ژوندي پاتېدو په لار کښي ځانونه وژني او ډېر لږ زامن به وي چي د پلرونو د ژوند اوږدوالی پرې دروند نه اوسي او ژر يې مرګ ونه غواړي د خسو حمالان چي د تجارت دپاره يې وړي د سرو زرو له پنډيانو نه ښه دی چي ذخيره کوي يې. اديب چي په شرق کښي تر څو ژوندی دی مړ دی خو چي مړ شو بيا ژوندی شي، اديبان په خپل ژوند کښي تر هر چا بېوزلي دي خو چي مړه شي په مرثيو او د تلين په احتفالاتو له تولو بډياانو زيات بډای شي. غرب په علم او عمل وړاندي تللی او شرق په خپل جهل او لټي ټيټ پرېوتی دی. د عقلونو مېوه هغه وخت راټولول کېدای شي چي د اوهامو له ځنځيرونو څخه خوشي کړی شي. د هغو خلکو ضرر چي برالا پر کبره لار روان وي د هغو کسانو تر ضرره ډېر لږ دی چي د استقامت دروغين لباس په تن لري. څوک چي غواړي په باطل خلک وغولوي په واقع کښي تر ټولو لومړی دی غولېدلی دی. واقعي ړوند هغه څوک دی چي په نورو د ړندو ګومان کوي. علم پوست او مغز لري نو هغه چي په پوست واقف او له مغزه بهره ونه لي د غرور په سيند کښي غرقيږي. مغرور هغه دی چي له ځانه راضي اوسي او بل څوک په نظر نه ورځي. که څوک خپل ځان دغسي محاسبه کړي چي بل محاسبه کوي خطاوي به يې کمي او کمال ته به نژدې شي. د ظالمانو جهل د مصلح دپاره رياضت او فرارول يې سياحت او وژل يې شهادت دی. د قلم خاوند همسا ته ضرورت نه لري. په يو ميليون خلکو کښي دوه تنه هوښيار حکيمان له هغه يو زرو تنو نه ښه دي

چي د هوښيارۍ او حکمت دعوی کوي. په خپل صحت باندي اسراف کول په مال باندي له اسراف کولو مضرتر دي. سعادت په دنیا کښي د بشر ورکه ده او چا چي ومونده لږ کرته به يې بل ته ښيي، او زه ګومان نه کوم چي په دې فاني دنيا کښي به موجود اوسي. هغه لښکر چي قايد يې د صبر او ثبات په ګاڼه ښکلی وي او له لښکري نه مخ کښي مرګ ته غېږ ورکوي لږ کرته ماتي خوري. قايد هغه دی چي په خپلو کړو قيادت کوي نه په خپلو امرونو او خبرو.

پای